

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ KURULUŞU'NUN

XX. YIL ARMAĞANI

ERMENİLER

HAKKINDA

«Makaleler - Derlemeler»

CILT : II

XX. YIL ARMAĞANI

ERMENİLER

HAKKINDA

«Makaleler - Derlemeler»

CİLT : II

İ Ç İ N D E K İ L E R

Eseri Sunarken (Prof. Dr. Zeki BAŞAR)	7 - 9
Geçmişi Unutan Ermeniler (Prof. Dr. Zeki BAŞAR) ...	11 - 16
Geçmişteki Davranışlarıyla Türkler - Ermeniler (Prof. Dr. Zeki BAŞAR)	17 - 21
ABD'leri Kongresi'ne Sesleniş (Prof. Dr. Zeki BAŞAR)	23 - 28
Dikkatle ve İbretle Okunmalı! (Çeviren: Dr. Enver KONUĞÇU)	29 - 30
Öncesi ve Sonrasıyla Erzurumun Kurtuluşu (Prof. Dr. Zeki BAŞAR)	31 - 43
«Armenya/Yukarı-Eller»de 2700 Yıllık Türk Varlığı; «Ermeniler»in Rus İstilâsına Alet Olması ve Mezâlimi (Doç. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU)	45 - 65
1918 Erzurum Katliâmı, Neden ve Nasıl Oldu (Ahmet HÜRBAŞ)	67 - 100
«Kafkas Yolları'nda Hâtıralar ve Tahassüsler»den (Ahmed Refik ALTINAY)	101 - 109
Ermeni Sorunu (IV. Ordu K. ve Bahriye Nâzırı Cemal Paşa)	111 - 145
Eylül 1918 de Erivan ve Ermeniler (Halil KUT)	147 - 154
«Bir Neslin Dramı»ndan: Bakû'ya Doğru (Hüsâmettin TUGAÇ)	155 - 160
1918 Hâtıraları: Erzincan, Erzurum ve Kars'ın Kurtuluşu (Rifat ERDAL)	161 - 165
Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Ermenilerin Türklük Aleyhdarı Propagandaları ve Bir Belge (Doç. Dr. Sâim SAKAOĞLU)	167 - 178
Erzurum'un Kurtuluşu (Kâzım KARABEKİR)	179 - 242
«Târihçe» - Erzincan ve Erzurum'da Ermeni Mezâlimi (Rus Yarbayı TWERDO-KHLEBOF)	243 - 268
«Hâtıra» : Ermenilerin Erzincan ve Erzurum'da Türk- lere Yaptıkları Mezâlim (Rus Yarbayı TWERDO - KHLEBOF)	269 - 276

Ermeni Kıyıcılığı ve Silâhsız Erzurum Türkleri: 30 Nisan 1918, Mektup (Rus Topçu Yüzbaşısı İvan Gokila- viç PİLYAT)	277
Ahılkelek'teki Türkler'e Ermeniler'in Yaptığı Vahşet ve Kırınlar, Aralık 1917 - 21 Mayıs 1918 (Rus I. Aksigin Dairesi Müfettişi Hekim Dr. KHOREŞENOF)	279 - 281
1919 Yılı Temmuz Ayı İçinde Kafkasya'da (Kars'ta) Türkler'e Karşı Yapıldığı Haber Alınan Ermeni Mezâli- mi (Osmanlı Genelkurmay Dâiresi X. Şube)	283 - 287
Atrocités Arméniennes Commises contre les Musulmans du Caucase durant de mois du Juillet 1919 (L'Etat Major Générale Ottoman)	289 - 293
«İslâm Ahâli'nin (1918 de Erzincan, Trabzon, Erzurum ve Kars İllerinde, Ermeniler Eliyle) Dûcâr Olduğu Me- zâlim Hakkında Vesâika Müstenid Malûmat»tan (Os- manlı Üçüncü Ordusunun Resmi Belgelere göre, Yayını)	295 - 299
Kurtuluş'un Beşinci Haftasında Erzurumu Anlatan Bir Mektup (Köseoğlu Cafer ERÇIKAN)	299 - 302
L'Etat Du Sud - Ouest Du Caucase : Comité Central pour la défense des intérêts de la population du Caucase du Soud-Ouest (Sérvér F. ATABEC, Prince de Koblian)	303 - 306
A la délégation de la Caucasie Sud-Ouest (Dr. Essad/ OKTAY, de Tchylgyr) Statistique du la population Indigène d'Etat du Caucase Sud-Ouest (1916-1917)	307 - 311
GÜNEYBATI KAFKAS HÜKUMETİ (Kars Milli - Şûrâsı) :	
Güneybatı-Kafkas Ahâlisi'nin Haklarını Koruma Mer- kez Komitesi (Kobliyan/Altunkale Beyi ATABEK Ser- ver Feyzullah)	313 - 316
Güneybatı-Kafkas Murahhaslar Hey'etine (Çıldır Dr. Esat/OKTAY)	317 - 319
1919 ve 1920 Yıllarında Kafkasya'da (Kars ve Erivan İllerinde) İslâmlara Karşı Yapıldığı Beliren Ermeni Me- zâlimi (Türkiye Büyük Millet Meclisi Şark Cephesi Ku- mandanlığı X. Şubesi Yayını)	321 - 338
1918-1919 Yıllarında Kars'taki Ermeni Mezâlimi Üze- rine Ekler (Doç. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu)	339 - 345

Eseri sunarken

Bu eser, Atatürk Üniversitesi'nin kuruluşunun 20. yıl armağanı olarak hazırlanan kitapların dördüncüsüdür. 1973'lerden beri Atatürk Üniversitesince bir «mezalim haftası» düzenlenmesi gerçekleştirilmiştir. 12 Mart Erzurum kurtuluşunun öncesine rastlatılan bu haftada uygulanan programın ağırlığını konuşmalar teşkil etmektedir. Halka, öğrencilere ve kimi kuruluş mensuplarına sunulan konuşmalarda tarihe ters düşülmemesine, gösterilen film, tablo... v.s. de gerçeklerin yansıtılmasına ayrı bir önem verilmektedir. Genel olarak hareketli ve heyecanlı geçtiği görülen haftanın etkinlik ve verimliliğinin sağlanması yolunda 1977 yılı için kurulan komisyon, Ermenilerle ilgili bir eser çıkarılmasını öngörmüş ve konuyu ele almıştır.

Bu komisyonun başkan ve üyelerinin kendi fakültelerini temsil etmek üzere 20. yıl kutlama komisyonunda görev almalarıyla çalışma birliği yapmış ve saptanan programın gerçekleştirilmesine ayrı bir emek verilip özen gösterilmiştir.

Okuyucular, bu kitabın sayfalarına göz atarlarken Selçuklu ve Osmanlı atalarımız dönemlerinde yüzyıllar boyu birlikte yaşadığımız ve soyluluğumuz icabı kendilerine işlemlerin en iyisini yapmaktan başka hakların ve makamların en büyüğünü verdiği Ermenilerin ne denli ters yol tuttuklarını ve ne kadar çok kötülükler yaptıklarını üzülen gözlerdir. Görecektir ki hem kötülüklerin her türlüşünü yapmış ve hem de Patrikleri Zaven efendi aracılığıyla Yunan emellerine ortam hazırlamak üzere Rumların Patrikhanelerinde kurdukları Mavrimira örgütü ile görüş ve güçbirliği yapmaya kalkışmışlardır.

«Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliyye» cemiyetinin, Doğu illerinde yapılan zulüm ve cinayetlerin nedenleri, etkenleri ve müsebbibleri hakkında tarafsız soruşturmalar yapılarak suçlu-

ların meydana çıkarılmalarını istemeleri de, ellerimizin kanlı olmadığını ve hele cellatlığı hiçbir zaman hoşgörü ile karşılamadığımızı göstermektedir.

Bilindiği üzere Ermenilerin genel sayıları üçbuçuk milyon kadardır. Bunun 2 milyon 700 bini Sovyet Rusya'da bulunmaktadır. Artakalanları ise Dünyanın birçok memleketlerine dağılmışlardır. Bütün bunların hayalci azgınlarından herbiri ve hemen hepsi her Allahın günü biz Türklerin hakkımızda yeni bir yerme tertibine başvurdukları görülmektedir. Özellikle Amerika, Fransa ve Lübnandakiler fazla olarak yılın belli günlerinde düşmanlık toplantıları düzenleyerek eyleme geçmek istiyor ve geçmişte olanları kışkırtma konusu yapmış oluyorlar. Çoğu fanatik olan kışkırtılmışlar ise kendilerine özgü öfori ile suyu yokuşa akıtmak veya tarihi tersine çevirmek ister görünüyorlar. Çoklukla terörist örgütlerin mensubu olan bunlar, I. Cihan Savaşının fedai ruhiyle yatıp kalkmış ve herhalde hakkımızda iyi rüyalar görmüş olmuyorlar.

Kitabımızın giriş yazısında kimlikleri iyice görülecek olan Ermenilerden kimi aşırılar, temiz kalemleri ve titiz kalpleriyle olayları oldukları gibi dile getirenlerimize, geçmişte yapılanları bütün gerçekliği ile gelecek kuşakların gözleri önüne sermek isteyenlerimize, çalışmalarında ağırbaşlılık ve bilimselliği şiar edinmiş olan tarihçilerimize eleştiri ve tehditler yöneltmektedirler.

Kitapta yer alan makaleler arasında: yokluk yıllarının dramatik sahnelerini dile getirenler, geçmişte Ermenilere verilen yasal, sosyal ve siyasal hakların bolluğunu belirleyenler, Ermenileri okşayan Amerika'yı kınayan ve bu memlekette Türklük aleyhine propagandaları belgeleyenler vardır. Ayrıca I. Cihan Savaşı yıllarını yaşamış, tarihçi gözüyle görmüş olanlarımızdan Ahmet Refik'in, Halil Paşa'nın, Albay Hüsamettin Tugaç'ın, Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın, Kâzım Karabekir'in değerli eserlerinden Ermenilerle ilgili çeşitli aktarmalar yapılmıştır.

Güzel makaleleri ve çok kıymetli eserleriyle Türk-Ermeni çatışma ve çarpışmalarına ışık tutmuş, halkımızın bilgi ve bilinç sahibi olmalarına hizmet etmiş olanlardan ölenlerimizi rahmetle anıyoruz. Hayatta olanlarımıza sağlıklı günler diliyoruz. Ayrıca anlayışlı ilgileriyle komisyon çalışmalarının ahenk ve verimini sağlamış olan Fakülte temsilcilerine şükranlarımı bildiririm.

Çalışmalarımızı daima iyi niyetle değerlendirmiş ve ilgilerini esirgememiş olan sayın Rektör Prof. Dr. Hürşit Ertuğrul'a Komisyonumuzun minnetlerini bildiririm. Eserin vücuda getirilmesinde emeklerinin büyük olduğunu yakından bildiğim ve çalışmalarını gıpta ile gördüğüm Doç. Dr. F. Kırzioğlu ile Doç. Dr. Enver Konukcu'nun hizmetlerinin unutulacak gibi olmadığını kaydetmek isterim. Teşekkürlerimle.

Prof. Dr. Zeki BAŞAR

Komisyon Başkanı

Geçmişi Unutan Ermeniler (*)

Prof. Dr. Zeki BAşAR

Ermenilerle, ilişkilerimiz XI. Yüzyılda başlamış ve XVI. yüzyıldan itibaren zaman zaman baş gösteren ihtilaflarla sürüp gelmiştir.

XIX. yüzyılda hiçte geçerli olmayan nedenlerle, bazıları kanlı bir şekilde (1897 başkaldırması gibi) bastırılan bir çok isyanlar yapmışlardır. Bütün bunlarla yetinmeyen Ermeniler, 1860'da kurdukları örgütler aracılığı ve dış kışkırtmalarla ayaklanmaya başlamışlardır.

Ermeni örgütlerinin en aşırı amaçlısı olan Hınçak (ÇAN SESİ) komitesinin merkezi İsviçre'de idi. İstanbul'da aşırı eylemli bir şubesi vardı. 1890 da, Terörist ve Rus yanlısı olan Taşnaksut-yun adlı bir diğerk dernek kurulmuştur. Bunlardan başkaları'da vardır.

Bilindiğı üzere 1877 Türk-Rus savaşı yenilgimizle sonuçlanmıştır. Plevne barajını açan Ruslar İstanbul'un önüne kadar gelmişlerdir. İmzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşması aleyhimize çok ağır koşulları kapsıyordu. Yine o yıl içerisinde yapılan Berlin antlaşması (1878), Ayastefanos'un koşullarını biraz hafifletmiş görünüyordu. Bununla beraber Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı yerlerde Reformun öngörölmüş olması, esasen taşkınlık yapan Ermenileri çok daha azgınlaştırmıştı. Gerçekte aralarında birlik,

(*) Atatürk Üniversitesi Tıp Faköitesi Öğretim Üyesi.

beraberlik olmadığı anlaşılmaktadır. Maalesef kışkırtmaların etkisi altında doğru yoldan sapmışlardır. Yine o yıllarda yani 1877 savaşı sırasında Ermeni asıllı Mebus Hamazasp'ın Osmanlı parlamentosundaki konuşmasının'da olaylara ve onlara ters düştüğü görülmektedir. Konuşmanın Metni şöyledir:

«Senelerden beri Rusya Hristiyanları korumak vesilesiyle meydana çıkmıştır. Giriştiği desiseler malumdur. Fakat biz hristiyanlar, halimizden memnun olup asla himayeye ihtiyacımız yoktur. Şu kadarını beyan ederim ki, Ermeni milleti 500 seneden beri Osmanlı devletinden tam bir himaye ve asayiş görmüştür. Ben, Erzurum mebusu bir Ermeniyim. Bundan 48 yıl önce bin türlü hile ile kandırılıp Rusya'ya göçtürülen 100.00 Ermeni orada hakikati gördükten sonra tekrar Anavatana dönmek mecburiyetinde kaldılar. Ve burada yeniden şefkat ve himaye görmüşlerdir. Ben, Osmanlı Devleti denilen bir habanın evladıyım ki, şimdi bu mecliste, millet mebusluğu sıfatı ile şereflenmiş bulunuyorum. Şimdi Erzurum'da Ermeniler her türlü fedakârlıkta bulundukları gibi, Ermeni gençleri de müslüman kardeşleriyle beraber silah elde taburlar teşkil etmekte ve müşterek düşmana karşı koşmaktadırlar.»

Mebus Hamazasp Efendi kendi açısından samimi olabilir. Fakat söyledikleri gibi, 1877 de her türlü fedakârlıkta bulunmuş ve hele Ermeni gençleri müslüman kardeşleriyle ortak düşmana karşı savaşmış değillerdir. Tersine olarak Aziziye'ye gece baskını yapan Ruslara klavuzluk yapmışlar ve yardımlarda bulunmuşlardır.

Bilindiği üzere daha Fatih zamanında Ermeniler'in patriklik kurmalarına müsaade edilmişti (1462). Bunun gibi ekonomik, sosyal ve kültürel haklarına'da daima saygı gösterilmiştir. Bu müsamahadan yararlanarak şirketler vücuda getirmişler, okullar açmışlar, dernekler kurmuşlardır. Bu cümleden olarak;

Merzifon'da kurmuş oldukları din okulunu bitirenlerin vücuda getirdikleri komitelerle, 1862 den beri bir millet halinde birleşme amacıyla olduklarını belirlemiş ve bu amacın gerçekleşmesine durmadan çalışmışlardır.

Değinilen çabaları, II. Sultan Abdulhamit'in Siyasi hatıralarında açıkca görülmektedir. Ayrıca Anglo Amerikan Misyonerler yalan-yanlış telkinlerle kışkırtmalarda bulunmuşlardır. Bütün bunlar, Atina'daki devrimci Ermeni komitelerini isyan çıkarmak için tertiplere iten önemli birer sebep olmuşlardır. (1891)

Halbuki biz, Ermenilerin çok eski tarihte (1462) Patriklik kurmalarına müsaade ettiğimiz gibi Sosyal, kültürel, ekonomik

haklarına yer vermiş ve hele yüksek makamlara oturarak millet kaderinde söz sahibi olmalarında dahi bir sakınca görmemiştir. Ayrıca milletvekillikleri, Bakanlıklar (Dışişleri, Maliye, Bayındırlık, Posta - Telgraf) Meclis ikinci başkanlıkları (Ohannes Allahverdi), paşalıklar, mareşallıklar (Ohannes Kuyucuyan) vermiştik. Bütün bunlar içtenliğimizin ve iyi işlemimizin birer göstergesi sayılabileceklerdir elbet!.

Bizim tarih boyunca Ermenilere, ne denli içten ve insancıl bir gözle bakarak gerçek yurttaşlık işlemi yaptığımız, bizimle kaynaşmalarından ve kültürümüzü benimsemiş olmalarından anlaşılmaktadır. 1835 lerde ordumuzda görev alan ve Nizip savaşına katılmış olan Feld Mareşal Von Moltke, görüşümüzü doğrularcasına şunları söylemektedir.

«Ermenilere aslında Hristiyan Türkler demek mümkündür. Onlar bu hakim milletin adetlerinden hatta dilinden o kadar çok şeyler almışlardır ki..» (1)

Ermeniler kendilerine verilen bütün bu hak ve şerefli makamlarla birlikte saymakla bitmeyecek kadar çok olan iyilikleri ve iyi işlemleri unutarak, 1914 lerde azgın çete örgütleriyle yapmadıklarını bırakmamışlardır. Çok daha acı olanı, bu çetelerin başına Osmanlı parlamentosunda millet vekilliği yapmış olan Hamparsun Boyacıyan, Karakin Pastırmacıyan, Vaham Papazyan ve benzerleri gibi millet kaderinde söz sahibi kişilerin geçmiş olmalarıdır.

Değindiğimiz gibi Ermeniler I. Cihan savaşı yıllarında (1914 - 1918) yapmadıklarını bırakmamışlardır. Doğu, Güneydoğu ve kısmen güneyde kötülüklerin en kötüsünü, hiyanetlerin en adisini ve cinayetlerin en kanlısını yapmaktan geri durmamışlardır.

Örneğin Erzurum'da 11. Mart. 1918 tarihinde katliâmlar yapmak, konaklar dolusu insanlarımızı yakmak suretiyle 12 bin kişimizin canına kıymışlardır. Ayrıca Yanıkdere'de yalnız bir gecede 3.000 Türk'ü akla gelmedik işkencelerle öldürmüşlerdir. Tüm bunları yapan sanki Ermeniler değillermiş gibi, şimdide (İntikam) günleri düzenliyorlar...

(1) Feld Mareşal Von Moltke. Türkiye Mektupları. S. 5.

(2) Ermenilerden gördüklerimiz. S. 111. Ankara Basım ve Cilt evi. Ankara. 1974.

Bazı konularda kendilerine hak vermek insafını gösteren II. Sultan Abdulhamit'in dedikleri gibi:

«Ermeniler büyük devletlerin arkasına gizlenip en ufak bir sebeple yaygara koparan, duymadıkları acı için ağlayan insanlardır». Alışkanlıklarından vazgeçmiş görünmüyorlar.

Değindiğimiz gibi geçmiş i unutan ve gerçekten duymadıkları acı için ağlayan Ermeniler, her fırsatta özellikle her yıl belli bir tarihte düzenledikleri intikam günlerinde biz Türklere eleştirip saldırılarda bulunmaktadır. Bunlardan birisini de geçen yıl (Haziran 1975), Birleşik Amerika'nın Boston şehrinde yer aldıkları bir televizyon programında tekrarlamış ve bizleri kendilerine özgü bir dille yermişlerdir (3).

Amerika'daki öğrencilerimiz, yerinde bir ilgi ve heyecanla düzenledikleri açık oturumda, Ermenilerin olayları abartmalarına karşılık gerçekleri gözler önüne sermekte kusur etmemişlerdir. Bir Türk ile iki Amerikalı'dan oluşan bir ekip arasında yapılmasını sağladıkları açık oturumda Türkler adına Osman Kadiroğlu konuşmuş ve haklı olarak şöyle demiştir:

«Altmış yıl önce geçen bir olayda sadece Ermeniler değil, Türklerden de birçok ölenler olmuştu. Böyle olduğu halde suçun neden Türkiye Cumhuriyetine yüklendiğini anlamıyoruz» sözünü bitirirken'de Nefret, kin yerine insanların birbirini sevmeye çaba harcamalarını istemiştir.»

Aynı zamanda Amerika'da doğup büyüyen Edvard Taşçı adlı bir Ermeninin Cumhurbaşkanımıza sunduğu 17. Ekim. 1965 tarihli mektubundan parçalar okumuştur:

«Sayın Başkan;

Bütün Ermeniler, bütün Türklerden nefret etmiyorlar. Buradaki toplumdan olupta birbirlerine karşı sevgi ve saygı besleyen pek çok kişiler vardır. Bazı Ermeniler, olaylar sırasında pek çok sivil ve asker Türk'ünde öldüğünü kabul etmek istemiyorlar. Neden bu nefret ve kin duygularını körükleyenler var?

Türkler aleyhine gösteri yapanlardan iğreniyorum. Bütün bu eylemlerin aşırı bir gurup olan (Taşnaksığın) örgütü tarafından

(3) 5 Haziran 1975 tarihli Milliyet Gazetesi.

yapıldığını bildirmek isterim. O karanlık günlerde taşnaksâğan'lar Türkler kadar Ermenileri'de dehşet içinde bırakmışlardı.

Amerikalı konuşmacılardan Dr. Renold Newburgh'un şunları söylediği görülüyor:

«Osmanlı imparatorluğu döneminde geçen bir olayı Türkiye Cumhuriyetine yüklemek doğru bir hareket değildir. Ermenilerin ileri sürdükleri katliam, elli yıl evvel yani 1925 de değil, altmış yıl önce Osmanlılar döneminde geçmiştir. 1915.

Türkiye Cumhuriyeti bu olaya kurban edilmek isteniliyor. Halbuki Atatürk'ün Osmanlı imparatorluğu ile mücadele ettiğini, Churchill'e in Atatürk için (20. yüzyılın en büyük kişilerinden biridir) dediği hatırlardadır.»

Diğer Amerikalı Dr. Stuart Rosenthall, altmış yıl önceki bir olayın hâlâ nefret ve kin yaydığını belirttikten sonra şöyle konuşmuştur:

«Türkler o sırada Çarlık Rusyasıyla çarpışıyorlardı. Ermeniler içerisinde Kanseri grupların olduğunu Türkler öğrenmektedirler. Türkiye'yi dolaştım, oradaki azınlıklarla konuştum. Buradaki (Amerikadaki) ters duygulara orada rastlamadım. Altmış yıl önce olup bitenleri bu günkü Türklere yüklemek çok hatalıdır.

Amerika'daki bir Ermeni bölümünün bu kin ve nefreti körüklediğine inanıyorum. Torunlarına kötü hisler aşılayanın anlamı olamaz. Artık altmış yıllık (Kan davası)na son vermenin zamanı gelmiştir.»

Türkiye Cumhuriyeti uyruklu Ermeni yurttaşlarımızdan da örnekler verebiliriz : İstanbul Hukuk Fakültesi Öğretim Üyelerinden Prof. Kevork Acemoğlu'nun 9 Nisan 1970 tarihli Milliyet Gazetesinde çıkan bir makalesinden söz etmiştik. Yazar bu makalesinde Ermeni asıllı Türkler'in kaderlerini, Türkiye'nin kaderine bağladıklarını söyleyerek, aralarında Türkiye'nin fiziki ve manevi bütünlüğüne karşı çıkacak tek kişi bulunmadığını» adeta temin etmiştir. (4)

1975 de Beyrut'taki Türk hava yolları bürosunun dinamitlenmesinden duyduğu nefretle Antuan Doğanalp adlı bir Ermeni Yurttaşımız'da, soydaşlarına şöyle seslenmişti:

(4) 30. Nisan. 1970 tarihli Milliyet Gazetesi.

«... siz yalnız Türklerin değil, Ermenilerin de düşmanısınız. Batsın sizin örgütünüzde, ordunuzda. Türk Ermeniler insanca yaşadıkları bu topraklarda, Türk düşmanlarını lanetle anıyorlar..» (5).

Dikkat edilirse Antuan Doğanalp, soydaşlarına «Batsın örgütünüzde, ordunuzda» demekle Ermenilerin teşkilâtlarına'da değinmi ş oluyor.

1965 yılında Cumhurbaşkanımıza mektup yazan Amerikalı Ermeni Edvard Ta cı «Türkler aleyhine gösteri yapanlardan i reniyorum» derken bu i lerin aşırı bir örgüt olan (Ta naksafan) tarafından yapıldığını açıklamış ve biraz evvel adına değindiğimiz soyda ını do rulamı  oluyor, demektir.

Açık oturum konu macılarından Amerikalı Dr. Sutuart Rosenthall, kin ve nefreti k r kleleyen Amerika'daki küçük bir Ermeni bölümü olduğunu söylemektedir. Bütün bu sözlerin birer amacı olmak gerektir.

16  ubat 1976 da Beyrut'ta öldürülen Elçilik Ba k tib 'nin katillerinin (Gizli Ermeni Ordusu)  rg t n n mensupları olduğu, gazetelerin haber sutunlarında okunmu tu. Olayların akışlarına bakarak 22. Ekim. 1975 günü Viyana Büyükelçimiz Dani  Tunalıgil ile ondan iki gün sonra (25.10.1975) Paris Büyükelçimiz Ismail Erez'in, 9 Haziran 1977 de Vatikan Büyük El imiz Taha Carım'ın  ld r lmelerinde bu örgüt' n veya benzerlerinin mensuplarının parmaklarının bulunduğunun akla gelmesi herhalde bir kehanet sayılıp yadırganmayacaktır.

Ne şekilde olursa olsun geçmişi unutanların uyanmaları, başkalarından daha çok kendileri ve özellikle kendi toplumları için yararlı olacaktır.

(5) Erzurum'da çıkan 12 Mart tarihli Milleti  Sesi Gazetesi, «Günümüzün Ermenileri ne d yorlar» başlıklı Makale.

Geçmişteki Davranışlarıyla TÜRKLER - ERMENİLER

Prof. Dr. Zeki BAŞAR (*)

Sovyet Rusyanın birkaç cumhuriyetinden biri olan Ermenistan doğuda sınır komşumuzdur. Ermeniler, M.O. 20. yüzyılda tarih sahnesine çıktıklarını fakat gerçekte M.O. 7-8 yüzyıllarda yaşadıklarına dair bilgi bulunduğunu bildiriyorlar. (1)

Ermeniler bu şekilde kendilerinin millet olarak eskiliklerinden söz etmektedirler. Erzuruma gelip Halk Eğitim salonunda bir konferans veren ünlü İngiliz tarihçisi Toyinbinin değindikleri gibi ömürleri boyunca hemde Tampon devlet niteliğinde olmak üzere iki küçük krallık kurabilmişlerdir. Bunlardan biri şimdiki yerlerinde kurulmuş olup M. 1080 de Selçuklu'lar, Kilikyada kurulan ikincisi ise XIII. yüzyılda Memlûk Türkleri tarafından ortadan kaldırmışlardır.

Biz Türklerin toplu halde Anadolu'ya yerleşmemiz XI. yüzyıla rastladığı hatırlanacak olursa, Ermenilerle aynı ülkenin insanları olarak yaşamamız bu tarihten itibaren başlamış oluyor demektir. Kendilerine her dönemde iyi yurttaşlık işlemi yaptığımız, özellikle kültür ve sanat yönümüzle bizi benimsemiş, diğer bir deyimle bize benzemeye çabamış olmalarından anlaşılıyor. Örneğin tiyatromuzda ve klasik müziğimizde ad yapmış olan :

Minikyan,	Tatyos,
Güllü Agop,	Zakarya,
Menemenciyan,	Nigos,

(*) Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi.

ve Artakiler, bunlardan birkaçı olup bizim sanat çevremize girmiş ve genellikle Türk halkına hitap etmişlerdir.

Ayrıca bu durumu doğrulayan bir belge sayarak Feld Marsal H. Von Moltke'nin «Türkiye Mektupları» adlı eserinde okunan (S. 35) bir cümleyi tekrar vermek isteriz: «Ermenilere aslında Hristiyan Türkler demek mümkün. Bu hakim milletin adetlerinden, hatta dilinden o kadar çok şey almışlarki...» Gerçekten bizden ayrılalı aradan yıllar geçtiği halde, dünyanın bir çok memleketlerinde yaşayan Ermenilerden Türk diline ve adetlerine bağlı kalanların az olmadıkları görülüyor. (*)

Günümüzde genel sayıları 3.749.152 olan Ermenilerden 2.700.000 i Sovyet Ermenistan Cumhuriyetinde, geri kalan 1.049.150 si ise dünyanın çeşitli memleketlerinde yaşamaktadırlar. Bunlardan 60.000 i lâik Türkiye Cumhuriyeti uyruğu vatandaşlarımız olarak aramızda yer almakta ve her dönemde olduğu gibi eşit işlem görmektedirler.

Tarih boyunca kendilerine gerçek vatandaş gözüyle baktığımız Ermeniler ilk defa vergi bahanesiyle, hemde Fatih döneminde verdiklerimizi (Patriklik, okullar, şirketler kurmaları, sosyal ve ekonomik haklar) unutarak Kanuni zamanında isyan etmek istemişlerdir. Sonraki yüzyıllarda bir yandan Rusya diğer yandan Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak politikası gülmüşlerdir. Amaçlarına ulaşabilmek içinde çeşitli örgütleri, komiteleri, misyonerleri, konsolosları aracılığıyla Hristiyan azınlıklarımızı bu sırada Anglo-Amerikan misyonerler özellikle Anadolu'da Ermenileri ve Gürcüleri kullanmışlardır. 1914 de başlayan I. Ci-

(*) 1955 - 61 yıllarında Amerikada bulunmuş olan Prof. Dr. Muzaffer Kürcüoğlu'nun bu alanda bazı gözlemleri vardır. Şahsen bizimde söylenenleri doğrulayan bazı görüp işitmelerimiz olmuştur. 1963 yılında Fransada bulunduğumuz sırada 2-3 günlüğüne Belçika'ya gitmiştik. Brükselden Paris'e dönmek üzere tren beklerken istasyonda 30 yaşlarında iki gencin gayet güzel türkçe konuştuklarına tanık olmuştuk. Kendileriyle görüştüğümüzde Yunanistanlı olduklarını, Hollanda'da tarım işçiliği yaptıklarını, Ermeni asıllı olan ailelerinin Kars'tan gittiklerini, evlerinde Türkçe konuşmaktan başka genellikle Türk yemeklerini yediklerini söylemişlerdi.

Fransanın güneyine düşen GrènoBLE'da yaşayan. kunduracılık yaparak geçimini sağlayan bir Ermeni ailesinin Türk olduğunu söylediğini, evlerinde Türkçe konuştuklarını ve her şeylerini Türk adetlerine göre yaptıklarını pansiyoneri olduğum «Madam Relave»den dinlemiştim.

han Savaşı yıllarında Türkiye’de 17 büyük misyonerlik merkezi bulunduğu ve 174 misyonerin kol gezdiği görülüyor. Bunlara, politik amaçlarını gerçekleştirmek için kurdukları mason localarının eklenmeleri’de gerekiyor.

1789 büyük Fransız devriminin ektiği tohumun ürünü bol olmuş ve rağbet görmüştü. Bu sebeple 19. yüzyıl ortalarında Avrupa’da iyiden iyiye gelişen Milliyetçi akımlar Romenleri, Rumları, Sırları, Bulgarları olduğu gibi Ermenileri’de örgütlenmeye itmiştir. İmparatorluğu oluşturanların (Arap, Arnavut, Rum, Bulgar, Ermeni) siyasi âdemi merkezietten söz ederek bağımsızlık şarkıları söylemeleri bu sebebe dayanmakta ve bu yıllara rastlamaktadır. Yine bu sıralarda Ermeniler Hınçak (1890), Taşnaksutyun (1890), Ramgar... gibi terörist fedai örgütleri kurmuşlardır. Bunların siyasi yollardan yaptıkları yetmemiş gibi 1853 ve 1877/78 Türk-Rus savaşlarında düşman tarafını tutmuşlardır. Ermeni Patriği Narses Efendinin bağımsızlıkları için Rus Çarının ilgilerini istemesi de bu tarihe (1878/79) rastlamaktadır.

Yıllar yılı ve yüzyıllar boyu kendilerine karşı bu denli insancıl davranıp bağrımıza bastığımız Ermenilere gelince: Her fırsatta biz Türkleri hançerlemeye kalkışmışlardır. Bizim saymakla bitmeyen insancıl işlemlerimize karşılık, Ermenilerin isyanlara başvurmaları az olmamıştır. Örneğin: 1861 de Lübnana özerklik verildikten sonra kendilerine pay çıkarmak isteyen Ermeniler, durmadan huzursuzluk yaratmışlardır. (1862, 1867, 1878, 1879...) larda yaptıkları başkaldırmalar gibi. Hatta 1892 Noelinde Türkiye’deki bütün kiliselerde isyan çağrıları yapacak kadar ileri gitmişlerdir.

İstiklâl savaşından önceki yıllarda (1919) Rumlar çetecilik yapmak mitingler düzenlemek amacıyla (**Mavrimira**) örgütünü kurmuşlardır. O günlerin Ermeni Patriği Zaven Efendide maalesef bu örgütün paralelinde Ermenileri tahrik etmiştir. (2)

Doğudaki Hristiyanların hamisi kesilen Katogi Kosu (Doğu Hristiyan Kavimlerinin Hamisi.), Rusya’dan, Türkiye’deki Ermenileri himayeleri altına almasını istemiştir. Ruslar bu işde bir taraftan kendi yararlarına göre hareket ederlerken, diğer taraftan Bedirhani Abdülrazak’a para yardımıyla bulunarak Kürdistan prensliği kurmaya çağırılmış ve Seyidtiha’yı hükümet aleyhine kıskırtmışlardır. (3)

Bizim kendilerine o kadar çok uygar davranıp eşit işlem yaptığımızın önemli belgelerinden bazıları da, kendilerine senatörlük,

mebusluk, bakanlık, paşalık, maraşallık gibi vermiş olduğumuz yüksek ünvanlar, mevkiler, makamlar, rütbeler ve payelerdir. (4)

Bunlardan birkaç örnek vermek gerekirse, Ermeni bir vatandaşımızın yazdıklarına dayanarak: 21 paşa (General), 22 bakan, 33 mebus, 7 büyük elçi, 11 konsolos, 11 öğretim üyesi (Üniversite Hocası), 8 doktor paşası ve 41 yüksek dereceli memurdan söz edebiliriz. (5)

Yukarıdan beri yazıp bildirdiklerimizi 1878’lerde Osmanlı parlamentosunda yaptıkları konuşmalarla doğrulayan mebuslar vardır. Bir çoklarından birisi olan o yılların Erzurum Mebusu Hama-zasp efendinin konuşmasını bir önceki yazımızda vermiş bulunuyoruz.

1912 Balkan Savaşından yenilgi ile çıkmamız, 1914-1918 I. Cihan Savaşında aynı akibete uğramamız doğu ve güneydoğu Anadolu’daki uyrukdaşlarımızı umutlandırıp azgınlaştırmıştı. Savunma gücünde olmayan sivil halka yapmadıklarını bırakmamışlardır.

1915’lerde Anadolu’daki Ermenilerin savaş sonuna kadar Mezopotamyaya gönderilerek orada tutulmaları kararı uygulanırken bakım-görüşmeleri ve herhangi bir saldırıya uğramamaları için elden gelen her tedbirin alındığı görülüyor. Buna rağmen Doğu Anadolu illerinden nakledilen 1,5 milyon Ermeniden 600,000 kadarının türlü nedenlerle kayboldukları üzüntü ile ifade olunuyor. Bu konuda elçi Morgithan ile elçilik baş sekreteri Mandetştam’ın yalanlara dayadıkları rapor ve yazılarını kaynak olarak seçerek iddiaya sapacak olanlar, rahmetli Bahriye Nazırı Cemal Paşanın eserinde belirttiği gibi aldanmış olacaktlardır.

Durum böyle olmakla beraber Ermenilerin, Rus savaşı ve istilas sırasında Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon halkından 1,5 milyon Türkün kanına girmiş oldukları dünya kamuoyunca gözden uzak tutulmamalıdır (8).

İş burada bitmemiştir. İmparatorluğumuzu parçalamak isteyenler 1878 Berlin Antlaşmasının gerçekleştirilmesine çalışırcasına Ermenileri koruyup devlet kurmaya teşvik etmekte devam etmişlerdir. Öyleki Loyd George’nin 1920’lerde bile Ermenileri tuttuğu görülüyor. Rus emparyalizmine karşı Ermenistan, Gürcistan ile Pontus Cumhuriyetinin iyi bir set olacıkları kanısını taşıdıkları anlaşıyor (9).

Mondros müterakesini kendi yararlarına çalıştırmak isteyen İngilizler Ermeni davasına'da ilgisiz kalmamışlardır. Durmadan ırk, din, mezhep ayrılıkları yaparak kışkırtıcı politikalarını sürdürmüşlerdir. Diğer taraftan Loyd George'in «Hristiyanlığın muzaffer komutanı» unvanını verdiği Gnl. Allenby'de kurulması tasarlanan büyük Ermenistan için ortam hazırlamaya çalışmıştır.

Ermeniler şimdide Amerika, Fransa, Lübnan... gibi çeşitli memleketlerde her yılın belli zamanında biz Türklerin aleyhimize günler düzenlemeyi ihmal etmemektedirler. «Ermenistan Gizli Kurtuluş Ordusu» geçmişteki fedai örgütlerini aratacak durumdadır.

Yazımı Sovyet akademisi üyesi Prof. Boris Piatrovskiy'in sözleriyle bitirmek isterim (10).

«Tarihin çok eski yıllarında bir Ermeni devletinin var olduğunu kanıtlayan eser vardır. Fakat bunlar çok eski yıllarda kalmıştır. Bu gün bu devletin sınırlarını canlandırmaya kalkışmak insan aklının alacağı şey değildir.»

-
- (1) Dr. Karabet Arman. Türk-Ermeni İlişkileri, 4 Nisan 1977 Tarihli Tercüman Gazetesi.
 - (2) Gazi Mustafa Kemal Atatürk. Nutuk. (S. 5-10) İstanbul, 1927
 - (3) Cemal Paşa Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı, Hatıralar.
 - (4) Prof. Dr. Zeki BAŞAR. Ermenilerden Gördüklerimiz, (S. 22) Ata, Ün. Yayını, Ankara Basımevi, Ankara 1975
 - (5) Dr. Karabet Arman, 4-5 Nisan 1977 Tarihli Tercüman Gazetesi.
 - (6) a.g.k. S. 44
 - (7) Doğan Avcıoğlu. Milli Kurtuluş Tarihi, S. 164
 - (8) a.g.k.
 - (9) a.g.k.
 - (10) Konuk Prof. Boris Piatrovskiy 27.9.1977 Tarihli Miliyet Gazetesi.

ABD.'leri Kongresi'ne Sesleniş

(1975)

Prof. Dr. Zeki BAŞAR (*)

Sayın Başkan,

Bu mektubu, A.B.D. kongresinin Ermenilerle ilgili bir tasarımı kabul etmesi üzerine yazmış ve sunmuş bulunuyorum.

24 Nisan'ın «İnsanın, insana zulüm günü» ilân edilmesinin, temelde benimsenmeyecek bir tarafı yoktur. Hoşa gitmeyen ve şahsen benim yadırgadığım bir husus varsa, 60 yıl kadar evvel yapılmış olan I. Cihan savaşı yıllarına dönülmüş olmasıdır. Bu dönüş yapılırken de, dünya milletlerine milyonlarca insan kaybına malolan ve 4 yıl süren koskoca bir savaşın sahnelerinden sadece Türk - Ermeni olayının ele alınmasıdır.

I. Cihan savaşından sonra, yine milyonlarca insanın canına ve milyarlarca maddi kayıplara malolan II. Dünya savaşı yapılmıştır. Savaşı yapanların aralarında ve hatta başlarında memleketiniz de bulunmuştur.

Günümüzde, dünyanın dörtbir tarafında savaşlar, saldırılar ve öldürmeler, («Güney-Kuzey Koreler, Kamboçya'da Ulusal Kurtuluş Kuvvetleri ile Hükümet Kuvvetleri, Arap-İsrail, İngiltere - İrlanda...») sürüp gitmektedir.

(*) Prof. Dr. Zeki Başar, Ata. Ün. Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi.

Amerikan Parlamentosuna sunulan bu yazının İngilizceye çevirisini Doç. Dr. Faruk Memik yapmıştır. Yazıya ilişik olan işkence türleri ise Doç. Dr. Aydoğan Albayrak tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

Durum böyle olduğu halde, Temsilciler Meclisi çoğunluk lideri sayın milletvekili Thomas O'Neill, I. Cihan savaşının ve 1915'in kanlı dünyasından sözederken sadece Türklerin, 600.000 Ermeni'yi öldürdüklerini söylerken, konuyu tek taraflı ele almış ve en azından duygusal davranmış olmuyorlarmı? Önce bu 600.000 rakamında ısrar edenlerce, 1,5 milyon Türkün canına kıyıldığı kabul olunmalıdır. Sonra'da yapılanlardan daha fazlasını Ermenilerin yaptıkları ve yer yer yüzbinlerce Türk'ü işkencelerle öldürdükleri unutulmamalıdır.

Tahmin olunur'ki, gerçeklere bağlı kalan bir görüşle Dışişleri Bakanlığınız, Tasarıdan Türklerin adlarının çıkarılmasını isteyip sağlamaya çalışmıştır. Bu yoldaki tutumlarından dolayı kendilerine teşekkürlerimi bildiririm.

Aslında, (Gün) saptamakla, bir bakıma sayın çoğunluk lideri yeni bir şey yapmış olmuyorlar. Esasen Ermeniler yıllardır, özellikle Lübnan, Fransa, Amerika ve daha başka memleketlerde Nisan ayında yaptıkları toplantılarla Propagandalarını kendi iddialarına göre değerlendirmeye çalışmaktadırlar.

Gerekli ve yerinde olmamakla beraber tasarı sahibi günün adına «Ermenilerle Türklerin Birbirlerini Öldürme Günü» diyebilirlerdi. Görüldüğü şekilde, tek taraflı kalınmak ve sadece Türklerin, Ermenileri öldürdüklerinden söz edilmekle gerçekler çığnemiş ve aynı zamanda 24 Nisan'ın «İnsanın, İnsana Zulüm Günü» adı verilip ilân edilmesinin anlamı kalmamış oluyor demektir.

Kanımızca, 24 Nisan'ın, güdülen insancıl amaca ulaşması için, sözü geçen (Gün) den Ermenilerin ve Türklerin adlarının çıkarılarak tüm dünya milletlerine hitap edilmesi sağlanmış olmalıdır.

Sırası gelmişken müsaadelerinizle, Ermeni konusu üzerinde biraz durmuş olacağım. Bilindiği üzere, biz Türklerin, Ermenilerle ilişkilerimiz başlıca XI. Yüzyılda başlamıştır. Asırlar boyunca birlikte yaşamış ve kendilerine çok iyi muameleler yapmışızdır. O kadar'ki milletvekilliği, senatörlük, parlamento ikinci başkanlığı, bakanlık, mareşallık ve diğer çeşitten birçok yüksek memuriyetler vermekte bir sakınca görmemişizdir. Diğer taraftan, daha 1461 tarihinde Patriklik kurmalarına müsaade etmekten başka, 1860 da bir de «Ermeni Genel Millî Meclisi» kurmalarına izin vermişizdir.

Bütün bunlara karşılık Ermenilerin neler yaptıklarını biliyor-musunuz? Vergi bahanesi ve geçerli olmayan diğer çeşitten sebeplerle durmadan isyan etmek... Ayrıca ihtilâl dernekleri ve fedai örgütleri kurarak milletin huzurunu ve devletin otoritesini bozmak... Bütün bunlara rağmen, Türklerin millet ve devlet olarak yüzyıllarca toleransların en genişini ve en asilini göstermiş oldukları'da tarihi gerçeklerdendir.

Bunları yazmakla, geçmiş yüzyıllarda pekçok insancıl ve demokratik davranmanın güzel örneklerini vermiş ve belgelerini arşivlerimize koymuş olduğumuzu söylemek istiyorum.

Bilindiği üzere, 1877 Türk - Rus savaşından sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla Ermeni sorunu yaratılmıştır. Durum böyle olmakla beraber, Türk parlamentosunun o tarihlerdeki Ermeni üyelerinden Mr. Hupen ile Mr. Hamazasp'ın olumlu ve samimi konuşmalarının meclis tutanaklarından okunması enteresan olacaktır. Bu tutanaklar gibi incelenecek diğer tarihi belgelerin'de, Ermenileri haklı çıkarıp doğrulamadıkları görülecektir.

Halen Ermeni asıllı bir Hukukcu Öğretim Üyesi olduğunu sandığım Prof. Dr. Kevork Acemoğlu 1970 Nisanında yazmış olduğu bir makalede;

(Ermeniler, kendilerini Türklerin kaderine bağlamışlardır. Türkiye'nin fiziki ve manevi bütünlüğüne karşı çıkacak tek kişi yoktur aramızda.) demektedir.

Aradan yıllar geçtikten sonra, Antuvan Doğanalp adlı diğer bir Ermeni yurttaşımız çıkıp 1. Mart. 1975 günü şunları söylemiş oluyor:

(Beyrut Türk Hava Yolları Bürosunu dinamitleyen Türk düşmanı Ermeniler, sizlere sesleniyorum. Siz yalnız Türklerin düşmanı değil, Ermenilerin'de düşmanısınız. Batsın sizin örgütünüz'de, gizli ordunuz da. Maddi menfaatlar karşılığında yaptığınız bu eylemler, sizlere menfaatlar getirebilir. Ancak tarihi zorlamak ve insanlık dışı kaba eylemlerle birçok insanın huzurunu bozmakta ve yaşamını karanlığa sürüklemektesiniz.

Türk Ermeniler insanca yaşadıkları bu topraklarda, Türk düşmanlarını lânetle anıyorlar. Bunu dost, düşman bilmelidir. Türk aleyhtarı her hareketi nefretle kınıyorlar. Yeter, yıllarca geçen

acılarına... sizin gibi kafasızlar binlerce Türk'ün ve Ermeni'nin ölmesine sebep oldu.

Baykuşlar susun artık düşmanlık ve ölüm getirmeyin. İnsanlara karşılıklı sevgi huzur getirecek çalışmalar yapın.)

Ermeni asıllı vatandaşımızın gönlünden ve dilinden kopan bu sözlerin gerçek birer anlamı olmak gerektir.

Tarihi gerçekler ve görüşler bu yoldadır. Daha eskilere giderek Hınçak çetelerinin yapmak istediklerini öğrenmek istemiş olabilirsiniz. Bu taktirde, memleketimizde yıllarca görev yaptığı için Türkiye'yi ve Türkleri iyi tanıyan yurttaşlarınızdan Dr. Hamlin'in çok eski yıllarda (23 Aralık 1873), (Boston)'da yayınlanmış olan yazılarını lütfen bulup okumalısınız. Ermeni Hınçak çetelerinin neler yaptıklarını ve yapmak istediklerini görmüş ve bunlardan herbirinin, 28 Ocak 1973 tarihinde Los Angeles'de, iki genç Türk Hariciyecisine tuzak kurup canlarına kıyan Ermeni Mıgırdıç Yanıkyan'dan farksız olduklarına kanaat getirmiş olacaksınız.

Sözü, daha çok uzatmamak için, sayı abartması yapılarak hep öldürüldükleri iddia edilen Ermenilerin, Türklerden nice yüzbinlerin canlarına kıydıklarını hatırlatmış ve I. Cihan savaşı yıllarında yaptıkları işkencelerden örnekler vermekle yetinmiş olacağım.

Sadece 15 çeşidini bildireceğimiz bu işkenceler, savaştan ve canice işlenen olaylardan 52 yıl sonra, yani halkın heyecanı söz konusu olmadığı bir tarihte (1967) bizzat tarafımızdan tesbit edilmiştir.

Bunları okumak ve biraz olsun düşünmekle, gerçekleri bir de fa daha anlamış olacaksınız. Sadece anlamakla kalmayıp, uygar kişiler olarak pekçok üzüleceğinizi ve vicdnınızın tesellisini duygusallığı bırakmakta ariyacağınızı umuyorum.

Tasarı sahibi sayın milletvekili ile arkadaşlarının ise, zamanın ve tarihin artık iyiden iyiye küllediği yangınları körüklememelerini temenniye şayan bulduğumu söyleyeceğim.

Siz Amerikalılar, henüz yeni sayılan tarihinizde iç savaşlar yapmış ve istiklâl için çarpışmışsınızdır. Bu gün'de özgürlük öncülüğü görevini yüklenmiş olan Amerika'nın sorumlularından itidal, ihtiyat, tarafsızlık ve insan haklarına riayet beklenilmesini anlayışla karşılayacağınızı umuyorum. Ermenilerin işkencelerine ait yazıyı ilişikte sunuyorum. Saygılarımla.

SOME EXAMPLES OF ARMENIAN ATROCITIES

1. They broke the skulls of innocent people into pieces who were unable to defend themselves. Their arms, legs and necks were cut off as if they were the branches of trees.
2. They gathered the people on streets in some fraudulent ways and killed them. Some were bayoneted many times and the eyeballs of some others were taken out.
3. Turkish people were forced to leave their homes who were enticed to work on road construction and were gathered in valleys in groups and killed there totally. One of the valleys is still remembered as Yanıkdere where thousands of them had been killed.
4. They also put the people together in some big houses and burned them. One of those tragic events took place in the village called Hanik near Erzurum. Here, the Armenians gathered about seventy men and women together in a barn where they had already brought a water buffalo with a quilt on its back. One of the villagers called Mirza was also fastened on the back of the animal. They poured about three gallons of petrol over them and set them on fire. When the animal began to burn it became extremely furious and wild and smashed them all up. The barn, burnt to ashes, became the grave of those seventy Turks.
5. They even became so brutal as to the point of killing the patients in their beds in every possible way.

6. They were not satisfied with their brutality and they beheaded the children before the eyes of their mothers, then they roasted their bodies and forced their mothers to eat their own children.
7. In order to get the rings and bracelets off the women they chose to cut off their fingers, necks and wrists.
8. They seized some little girls, most of them were aged seven or eight, and detained them for weeks and they harmed them violently as never seen before.
9. They cut through the abdomens of pregnant women and exhibited their babies on the tips of their bayonets.
10. They used the mosques as barns and destroyed almost all of the cemeteries.
11. They made a hollow in their breasts to use as their ashtrays or to put their personal things (prayer beads, combs and tobacco) in.
12. They cut holes on the buttocks of some Turks and inserted their dirty heads.
13. They crucified or drove them in crowds without caring for their sex.
14. They nailed many people to the walls and posts in the houses.

Dikkatle ve İbretle Okunmalı !

— A —

Bu kitapta yazılanlar, Ermenilerle ilişkilerimizin, iş ve işlemlerimizin, yaptıklarımızın ve gördüklerimizin sadece bir kısmını vermektedir. Gözatanlar, gerçeklerin nedenli tarafsızlıkla kaleme alındıklarını ve kaynakları verilen belgelerle doğrulandıklarını görmekte geç kalmayacaklardır. Bütün bunlara karşın, Ermeniler-Türklerle karşılıklı olarak yaptıklarının Cumhuriyetten önceye ait olduğunu unutarak, «Birleşik Ermeni Anma Derneği» ile «Kıbrıs Savunma Derneği»nin ve «Los Angeles Üniversitesi Öğrenci Derneği»nin gerçekleri tersyüz etme pahasına ne biçim günlük politika ve propaganda yaptıklarını ibretle okuyacaklardır:

«— 24 Nisan 1975 günü, 60 yıl önce mahallî hükümetçe yerlerinden atılan bütün Ermenilerin günüdür.

— Türkler ve Devrim Hükümeti, XX. yılın büyük toptan imhasını Ermenilere karşı yapmıştır.

— 3000 yıllık geçmişi olan Ermeniler, yurtlarından, sistemli bir şekilde sürülmüş, Suriye çöllerinde hayatlarını kaybetmiştir.

— 60 yıldır B.M.'ler nezdinde, burada yaşayan kimseler olarak ne yaptık.

— B.M.'ler, genosid için Türklere yapmadığı gibi, bugünkü A.B.D. leri hükümetinde, elçi Mr. Henry Morgenthau'dan sonra tepkide bulunmamıştır.

— Her yıl A.B.D. leri Türkiye'ye 37-6 milyon dolar vermektedir. Çünkü, buradan gelen eroin ve afyon trafiğini durdurtmak zordur. Afyonun yetiştiricisi Türklendir. Kissinger, Türkiye yardımını hâlâ desteklemektedir. Nato'da olmalarına rağmen Kıbrıs istilâ ve işgal etmişlerdir. Bu yüzden Türkiye'ye yardımın kesilmesine kuvvetle inanıyoruz.

— Eyâlet senatörümüze ve kongre üyelerine mektup yazın. Türkiye'nin hareketini anlatın ve öğrenin.»

**Birleşik Ermeni Kutlama
(Anma) Derneği**

— B —

«Aziz Demokratlar ve Dostlarımız;

— Türkiye küçük Kıbrıs adasını istilâ etmiş ve tahrip etmiştir.

— Onların hareketi, yeni bir yayılma siyasetidir.

— A.B.D. deki afyonun % 80'ni Türkiyede yetiştirilir.

— Türkler, Hıristiyanları, Ermenileri ve Yunanlıları yok etmiş ve etmektedir.

— Senatör ve Kongre Üyelerine; Kennedy, Eagleton, Fullbright, Royball ve Danielson'a başvurarak, Kissinger'in yanlış Kıbrıs politikasını tenkid ediniz.

— Senatör Ttnney ve Cranston'un, daha azimli çalışacağına inanıyoruz.

— Biz bütün iyi niyetli Demokratlara sesleniyoruz;

— Türkiye'ye A.B.D.'leri yardımı kesilsin.

— Şimdi Kıbrıs'tan Türk ordusu çekilsin.

— Kennedy ve Eagleton'a yazarak, Kıbrıs ve yardım meselesi, aleyhte desteklenmelidir.

— 250,000 Kıbrıslı, Türk hükümetince yerlerinden sürülmüştür.

— C.I.A. - Senato ve Pentagon'a hâkim olan Kissinger siyasetine son verilmelidir.

Kıbrıs, Şili ve Bangaldeş onun eseridir.»

Kıbrıs (Rum) Müdafaa Cemiyeti

— C —

«Bu yer nedir?

Niçin ıssızdır?

Birçok kimse, geçmişte verimli tarlalar ve bahçelerle çevrili şehirleri hatırlarlar. Burada yaşayanlar, 24 Nisan 1915 de sistematik olarak yerlerinden edilen Ermenilerdi.

Bugün Türkiye Hükümeti, suçunu kabule yanaşmamaktadır. Eski yaptıklarını haklı göstermek çabasıındadır. Kültürel tahribat, şimdi bile devam etmektedir. Ermeni ve Rum okulları, yetimhaneleri ve Kiliseleri de ortadan kaldırılmıştır.

Şimdi Ermeniler adalet istiyor.»

**«Los Angeles Üniversitesi
Öğrenci Derneği» (*)**

(*) Amerikada yayınlanan Bildirilerden çeviren: Doç. Dr. Enver Konukçu.

Öncesi ve Sonrasıyla

Erzurumun Kurtuluşu

Prof. Dr. Zeki BAŞAR (*)

Kurtuluş deyimi, çoklukla bölge bölge, il, il hatta ilçe ilçe ülkemizin düşmandan veya düşmanlardan temizlenmesi anlamına geliyor.

Düşman derken, yine yer yer olmak üzere halkımızca çoklukla İngiliz, Fransız, İtalyan, Bulgar, Yunan, doğuda özellikle Ruslar ve Ermeniler hatıra gelmektedir.

Bu görüş, tarihten ve birazda türlü sebeplerle Kırım, 93, Trabrus, Balkan, I. Cihan, İstiklâl savaşlarımızın çok kere çeşitli kalem-lerden ve türlü ağızlardan fazlasıyla tekrarlanmış olmasından doğmuş olsa gerektir.

Gerçekte, düşmanlar bu saydıklarımızdan ibaret değillerdir. Bunlara eklendiklerini üzümlere gördüğümüz bir kısım soydaşlarımız, yurttaşlarımız, dindaşlarımız da vardır ki, bunların fert, topluluk ve millet olarak Türklere karşı başvurdukları düşmanca davranışları halkımızın affetmediği görülüyor.

«Başımıza Gelenler» adlı eseri ile 1877'nin yani 93 savaşının doğu cephesini anlatan merhum Mehmet Arif, sivil halk ve askerlerden bazı hiyanet örneklerine değindiği gibi bir kısım kürt ve

(*) Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi.

çerkez aşiretlerinden de yanayakıla söz açmakta geç kalmış oluyor. 93 den aşağı yukarı 40 yıl sonra çıkagelmış olan birinci cihan savaşının bazı safhalarını «Türkellerinde Hatıralarım» da dile getiren Fahrettin Erdoğan, verdiği örnekler ve hatta kişi adlarıyla bir bakıma Mehmet Arifi doğrulamış bulunuyor.

Örneğin İngilizlerle birleşen Arapların, Arap şeriflerinin ve Şeyhlerinin biz Türkleri arkadan vurmaları, hemde yakın tarihimizin bu pek acı gerçeğine tanık olanlar, teşkilâtı mahsusada çalışanlar, kuşçu başı gibi Lavrens'in karşısında görev alanlar tarafından yazılıp anlatılmaktadır. Bütün bunlardan ve pek acı diye nitelediğimiz gerçekten, çok daha acı olanların örnekleri de Millî Mücadele Yıllarında anadolumuzda, çoklukla kendimizden olanların ayaklanmalarını tertipleyen ve onlara katılanlar vermiş oluyorlar.

Diğer taraftan o yıllarda 18 - 22 milyon kadar olan nüfusumuzun 4-6 milyonunun Hristiyan olduğu unutulmamalıdır.

1914 lerde yani I. Cihan savaşı başladığı yıllarda Türkiye'de 174 misyonerin adeta kol gezdiği ve bunların 17 büyük misyoneliklerinden başka dokuz hastahanelerinin, 426 okullarının (1) bulunması dikkat çekicidir. Bütün bunların gerçek amaçları dışında ve aleyhimize çalıştıkları'da muhakkaktır.

Bizimkilerin yıkıcılıklarına gelince:

Bunların başı Eylül - Ekim 1919 da I. ve II. Bozkır (Konya'nın ilçesi) isyanları ile çekilmiş bulunuyor. Çok geçmeden Memleketin şurasında, burasında patlak vermek suretiyle hiyanet teşebbüsleri sıralanmış oluyor. Örneğin Ekim 1919 da Zühreden Şeyh Eşrefin Hart «Bayburt'un Bucağı» olayı yahut isyanı ile Ekim - Kasım 1919 da çıkan ve Karacabey, Gönen - Manyas, Susurluk gibi oldukça geniş bir sahayı kaplayan I. Anzavur isyanı gün farkıyla birbirlerine karışmış ve amaçları bakımından kaynaşmış görünüyorlar.

Sonra'da haince davranışların, isyan kıyıamlarının arka arkaya eklenip gittikleri görülüyor.

Şubat - Nisan 1920 de aynı bölgede II. Anzavur İsyanı, Nisan-Mayıs, Ağustos - Eylül 1920 I. ve II. Düzce isyanları, Mayıs - Ağus-

(1) Doğan Avcıoğlu, Millî Kurtuluş Tarihi. S. 285.

tos, Eylül - Aralık 1920 I. ve II. Yozgat isyanları, Mayıs - Haziran 1920 Zile isyanı, Ekim - Kasım 1920 Konya isyanı, Haziran - Eylül Viranşehir bölgesinde Millî Aşireti İsyanı, Mart - Haziran 1921 e rastlayan ve Sivas - Erzincan arasını dolduran Koçkiri İsyanı ve nihayet Samsun ve Karadeniz kıyılarını içine alan ve Millî Mücadele boyunca devam eden Pontus Harekâtı bunlardan bir kaç acı örnektir.

Ne yazıkki bütün bu kötü ve acı örnekler, şüphesiz tertemiz vatandaş kitlelerinin duygularını yansıtırçasına İstiklâl Marşı şairimiz rahmetli Mehmet Akif Ersoy'un «Yarabbi, Zafer nasip et, sonra huzuruna davet et.» niyazında bulunmasından sonraki yıllara ve günlere rastlamaktadırlar.

Unutulmamalıdır ki zamanımızın gerçekçi görüşü ile düşmanlar, düşmanca teşebbüsler yukarıda saydıklarımızdan ibaret değildirler. Yönü ne olursa olsun sömürüye yol açan, toplumun ahenk ve huzurunu ihlal eden her davranış, milletin birlik ve beraberliğini bozan her teşebbüs, halkın özgürlük ve uygarlığını köstekleyen her tutum, sivrilige ve aşırılığa sapan her gidiş, maskesinin şekli ve kalınlığının derecesi ne olursa olsun özünde ve iç yüzünde çıkarıcılık ve kandırış saklı olan her hareket bir nevi hiyanettir. Bunların tertipci, teşvikci, tatbikci ve destekleyicileri de her halde Şeyh Eşref'lerden, Anzavur'lardan farksız birer hainden başka kimseler sayılamazlar ve değillerdir.

Kurtuluşun genel anlamını belirtmek, dışta ve içte kimden, kimlerden kurtulduğumuzu ve kurtulmamız lâzım geldiğini anlatmış olmak için kısaca bilgi sunup örnekler verdikten sonra konumuza gelmiş bulunuyoruz.

Erzurum, tarih boyunca pek çok karşılaşp savaştığı Ruslara karşı, her dönemde bir serhat bölgesi olmamış isede (Daha doğuda Kars var) eski savaşlarda ki önemiyle hemen her zaman bir kale şehri olabilmıştır. Gerek bu niteliğinden ve gerekse jeopolitik özelliğinden dolayı kendisine göz dikenler az olmamıştır. Gerçekten de Bizans'ın, Acemlerin, Arapların, Gürcülerin, Rusların ve Ermenilerin gözleri her zaman Erzurum'un üstünde kalmıştır. Gerçekler böyle olmakla yani milletlerin gözleri üstünde kalmış bulunmakla beraber, bu şehir oldum olası biz türklerin elimizde kalmış ve gönlümüzde yer almıştır.

Erzurum'un Türklerin elinde kalması, Sultan Alp Arslan'ın kılıcı ile Türklüğe maledilmiştir. Şah İsmaili mağlup ederek «M. 1514» Çaldıran'dan dönen Sultan Yavuz'un gücü ile yeniden Türk'lere veya ülkeye maledilmesi unutulmamalıdır. Aslında dokuzyüz yıldan beri bizim olan Erzurum'un karagünleri az değildir. Sık sık karşısında bulunduğu Rusların elleriyle şehir defalarca yakılıp yıkılmıştır.

Gerçekten 1828, 1856, 1876-7 ve 1916'larda arka arkaya tekrarlanmış olan Rus akınlarında Erzurum'un yakılıp yıkılmasına karşılık, Erzurumlu hiç bir zaman yılmamış, panige kapılıp yenilgiye uğramamıştır.

1856 daki davranışı ile Hasani Basri Mahallesi, Gâvurboğan oluyordu. Tarihi anlamıyla bu ad halkımızın şehrine, mahallesine ve komşusuna saldıranların paylarını vermesinin ve gerçek hamasetinin hatırası olarak alınmış ve yaşatılmış oluyor demektir.

93 (1877) nin Aziziyesinde destanlaşan ve her biri yazarlarımızın, ressamlarımızın ve heykeltıraşlarımızın şaheserlerine konu olmayı bekleyen kahraman kızlarımızdan Hüzmüz'lerimiz, Nene'lerimiz, Name'lerimiz, Şerife'lerimiz, Fatma'larımız, Gülizar'larımız., kahraman oğullarımızdan Şükrü Ustalarımız, Hacı Hasanlarımız, Pehlül oğlu Arslanlarımız, Yaşar Emmilerimiz, Ağabeyilerimiz vardır. ve nihayet sadece bir iki günde vermiş olduğumuz 10-15 kadın, 450-500 erkek şehitlerimizle bu topraklar uğrunda, ölmeyi göze aldığımızı, ölmesini bildiğimizi göstermiş ve isbatlamış bulunuyoruz.

1856 da ve 1877 de pek az olan İstisnaları ile zamanın Valisi İsmail Hakkın'ın imzasını taşıyan bir tel yazısı ile teyid olunduğu şekilde halkça göstermiş olduğumuz Vatanseverliğin soy ve kan yönü ile biz Erzurumlular için Türklüğe Özgü bir hamaset ve asalet taşıdığımızı bir kere daha isbatladığımızı, 1916 - 1918 lerdeki davranışlarımızla göstermiş oluyoruz. Hemde:

«Bu kurtuluş günüdür, Erzurum'un düşmandan,
Et kemikten ayrılmaz, Erzurum'da vatandan.» diyerek.

Ermenilerle koca ülkenin bir çok yerlerinde olduğu gibi, genellikle doğuda ve Erzurum ilinde dahi yüzyıllar boyunca mahalle mahalle, çarşı çarşı, dükkân dükkân ve nihayet köy köy ve tarla tarla

yanyana yaşamıştık. Daha bölgeye ve bu yerlere kılıç gücü ile yerleştiğimiz ilk günlerden itibaren haklarına, varlıklarına saygılı olduğumuzu, Amanname örneğinde teminatlardan daha geçerli olan insancıl davranışlarımızla her zaman göstermiş oluyorduk. Gösterdiklerimizi biz, bizim olan devletin gücüne ve asırlarca kat kat üstün olagelen kültürümüze ve halkımızın nüfus çokluğuna güvenip dayanmadan sadece uygar bir düşünce ile yapmış bulunuyorduk.

Gerçekten M. 1224 tarihinde Moğollar tarafından halkının kılıçtan geçirilmesi ve arta kalanların sürülmeleri sonucu olarak Erzurum bomboş kalmıştır. Şehrin nüfusu X. yüzyıl başlarında sadece 2810 kişi idi. Yüzyıllar sonra yani XVIII. asırda ancak 24400'ü bulmuştur. Bu nüfusun 18.000'i Türk, 6.000'i Ermeni geri kalanıda Rum v.s. idi. 1871 tarihinde ilin nüfusu 116.588'i bulmuştur. Bu nüfusun'da 86.901'i yine Türktü. 1898 tarihinde 669.000'i bulan il nüfusunun 538.422 si Türk olduğuna göre, hemen her zaman türklerin sayısı, Ermenilerin hatta bütün hristiyanların üç, üç küsur ve dört katı kadar fazla olduğu görülmektedir.

Ermenilerin haklarına saygı göstermekle kalmamış, denilebilirki daha başka haklarda tanımıştık. O kadar ki Meşrutiyet idaresine kavuştuktan sonra, Birinci Cihan Savaşı yıllarında Arman Garo adını alarak bizlere karşı fenalıkların en bayağısını işleyeceklerle buluşan ve birleşen Karakin Pastırmacıyanı mebus seçerek İstanbula göndermiş oluyorduk. Tıpkı 1877 nin birinci devresinde 4 mebusluk bir ekipte Ahmet Muhtar ile Hacı Rauf'un yanlarında Hamazasyan Hallaçyan ile Taniyel Karacıyan'ları göndermiş olduğumuz gibi...

Ermeniler, emellerinin gerçekleştirilmesi açısından Erzurum'a pek çok önem vermişlerdir. Burasının Rus sınırlarına nede olsa yakın bulunması, yolların kavşak noktasında olması, kendilerine ait bir çok köylerin Rusya'ya doğru güzergâha serpilmiş olmaları verilen önemin başlıca sebepleri arasında sayabilirler. Nasılki bu sebeplerden faydalanan Ermeniler, Kafkasyadaki soydaşlarını Türkiye'ye geçirmişler, silahlılar cemiyetini burada kurmuşlar ve Taşnaksütyun Bürosunu buraya nakletmeyi kararlaştırmışlardır. Birinci Cihan Savaşı başladığı yıllarda (Ermeni İhtilâl Komiteleri Birliği) nin iki hafta süren genel kongresinin Erzurum'da yapılmasının'da bu sebeplerle ilgisi olsa gerektir.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında vergi bahanesi ile ilk defa isyana kıyam etmiş olan Ermeniler, siyasi amaçlarını gerçekleştirmek için mason locaları dahi kurmuşlardır. Bunlardan biri olan (SER) mason locasının siyasi tarihimizde önemli bir yeri olduğu bildiriliyor. (1)

Diğer taraftan, muhtemelen 1789 Fransız İhtilâlinden ilham alarak 1861 gibi tarihimizin çok nazik bir döneminde özerklik (Muhtariyet) sevdasına kapıldıklarını açıklamışlardır. Nihayet 1890 yılında Erzurum'da yapılan silah araştırmasını, şimdiki Atatürk Yapı Enstitüsün yerindeki Sanasaryan adlı ermeni okuluna bayrağımızın asılmasını bahane ederek mahallen isyana kalkışmışlardır. Bundan sonra geçen her yıl hatta her ay ve her gün kötülüklerini, şirrettiklerini biraz daha artırarak halkımızın huzursuzluğuna yol açmış, devletimizin meşguliyet ve gailelerine zemin hazırlayarak Birinci Cihan Savaşına doğru yol almışlardır. 1908 Trablusgarp, 1912 Balkan savaşlarında yenilgiye uğramış olarak çıkmamız Ermenileri pek çok sevindirmiş görünüyor. Bölünecek memleketten bir parça kaçıracaklarını ümit ederek Ruslara katılan Ermeniler, büyük hayaller peşinde koşmuş ve onların zaferlerini sağlama yolunda yardımın ve yordakcılığın her türlüşünü yapmakta kusur etmemişlerdir. 1915'lerde doğuda büyük kayıplar vererek sonsuz perişanlıklar içerisinde kalan halkımız, İçanadolu'ya çekilirlerken, Ordumuzu izleyerek Erzurum'a doğru ilerleyen Rus askerlerine, yerli Ermenilerin zafer şarkıları söyliyerek klavuzluk yapmaları da yine bir hayal ve ümitten doğmuş oluyordu.

16/Şubat/1916 da Erzurum'un düşmesi yani Ruslar tarafından işgal edilmiş olması, Ermenileri sevindirmenin ve umutlandırmanın ötesinde pek çok şımartmıştı'da...

Yapılan savaşta talihimizin yar olmadığını sezip öğrenen halkımızdan özellikle Ermenilerle karışık oturanlarla komşu köylerde bulunanlar başta olmak üzere hemen bir çokları yurdumuzun, anadolumuzun içlerine doğru göç etmişlerdi. Gerilerde ve köylerinde kalan nisbeten az sayıda kimseler ise, çoklukla ilçe merkezlerine ve bazı elverişli köylere toplanmışlardı. Bu durum halkımızın savunma cesaretini artırıp dayanışmasını sağladığından toplu halde öldürölmelerini kısmen önlemiştir.

(1) Masonluk ve Masonlar.

Nihayet şehre giren Ruslar, mahalle ve sokaklara nöbetçiler dikmekten başka, hem icraatlarını yürütmek ve hemde halka güvenlik vermiş olmak için belli başlı konaklarda asayiş karakolları kurmuşlardır. Bu kuruluşlarda fazla sayıda subay, yeteri kadar Rus erleri ve ayrıca her on-onbeş mahalleye bir temsilci olmak üzere Türklerin bulunduklarını, o günleri görenlerimizden öğrenmiş bulunuyoruz.

Türk temsilcileri, halkla, mahalle muhtar ve bekçileri ile temasta bulunarak Ermenilerin ve Rus ordusuna mensup olanların yaptıkları fenalıkları ilgililere duyurdukları gibi, yetkililerden alacakları emirleri de halka bildirirlermiş.

Genel olarak yönetim bu şekilde yürütülmekle beraber, özellikle yerli Ermenilerin türlü vaad ve teminatlarla aldatıp yanlarına aldıkları bazı zayıf karakterli aşağılık kimselerle birlikte adeta iftira ve isnad komiteleri kurarak ihbarlarda bulunmayı da adet haline getirdikleri öğrenilmektedir. (2)

Belirtilen idareyi kurmuş olan işgalci Ruslar, öncüleri Ermenilerin telkin ve tezvirleri ile ilk iş olarak elleri ve dilleri dolanan kimseleri toplayıp sürmekle kalmamış, bir kısım hemşehrilerimizi, derhal asmak suretiyle öldürmüşlerdir. Bunlar arasında Kumludere'li Hasan, Veyisefendili fırıncı Emo, Komisli Ali, Selim oğlu

-
- (2) Rahmetli Mehmet Kobaza, daha önceleri Hasanibasri Mahalleli Mehmet Kaloğlu, ayrıca Gani Kullebi, Azız Geçikli, Sırrı Çamaşırıcı ile 1967, 1968 ve 1969 da yaptığımız incelemeleri doğrulamıştır. Bu şekilde hep birbirlerini teyit ederek ve tamamlayarak anlatılanlara bakılırsa bu haince hizmetleri ve isnatları yapanlar arasında çok defa erkek kıyafetine girerek düşmanlarla birlikte gezip varlıklı evleri gösteren fesli kadın ile, daha yaşlıca olan Şöhret adındaki kadından başka (Erzurumlular tarafından öldürülmüşlerdir) şu erkeklerde bulunuyorlarmış: Çakmak Köylü Nuri, Tahmisci Hafız, Gâvurboğanlı Kirve Mehmet Manav Mehmet Ali, Sabuncu Sabri, Gâvurboğanlı Kürt Yusuf, Çırçır Mahalleli Şevket, Bayburtlu Reşit.

Sıvırcık mahalleli Gâvur Ali ve birde Çil Tayyarın oğlu Ağâh. Yalnız Ağâh, Sonraları ermenilerin zulüm ve ırsızlıklarına karşı çıkmış ve hatta zorla götürülmek istenilen Murat Paşalı Hacı Tayfurun gelinini, ermenilerin elinden alarak namusunu kurtarmıştır.

Adı geçenlerden Çakmaklı Nuri, bizzat Ermeniler tarafından öldürüldüğü gibi, geri kalanlardan bazıları da Çın Alinin oğlu Mehmet, Göleli Cemal ve diğer Erzurumlular tarafından öldürülmüşlerdir. Halkın müsamahasına sığınan bir kaç da zellil bir şekilde yaşayarak ecelleri ile ölmüşlerdir.

Sabri, Laz Yahya, Cemal Efendi, evyikan oğlu Şükrü, Düyunu Umumiye Kâtibi Mümtaz Bey... vb adlarına yer verilmektedir.

Elbetteki Rusların ilk zamanlarda öldürdükleri, bu bir kaç kişiden ibaret değillerdir. İlçelerde ve köylerde öldürülenlerimizin sayısı az olmasa gerektir. Örneğin İspir ilçemizin Varcens, Eşkens, Şeyhmus, Hontus, Mezehrek köylerinde yüzlerce kadın ve erkeğin türlü işkencelerle öldürdükleri gibi, Türk çetesinin yerini haber vermeyen Mehmet Nuhoğlunu'da süngüleyerek öldürmüşlerdir. Aynı zamanda 65 Norgâhlı hemşehrimizi kurşuna dizmişlerdir.

Rusların merkez komutanlığı emrinde ve asayiş karakollarında görev yapanlar arasında bulundukları ve adlarının çoklukla Emrullah, Ataullah, Nurullah olduğu bildirilen Kazanşehirlilerin Türk halkına çok iyi muamele yaptıklarını o günleri görenlerimizden memnuniyetle öğrendiğimizi kaydetmek isteriz.

HALKIMIZIN KARŞISINA DİKİLEN ERMENİLER :

Ruslar çekilirken yerlerine geçerek ve kendilerine işgal kuvvetleri süsü vererek halkımızın karşısına dikilen Ermeniler olmuşlardı. Önceleri, işaret ettiğimiz gibi hayal ve ümit peşinde koşan ermeniler, ilk zamanlarda Rusların işlerine pek çok yaramışlardı. Ruslar ise politikaları icabı bunların silahlı olmalarını ve her bakımdan donatımlarına önem vermiş görünüyordular.

Böyle bir durumda bulunan Ermeniler, Ruslar çekildikten sonra işi ele alırlarken Hıncak ve Taşnak Komitelerinin çabaları ile çok daha donatılmış ve mükemmel bir hale sokulmuşlardır.

1877 - 78 savaşında yenilgiye uğramaklığımız sonucu Ayastefanos Antlaşmasının ağır şartları kapsamı, bu meyanda büyük Bulgaristan kurulmasını ve Romanya, Sırbistan, Karadağın bağımsızlığına yer verilmiş olmasını göz önünde bulunduran Ermeniler, I. Cihan Savaşındaki yenilgimiz üzerine muhtariyet isteklerini adeta gerçekleşmiş sayıyorlardı. Nasilki Erzurum harekâtının başarısına inanan Ermeni Patriği Nersin Varcebetyan tarafından Rus başkomutanı Grandük Nikola'ya müracaat edilerek Ermeni devletinin artık kurulması gereği tekrarlanmıştı.

Doğu Anadolu'da bulunan ve bir hayli donatıldıklarına işaret olunan Ermeni birliklerinin başına geçen Mazmanof, Rus ordusunda yetişmiş bir Ermeni subayı idi. Bunun gibi intikam alaylarının ve Ermeni Kuvvetlerinin baş komutanı olan Antıranık'de yine Rusya'da yetişmiş müfrit bir komiteci idi.

İşte bunların ve benzerlerinin yönettikleri Ermeni askerleri, çok geçmeden il, ilçe ve köylerde bulunan yerli Ermenilerin yar-dım ve klavuzlukları ile insanlık dışı bir davranışla kötülükler yapmaya başlamışlardır.

Başta imkânsızlık olmak üzere, türlü sebeplerle göç edemeyen ve aynı zamanda savunma gücüne sahip bulunmayan köylü ve şe-hirli binlerce, onbinlerce Türkü hemde çocuk, kadın, ihtiyar de-meden canice tertiplerle öldürmüşlerdir.

Rusları takliden yollarda çalışmaya davet ettikleri ve hatta zorlayıp götürdükleri hemşehrilerimizi kitle halinde yok etmişler-dir. Tahtacılardaki Osman Ağa konağı ile Tuzcu Köyü Camii, Ko-naklı köyündeki Salih Ağa ve Devriş beyin evleri örneklerinde ol-duğu gibi binalara doldurarak yakmışlardır. veya Tekederesi kö-yünde Hasan Ağanın evinde yaptıkları gibi halkla tıklım tıklım doldurulan yerleri bombalamışlardır.

Bu kara ve kanlı günleri yaşayan Erzurum'un, 12 Martta kur-tuluşundan kısa bir zaman sonra yani 6 Mayıs 1918 de Erzurum'a gelmiş bulunan merhum tarihçi Ahmet Refik şunları yazıyor. (3)

«Yangın yerindeydim. Türklerin bu tarihi ve fedakâr beldesi âdeta bir harabe halinde. Sokaklar ve binalar, camiler, mektepler kâmilten harap. Evler insan ölüleri ile dolu. yanmış yıkılmış evlerin enkazı ayakla dürtüldüğü zaman simsiyah kesilen, dişleri sırtmış insan kafalarına, çocuk başlarına, kol ve bacak, gövde ve ayak parçalarına tesadüf olunuyor..»

Yine bu tarihcimiz yalnız Erzurum sokaklarından toplanan in-san ölüsünün 4000 den fazla olduğunu bildirmiş oluyorlar.

Ruslardan sonra Ermenilerin aşağı yukarı bir yıl süren işgal-leri sırasında, hele çekilecekleri günlerde en bayağı ve iğrenç şe-killde uyguladıkları işkence ve öldürme şekilleri vardır. Bunları maddeler halinde sıralıyarak, baş vurulan insanlık dışı davranışları nefretle ve lanetle bir defa daha gözler önüne sermiş olmak için bazı örnekleri tekrarlamış olacağız. (4)

1 — Savunma gücünde olmayan masum kimselerin kafa tas-larını parçalamışlar, kılıçla boyunlarını uçurmuşlar. Ağaç budar

(3) Prof. Dr. Zeki Başar, Kurtuluş Yazılarımla Erzurum, 1967. Sayfa: 79.

(4) Türlü Yönleri ile Erzurum ve Çevresi, 1968. Sayfa: 64-65

gibi kollarını ve bacaklarını kesmişler ve bazılarını'da parça parça doğramışlardır.

2 — Türlü bahanelerle bir araya topladıkları halkı, sokaklar ortasında öldürmüşler; ayrıca bazılarının vücutlarını süngüleyerek delik, deşik etmişler ve gözlerini oymuşlardır.

Yollarda çalıştırmak ve diğer çeşitten tertipler ve türlü teminatlarla kandırıp yuvalarından uzaklaştırdıkları halkı, zulümlerden zulüm seçerek yok edip derelere doldurmuşlardır. Üç binlerin yattığı yanık dere bunlardan birisidir.

3 — Yukarılarda da işaret ettiğimiz gibi köylerde ve şehirde bir kısım halkı toplayarak evlere doldurup yakmışlardır. Tahtacılar caddesindeki Ezirmikli Osman Ağanın konağı ile Konaklı Köyünde Salih Ağanın, Derviş Beyin evleri, Teke deresi köyünde Musagilin Hasan ve Ağa'ya ait evler bu şekilde öldürmelere sahne olan yerlerden sadece birkaçıdır. Bunlara eklemek istediğimiz diğer bir yakma olayı, Karayazı ilçesinin Hanık Komunda ve pek dramatik olarak şöyle cereyan etmiştir.

Yetmiş kadar kadın ve erkek bir ahıra doldurulduktan sonra, ahırda başı boş bir hale getirdikleri mandanın sırtına yorgan bağlamışlardır. mandanın sırtına Mirza adlı bir vatandaşı oturtturarak sıkı sıkı bağlamışlar ve onunla tepesinden aşağı bir teneke gaz döküldükten sonra hepsine birden ateş vermişlerdir. Yanmaya başlayan hayvan, Mirza'nın çığlıkları ile dahada azgınlaşarak çevresini yıkıp dökmüş ve o yere doldurulmuş olan insanları çiğneyip ateşe vererek öldürmüştür. Bununla da yetinilmiyerek ayrıca tutuşturulan ahır yanıp kül olurken 70 vatandaşın mezarı haline gelmiştir.

4 — İnsafı ve insanlık duygularını bir tarafa iterek, yatakları yatan hastaları çiğnemek ve başka şekillerde eza vermek suretiyle öldürmüşlerdir.

5 — Çocukları, analarının gözleri önünde koyun boğazlar gibi kesmekle, kuyulara atmakla yetinmemişlerdir. Hınısta olduğu gibi bir ananın göğsünden aldıkları emzikteki yavrusunu, kadıncağının gözleri önünde kesmiş, yanmakta olan tandırda etini pişirmiş ve kendisine yedirmeye çalışmışlardır.

6 — Kadınların, kızların parmaklarında, kollarında gördükleri yüzük, bilezik gibi... ziynet eşyalarını almak için organlarını yani kollarını, parmaklarını kesmeyi tercih etmişlerdir.

7 — Toplayıp götürdükleri kadınları ve kızları haftalarca yanlarında alıkoymak ırzsızlığına sapmış ve bunlar arasında 7-8 yaşlarında çocukları bulundurmak alçaklık ve namussuzluğunu irtikâp etmişlerdir.

8 — Gebe kadınların karınlarını yararak çıkardıkları bebekleri süngüleri ucunda teşhir etmek vahşetini göstermişlerdir.

9 — Camileri ahır olarak kullanmış ve bir çok mezarlıkları tanımıyacak derecede tahrip etmişlerdir.

10 — Zulüm, işkence, kötülük ve adilik adına akla gelen neler varsa, hepsini hemde fazlasıyla yapmışlardır.

Bütün bunları ve daha fazlasını yapan Ermeniler karşısında, halkımızı kurbanlık koyun benzeri durmaktan kurtaranlarımız, teşkilat kuranlarımız, direnmede bulunanlarımız, taaruza geçenlerimiz ve hatta öç alanlarımız az olmamıştır, elbet!

Şehrin düşeceği sıralarda Vali Tahsin Özer, önceden depo haline getirilmiş olan Çifte Minareler ve Kale Mescidinin icabına bakılmasını, Meclisi İdare baş kâtibi Hüseyin Çamaşırcı vasıtasıyla halka duyurulmuş olmasını istemiştir. Valinin bu emri, özellikle Marancı Tevfik Efendi tarafından yerine getirilmiştir. (5)

Diğer taraftan Ermenilerin pek gizli tutmalarına rağmen, katliâm yapma hususundaki niyet ve hazırlıklarının, kendileri ile temasta bulunan Türk temsilcileri tarafından sezilerek halka duyurulması da, toplu öldürmelerin nisbeten hafif geçirtilmesine yaramıştır.

Ermeni saldırılarına karşı ilçelerimizde, özellikle İspir, Oltu, Olur, Narman, Tortum.. da komiteler kurulmuş, direniş güçleri vücuda getirilmiş, halk arasında memleketsever, cidden, cesur, imanlı ve kahraman tipler belirmiştir. Bunlardan her birisi ibretle, hürmetle, rahmetle anılmaya değer örnek hizmetler görmüşlerdir. Yaşadığımız kara yıllardan, kara aylardan ve kapkara günlerden sonra aydınlık günlere ulaşırken :

(5) Anlatan, Sırrı Çamaşırcı.

«Ne mübarek, ne aziz, ne mukaddes şu vatan

Uğrunda göz kırpmadan dökülüyor temiz kan!» demiş oluyorduk. Çünkü; Ermenilerin yılların ötesinde yatan niyetlerinin kötülüğü, kirliliği, bayalığı kadar başvurdıkları, yaptıkları ve daha da yapmak istedikleri aşağılıkların, hiyanetlerin, işledikleri cinayetlerin her türlü bütünüyle bütün çıplaklığı ile meydana çıkmıştır.

Eski tarihlerde Ermeni komitecilerle bir Amerikalının konuşması bu bakımdan çok anlamlı görünüyor. Konuşmayı yapan Amerikalı Dr. Hamlin'in (İstanbul'daki Amerikan Kolejinin Kurucusu ve direktörü) muhaveresini dile getiren 23 Aralık 1893 tarihli mektubu Boston gazetesinde yayınlanmıştır.

— Rusların Anadolu'ya girmelerinin yolunu hazırladıklarını söyleyen ermeni komitecisine, Dr. Hamlin nasıl? diye sorduğunda, komitecinin cevabı şöyle oluyor:

— Bütün İmparatorlukta teşkilatlanmış Hınçak çeteleri, Türkleri ve Kürtleri kesmek, köylerini yıkmak için fırsat arayacaklar. Sonra dağa çıkacaklardı. O zaman deliye dönen müslümanlarda bölgelerindeki savunmasız ermeniler üzerine öylesine saldıracaklar!.. Öyle bir katliâm olacaktır ki bu vahşet karşısında Rusya, İnsanlık ve Hristiyanlık medeniyeti adına harekete geçip Anadolu'yu işgal edecektir.

Amerikalı şaşıyor, dehşete düşüyor:

— Nasıl yaparsınız böyle bir şeyi? Ne korkunç plan, bu! (6)

Görüldüğü gibi yabancı bir Amerikalının bile korkunç bulduğu bir planı uygulamaya kalkışanların karşısına, Erzurumlularla kucaqlaşmakla yaptığı güç birliği ile çıkan Türk ordusu işkence ve hiyanetlerin her türlü bütünü ve en bayağısını yapanların hakkından gelecek, işkence ve hiyanete uğruyanların öcelerini alacaktır, elbet!..

«Erzurum'un bu zafer, destan olmuş üdüdür,
Ana, baba gününde, dadaşın düğünüdür.

(6) 1 Mart 1970 Tarihli Hürriyet gazetesi. Arjantin'deki son Ermeni komitecileri konulu roportaj. Metin TOKER.

Vatan borcu ödenmez, bu bir hakikat ama,
Vatan borçlu kalmıştır, Erzurum'a daima...» (7)

12 Mart 1918 Erzurum Kurtuluşu, 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresine gitmiş, buradan 4 Eylül 1919 da toplanan Sivas Kongresine doğru yol almıştır. Sivastan sonra Misakı Milli'den (28 Ocak 1920) geçerek ve güçlenerek 23 Nisan 1920'ye ulaşmıştır. Nihayet 29 Ekim 1923 e kavuşmuş, bu demek oluyorki CUMHURİYET'in temeline oturmuştur.

(7) Manzum parçalar rahmetli G1. Dr. Faik Taşcioğlun'dan alınmıştır.

«Armenya/Yukarı - Eller»de 2700 Yıllık Türk Varlığı, «Ermeniler»in Rus İstilâsına Âlet Olması ve Mezâlimi

Doç. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU (*)

**A — «Ermeni» Adı ve Mâhiyeti, M.Ö. VII. Yüzyılda Sakalar'la
Başlayan Türk Yerleşmeleri, «Armenya»da Hâkim Olan
Sülâle ve Elbeğlikleri'nin Soyları.**

Doğu-Türkiyenin en büyük merkezi ve 20 yıllık Yeni-Üniversite şehrimizin Kurtuluşu'nun 60. Yıldönümü'nü, 12 Mart 1978 de kutlayacağız. Bu vesile ile, 60 yıl önce, Erzincan-Erzurum-Kars İlimizin, Rus Çarlığı İstilâsından sonra, Rusluğa ve istilâ ülküsüne sâdık birtakım topçu ve teknik Rus subayları ve erleriyle birlikte, buraları 3 Mart 1918 Brest-Litowsk Muahedesi'ne göre asıl sâhibi Türkiye'ye geriveren Bolşevik Rusya'nın tutumuna rağmen, Ermeniler, Çarlık Ordusunda yetişen subay ve erleriyle çetecilerinin direnmesiyle korumaya kalkıştılar. 1914-1917 Kasım ayları arasındaki üç yılda yapıldığından daha korkunç bir yüzkarası kıyıcılıkla, silâhsız çoluk-çocuk ve yaşlı her cinsten Müslüman-Türkleri kırıp bitirme (génocide) düşüncesiyle girişilen mezâlim ve vahşetleri, yeni nesillerimize tanıtacak belgeler ve hâtıraları derleyen bir kitap sunulurken, o korkunç «kırıp-bitirme düşüncesi»ne kaynak olan «ma'nevî varlık» nedir, ne değildir? Onu da, bir arada özet olarak belirtmeği, yerinde gördük. Bunu, şöyle de, anlatabiliriz: «Ermeniler, tarihî bir hak ve verasete dayanan, sayı çokluğuna güvenen bir düşünce ile mi, buraları Muhtar-Ermenistan yapmak

(*) Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Öğretim Üyesi.

için, engel gördükleri Müslüman-Türkleri kırıp-bitirmeğe girişmişlerdir?»

Son 120 yıllık türkçe araştırma yayınları ve tarafsız bilgilerin eserleri, komşularının «Ermeni/Armen» dedikleri ve kendilerinin hiçbir zaman bu adı benimsemeyip, kavimlerini hep «Hay» diye bilen ve Azerbaycan ile Doğu-Türkiye'de yaşayan Gregoryen-Hristiyan (ile, son yüzyıllarda bunlardan Katolik ve Protestan olanlar dahil) kavmin, böyle bir «Tarihî-Hak» ve «Sayı-Çokluğu» olmadığını, ortaya koymuştur. Üstelik, anadili belki de Hristiyanlıktan öncesinden beri kesintisiz olarak hep türkçe olagelen ve Tevrat-İncil ile Dua-Kitapları da «Mesrop-Alfabesi» ile türkçe yazılan «Albanlı/Aranlı (Karabağ-Genceli) -Gregoryenler» ile, dilleri ve folkloru-etnografyası, eski «Arevordik» (Güneşoğulları) mezhebiyle, at ve koyun (koç)-heykelleri mezartaşları geleneğini devam ettiren «Alevî-Türkman/Zaza» koluna yakın olan boy ve oymakların Hristiyanlarını da, topluluğuna katma fırsatını kaçırmayan «Ermenilik», böyle bir hakka «vâris» sayılamaz.

Biz, 25 yıl önce İstanbul'da basılan şu iki kitabımızda, tarih ve başka delillerle, haritaları ile, bu hususları belirtmiştik: 1) «Dede-Korkut Oğuznâmeleri - I. Kitap» (1952 İstanbul); 2) «Kars Tarihi - I. Cilt (Başlangıçtan 1534 Osmanlı Fethi'ne değin)» (1953 İstanbul). Bu yüzden burada, bu konuları, özet olarak, tanıtmamız gerekiyor.

Tarihte, Gökçeöl ve Çıldır gölü'nden Erzincan ile Malatya batısına ve Halep kuzeyine değin yayılan yerlerde bir imparatorluk kuran ve M.Ö. 900-600 yılları arasında yaşayıp, Van gölü çevresindeki üç şehri sıra ile başkent edinen kavme, güney komşuları ve düşmanları Asurlular, «Urartu» (= Yukarı-Ülkeli) derlerdi. İyi yapı ve kaleli saray ustaları, ileri su-mühendisleri ile madenci ve maden-işçiliği ile tanınan, çiviyazısını kullanan bu kavim, kendilerine, en baş-tanrılarına göre, «Khaldi» ve «Khaldi-Kulu» diyordu. Bunların, adigeçen yerlerde bıraktığı taş, maden ve çanak-çömlek üzerindeki yazıları okunmuş, kabirleri açılarak, antropolojileri incelenmiş ve şu sonuca varılmıştır: Urartu/Khaldi devletini kuranlar, Sümerliler ile soydaş «Asyanik»lerden olup, bitişken-dilli ve yuvarlakbaşı (brakisefal) soydandır; Hay/Ermeniler ise, Hind-Avrupa dilli ve Trak-Frigler kolundandır.

Eski-Van Kalesi (Tuşpa) kayalıklarında çiviyazılı «Yıllık»ları bulunan Urartu/Khaldi devletini, M.Ö. 680 yılında Kafkaslar ku-

zeyinden ve Demirkapı/Derbent geçidinden gelen at-eti yiyen, kısırak-sütü içen, yaman okçu ve savaşçı atlıgöçebe Saka/İskit denilen Ortaasya kökünden ve Türk soyundan kavim, Kür, Aras, Çoruk ve Murat ırmakları boylarına yerleşip, sonra Filistin'e ve Orta-Anadolu'ya değin yayılırken, yıkmıştır. Bu yıkıma, Sakalar'ın, Azak denizi çevresinden kovdukları ve artlarınca yetiştikleri «Kimmerler»in, M.Ö. 720 başlayan ve Kızılırmak batısına kaçan göçlerinin ilk vuruşları da sebep olmuştur.

Eski-Yunan kaynakları ile destanî «İlk-Gürcistan Tarihi», hat-tâ Medyanın «Zend-Âvestâ» adlı din kitabı ve eski tefsiri «Bundahiş»ten öğrenildiğine göre, Atlıgöçebe Sakalar'ın şu addaki boy ve oymakları, M.Ö. VII. Yüzyıldan günümüze değin kendilerine göre anılan coğrafya bölgelerinde yerleşmiş ve buralara etnik damgalarını vurmuşlardır: Alban/Aran (Şirvan), Sakasen (Karabağ-Gence), Kardıman (Tiflis güneyi), Sarkinet (Tiflis kuzeyi), Çavak (Ahılkelek-Çıldır gölü çevresi), Taok/Tav/Tav-Eli (Oltu-Tortum-Yusufeli kesimi, Tavoskar=Tavusker/Olur), Pasıyan (Erzurum Deveboynu'ndan Arpaçayı'na değin Pasınlar-Kars), Saper (İspir-Bayburt), Kortuk (Van gölü güneyi/Kürtler). Urartular'ın kalıntılarına göre de, öteden beri şu coğrafya hâtıraları yaşamaktadır: Ararat (Ağrıdağı ve Revan-Ağrı-Kars illeri bölgesi), Varto (ilçesi), Erciş (hükümdar Argışti'nin kalesi), Khaldiya/Khald (Gümüşhane-Trabzon çevresi) Kâldariç (Khaltoariç = Khald-Tapınağı/Aşkalede).

Urfa-Diyarbakır bölgesindeki Sâmi-Ârâmiler, M.Ö. VI. Yüzyılda, kuzeylerindeki dağlık bölgeye ve Dicle kaynaklarına, «Yukarı-Ülke» anlamında bir ad veriyorlardı. Kimmerler, Sakarya boylarındaki Frigya devletini yıkınca, onların göçen kolları, Fırat'ı aşarak yavaş yavaş doğuya yerleşiyordu. Sakalar, cihangir hükümdarları Bartatuva oğlu Maduva (Asur kaynaklarında böyle, Herodot'ta: Protothuas oğlu Madyes, millî destanlarımıza ve Zend-Âvestâ'ya göre: Hyaonalar Hükümdarı Afrasyab/Alper-Tonga), M.Ö. 625 güzünde, kendisine tâbi Medya/İran kiralı Keyaksar/Keyhusrev tarafından verilen bir ziyafette, hile ile sarhoş edilerek öldürülünce, Saka boybeğleri, kendi bölgelerinde kalıp direnerek, birtakımı Medyalılar'a ve M.Ö. 550 de de Persler'e tâbi olarak kaldı. «Onbiler Ordusu»nun artçı kumandanı olarak Musul-Hakâri-Siirt-Bitlis-Muş-Hınıs-Pasın-Tortum-İspir-Bayburt üzerinden Trabzon'a çıkan Ksenofon, M.Ö. 401-400 yılında, Hakâri-Amadiye kesimin-

deki «Karduk» (Korduk/Kürtler) kavminin, İranlılar'a son derecede düşman olduklarını ve bunlarla, Çoruk boyundaki «Taok»ların, «müstakil» ve İran'a tâbi olmadan yaşadıklarını belirtir.

Tarihte ilk defa Pers İmparatoru I. Dara, M.Ö. 518 den kalma Behistun Yazıtında, Ergani-Elâziz kesiminde ayaklanan bir kavim diye, «Armina ve Arminia»dan bahsetmiştir. Bu adın, ârâmice «Yukarı-El/Ülke» sözünden çıktığı, belirtilmektedir. Asurluların, kuzey komşuları Khaldiler'e verdikleri «Urartu» adı da, bu anlamdadır. Ksenofon'un, M.Ö. 401-400 de geçtiği Doğu-Anadolu'yu anlatan eserinin «Anabasis» (= Yukarı-Ülke'de) adı ve Romalı (sonra: Bizanslı)ların, Kızılırmak doğusuna verdikleri «Yüksek-Ülke» anlamındaki ad ile, Yunus-Emre'de geçen «Yukarı-Eller» deyiimi de, aynı anlamda ve Fırat-Hazar denizi arasına alem olmuştur.

Miletli Hekateos'ta görülen «Armenioi» (=Armeniler) adlı kavmin, Fırat doğusunda yaşadığını anlatan Herodot ve M.Ö. 370 te eserini yazan Eudoksos, «Armenlerin kökünün Frigyalı olduğunu, dillerinin de Frigyalılarınkine benzediğini» yazarlar. Ksenofon, (şimdiki Siirt altında) Kentrides (Bohtan) çayının, güneydeki Karduk (Kürtler) ile kuzeydeki «Armenyalılar» arasında sınır olup, her iki kavmin birbirine çok düşman olduklarını anlatır. Romalılar, M.Ö. 189 da Selevkosluları Mağnezya (Manisa)da yendikten sonra, onların ülkesinden Karasu (Erzincan'dan yukarı Fırat), Aras, Çoruk ve Kür boyları ile Van gölü çevresinde, merkezi Armavir (İğdir'da Aras boyunda Karakala/Sürmeli yanında) şehrini merkez edinen İranlı soyundan I. Artaksias (188-145) adlı Selevkoslu «Stratej»ine «Kırallık» verdiler ve ülkesine de, genişletilmiş olarak «Armenya» demeğe başladılar. İranlı Artaksiyasın dili İranca ve yazısı Ârâmice idi. Bunun sülâlesi, Romalı tâbii olarak, M.S. 14 yılına değin yaşadı.

Doğudan Selevkosluları yenip, Horasan'dan sonra İran'a da hâkim olan Sakaların Daha kolunun «Parn/Aparn» boyundan çıkan ve «Partlılar» da denilen Arşaklılar (Arsakid/Eşkâniyân), M.O. 129 yılında, Dicle ve Aras boylarına da akın etmişlerdi. Romalıların himayesindeki Artaksiyaslı II. Artavast'ı (123-95) yenen Arşaklı II. Mitridat (123-88), hemen: «Kafkaslar'dan Fırat'a değin hâkim» olmuştu. Bu sırada, Kafkaslar kuzeyinden «Valantur-Bulgar» boyları getirtilerek, Kars-Yaylası (Vanand) ile Çoruk solundaki «Balkar-Dağları» ve Bayburt kesimine yerleştirilmişlerdi.

Arşaklı-Romalı Savaşları, çok güçlü olmuş; Arşaklı I. Orod (57-38), Romalı Tribün Krasus'u yenerek, 28 Mayıs 53 günü Kar-da (Urfa-Haran) da öldürmüş; tutsak aldığı Romalı askerleri, Çu-Talas ırmakları boyunca tutunan soydaşı Hun/Kun Yabgusu Çi-Çi'ye yardım için gönderdiği kuvvetler arasında bulunuyordu (bun-ların, yanaşık düzendeki savaşları, Çinlileri şaşırtmıştı). Arşaklılar' ın «Armenya»yı ele geçirmek için Romalılar ile yaptığı sürekli sa-vaşlar, M.S. 52 de kendi lehlerine sonuçlandı. Başkendi Hemedan olan Büyük-Arşaklılar'a bağlı bir Uçbeğliği halinde, Kafkaslar-Kı-zılözen ve Sincar ile Fırat doğusundaki bölgelerde Küçük-Arşaklı (53-429) Askeri-Hükûmeti kuruldu. Romalılar, Anadolu, Suriye, Pontos gibi bir «coğrafya adı» olarak, «Küçük-Arşaklılar Ülkesi»ne de, «Armenya» demekle devam ettiler. Küçük-Arşaklılar, metbu ve ağabeğileri Büyük-Arşaklılar'ın (M.O. 250 - M.S. 226) helenistik biçimindeki yunanca yazılı paralarını kullandıklarından, kendi adlarına hiç para kestirmemiş ve Hazar denizi - Kızılırmak başları arasında, başkentleri Kars'ın Iğdır ve Digor ilçeleri içinde bulu-nan (kışlak) Armavir/Sürmelü ve (yaylak) Erovantagert/Ağcaka-la(k) şehirlerinde oturan ve «Beğlerbeği» sayılan Küçük-Arşaklı sülâlesine tâbi (6 Sağkol + 6 Solkol, Feodal) 12 Elbeğliği biçimin-de yaşamışlardır.

«XXII. Arşak» unvanlı I. Balarş (lâtince: Vologas)ın (51-75) kardeşi «Tiridat» (Tanrıverdi) unvanlı kardeşi «Erovant» (53-99) tarafından kurulan ve adigeçen çifte başkentte oturan Küçük-Ar-şaklı hükümdarları, putatapardı. İlk defa bunlar, III. Tiridat (287-323) çağında, Hz. İsa dinini «Devlet Dini» olarak, Arşaklılar'ın tahta geçmeyen Horasan kolundan Anak adlı prensin oğlu olup, Kayseri'de Hristiyan terbiyesiyle büyüyüp okuyan ve papas olan Aziz-Greguvar/Kirkor-Lusavoriç (252-325) eliyle, 301 yılında, be-nimsemiştir. O sırada İncil ve vaazlar, yunan ve süryani dilleriyle ve yazılarıyla okunup, yazılıyordu. Eski Sakalar'ın torunları kendilerini, Tevrat'taki Saka/İskit (Skyth) adıyla «Askenaz», Ha-zar denizi güneyinden Arşaklılar ile gelenler de, «Torkomyan» (Türkman) diye anıyorlardı. Frig kolundan Hind-Avrupalı göç-menlerin ise, «Hay» diye tanındıkları, anlaşılıyor. Horasanlı-Arşaklı Anak oğlu Aziz-Greguvar, milli timsal «karakuş/kartal»ı «vaftiz» ederek, Arşaklı-Kilisesine maletmiş, Ortaasya'dan gelen gelenekteki at ve koyun-heykelli mezartaşlarına dokunmamış ve bu yeni din-de kurban-kesmeye de yervermiştir. Onun kurduğu Arşaklı-Hiris-

tiyan Mezhebine, ilim âleminde «Gregoryenlik» ve halk dilinde, (Katolik-Ermeni ve Protestan-Ermeni mezhepleri «Eğri» sayıldığından) «Düz-Ermeni» denilmektedir.

Büyük-Arşaklı/Eşkâniyan devletini yıkan Ateşetapan Sasanlı İranlılar, Küçük-Arşaklı ülkesini, 387 yılında Romalılar ile aralarında paylaştılar. Şimdiki: Artvin, Erzurum, Erzincan, Tunceli, Elâzığ, Diyarbakır, Mardin bölgeleri Romalılara (sonra: Bizans'a), buraların doğusu da, merkezi Revan'ın 27 km, güneydoğusundaki Divin (Debil) şehri olarak Sasanlılar'a tâbi oldu. Sonunda, Sasanlılar, 429 yılında Küçük-Arşaklı sülâlesinin tâbi hükûmetine de sonverip, Divin'e «Merzbân» unvanlı umumivâliler tayin ederek, ülkeden Hıristiyanlığı kaldırıp, Zerdüş/Ateşetapıcılık dinini benimsetmeğe çalıştılar.

Küçük-Arşaklılar (53-429) çağında, hem Kafkas dağları kuzeyinden, hem de İran üzerinden güçlü Türk urug ve boyları gelip, ülkeye yerleşti. Kafkaslar kuzeyinden gelip yerleşenler, Kıpkaç-Khazar kolundan idiler. 72 deki büyük «Kuzeyliler» akınında, Şıraklar, Kars-Arpaçası boylarına gelip, buraya «Şırak» ve merkezine «Şırakovan» (Başsüregel) denilmesine sebep oldular. Alanlar'ın «Digor» (Tekor) kolu, Kars-Digor İlçesi ve Posof merkezi Dugor'a adlarını verdi. «Poskh'lar», Poskhov-Deresi'ne yerleşti ve Artvin-Borçka bölgesine, Khazar kolu Borçalılar; Aras solundaki Nakhçıvan ile Digor'daki Nakhçıvan(cık) bölgelerine, Dağıstan'daki Çeçen/Çançan boyu Nakhçı/Nokhçı'lar; Maku'daki Avarayr'a, Avarlar gelip yerleşti. Arşaklı Valarş (Olaş) (194-216) çağında iki defa «Kuzeyliler» (Hisus-Azker=Kuzey-Kavmi) «Khazir'k» (Khazar'lar) ve «Barsil'k» (Borçalı'lar) akın ederek, sonunda bu hükümdarı öldürmüş; ve birinci urug, Gence-Tiflis arasındaki «Kazak/Kazakh» ile, Arakaz (Alagez) dağı doğusundan gelip Aras'a karışan Kazak çayı boyunca, Barsıl/Borçalı uruğu da, Kür'ün sağ kolu Debeda/Borçalı çayı boylarına yerleşip, bugüne değin adlarını bu bölgeye vererek, türkçe dillerini korumuşlar ve 1064 te, merkez Loru şehrinde Alp-Arslan'ın huzurunda toptan Müslüman olmuşlardır. Bugünkü, «Terekeme» de denilen güçlü ve yarıgöçebe Sünnî Borçalı-Kazak Karapapak Türkleri, bunların torunlarıdır. Yine 315 yıllarında Kafkaslar kuzeyinden gelen «Hunlar», İber (Tiflis-Gürcistanı) Beği As-Pagur'u kovalıyarak, Karın (Erzurum) ve Hark (Malazgirt) çevresine değin yayılmış ve 47 bin tutsak alarak, Tiflis gü-

neyinde ve Kür-Khıram çayı kavuşacağındaki «Khunan» (=Khunlar) adlı toprak-kaleyi merkez edinerek, yerleşmişlerdi.

Sasanlı I. Ardaşir'in son yıllarında, 240 ta, doğudan «Çanasdan» (Kaşgar) ülkesinden, siyasî mücadelede yenilen «Mamık ve Konak Kardeşler» adlı iki Türk Prensi, bütün taallûkatiyle kaçıp, Afganistan kesimine sığınmıştı. «Çanasdan hükümdarı Arbog» (Yabgu), onların teslimini isteyince, bütününü batıya gönderilip, Ahlat-Muş/Taron Sancağı ve kuzeyine yerleştirildiler. «Ermenice» kaynaklarda bunlar, büyük kardeşe göre «Mamıkonyan» (Mamıklılar)» ve Dede-Korkut Oğuznâmelerinde ise, küçük ve daha uzun ömürlü olarak Başbuğluk yapan Prense göre, «Kara-Kona/Konak» diye anılmaktadırlar. 310 yılında, Arşaklıların Horasan kolundan ve Karen-Hanedanından olup, Ak-Hunlu «Vezerg Khakhan» (Ulu-Kağan) a karşı savaşıyan Peroz-Amad'ın aldığı kılıç yarasından kafatasından ufak bir parça kesildiğinde «Kam-Sar» (=Eksik-Baş/ Destanlarda: Kal-Baş) lakaplı Başbuğun oğlu Arşavir, bütün oymaklarıyla gelip, Küçük-Arşaklı III. Tiridat'a katılmıştı. Aziz-Greguvar eliyle vaftiz edilen ve babasının lakabıyla «Kamsarakan» (Kamsargil) denilen bu Arşaklı Arşavir Hanedanına, geldikleri yıl, bütün Kars-Arpaçayı boyları ile, Kağızman-Deresi (Aras ve Kötöksuyu boyları), mâlikâne olarak verilmişti. 310-772 yılları arasında buraların Elbeğisi olan Kamsarakanlılar'dan Başkumanlar çıkmış ve çok güzel basilika ve kiliseler kalmıştır.

Hristiyanlığın resmen kabulünden 105 yıl sonraları, İran-Sasanlı I. Yazdgard (339-420) çağında, Divin Arşaklı tahtında bulunan Sasanlı şehzâdesi Bahram-Şahpur (392-414) un isteği ile ve Bizans ile dindaşlık bağı güçlü olan Hristiyan-Arşaklı ahalisinin ayrılığına yarar diye, yeni bir «Yazı/Alfabe» yapılması, Aziz/Greguvar'ın torunlarından «Büyük» unvanlı Patrik Aziz-Sahak'a (387-439), buyruk verildi. Şimdiki Valarşâbâd/Eçmiadzin'de oturan Aziz-Sahak, Çenasdanlı Mamikonlar Eli Taron'da Muşun Hatsek köyünden B. Şahpur'un Kâtibi Mesrop ile işbirliği yaptı ve 392-405 yıllarında, «Danyel Alfebesi» düzeltilerek, «Grabar» (Eski-Ermenice) için 36 harfli bir alfabe yapılarak, İncil ve Tevrat ile dini eserler, bu yazı ile yazılmaya başlandı. «Mesrop/Ermeni-Alfabetesi» de denilen bu yazıdaki: «B, Ç, DZ, E, I, K, L, N, NG, R, V/U» gibi onbir harfin biçimi ve değerlerinin, Yenisey-Orkun boylarındaki Türk-Yazısı gibi olması, Mamık-Konak Kardeşler ile bu yazının «Çanasdan»dan Ahlat-Muş-Bitlis bölgesine getirilen milli-yazıdan alın-

diğına işaretler (kelime aralarının bile : iki nokta üstüste ile belirtilmesi de, ayrıca dikkate değer).

Anı Şehir örenlerinde yıllarca kazılar yapan ve eski Katvel dili Gürcüce ile Ermeniceyi iyi bilen Rus Profesörü Nikola Ya. Marr'ın dediği gibi, bugün «Armen/Ermeni» denilen kavmin, eski «Grabar dili» ile çoktan beri hiç ilgisi yoktur ve 451 Kalkedon/Kadıköy Konsilinden sonradır ki, Ortodoks-Bizans ve Süryanî gibi Hristiyan mezhebi mensuplarından ayırt edilmek için, bunlara Bizanslılarca (coğrafyaya göre) ve mezhebi manada, «Armen/Ermeni» denilerek «adsız olmaktan» kurtarılmıştır.

Küçük-Arşaklılar'ın (53 - 252 yılları arasında) «Takatir» (= Farsça, Tâk/Tâç-Giydiren) unvanlı Başvezirleri ve Atlı/ Süvari Başbuğu («Aspet» = Farsça, «Sipehbed») olarak tanınan, asıl mâlikâneleri Tavo (Tav-Eli/Oltu-Penek) ve Saper (İspir-Bayburt) gibi Çoruk boyunda bulunan Bagarat/Bagratt Hanedanının vazifeli kolu, Taryunk (Taryunlar) denilen ve çok sarp olan Eski-(Doğu-) Bayazıt Kalesi'nde oturur; korkulu sıralarda Saray Hazinesini de burada korurdu. Abbashılar çağında, ayaklanmalara öncülük eden güçlü Mamikonlular, 772 Eleşgert Savaşında en ünlü büyüklüğünü yitirip, çok kırılınca, onlardan kız almış olan Taryunk'daki Bagratlı kolunun, yıldızı parladı. Horasan-Iran-Bizans arasında bezirgânlar çalıştırarak zengin olan Bagratlılar'dan Kör-Aşut'un oğulları ve torunları, Gregorjenlerin vergilerini toplayıp, Divin İslâm Emirleri vâsıtasıyla Bağdad Halifesine göndermede çok yararlık gösterdiler. Bunlardan «Abu'l-'Abbâs» lakaplı Bagratlı Sembat'ın oğlu Büyük-Aşut, 25 yıl «Beğlerbeği»likten sonra, 772 de Kamsarakanlılar'dan satın alınan Arpaçayı sağındaki Bagaran (Pekran) kasabasında 885 te «Melik» (ermenice/farsça «Takavor/Tâk-âver» = Taçlı) unvanıyla Halife'nin izniyle tâç giyerken kendisini, Gregorjen Patriki, «Askanas kavminin hükümdarı» diye takdis edip, onun soyunun (Ksenofon'un ve başka Yunanca kaynakların tanıttığı gibi) İspir-Baybur kesimindeki Saka/Skuth uruğunun «Skythid» kolundan olduğunu belirtmişti. Bagratlı Büyük-Aşut'un sülâlesi, 885-1064 arasında Kars'ın doğu kesiminde Şüregel ve Anı'da, Kars'ta, Bizans hududunda ve Abbashı Halifelğine bağlı tampon bir Beğlik kurmuş; müstakil olmadıklarından, para kesme kudretini gösterememişlerdi. Ağustos 1064 teki Selçuklu Alparslan'ın buraları fethiyle, «Bagratlı Kırallığı» da sona ermiş ve ahalisinin

çoğu ile Kars-Bagrathlı hanedanı, Sivas-Kayseri kesimindeki Bizans toprağına göçüp gitmişti.

B — Selçuklu Fethi'nden Önceki, «Armenya/Erminiyye» Ülkesinde Hâkim Olan Hükümdar Sülâlesi Arşaklılar ile El-beğleri Hanedanlarını, Dede-Korkut Oğuznâmeleri, «Oğuz/Türkman» ve Ülkeyi «Oğuz-Eli» Adıyla Anıyor.

Yukarıda özetlediğimiz ve ilmi delilleri «Dede-Korkut Oğuznâmeleri - I. Kitap» ile, «Kars Tarihi - I. Cilt» adlı eserlerimizde gösterilen hususları, Onasya'da yaşayan en yaygın ve en büyük millî destanımız olan «Dede-Korkut Oğuznâmeleri» adı altında toplanan tarih-destanları da, ortaya koymaktadır. Birer kolları, Hazar denizi - Kızılırmak başları arasında hâkim olup yaşadıklarına işaret ettiğimiz Saka/Skyth ve onların Horasan kolundan Arşaklı/Partlilar'ın «Türk» ırkına mensup olduklarını, 200 yıldan beri yabancı bilginler, türlü vesilelerle eserlerinde belirtmişlerdir. 1952 de basılan «Dede-Korkut Oğuznâmeleri - I. Kitap»ta (s. 15-22) da belirttiğimiz gibi, 1862 den bu yana Türkler'den şu dokuz bilgin de, adları anılan eserlerinde, türlü delilleriyle, aynı gerçeğı göstermişlerdir :

1) Peşte ve Bavyera Akademileri ile, Leipzig ve Amerika «Şarkiyat Encümeni» a'zâsından, 1862 de İstanbul'da basılan «Tekmiletü'l-'İber» müellifi Abdullâtif SUBHI Paşa; 2) Askerî Mektepler Nâzırı ve 1876 da çıkan «Târih-i 'Âlem» sahibi Süleyman HÜSNİ Paşa; 3) 1919-1926 yıllarında çıkan kitaplarında, basılacak eserleri arasında, «İki Cilt Ermeni Tarihi»ni gösteren ve 1925 te İstanbul'da 12 Ciltlik «Resimli Türk Tarihi»ni bastıran, Sinoplu Dr. Rıza NUR; 4) Eski-Ermenice/Grabar dilini de bilen ve 1908-1921 arasında, Devletimizin «Ermeni İşleri Uzmanı» sayılan, 1931 de «Türk Tarihinin Ana Hatları Nu. 6» ve 1950 de «Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi» kitabını bastıran, Amasyalı Ahmet Esat URAS (II. Baskısı, 1974 te İstanbulda basılmış ve İngilizce tercümesi de çıkmak üzeredir); 5) Türk Tarih Kurumu Kurucularından ve «Turing Kulüp» eski başkanı, 1934 te «Hazar Türkleri Avrupa Devleti» risalesini bastıran Kara-Şemsi (oğlu) Reşit Saffet ATA-BİNEN; 6) İstanbul ve sonra Ankara Üniversiteleri «Türk Tarihi Kürsüsü» Profesörü ve Türk Tarih Kurumu Başkanı (eski Başvekil) Mehmed Şemseddin GÜNALTA, 1939 da çıkan «Liseler İçin

Tarih I» kitabında (ayrıca: 1948 de «İran Tarihi I. Cilt», 1951 de çıkan «Yakın Şark IV» kitaplarında); 7) İstanbul Edebiyat Fakültesi «Helenizm ve Roma Tarihi Kürsüsü» Profesörü (Alman menşeli) Prof. Dr. Emin BOSCH, 1943 te İstanbul'da türkçe basılan «Helenizm Devletleri» kitabında; 8) İsmail Hami DANIŞMEND, 1945 te İstanbul'da bastırıldığı, «Türk Kahramanlarına Ermenilik İsnadi Münasebetiyle Türk Tarih Kurumuna Açık Mektup» kitabında; 9) İstanbul Edebiyat Fakültesi «Umumî Türk Tarih Kürsü Profesörü» Hocamız Prof. Dr. A. Zeki Velidi TOGAN, 1946 da Fakültece bastırılan «Umumî Türk Tarihine Giriş I.» (1970 te II. Baskısı yapılan) kitabında («Çanasdan»dan gelen «Mamık-Konak Kardeşler» ve oymaklarının Türklüğüne de işaret ederek).

Yukarıda anılan «Dede-Korkut Oğuznâmeleri - I. Kitap» ve «Kars Tarihi - I. Cilt» adlı eserlerimizde, türlü yönleriyle karşılaştırılarak belirtildiği ve haritaları da verildiği gibi, Hazar denizi - Kızılırmak başları ve Kafkas sıradağları ile Kızılözen - Sincar dağı arasında yaşayan Saka ve sonraki Arşaklı/Partlı hâkimiyeti ve Elbeğlerinin tarih-destanları, «Dede-Korkut Oğuznâmeleri»dir. Romalıların «Armenya» dediği ve «Yukarı-Eller» diye Yunus-Emre'de, «Yukarı-Cânib» adıyla da XV. - XVII. Yüzyıl Osmanlı belgelerinde anılan ülke, «Kitab-i Dede-Korkud» ile, benzeri destanlarda, «Oğuz-Eli/Elleri» diye geçmektedir. Bu destanlardaki «Bayındur-Han», merkezi Hemedan olan Büyük-Arşaklılar'ı, «Doksan-Tümen Genç-Oğuz»un başı gösterilen ve çifte başkentleri «Ağca-Kala(k)» (Kars-Digor'daki «Erovantagert/Erovantaşad»ın tercümesi) ile «Sürmelü» (İğdir'da ve Aras dağındaki «Kara-Kala(k)» = eski kışlak merkez Armavir) olan «Olaş oğlu Salvur-Kazan» da, Küçük-Arşaklılar'ın «Büyük» unvanlı ve Sasanlılar ile kuzeyden gelen Kıpçak/Hun akıncılarını geriçeviren «Valarş oğlu Büyük-Khosrov»un (217-252) timsalidir.

Çanasdan (Kaşgar) ülkesinden gelme Ahlat-Bitlis-Muş-Bingöl bölgelerini içine alan «Daru/Duru - Beran Eyâleti» Elbeğleri Mamık-Konak Kardeşler ve Başkumandanlar Hanedanı, «Kara-Konak/Kona Bek» diye anılır. Arşaklıların «Takatir» unvanlı Başvezirleri «Burat oğlu Sampa Bagarat»tan gelen Bagratlı Hanedanı, «Kazan-Han» sülâlesinin (Bayazıt ovasında Sarısu boyundaki «Şıklı-Gölü» sazlığı yanında, 1514 Çaldıran Seferi'nde anılan «Tana-Saz» ile «Bambam-Depesi» = Eski-Bayazıt Kalesi altındaki İshakpaşa Külliyesi'nin bulunduğu yerde yaşayan) «Inak» (=Ve-

zir) unvanlı «Kam-Bura (t) Bek oğlu Bamsı-Bayarak/Bayrek» kütüğü ile geçer ve «Ban (Oltu-Banak/Penek) - Hisarı» ile «Bayburt-Hisarı»ndan uçarak kurtulmuş gösterilir. Hattâ, Kars'ta tahta geçmeden İstanbul'da, çok üstün fizik kuvvetini göstermek için, bilek kalınlığında bir demiri ayağını basarak, elleriyle büküp yarım-ay biçimine getirdiğinden «Polat-Aşut» lakabıyla anılan Bagrath II. Aşut'un (914-928) hâtırasıyla, Destanımızda «Bamsı-Bayarak»ın, «Ayağında som-demürü kıran» diye tanıtıldığı da görülüyor.

Horasan-Arşaklılarından olup, Arpaçayı boyu ile Kağızmanderesi hâkimi Kamsarakan hanedanı ise, «İç-Oğuz»lar kolundan ve Kazan-Han sülâlesinin «Taş-Oğuz» (Azerbaycan-Aran) ülkesine giden Elçisi, «Divan»ında İç-Ağası/Eşik-Ağası diye gösteriliyor. «Sakasun/Sakasen» ve «Si-Unik» denilen Kür-Aras arasındaki Aran (Karabağ) ülkesi Elbeğleri, M.Ö. 66 güzündeki Romalı Pompeus Ordusuna hücum eden «Albanlar Kırallı Oroeses»in hanedan adıyla «Afrasyab-oğlu Oruz-Koca/Han» kütüğü ile geçmektedir. 1597 de biten Bitlis Ocaklı-Sancakbeği Şeref-Han'ın ilk Kürtler tarihinde de geçen, Dicle-Kürtleri Elbeğleri Hanedanı da, Dede Korkut Oğuznâmeleri'nde: «Varuban Peygamber'ün yüzünü gören ★ Gelüben Oğuz'da Sahâbesi olan ★ Acığı dutanda bıyıklarından kan çıkan ★ Bıyığı kanlu Bogduz (Bögdüz/Bokhtan boyundan) Aman Bek» kütüğü ile anılıyor; bir yerde de, bu hanedanın, çok iri ve sert olduğu M.Ö. 401 de Ksenofon tarafından anlatılıp, (Skythler gibi) sol-ayak yardımıyla kurulduğundan bahsedilen «Yay»larının, «yedi-kişiyile kurulur» olduğu, belirtiliyor. «Taş-Oğuz» kolundan olan bu hanedanın, «Topkapısarayı-Oğuznâmesi»ndeki kütüğünde, 230 da I. Ardaşir Babagan'ın Kârnâmak'ında ve Taberî Tarihindeki «Heftan-Bokht» (=Yedi-Bokht) ve «Ejderha-Kıralı» tarifleri ile, ermenice eserlerde Kürtler için «Mar» (Yılan/Ejderha) kavmi denilmesine de uyan, «Yer-Evreni (ejderhası) yılan ★ Ademiler (İnsanoğlunun) evreni, Ucun (Uşun) oğlu Bogduz-Aman Bek» kütüğü ile anlatılıyor. (Bunlara, Arşaklılar'dan kalma: «Gosan»/Ozan ve köçek - çalgıcı - oyuncu anlamında «Varsak» deyimlerinin, «Ermenice kaynaklar» da bulunmasını da, eklemek gerekir).

Fakat, bütün bu tarih, coğrafya, etnoloji ve millî-destan delillerine rağmen Ermeniler, Selçuklu Fethi'nden önceleri «Armenya/Erminiyye» coğrafya bölgesindeki hâkimiyetlere, mimarlık eserlerine ve bütün hâtıralara, açıkgozlülükle sahip çıkmada devam ediyorlar. Türk Tarihçilerinin bu uğurdaki çalışma ve yayınlarına

«ilmî cevaplar» veremeyince, işi mugalata ile geçiştirmeye bakıyorlar. Meselâ, «Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti»nin Revan/Erevan'daki «İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü»nün yayını olarak, «Redaktor G. Kh. SARKİSYAN» denetiminde 5 000 adet bastırıldığına işaret edilen 1970 Revan baskılı, 105 sahife rusça ve 106-143 sahifesi ingilizce özet olan bir kitap vardır. M(anvel) K(arapetoviç) ZULALYAN imzalı bu kitap, «Voprosi Drevney i Srednekovkovoy İstorii Armenii v Osveşenii Sovremennoy Turetskoy İstoriografii» (=Çağdaş Türk Tarihçiliğinin Aydınlanmasında Eski ve Orta Çağ Ermeni Tarihi Meseleleri) adını taşımakta olup, onbeş kadar Türk Tarihçi ve Müellifi arasında, en çok: Esat URAS, A. Zeki Velidi TOGAN, M. Şemseddin GÜNALTAY ile bilhassa F. KIRZIOĞLU'ya sataşılmaktadır. «Kars Tarihi»mizden 4. ve 5. Haritaların klişeleri de bunda (s. 28-29, 42-43 aralarında) verilerek, sözde, tezimiz tenkid edilmektedir. Türklerden başka, 1953 te İstanbul'da «Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler» kitabını bastıran İstanbullu Katolik Ermeni Rahibi Y.G.N. ÇARK ile, Sovyet Rus Profesörü N.D. NOVIÇEF'e de çatılmaktadır. M.P. ZULALYAN ağız ile S.S. Ermeni Cumhuriyeti İlimler Akademisi, şöyle diyerek suçüstü yakalanmaktan kurtulmak için, öteki «Sovyet Bilginleri»nden yardım umulmaktadır:

«(Bütün bu) kalpazan çetecilerin teşhiri, Sovyet Tarihçileri ile Sanat Tarihçilerinin, şerefli bir vazifesidir. ... Yağmacı emeller peşinde koşan bu gerici burjuva ideolojisinin açığa çıkarılması ve mahkûm edilmesi, Sovyet Tarihçilerinin en önemli vazifelerinden biridir.»

★ ★ ★

Biz, bu hususta ilgililere, yukarıda anılan iki kitabımızdan başka, basılmış olan şu araştırma eserlerimizin de okunmasını salık verelim: 1) «Aran/Gence-Karağ'da Yiğirmidörtlü ve Otuzikilü Adlı Uluslar'ın oymakları ve Kür-Aras Kürtleri'nin menşei» (Ekim 1961 de «VI. Türk Tarih Kongresi»ne sunulan ve 1967 de Ankara'da basılan «Bildiriler» kitabında, s. 363-413 çıkan tebliğ); 2) «Kürtler'in Kökü - I.», 1963 Ankara («Türk Kültürü» dergisinin Nisan 1963 sayısından genişletilmiş ayrıbasım); 3) «Her Bakımdan Türk Olan Kürtler - I.», 1964 Ankara; 4) «Kürtler'in Türklüğü» (Tarih-Dil - Antropoloji - Etnografya - Etnoloji - Millî Destanlar - Gelenekler ve Folklor), 1964 Ankara; 5) «Dede-Korkut Oğuznâmeleri'ne göre Kars'ın Anı/Arpaçayı Boyu ve Kağızman kesimindeki Kam-

sarakan/Kalbaş hanedanı» (Eylül 1970 teki «VII. Türk Tarih Kongresi»nde sunulmuş tebliğ, 1972 de Ankarada bastırılan «Bildiriler» kitabında, I. 176-229); 6) «Karapapaklar» (Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış), 1972 Erzurum.

C — Rusya'nın «Muhtariyet» Yemi ile Türkiye Ermenileri'ni Avlaması, Kanlı Ermeni Komiteleri ve Her Fırsatta Türkü Kırıp-Bitirme ile Ermeni Sayı Çokluğunu Sağlama Girişimleri.

Coğrafyadan gelen «Armen/Ermeni» adını bilmeyen ve benimsemeyen «Hay» kavmi, yalnız tarihteki metbuları Türk soyundan hâkim Sülâle ve Elbeği Hanedanlarına, mimarlık eserlerine sahip çıkmakla kalmamış! «Köroğlu Destanları» başta olmak üzere, «Âşık-Garip», «Şâh-İsmâil», «Tahir ile Zühre» ve «Kerem ile Aslı» başta olmak üzere, birçok halk hikâyelerimiz ile masallarımıza da, «Ermeni malıdır» damgasını vurarak ve avrupa dillerine çevirerek, Batı dünyasına tanıttıklarını görmekteyiz. Bunun gibi, Paris'teki hususî «Ermeni Müzesi»nde: Türk giyim-kuşamı, kap-kacak, çini işleri, çalgıları ile, Avrupa ve Amerika'da Türk yemekleri ile, halk oyunlarımıza da sahip çıkmaktadırlar. İslâm-Türk Evliyası bile, bu «benimseme»den kurtulamamıştır. Kars'ın Kaleiçi Mahallesinde adını verdiği Evliya-Camii yanında yatan Hasan-i Khırkanî Hazretlerinin türbesine, 1905 Japon-Rus Savaşından hemen sonra, Ermeniler de, Komitecilerden aldıkları «herşeyi benimseme ve Yabancılarla da tanıtırma talimatı»na göre, Pazar günleri ziyarete gelip, kurban kesmeğe başlamışlardı. Şehirdeki Gregoryenler, bu Zâta «Surp-Garabet», Artvin'den gelme «Firenk» (Katolik) Ermeniler ise, «Surp-Minas» diyerek, adında bile anlaşıyorlardı!... 1915 yazında, bu Hasan-i Khırkanî Türbesi'nin 18-20 m. kuzeyinde ark çukuru açılırken çıkan ve konuluşu ile, yazılı taşı ile Selçuklu-Mumyası halindeki kadın cenazesini Ruslar Petersburg'a gönderirken bile, «Nuşirevan'ın Kızı ve Ermenidir» diye benimsemeğe kalkmışlardı. Artık, ilim güneşi, bu gibi yapmacık tarih ve maddî-manevî varlıklara sahip çıkma yolundaki «buz üstünde yapı kurma» görüntülerini eritip, gerçeği ortaya çıkarmaktadır. Kısacası, «Hay/Ermeni»lerin, Selçuklu Fethinden önceki çağa âit istiklâl ve Hâkimiyet iddiaları ile, «Tarih-Hakları» ve «Vâris» sayılmalarının, çürük ve yersiz olduğu, apaçık ortadadır.

Selçuklu Fetihleri sırasında, anadili türkçe olan «Torkomyan /Türkmanlar»ın, Aras, Murat ve Karasu boylarında Hristiyan (Gregoryen) olarak yaşadıkları halde, «ermenice konuşan» Bagratlılar'ın Ağrı, Kars ve Erzurum (İspir) koluna yardıma çağrılıp 1064 te bu iş için gittikleri sıralarda, (1071 Malazgirt Savaşı'nda Bal kanlar'dan gelme ve çoluk-çocuğu oralarda kalan Uz ve Peçenek gibi Bizans ordusunun en güçlü Atlı askerlerinin, soydaşları Müslüman-Selçuklu/Oğuz Türklerine katılmaları gibi), Selçuklu ordusuna katılmış olduklarının hâtırasını, 1405 te İspanyol Elçisi Klavijo, Eleşgirt'te, şöyle tesbit etmiştir: «1 Eylül 1405 günü» (Teb-riz yolundan) Aluşkert'e geldik. (Toprakkale yerindeki) Aluşkert ahalisinin anlattığına göre, «Ermeni Hükümdarı» ölünce, üç oğ-lundan Büyüğü Aluşkert (Ağrı-Eleşgirt şehrine), Ortancası Anı'ya (Arpaçayı boyuna), Küçüğü de Erzurum'a (İspir'e) hâkim olmuş. Büyüğü, ötekileri verasetten yoksun kılmaya kalkışınca, onlar da, komşuları «Türkmanlar»dan yardım alıp, Aluşkert üzerine yürü-müşler. Bunalan Büyük-Kardeş, (Selçuklular ile gelen Müslüman-) Türkler'den yardım almış. İki taraf savaşırken, «Türkmanlar ile Türkler aynı dili konuştuklarından», çabucak anlaşarak, Aluşkert şehrini, sonra da Anı ve Erzurum'u alarak, «Ermenilerin hâkimi-yetine sonverip, onları buradan çıkarıp, attılar.»

Marco Polo'dan başlayarak, birçok Avrupalı Gezginlerin, Do-ğru - Anadolu'ya «Torcomania» (Türkmeneli) demeleri de, eski «Torkom» ve Türkmen yerlileri yüzündendir.

XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı ile Kabartaylar Yurdu'nu, «Muhtariyet» tanıyacağı vadiyle Osmanlı İmparatorluğundan ko-paran Rusya, 1801 de hile ile girdiği Tiflis'ten bir daha çıkmamış ve «Himâye» edeceği «Gürcistan» da, bütün gücüyle yerleşip, kal-mıştı. Bundan sonra, Kaçarlar idaresindeki İran'a yarıbağlı Kuzey-Azerbaycan Türk Hanlıklarını istilâ edip, 1827 de, Konyadan gel-me Turgutlu oymakbeğleri idaresindeki Revan Hanlığını da yı-kınca, 1444 ten beri yeniden Gregoryen Katolikosluğunun merkezi bulunan Valarşabad'daki Eçmiazin'e hâkim olup, bu en büyük Ermeni Din-Merkezini de, istilâ emelleri yolunda kullanma hazırlı-ğına başladı. 1828 de Kars ve 1829 da Erzurum ile Bayburt ve Muş kuzeyine değin istilâ eden Ruslar 1830 da buralardan çekilir-ken, yanlarında götürdükleri 40 bin Ermeni göçmenini, Revan Vilâ-yetine ve Ahıska bölgesine yerleştirerek, Azerbaycan ile Anadolu

Türklüğü arasında bölücü bir Hıristiyan unsuru duvarı çekmeği gözetiyordu. Ermeni çocukları ve gençleri, rus okullarına ve Harbiyesine alınıyor; böylece yetişecek subay ve kumandanlar ile, Türkiye Ermenilerinin de, Iskenderun ve Basra Körfezlerine çıkma uğruna yapılacak savaşlarda, Ruslara bağlanıp hizmet ettirilmesi umuluyordu.

Bir yandan da, Petersburg'daki «İmparatorluk İlimler Akademisi», «Ermeni Tarihi ve Edebiyatı» üzerine metin ve tercümeler yayınlamağa başlamıştı. Gürcüler için de, aynı işler yapılıyordu. Balkanlardaki savaşlarda «Pan-Slavizm» ve «Pan-Kristiyanizm» propagandasıyla Türkiyeyi içten vurmaya gözeten Ruslar, Anadolu Cephesinden de, Hıristiyanlık propagandası ile Ermeni ve Gürcüleri, istilâ ordularına yardımcı olarak kullanmak istiyordu. 1853-1856 yıllarında süren ve «Kırım Savaşı» da denilen harpte, bugünkü NATO görüşüne benzer bir basiretle İngiltere, Fransa ve Piyemonte (İtalya), Müslüman-Türkiye ile ittifak etmiş ve 1855 te Sivas-topol cenklerinde Rus Çarlığı yenilerek, 30 Mart 1856 Paris Muahedesini, Türkiye lehine imzalamaya mecbur kalmıştı.

İşte bu Paris Muahedesine değin Ruslar, bütün askeri, resmi ve sivil yayınlarında, 1806-1812, 1828-1829 ve 1853-1855 te geçen Anadolu Cephesindeki savaşları tanıtan eserlerinde, Doğu-Anadolu için de hep, «Asya-Türkiyesi» deyimini kullanıyorken, bundan sonra, Petersburg İlimler Akademisi'nin öğüdüne uyarak, «Armenya» deyimini canlandırdılar ve «Kürtler»i de gayelerine hizmet için «tanıma» ve ayartma işine başladılar!.. Trabzon, Erzurum, Bitlis-Van ve Diyarbekir'de «Rus Konsoloslukları» açıldılar; Doğu Dillerini (türkçe, farsça, arapça) bilen Filoloji Mezunlarını da buralara vazife ile tayin ettiler. Böylece, «Ermenistan Muhtariyeti» avı ile, Osmanlıların «Sâdık Tebaası Ermeniler»i de, ağlarına almayı gözettiler. Artık: Ermeni, Nasturi/Asuri, Keldani, Yezidi ve Kürtlerin sayı ve yerlerini, buralardaki anayolları ve konak yerlerini, eşraf ve muteberanı tanıyıcı «Rapor»lar tutulmasına ehemmiyet verdiler.

93 Harbi dediğimiz 1877 Savaşı, 24 Nisanda Rusların ansızın sınırı geçmesiyle başlarken, Ardahan, Kars ve Bayazıt üzerine üç koldan saldıran rus ordusunda, merkez kolunda Loris-Melikof, sol-kolda Arşak Ter-Lukasof ve ayrıca iki ermeni soylu General vardı. İstanbul (Kumkapı) Ermeni Patrikliği de, Rusların hizmetine girmiş ve zaferine yardım için, kiliselere talimat göndermişti. 1877-

1878 Savaşında Ruslar, Türkiye Ermenilerinden de yardım gördüler ve 13 Temmuz 1878 Berlin Muahedesi'ne, ilk defa «Ermenistan» maddesini koydurarak, açıktan Ermenileri kendilerine çekmeğe ve aleyhimize kullanmaya koyuldular. 1887 de Cenevre'de, «Hınçak» (=Çan-Sesi), 1890 da Tiflis'te Taşnak (=farsça: Deşnek'ten, Hançer) adlı ihtilâl komiteleri kurdurup, Türkiye'de, Rumelidekine benzer, ayaklanmalar çıkarttırmayı plânladılar.

Fakat, kasaba ve köylerde, çok huzurlu ve refahlı yaşayan aklı başında Ermeniler, Rus tebaası mezhebdâşlarının sıkıntılı yaşayışlarını, kendilerinininkiyle karşılaştırıp, Rusya ile Ermeni Komitelerinin kışkırtmalarına, epey zaman değer vermediler. Çünkü, %50 den çoğunun anadili türkçe, folklor ve yaşayışı türk gibi olan Ermeniler, Gayrimüslimler içinde en çok Devlet nimetinden faydalanan ve çok «sâdık» sayılan bir unsurdur. İstanbul «Ermeni Hattahanesi Yönetim Kurulu Başkanı» Dr. Karabet ARMAN'ın, 4 Nisan 1977 tarihli «Tercüman» gazetesinde yazdığı gibi, Türkiye'de Ermeniler'den: «21 Paşa, 22 Bakan (Nâzır), 1876 Meclisinde 9 Mebus, 1908 de 11 ve 1914 te 13 Mebus, 7 Büyükelçi, 11 Konsolos, 11 Üniversite Öğretim Üyesi, 8 Paşalığa yükselmiş Doktor, 41 Yüksek Derecede Memur» bulunuyordu.

Taşnak Komitelerinin 20 Haziran 1890 günü Erzurum'da başlattıkları ve 21 Temmuz 1905 te Sultan Hamid'e Yıldız Sarayı önünde bomba patlatmalarına değin 15 yıl içindeki on ısyan ve kan dökmelelerinin tafsilâtı, rahmetli Esat URAS'ın 1950 de basılan kitabında (s. 461-538) vardır. Berlin Muahedesinin 61. Maddesine göre, «Vilâyât-i Sitte» (=Altı-Vilâyet) denilen Doğu-Türkiye'deki şu yerlerde, «İslâhat» yapılarak, Ermenilerin refahı sağlanacağından, 1895 te bunun için projeler hazırlanmıştı: 1) (Sivas, Dârende, Tokat, Amasya, Şebinkarahisar dahil) Sivas, 2) Erzincan, Pülümür, Bayburt, Livana/Yusufeli, Erzurum, Ağrı, Kiğı dahil) Erzurum, 3) (Hakâri dahil) Van, 4) (Bitlis, Muş, Genç/Güney Bingöl, Kulp, Siirt dahil) Bitlis, 5) (Elâzığ, Tunceli, Malatya, Adıyaman dahil) Mamuretilaziz, 6) (Diyarbakır, Mardin, Siverek, Palu dahil) Diyarbekir.

Fakat buralarda, bütün yabancı Konsolos Raporlarında da belirtilerek kendi Devletlerine bildirildiği gibi, hiçbir yerde, Ermeni/Hay çokluğu yoktu. Ermeni Mümessillerin de hazır bulunduğu «Tahrir (Sayım) Heyetleri», yaptıkları resmî nüfus sayımı cetvellerinin bir suretini mühürliyerek, İlçe İdare Heyetlerine verir ve

«İdare Meclisi, Mebus ve Belediye» seçimlerinde, «Anâsır» (nüfusun hangi din ve milliyetten oluşu) hususu da belli olan bu resmî sayımlara göre davranılırdı. Dahiliye Nezareti'nin Sicil Umum Müdürlüğünün yayınladığı 1914 yılındaki Altı-Vilâyet'in Umum ve Gregoryen-Katolik-Protestan gibi üç mezhepten Ermeni nüfusu, şöyleydi:

Vilâyeti	Umum Nüfusu	Ermeni	İslâm Köyü	Ermeni Köyü
Erzurum	815 432	136 618	2379	72
Sivas	1169 443	151 674	2931	73
Van	259 141	67 792	1232	115
Bitlis	437 479	119 132	1559	249
Mamuretilaziz	538 227	87 864	1155	21
Diyarbakır	616 825	55 890	3544	77

Doğu-Türkiye'de Ermeniler, böylece azlıkta olduğu gibi, 1827 den beri Rus istilâsı altında bulunan Revan/Erevan Vilâyeti'ne, İran ve Türkiye'den Rusların getirip iskân ettiği göçmenlere rağmen, 1906 resmî sayımına göre, 7 Sancak (Uyezde) bölgesine ayrılan bu Vilâyetin, şu Sancaklarında, Ermeniler, Yerli-Türklerden daha azdı (1908 de Revanda basılan resmî Rus yılığı: «Pamyatnaya Knijka Erivanskoy Gubernii na 1908 god», III. Bölüm):

242 Köylü Erivan (Merkez) Sancağı'nda	70 623 Türk/İslâm,	45 329 Ermeni
227 » Sürmeli (İğdır) Sancağı'nda	60 374 » »	29 027 »
163 » Şarur-Daralagaz Sancağı'nda	55 085 » »	20 842 »
167 » Nahçıvan Sancağı'nda	59 503 » »	44 616 »

Türkiye'den «Savaş Tazminatı yerine» koparılan ve 1877 Kasım sonundan Mart 1917 ye değin Rus Çarlığı idaresi altında kalan Kars Vilâyeti'ne, Ruslar, 1827 den sonra Revan Hanlığı bölgesinde yaptıkları gibi dışarıdan birçok Ermeni, Rum, Asurî/Nasurî ve Yezidî göçmenleriyle kendi kolonilerini de getirip yerleştirmişlerdi. Resmî istatistiklere göre ise, 1882 ye değin Kars'tan 120 bin Türk, yeni hududun ötesine, Erzurum ve Sivas Vilâyetlerine göçmüşlerdi. Böyle iken, 1916 resmî rus istatistikleri, Ardahan, Oltu, Merkez/Kars ve Kağızman Sancaklarını içine alan «Kars Oblastı» (Askerî-Vilâyeti) içindeki Türk/İslâm ve Ermeni

nüfusunu, şöyle göstermektedir («L'Etat du Sud-Ouest Du Cau- case», 1919 Batoum, «I-Statistique Administrative de 1.1.1916»):

İslâm (Türk)	Ermeni	Rus	Rum	Eston	Polonyalı
223 945	85 050	17 379	11 583	24	733

1914 te Birinci Cihan Savaşı başladığı sırada, Çarlık idaresin- deki Revan/Erivan ile Kars'ta ve Türkiye'nin «Altı - Vilâyeti»nde, Ermenilerin nasıl bir azlıkta oldukları, yukarıdaki resmî istatis- tiklerden, iyice anlaşılıyor. Bunu, Ruslar gibi, Ermeni Komitecile- ri de biliyorlardı. Fakat Rusya, İskenderun Körfezinden Akdenize çıkmak için, bu Savaşta da Anadolu'ya saldırırken, Ermenilerden en geniş biçimde faydalanmak üzere, Ermeni Komitelerinin, en büyük ruhânî başları Eçmiyadzin Katolikosunun ve İstanbul/Kum- kapı Patrikhanesi ile, Türkiye Ermeni Mebuslarının da «Muhtari- yet/Muhtar-Ermenistan» vadine kapılmalarıyla, Kafkasya Umu- mîvâlîliği/Hidivlik («Namestnik») merkezi Tiflis'te, 1914 yazında, Türkiye'den kaçma ısyancılar ile kendi tebaası Ermenilerden, Altı Gönüllü Taburu kurdurarak, silâhsız Türk ahalisinin en korkunç kıyıcılıkla kırılmaları içinde, bunları kullanmayı gözetti.

Erzurum Mebuslarından (Erzurumdaki «Pastırmacı»/Fuadi- ye Hamamı sahiplerinden) ve Nafia Nâzirliği bile yapmış olan Ka- rakin Pastırmacıyan, 1914 yazında kaçarak, Tiflis'e gelmiş ve «Ar- men Garo» (=Garinli/Erzurumlu Ermeni) takma adıyla, adigeçen «Ermeni Gönüllü Taburları»nın (aslında, Ermeni İntikam Tabur- ları») kuruluş ve düzeninde öncülük etmiştir. Tercan'ın Kötür - Köyünden Aleksan oğlu Antranik gibi azgın bir komiteci ve cânî de, Tiflis'e kaçmış ve Birinci Ermeni Taburunun başına geçmişti. Tiflis'ten, Duma)Rusya Mebuslar Meclisi) Üyesi Babacanyan, Episkopos Mesrop, Tiflis Belediye Başkanı Hatisyan/Hatisof, Kaf- kas Ermeni Cemiyeti Hayriyesi Başkanı Aruturyan/Arutyunof'un ortaklaşa imzaları ile, şu tamim, Ağustos 1914 te her yana gönde- rilmişti :

«Ermeni milletinin, Rusyaya karşı değişmiyen sadâkatini gös- termesi zamanı gelmiştir. Ermeniler, hududun ötesinde (yani, Türkiye'de) sâkin olan birçok kardeşlerini kurtarmak için, hiçbir fedakârlıktan çekinmemelidir».

Herbiri 6 600 kişiden kurulan 40 binlik altı «Ermeni Gönüllü Taburu», Kaspi/Hazar-Ötesi Kazak Tugayı Kumandanı Ceneral Nikolayef'in idaresine bağlanmış ve başlangıçta, yani Türkiye 30 Ekim 1914 te Ruslar'la savaşa girerken, bu intikam taburlarının kumandanları, şunlardı (Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan'ın oğlu veya yeğeni, Hrand Pasdermadjian, «Histoire de L'Arménie», 1971 Paris, 3. baskı, s. 413):

I. Tabur, Erzurum/Tercanlı Antranik (önce, İran - Azerbaycanı'nda Salmas kesiminde Türkiye'ye karşı savaşan Nizamî Rus Ordusu Cenerali ermeni Nazarbekof emrinde, sonra Bayazıt - Eleşkird'i kıran ve Van'a gelen); II. Tabur Kumandanı İğdirli Dro, onun Türk kurşunuyla vurulmasından sonra, Armen - Garo/Karakin Pastırmacıyan ve az sonra Karabağlı Kheço; III. Tabur Kumandanı Hamazasp; IV. Tabur Kumandanı ve Sarıkamış Cephe-sinde, Pasında mezalim yaptıktan sonra, 12 Mayıs 1915 te Revan-dız'da ölen Kavafyan Keri; V. Tabur Kumandanı «Prens» Argut-yan, Van'ın düşmesinde ve Van gölü güneyinde büyük kırgınlar yapmıştır; VI. Tabur Kumandanı, Kirkor Avşaryan.

Kasım 1914 te Pasın - Köprüköy'de bozulan Rus ordusunun maneviyatını güçlendirmek için, Çar II. Nikola, Aralık 1914 te Sarıkamış Cephesine gelmekte iken, Tiflis'te konaklamıştı. Orada kendisini ziyarete gelen Ermeni Katolikos'u V. Kevork, II. Nikola'yı görürken, tertiplenen törendeki konuşmasında, Türkiye - Ermenilerinin de Ruslara nasıl yardımcı olacağını, şöyle belirtiyordu :

«Zât-i Şevketpenâhilerine, bütün ülkelerdeki Ermeniler'in ve bilhassa yüzyıllardan beri Türk boyunduruğu altında bulunan Türkiye - Ermenileri'nin sadâkat duygularını ve içten sevgilerini arz ve teyide cesaret ediyorum. Gerçekten, Büyük Petro'dan başlayarak, bütün Rusya İmparatorları mütemadiyen Ermeniler'e, yüksek teveccühlerini, lûtuflarını bolca göstermişlerdir. Türkiye - Ermenileri'nin kurtuluşu, kendilerini keskince Türk hâkimiyetinden ayırarak, Muhtar bir Ermenistan kurulmasından ve bunları da, Büyük Rusya'nın himayesine vermekten başka biçimde mümkün değildir.» Çar Nikola da, tek cümlelik cevabında, şunu demişti:

«Muhterem Peder, Cemaatinize söyleyiniz: Ermenileri, en parlak bir gelecek bekliyor!»

Türkiyenin Doğu'da en büyük direnç kaynağı Erzurum, 16 Şubat 1916 da Rusların son istilâsına uğrayınca, «Büyük Ermenistan artık gerçekleşiyor!» sevinciyle bütün Ermeniler, düğün - bayram ettiler. Fakat Rusya, Kırım'da, Kabartay'da, Gürcistan'da yaptığı gibi, «sözünden dönüp, Rusluk için gerekli» davranışını belirtti ve «İkinci - Bulgaristan yaratmamak» istediğini gösterdi. Erzurum düştükten az sonra, Rus Kafkas Orduları Başkumandanlığı, şu «Emr»i tamim ettirmişti: «Ermeniler, Erzurum'da yerleşmek hakkına sahip değildirler!» Gerçekten de, 1916 da: Rize, Trabzon, Bayburt, Gümüşhane ve Erzincan ile Muş ve Bitlis de, «Ermeni Gönüllü Taburları»nın kıyıcılığı ve hizmetleriyle, Ruslar eline düşmüştü. Çarlık, Sarıkamış'tan Erzurum'a (Karabıyık/Kandilli köyüne değin), Şahtahtı'dan Bayazıt ve Karaköse'ye dekovil (dar 75 santim eninde demiryolu) yapmaya, Batum - Tırabzon ve Karaköse - Van (Ernis) şosesi ile başkaca yolları tamire başlamış; Tekman - Hınıs'ta petrol araştırmış; 1935 te türkçe tercümesi Askeri Matbaamızda basılan Ceneral Maslofsky'nin kitabında belirtildiği gibi, Rusya içlerinden buralara göçürölüp yerleştirilecek Mujik ve Kazak köyleri Muhtar ve ilerigelenlerini getirtip, Türk ahalisi kırılmış veya kaçmış olan ovalık yerlerde bunların beğeneceği köylerin imarı için, ilgili Bakanlık ve Bankalara emirler verdirmişti. Bu iş, 1917 yazında gerçekleşmeye başlayacaktı. Türkün Çanakka- le Zaferi tesiriyle, Müttefiklerinden yardım alamadığından bunalan Çarlık, gününden önce Mart 1917 de çöktü...

Rusların, 1916 da Ermeniler için davranışlarının sebebini araştıranlar, «Rusya'ya, Ermenisiz Ermenistan gerektir!» görüşünde birleşmişlerdir. Rahmetli Esat URAS'ın (s. 611 - 612) naklettiği ermeni Boryan'ın bu husustaki düşüncesi de, şöyledir: «Ermenistan'ın, Rusya için mühim manası bilinmektedir. Bunu, Büyük İmparatorluğun politikacıları da birkaç defa tekrarladılar. İmparatorluğun menfaatleri, bir Müstakil Ermenistan kurulmasında değil, orayı Ruslar'a kolonize etmekte, bir Kazak - Yurdu kurmakta idi (Fırat ve Dicle - Kazak Yurtları). Bunu, Ermeni İhtilâlcileri anlamamış, anlamak istememişlerdir. Ermenistan'a nasıl Muh-tariyet verilir ki, oraları Rusya'yı: İran'a, Fırat'a, Dicle'ye indirir, Küçük - Asya'ya (Anadolu'ya) hâkim kılar. Tırabzon ve Erzurum ise, bu yolların üzerinde bulunuyor. Bu yerler, bu bölgeler, Rus burjuvazisine, Ermenilerden daha çok gereklidir, değerlidir.»

Fakat, Çarlığın devrilmesi; yerine geçen ömürsüz bir «Rusya Cumhuriyeti»nden sonra, 7 Kasım 1917 de Bolşevikliğin kurulması, Ermeni Komitelerine ve «Ermenistan» hayalcilerine, yeni ve geniş ufuklar açtı: Rus ordusunun, Lenin'in sesine uyarak, Türkiye Cephesi'nden de kendi köylerine, evlerine çekilip giden erlerinin yerine, Ermenileri koyarak; işgal altındaki topraklarda kaçamadan kalan Müslümanları da kırarak - bitirerek, buralarda yapmacık bir «Ermeni çokluğu» kurup, sahiplenmek; bu uğurda başlarında ve ellerindeki rus subay ve teknikçi kadrodan gereği gibi faydalanmak...

İşte, 18 Aralık 1917 Erzincan Mütarekesi'nden sonra, Taşnak Partisinin emrinde olan işgal altındaki Türk topraklarında bulunan Rus - Ermeni ordusunun, bu fırsatı ganimet bilip, giriştiği mezâlimin sebebi, budur.

20 Ocak 1918 de, plânlı olarak, önce Erzincan şehrindeki Türk halkını kırmaya başladılar. Bunun ve Erzincan'dan Arpaçayı doğusuna değin Ermenilerin yaptığı korkunç ve tüğler ürpertici kırgın ve mezâlimin, vahşetin belgeleri, bu kitaptaki metinlerde yer almıştır.

İnsan bunları okudukça ve Doğu-Türkiye'deki yaşlılar ile, Azerbaycan'dan ve Tiflis-Eli'nden gelme Türkler'in anlattıklarını dinledikçe, «Ermeniliğin» hâline acımdan ve onların, 1919 yazında Kars'ı işgallerinde tutarken yine: «Sivas'a!», «Van'a!» diye caddelerde toplaşıp bağırarak, şu mısralarla başlayan «Antranik Marşı»nı söylemelerinden, iğrenmekten kendini alamıyor:

«Antranik Yekhhbar, ertang Dacgasdan;

Carteng Turkeri, darni Hayasdan» (= Antranik Kardeş, gide-
lim Türkiye'ye; Kırılım Türkleri, olsun Ermenistan).

Dileriz ki, gerek Ortadoğu'da, gerekse Avrupa ve Amerika'daki aşırı «Taşnak Komitesi» ruhuna kendilerini kaptıran birtakım Ermenilerin, kendi atalarının yaptıklarını görmezlikten gelerek, Türk'e iftirada devam etmeleri ve Türk Diplomatlarına alçakça kıymaları, ülkemizde de anarşik hareketleri körükleyip alevlendirmekten artık vazgeçmeleri gerçekleşsin. İlme bağlılık ve insanlık sevgisi duyguları gelişerek, yeni yeni maceralar ile, Türk yurttaşı Ermenilere de kötülük etmesinler...

Yazımızı bitirirken, her «Ermeniyim» diyene, bu kitaba da dercedilen, Kûtul'imâre Kahramanı Halil KUT Paşa'nın Hâtıralar'ından alınan «Eylül 1918 de Erivan ve Ermeniler» bahsini okumalarını ve Türk'ün eşsiz «âlicenâb» vasıflarını öğrenerek, «gözü dönmüş»lere uymamalarını öğütleyelim.

1918 Erzurum Katliâmı, Neden ve Nasıl Oldu?

Ahmet HÜRBAŞ

«İstiklâl ve hürriyet âşığı milletler için, ıztırâb ânlarını ve ıztırâblarının sebepleri, âmilleri, ibret alıp da tetikte durmak için, dâima hatırlanmalıdır»

M. Kemal ATATÜRK

Atatürk'ün yukarıda yazılı buyruğuna uyarak, Birinci Cihan Harbi'nde Erzurum'u işgal eden Ruslar'la, dokuz asırlık yurttaşımız Ermeniler tarafından Türk Katliâmını, o günleri, onyedi yaşında ve ortaokul mezunu öğrenci olarak yaşamış bulunan bir Erzurumlu'nun ağzından dinliyelim.

Birinci Dünya Harbi sonunda, özellikle Amerika'dan «Ermeni Tehciri» ve «Katliâmı» yaygarası koparıldı. Türlü basın ve yayın araçları ile, bütün dünyaya yayıldı. Ve esefle söyliyelim ki, başta Amerikalılar olmak üzere, birçok milletler, bu efsaneye inandırıldı. Halbuki, eline fırsat geçer geçmez, Rus işgali altında kalmış olan Doğu-İllerimizde masum, yaşlı, kadın ve çocuk yaştaki Türkleri, rusça «tapora» dedikleri (ve bizim marangoz keseri ve satır yerine kullanılan her boyda ve sert çelikten yapılma) el-baltalarıyla, amânsız olarak doğradıkları, değil dış basında, bizim iç basınımızda bile lâyıkiyle yayınlanıp, duyurulamadı; dile getirilmedi ve gençliğe anlatılmadı.

Birinci Dünya Harbi içinde Doğu-İllerimizde hiyanetleri görülen Ermeniler'den bir kısmının, Güneybatı istikametine techir edildikleri; ve bunlardan silâhla karşı koyanların vurulduğu, doğru olabilir. Fakat, her devlet ve millet hattâ her yaratık, kendi varlığına ve hayatına kasdedene, rahmet okumaz.

Birinci Dünya Harbi başlar başlamaz, Rus ordusunda hizmet etmek gayesiyle 1914 yazında Memleketimizden kabilelerle Hududun ötesine göçüp kaçan ve Ekim 1914 sonunda da Ruslar'la savaşa başladığımızda, mensup oldukları Türk askerî kıt'alarında, her türlü sabotajı yapan, ilk fırsatta silâh, malzeme ve mühimmatımızla gidip Ruslara teslim olan ve bilhassa Van'da 13 Nisan 1915 gecesi isyan ederek bu şehrimizi Mayıs 1915 te elbirliği ile Ruslara teslim edip, Türk kışlalarında askerlerimizi ve mahallelerdeki komşuları yerli Türkleri, en vahşî usullerle yokeden Ermenilere karşı, bir tedbir almak, Osmanlı Devletinin en meşru hakkı idi. Bu hakkı da, 1915 te «Sevk ve İskân Kanunu»nu çıkarmakla kullandı (1).

Osmanlı İmparatorluğunun gerileme devri başladıktan sonra, her yenilgide Türk milleti, amânsız katliâma uğramış; fakat, her defasında bunlar unutularak, yeni fâcialara imkân verilmiştir. Sırp, Yunan, Romen ve Bulgar isyan ve ihtilâllerinde, onların

-
- (1) Râhmetli Esat URAS'ın, 1950 de Ankara'da basılan «Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi» kitabında (s. 616-617), bu Kanunun çıkarılma sebebi, şöyle anlatılıyor: «Osmanlı Hükûmeti, 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihine kadar, yani Seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar. (Ermeni Komitecilerinin çıkarttıkları) isyanlara karşı, yalnız mahallî ve mevzî tedbirler almakla iktifa etti. Van'ın düşmesi ve Rus Ordusunun Doğu-İlleri üzerine yürümeleri sırasında, bilhassa öncülük eden Ermeni Gönüllü İntikam Alayları tarafından, İslâm halk, merhametsizce doğranıyordu. Hükûmet: Ermeni Patrikliği'ne (Kumkapı'da), Ermeni Mebusları'na. Komite Başkanları'na, «Ordu, vatan müdafaasıyle uğraşırken isyanlara, taarruzlara, yoketmelere devam olunursa, şiddetli tedbirler alınacağını», bildirdi. Bu uyarılara rağmen, faaliyete şiddetle devam edildi. Ermeniler tarafından, (Rus Ordusu yaklaşıncı elbirli edip) Van'ın düşürülmesi, Bitlis, Muş, Erzurum, Bayazıt, Zeytun (Süleymanlı), Sivas çevresindeki isyanlar ve saldırmalar üzerine Hükûmet, Orduyu korumak için, harekete geçmek zorunda kaldı. 11 Nisan'da (24 Nisan 1915 te), hâlâ serbest çalışan (yurdumuzdaki: Taşnaksutun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak ve Ramgavar adlı) Komite Merkezlerini kapattı ve Ermeni Başkanlarını ve kıskırtıcılarını tevkif ettirdi». Erzurum Mebusu Karakın Pastırmacıyan (Armen Garo) gibi, Van Mebusu V. Papasyan ile Muşlu Çetebaşı Rupen de, kaçarak Rus ordusunun hizmetine girmişlerdi.

komşuları olarak yaşayan silâhsız ve teşkilâtsiz, başsız Türkler, beşikteki çocuğa varıncaya kadar doğranarak yokedilmişken, bundan ders alınmamış. 1877-1878 Türk-Rus Harbi'nde, koca Rumeli, Türk kanına bulanmış. Bunu, Girit Katliâmı, 1912-1913 Balkan Harbi fâciası ve İstiklâl Harbi sırasında Batı-Anadolu'da işlenen cinayetler takip etmiş; en son fâcia da, Makariyos zamanında Kıbrıs'ta vukuagelmıştır. Buna, tarihten alınan iki acıklı misal verelim:

a) Pire Liman Şehri İsyanı ve Türk Katliâmı. — 1821 deki ilk Yunan ihtilâlini, «Dünyaya medeniyet ve bilim armağan etmiş bir neslin torunlarının, barbar Türk zulmünden kurtarılması» sloganıyla hazırlamış bulunan Avrupa Devletlerinden Fransa'nın Anavatan Donanması, Osmanlı Devletinden, hâkimiyetindeki Pire Limanı'na ziyaret müsaadesi alır; ve Limana gelerek, demir atar. Karanlık basınca, önceden hazırlanmış bulunan ayaklanma ve katliâm plânı uygulanır.

Fransa'ya götürülerek, gerillacı olarak yetiştirilmiş bulunan Rum gençleri ile, mühim miktarda silâh ve cephane, sahile çıkarılır. Geceyarısından sonra, ayaklanma ve Türk katliâmı başlar. Gün ısıdığı vakit, Pire'de bir tepe üzerindeki şatoda bulunan şehrin askerî-vâli ve kumandanı Sâlih Paşa'nın, konağındakilerden başka, şehirde bir tek Türk sağ bırakılmamıştır. Sâlih Paşa'nın ikinci karısının kucağında, birkaç aylık bir erkek çocuk vardır. Nasıl olsa âsilerin eline düşerek doğranacaklarını düşünen Ana, çocuğun kurtarılması için, onu bir iple bağlayarak, şatonun denize bakan burçlarından birisinden sarkıtarak, yere bırakır!

Donanmadan bu mesut (!) hâdiseyi seyreden Fransızlar, be-beği görür ve donanmaya aldırırlar. Çocuk, Fransa'ya götürülüp vaftiz edilerek, Pierre adı takılır. Sarayın himayesi altında büyür ve Fransız Harbokulundan Teğmen olarak mezun olur. Soyadı almak ister; ve tek bildiği şey, Sâlih Paşa'nın oğlu olduğudur. «Sâlih» soyadını alır. (Fransızlar, sondaki sesi söylemeden, «Sali» derler). Türk çocuğu Pierre SALİH'nin torunlarından birisi, İstiklâl Harbimizden sonra, İstanbul'da Fransız Konsolosu idi.

b) Bükreş Ayaklanması ve Türk Katliâmı. — Bir Osmanlı Eyâleti olan Eflak'ın merkezi olan Bükreş'in Başpiskoposu, bir geceyarısı, bilgi ve kültür dostu olan Bükreş Kadısı'nı ziyarete gelir. Pek aceleci ve telâşlı bir hâli vardır. Der ki: «Kadı Efendi, bu gece

bir rüya gördüm. Anlatılması uzun ve fakat gereği şudur ki, siz ve uşaklarınız, hemen giyinip-kuşanasınız; atları eğrleyip, arabaları koşasınız; durmayasınız ve gün doğmadan, güney yönünde yolalasınız!» (Tuna'yı geçesiniz).

Bu teklif karşısında hayretten hayrete düşen Kadı Efendi cevabında: «Ammâ Papas Efendi, bu dediklerinize firar etmek derler. Neden firar ediyoruz?» Başpiskopos da, hayrete düşmüş gibi, ellerini iki tarafa açar ve: «Ben, öyle bir lâf mı ettim? Yanlış anlaşıldı; özür dilerim. Ben öyle bir lâf etmedim», diye tekrar tekrar söylenerek, evi terkeder.

Başlangıçta bir mana verilemeyen bu hareket, meraka düşölüp de dışarının hâli incelenince, şehirde ayaklanma ve katliâm başladığı meydana çıkar. Papas'ın dediklerini yaparlar, fakat geç kalmışlardır. Atlı âsiler, yolda kendilerine yetişirler. Silâhlı erkekler, mücadeleyi kabul eder ve kâmilan şehid düşerler. Ancak, kazanılan zaman içinde, âileleri taşıyan arabalar, Tuna'nın güneyine geçmek imkânını bulurlar. Kadı Efendi'nin âilesi, kurtulan küçük çocuklardan devam etmiş olacaktır (2).

İstanbul-Fener Rum Patrikhanesinin kapalı tutulan ortakapısından çıkarılarak, Mora Yunan ısyanına yardımcı olduğu için 22 Nisan 1821 de sehpaye götürölen Patrik Grigorycs'un idamında, İstanbul'daki Rumların bir anda bastırıp, Başkendimizdeki Türkleri imha etmek için yaptıkları plânın ortaya çıkması da sebep olmuştur.

Bütün bu hâdiselerin tek sebebi bilimde, sanatta, iktisatta ve idaredeki geriliğimiz ve bu yüzden düştüğümüz zayıf durumdur. Her zayıf, etrafındakilerin iştahasını kabartır. Kabaran bu gibi iştihalardan, Türk milletinin başına gelmedik fâcia kalmamış; fakat, bunlardan ders alınmadığı ve unutuldukları için de, bu fâcialar devam etmiştir. Geçmişteki fâcialarımızın: kitap, dergi, gazete, sinema, tiyatro ve radyo gibi yayın araçları ile gençlerimize duyurulup tanıtılması, hem onların milli terbiye ve duygularını geliştirir, hem de gelecekte böyle feci durumlara düşebileceğimiz ihti-

(2) Bükreş Felâketimizde adıgeçen şehir Kadısı'nın, Babanzâde âilesine mensup olduğunu, yirmi yıl önce bir dergideki yazıda okumuştum.

malleri karşısında, şimdiden çalışmak ve çok çalışmak, çağdaş medeniyete ulaşmak zorunda olduğumuza inandırılmış olur.

1. BİRİNCİ DÜNYA HARBİNE NASIL GİRDİK?

Ülkemizde «Seferberlik İlânı», 19 Temmuz 1330 (1 Ağustos 1914/9 Ramazan) tarihini taşıyan ve Câmî duvarlarına asılan Padişah'ın şu emrinden öğrenilmişti:

«Seferberlik vardır; Asker evlâdlarım, silâh başına!» Sultân REŞAD.

Bu ilân bize, Ruslar ile harbe gireceğimizi duyurdu. Erzurum'da Aşağı-Mumcu Mahallemizdeki komşu Ermeniler'in, bu ilândan büyük endişeye kapıldığı, her hallerinden belli oluyordu: «Harp uzun sürecek, açlık olacak, kedi ve köpekleri bile yemeğe mecbur kalacağız» diyorlardı. Türkler ise, Moskof ile savaşaacağımızı, olagan sayıyorlardı ve kaygı duymuyorlardı. Her yirmibeş senede bir, Moskof bize saldırırdı. Harp olunca, açlık da, ölüm de olurdu.

Kaytan bıyıklı gençlerimiz, büyük bir istekle, Askerlik Şubelerine koştular. Bunların, asker kılığı ile mahalleye dönüşleri, pek şanlı ve parlak gösterişli oldu. Herkes, onları kutluyordu. «Bu defa, müttefikimiz Almanlar ile beraber, Moskof'u mutlaka haklıyacağız!» deniyordu. Ermeni vatandaşlarımızdan, askerlik çağındakilerin birçoğu, ortadan kayboldular. Sorulunca da: «Başka Vilâyetlerdeki ticaret ve alış-veriş işlerini tesviyeye gittiler» cevabı alınıyordu. Zengin Ermeni âileleri, İç-Vilâyetler'e ve İstanbul'a göçe başlamışlardı.

Yokluk, başladı. Erzurum'a şeker ile gazyacı, Rusya'dan gelirdi.

2. YOKLUK BAŞLADI.

Erzurum'a şeker ve gazyacı, Rusya'dan geliyordu. İlk yokluğu başlayan, bu maddeler olmuştur. Birkaç hafta sonra da, şekerin yerini kuru üzüm, gazyacının yerini de, içyağından yapılan mumlar aldılar. Yılda üç ay yaz gören Erzurum, pek kalabalık olan kendi halkını zor besliyordu. Zaman zaman kıtlık olduğu, diğer vilâyetlerden erzak getirildiği olurdu. 150.000 mevcutla seferber olan 3. Orduyu, Erzurum besleyemezdi. Yurdun diğer bölgelerinde, bol miktarda yiyecek maddesi vardı. Fakat bunları, Erzurum'a hayvan sırtında taşımak çok zordu. Yahşihan'a kadar uzatılmış olan Hay-

darpaşa - Ankara tren hattının doğu yönünde uzatılmasına, Rus Devleti (Bu hareketi, kendisine karşı hâsmâne hareket telâkki ettiği bahanesiyle) razı olmamış, Osmanlı Devleti de buna boyun eğmişti. Halbuki Rusların Batum, Kars ve Erivan üzerinden Osmanlı Hudutlarına gelen üç demir yolları vardı.

Yukarıda yazılı durum sebebi ile, şehirde bir müddet sonra bütün yiyecek maddeleri karaborsaya düştü. Şeker, çay, gazyağı, kibrit ve emsali ithal malları, hiç bulunmaz oldu. Bunlara resmî dairelerde ve Orduda, «Erzak-ı nâdire» adı takıldı.

Harp, Ruslar'ın taarruzu ile başladı. Hudut kıt'alarını kolayca geriye atarak, Türk topraklarında ilerleyen Ruslar, Köprüköy'de Türk Ordusunun karşı taarruza geçmesiyle yenilerek, Sarıkamış'a kadar çekilmek zorunda kaldı. Bu muharebelerde Ruslar'dan igtinam edilen silâhlar, özellikle toplar, Erzurum'a getirilerek sergilenmiştir. Halk, zafer ümidinde idi. Her türlü yokluğa sabırla karşı koyuyor, şikâyet hâtırına gelmiyordu. Yavaş yavaş, şehid ailelerine tebligat yapılmaya başlanmıştı. İki oğlu birden şehid düşen Erzurum'lu anneler, ağlamayı şanına yakıştıramıyordu: «Ben onları, bugün için doğurdum. Ahiret'te şefaatlerine nâil olacağım» di-yordu.

Kısa bir zaman sonra bütün hastahaneler yaralıları ile dolmuştu. Bütün camiler, kışlalar, okullar, bütün konaklar; hastahaneler haline getirilmişti.

Ordu, bütün hizmetlerde halktan yardım istiyor, halk buna seve seve katlanıyordu. Bir sabah erkenden eve, bir okul arkadaşım geldi. Hemen okula gelmemi söyledi. Mevsim, kışın en şiddetli günleri idi. Okula koştum, bizim sınıf sıra olmuştu. Ben de sıraya karıştım. Ordunun erzak deposu haline getirilmiş olan Ulu Cami'e kadar yürüdük. Camide, bir kapıdan ikişer ikişer içeri alınıyor, elimize birer çuval veriliyor, daha sonra da patates yığınının yanına yaklaşıyorduk. Elinde kürek bulunan bir çavuş, öğrencinin yaşına ve cüssesine (bedenine) göre (sınıfta 14 - 20 yaşları arasında öğrenciler bile vardı), çuvala patates dolduruyordu. Çuvalı sırtlayarak diğer kapıdan dışarı çıkıyor ve sıraya giriyorduk. Ordu, yiyecek darlığı çekiyordu. Bu erzâkı biz sırtımızda, Erzurum'dan Haskankale'ye (42 Km.) götürecektik. Benim kaputum, eldivenlerim, boyun atkım olmadığı gibi, ayakkabılarım da delikti. 14 yaşında, sarışın, soğuğa-sıcağa tahammülü az, sıtma hastalığı dolayısı ile zayıf bünyeli bir çocuktum. Bununla beraber, itiraz etmedim.

Memleket vazifesini, seve seve ve hayatım bahasına da olsa yapacaktım. Yola dizildik, 3-4 Km. yol alarak şehrin dışarısına (Kars Kapısına) kadar yürümüştük. Yükümü çok güçlükle taşıyor, en fenası da terliyordum. Donmanın, terleme ile başladığını da duymuştum. Tam o sırada iriyarı, güçlü bir arkadaşımız koşa koşa kafilemize yetişti. Başımızda bulunan öğretmenime, geç kaldığı için özür diledi. Kendisine de yük verilmesini istedi. Benim halimi beğenmeyen öğretmen, benim çuvalımı gelen arakdaşa verdi. Bana da, haydi sen eve dön, yalnız koşma ve fakat, bir yere oturup dinlenme, donarsın dedi. Ben eve döndüm.

Birkaç gün sonra gene okuldan haber geldi. Okulda toplandık, sıra olduk; başımızda öğretmenimiz olduğu halde Yoncalık (Alirâvi) Kışlasına götürülerek, Başhekime teslim edildik. Hastahane hizmetlerinde çalışacaktık.

Kışla, yalnız döşemelere muşamba döşenmek suretiyle, hastahane haline getirilmişti. Yalnız yaralı kabul ediyordu. Başhekim Edirne'li yedek eczacı Teğmeni Ferit Bey, operatör de Erzurum'un sarıklı, şalvarlı, kuşaklı sakallı berberleri idiler. Operatör malzemesi olarak da, bildiğimiz usturalar kullanılıyordu. Başka hiçbir âlet yoktu. Sargı bezleri, kalın Amerikan bezinden şeritlerdi. Bunlar, yırtılıncaya kadar kullanılıyordu.

Beni operatörlere asistan verdiler. Görevim, yalnız kaynatılmış olarak gelen sargı bezlerinin üstündeki simsiyah ölü bit yığınının bir bıçakla sıyırdıktan sonra, sargıyı kullanılacak şekilde sarmak. Ayrıca ameliyat sırasında berberlere yardım etmek idi. (Yara ustura ile açılır, içerideki mermi parmakla çıkarılırdı. Anestezi maddesi olarak, hiçbir şey yoktu.)

Hastahaneye gelenlerin, yüzdesekseni ölüyordu. Ölüm sebebi, kurşun yaralarından ziyade, tifo ve tifüsten idi. Sabahleyin hastahaneye geldiğimiz zaman, kışlanın iç avlusunun ölümlerle dolu olduğunu görürdük. Bunlar, o gece koğuşlarda tifüsten ölen askerlerdi. Nihayet tifüs, biz öğrencilere ve bütün hastahane personeline de bulaştı. Öğrenci arkadaşlarımızın üçtebirini kaybettik. Ben de tifüsten yirmi gün hasta yattım. Aile efradına da hastalığı bulaştırdım. Hepsi hastalanmakla beraber ölüm olmadı.

Daha sonra öğrencilerden sağ kalanları, hakiki bir hastahane olan Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Hastahanesine verdiler. Şimdiki Erzurum Adliye binasında açılmış olan bu hastahane, daha ziyade büro hizmetlerinde çalıştırıldık ve liyakat madalyaları ile taltif edildik.

Daha sonra, tehçir edilen Ermeni zenginlerinin bizim mahal-
ledeki evleri de hastahane haline getirildi. Ruslar şehri işgal ettik-
leri zaman, bu evler ölülerle dolu idi. Ruslar getirdikleri sağlık per-
soneli ile bu ölüleri binalardan caddeye taşıyarak istif ederken,
ölülerin ayaklarına bir demir tel bağlayarak sürüklüyorlardı. Bu-
nu gören mahalle halkı, bu işi kendi üzerine aldı ve ölüleri incit-
meden topladı, yerine taşıdı. Arabalara istif ederek götürdüler.
(Yük arabaları ile).

3. HARBİN GETİRDİĞİ FACIALARDAN BAZI ÖRNEKLER

Harbin ikinci senesi ekmek bulunmaz olmuştu. Herkes açtı.
Bir çift er ekmeği, bir meci diyeye (bugünkü râic ile 350 TL.dır) sa-
tılıyordu. Hayvan yemi de bulunmaz olmuştu. Hayvanları besle-
yemeyenler (ki hemen her ev, birkaç inek veya koyun beslerdi),
bunların açlığına tahammül edemediklerinden sokağa salveriyor-
lardı. Fakat hiç kimse bunlarla alâkadar olamıyordu. Yurt için-
den getirilen ikmal erleri, şehre giriş sırasında rastladıkları lâha-
na tarlalarında, terkedilmiş koçanlara hücum ederek yağma edi-
yorlardı. Muhafızların dipçik, hattâ süngü tehdidi bile bunlara te-
sir etmiyordu.

İşgalden evvel zenginler, memurlar, subay âileleri şehri terket-
mişlerdi. Şehirde 65 yaşın üstündeki ihtiyarlarla kadın ve çocuk-
lar kalmıştı. Hicret edenlerin de Erzincan ve Süşehri bölgelerinde
çok sıkıntı ve bilhassa açlık çektiklerini, bu yüzden birçok kayıp
verdiklerini, sonradan öğrendik. (Bunlardan Murat Paşa Mahalle-
sinin sayılı ailelerinden ve uzaktan akrabamız olan Behiye Hanım,
kocası ve 5 çocuğu ile muhacir gitmiş idi. Kocası Ali Efendinin ve-
fatı üzerine mevcut servetleri kısa bir zamanda elden çıkarak, açlı-
ğa düşmüşler. Çocuklar açlıktan ölmüşler. Behiye Hanım da, bir
akıl hastahanesine sevk edilmişti).

Erzurum'da bir veya iki konağını terkedip at-arabası ile bir
hayli mücevher veya altın para ile ayrılanlarla, sırtında bir yor-
ganla muhacir olarak gidenler, dönüşte birer yorganla döndü-
ler.

4. ŞEHRİN DÜŞÜŞÜ

Harp, Erzurum'un dış tabyalarında devam ediyor, top sesleri
devamlı surette kulakları tırmalıyordu. Şehrin dış tabyalara giden

yolları, zaman zaman kardan kapanıyor. Ordu, davul çaldırarak halktan yardım istiyor. Kazma ve küreği kapan 70-80'lik ihtiyarlar, pek küçük yaştaki çocuklar, kafileler halinde giderek yolları açıyor ve ertesi günü de evlerine dönerken, şahit oldukları harp durumunu komşulara anlatıyorlardı. Ordu, açtı, düşman topçusu çoktu. Topları, yeni silâhlar idi. Bizim toplarımızın çoğu, 1878 den kalma, menzilleri çok kısa, âdi ateşli silâhlardı. Şehirden göç, durmadan ve her an artarak devam ediyordu. Hükümet daireleri, hemen hemen kâmilten şehri terketmişlerdi. Bütün bu alâmetler, şehrin kısa süre içinde düşeceğini gösteriyordu. Nihayet 16.2.1916 sabahı, şehri çevreleyen toprak tahkimatta ve şehri çevreleyen tabiyelerde bulunan cephaneliklerin havaya uçurulmasından meydana gelen gürültü ve tarakalarla uyandık. Bütün komşular sokağa fırlamışlardı. Bizim ailenin hicret için hazırladığı kağı arabası da cephaneliklerden fırlayan, büyükçe bir taşın isabeti ile hurda haş olmuş, yüklenmiş eşyalarımız da kırılıp dökülmüş ve artık hicret etmek imkânı kalmamıştı.

Komşular, birtak lâkırdı söylemeden birbirimize hicran dolu bakışlarla felâketin gelip çatıldığını anlatıyorduk. İçimiz kan ağlıyordu. Olup bitenleri anlamak üzere beni sokağa gönderdiler. Mumcu Caddesine çıktığım zaman, Karaköse Mahallesinde askerî depo olarak kullanılan Medresenin kapısında Bayrağımızın dalgalanmakta olduğunu görerek oraya koştum. Birkaç yaşlı kadın ve erkek, bayrağı gönllerinden indirmek istiyor, beceremiyorlardı. Ben, gönllere tırmanarak bayrağı indirdim. Aksakallı bir ihtiyar, «Oğlum, Ruslar şehre girdiler. Bayrağı koynunda sakla da öyle evine git» dedi. Dediğini yaptım. Eve dönerken Mumcu Caddesinde bir Rus askerine rastladım. O beni, ben de onu görmemezlikten geldim. Ben, eve doğru yürüdüm. O da uygun ve sert adımlarla nöbet tutuyordu. Başında kürklü kar başlığı, sırtında yeni ve uzun etekli bir kaput, ellerinde eldiven, ayaklarında çizme vardı. Bizim ordunun neden böyle giyinmediğini düşünerek, yüreğim burkuldu. O dakikalardan sonra güneş, bana sönük göründü. Artık hür değil, esirdim. Erzurum kurtulduğu gün, güneş eski parlaklığını kazanmış gibi geldi bana.

Ertesi gün, başlarında, bir Rus çavuşu bulunan bir manga asker, bizim evin hemen yakınında olup insan bulunmayan iki kira evimizi yakmağa başladılar. 97 yaşındaki Dedem, dışarı fırlayarak mani olmağa çalıştı. Erlerden birisi Tatardı. Tatar şivesi ile

tercümanlık yapıyordu. Konuşmalarımızdan, bir Ermeni'nin oğlu olup Rusya'ya kaçmış bulunan bir rus erinin ismini verdi ve onun bu evlerin boş ve köhne olduğunu, sahiplerinin de kaçmış olduğunu ileri sürdüğü açıklandı. Evlerin enkazını arabalarla Askerî Hastahaneye taşıdılar; yakacak olarak kullandılar.

5. ZİYARETİMİZE GELEN HAINLER

Ertesi günü evimize Rus, Kazak, Dragon (Nizamî süvari), Piya-de er ve erbaşı kıyafette 7 Ermeni eri geldi. Bunlar, bizim mahalle-nin gençleri idiler. Harp patlamadan pek kısa bir zaman evvel, veya harp içinde Türk Ordu saflarından kaçarak, Ruslara iltihak etmişlerdi. Hepsi silâhlı, hem de aşırı silâhlı idiler. (Kazaklarda kama, tabanca; diğerlerinde omuzdan aşırma süslü fişekler vardı.). Kapıyı açan Dedem, hepsini tanıdı. İsimleriyle hepsine âşinalık gösterdi. Katiyyen renk vermedi.

«Ağa Baba, seni görmeğe geldik» dediler. Yukarı odaya buyur edilince çizmeleriyle çıkmaya başladılar. Dedem: «Yok» dedi. Müslüman evine ayakkabı ile girilmediğini bilirsiniz... dedi. Hepsine çizmelerini çıkarttırdı.

Konuşmaya, Rus ordusunun çok kuvvetli olduğundan, Türk'lerden çok esir aldıklarından, Türk ordusunun artık mahvolduğundan, başladılar. Dedem sözlerini kesti «Çocuklar dedi; hepini-zin soyunu tanırım. Dedeleriniz, babalarınız, iyi insanlardı. Akraba gibi geçinirdik. Taşnaklar sizi azdırdılar. Yanlış yola saptırdılar. Şunu size hatırlatayım ki; Rus ve Osmanlı Devletleri harbediyorlar. Henüz harp sona ermiş değil. Siz, Ermeni olarak, bu harp hakkında söz sahibi olamazsınız. Rusların size beğlik verecekleri va'di ise, ağzınıza çalınmış bir parmak baldan başka birşey değildir!»

Daha sonra kendi ailelerinden söz açtılar. Neden, nasıl ve nereye tehcir edildiklerini sordular. Dedem, sorunuzun cevabı; sizin taşıdığınız üniformalar ve silâhlardır dedi ve tehcirin şekli hakkında izahat verdi. Tehcir işinde Erzurum halkının hiçbir rolü olmadığını, asırlık komşularımız olan Ermeni ailelerini gözyaşları ile şehir dışına kadar uğurladığımızı, Ordu imalâthanelerinde; terzi, kunduracı gibi sanatkâr olarak çalıştırıldıklarından tehcire tâbi tutulmayan, yine komşumuz 5 Ermeni ailesinin, bu konu hakkında tanıklık yapabileceklerini ileri sürdü.

Erzurum halkının, Ermenilere karşı şayan-ı hayret derecede bir üstünlük duyguları vardı. İki seneye yakın bir müddet devame-

den Rus işgali sırasında, mahallemizin Ermeni muhiti olması dolayısı ile, Ermeni erleri ile birçok münasebetimiz oldu. Her defasında Dedem, onlara karşı emreder gibi davrandı. Hele Ermenilerin Türkler'e silâh çekecekleri, hiç hâtır ve hayale bile gelmiyordu.

İşgalden birkaç gün sonra Rusların, 7 Türk'ü İçkale'nin burcuna astıkları duyuldu. (Bunların ikisinin ismini hatırlıyabiliyorum: Mumcu Mahallesinden Selim oğlu Sabri ve Kürtoğlu namıyla ma'rûf Hüseyin). Bu hadise halkı yüreğinden yaralamıştı. Bu kişilerin, mert ve gözünü budaktan sakınmayacak kadar cesur ve namuslu insanlar oldukları biliniyordu. Ruslar'sa idam sebebi olarak, casusluk ve sabotajcılık isnat ediyorlardı.

Şehirdeki hakîki din adamlarının yüzdesekseni hicret etmiş, bunların yerlerini, imam-ı muhtar olarak cahiller, tembeller ve ne olduğu belirsiz kimseler doldurmuşlardı. Halbuki işgal kuvvetlerine karşı halkın tek önderi ve mümessili, bunlardı.

Şehirdeki Okulların hiçbirinin açılmasına teşebbüs dahi edilmedi. Bunların yerlerine, muhtelif kademelerde Medreseler açıldı. Çeşitli tarikatlara mensub Tekyeler açıldı. Bunların başları da, dinî lider sayıldı. Diğer dinî teşekküller gibi tekyeler de, Ruslar tarafından büyük himaye ve teşvik gördü.

Cuma Namazı zamanında, çarşı ve pazarda dolaşanları, dükkanlarında alış-verişe devam edenleri, kahvede oturanları iriyarı, posbıyıklı, ellerinde kalın ve sağlam kırbaçlar taşıyan Rus Polisleri, camilere sevk ediyorlardı. Ramazan'da iftar ve sahur topları atılıyordu. Büyük bir kısmı cahil olan halk, bu davranışı, Rusların İslâm Dinine olan hürmetlerine bağlıyordu. Hattâ gizli İslâm Dininde olan Rus Generallerinin mevcudiyetinden bahis ediliyordu. Papazların ve en büyük âmirlerinin de, gizli din taşıdıkları, fakat maddî düşünce ile Müslümanlıklarını belli etmedikleri propagandası yapılıyordu.

Rus işgalinden pek kısa bir müddet sonra, Azerbaycan'lı Türkler yardıma koşular. Erzak ve eşya getirerek dağıttılar. Kitap, gazete, dergiler getirdiler. Halk bunlardan büyük faydalar sağladılar. Daha sonra Nizamî Okulları açmak ve daha başka yardımlar yapmak istedilerse de, din adamı geçinen birtakım cahil ve mutaassıp kimselerin, Azerbaycanlıların Şiî olduklarını ileri sürerek yardımı baltalamaları, yardımın devam ve inkişafına mani oldu.

İlk günlerde elime geçen günlük gazetelerle, haftalık dergiler ve şiir kitaplarından, pekçok hoşlanmış ve istifade etmiştik. Fakat

sonraları bunları bulmak pek güçleşti. Çünkü Azerbaycan Heyeti, tersyüz memleketine dönmüşlerdi.

Buna karşılık Ruslar, halkı hristiyanlaştırmak gayesi ile, birkaç yüz kişilik Papaz kafilelerini getirdiler. Ekserisi yeni mezunlardan olan bu Papazlar, pek acemice propaganda yaptılar. Fakat kimseyi dininden caydıramadılar. Halkın alay mevzuu ve eğlencesi oldular. Kısa bir müddet sonra, Rusya'ya geri çağırıldılar.

Özellikle Cuma günleri ve Ramazan'da, câmilere gidiyor, vaaz dinliyordum. Çok yazık ki, vaazlarda halka yararlı olacak mevzular yerine, her felâketi ibadet noksanlığı ve ihmaline bağlıyor; halka sabır, tevekkül ve aza kanâat tavsiye ediyorlardı.

Halka tek yararlı vâiz, Muratpaşa Camii'nin Vâizi, Hasankale'li Hacı Fehim Efendi idi. Hiçbir vaazını kaçırmıyor, dinliyor, öğreniyor, faydalanıyordum. Bu muhterem zâta ait birkaç vakayı, burada yazmayı bir görev sayıyorum.

1) Rus ordusuna ait herhangi bir maddeyi arabasıyla taşımamın günah olup olmadığını Hoca'ya sormuşlar. Cevap şöyle:

Devletimiz, Rus Devletiyle hal-i harptedir. Yani halen Ruslar'a resmen düşman vaziyetteyiz. Taşıdığımız mal, cephaneye olabilir ve bu cephane, cephede bir dindaşımıza kullanılabilir. Şu halde rızası ile ve para karşılığı olarak, Rus malı taşımak, günah değildir. Fakat biz, esir durumdayız. Süngü zoruyla bu iş yaptırılırsa, günah olmaz. Bir vatandaş bu yüzden, iki öküzünden birisini boğazlayarak kağnisını kullanılmaz hale getirmiş, fakat bu yüzden çocuklarının nafakasını kazanamaz olmuştur. Bu doğru değildir. (Bu konuşma dolayısıyla Rus Kumandanlığı Hoca'yı sorguya tâbi tutmuş; Hoca, Rus Generaline; siz Papaz olsaydınız, Osmanlı Ordusu Rusya'yı işgal etseydi nasıl konuşurdunuz? cevabını vermiş ve serbest bırakılmıştı).

2) Bir vaaz sırasında, cami ağzına kadar cemaatle dolu durumda iken, kapıda uzunboyu, yakışıklı ve kordonlarından yaver olduğu anlaşılan bir Rus Binbaşısı içeri girdi. Doğru Hoca'ya yöneldi. Elindeki kırmızı renkli atlas keseyi kürsünün üzerine bıraktı. Rusça birşeyler söyledi. Beraberindeki Ermeni, şöyle tercüme etti: «Çar Hazretlerinin akrabaları Grandük Nikola Hazretleri hastadırlar. Çar Hazretleri, bu keseyi size gönderdi. Hastanın şifa bulması için dua etmenizi rica ettiler.»

Hoca Efendi, tercümana hitapla ve ayakkabılarını göstererek, «Ruslar belki bilmezler ama, Ermeniler bilirler, Müslüman ibadet-

hanesine ayakkabı ile girilmez». Binbaşı Bey'i neden ikaz etmediği için, onu azarladı. «Sonra İslâm Dininde, duaya karşılık para almak da günahdır. Binbaşı Bey'e keseyi bunun için iade ediyorum».

Daha sonra «Düşmana dua etmek de günahdır. Fakat biz esir durumdayız, halka zarar gelir diye dua edeceğimi Binbaşı Bey'e söyle» dedi. Ve halka hitaben: «Söylediklerimi duydunuz. Ben dua edeceğim, siz amin diyeceksiniz, Cenab-ı Hak bunu bize günah yazmayacaktır.» diye sözünü bitirdi ve şöyle dua etti: «Ey cemaat, Rus Çarının bir akrabası hasta imiş, ismini ben çıkarıp söyleyemiyorum. O zat kimse, Cenab-ı Hak ona şifalar versin». Halk bir ağızdan ve isteksiz olarak «Amin» dedi.

1925/1341 senesinde Erzurum Valisi, 40 hocayı makamına toplayarak, kendilerine, Hükümetin şapka kanununu çıkaracağını, halka şapka giymenin günah olmadığını söylemesini rica ediyor. 39 Hoca, başlarını önüne eğiyor, cevap vermiyor. Yalnız Hacı Fehim Efendi: «Vali Bey, ben Hacca giderken, birkaç gün Mısır'da kaldım. Mısır'da tarlalarda çalışan çiftçilerin geniş kenarlı şapka giydiklerini gördüm. Mısır gibi bütün halkı Müslüman olan bir memlekette giyildiğine göre, giyilmesi günah değildir» demek cesaretini gösterdiğini, o mecliste bulunan, uzaktan akrabam olan merhum Alay Müftüsü Mustafa Efendi, senelerce sonra bana anlattı. Hocayı takdirle ve hürmetle yadettiğini, kendisinin de resmî görevi dolayısı ile, siyasî bir hususa karışmamak zorunluğu karşısında bulunduğunu düşünerek, teselli bulduğunu söyledi.

Bu vakadan kısa bir müddet sonra, Erzurum'da meydana gelen Şapka Hâdisesinde bazı kör— müteassıb kimselerin, Hoca'nın evini basarak, linç etmek istediklerini, eşinin karşı koyması ile emellerine ulaşamadıklarını, muhterem zatın bu vakadan müteessir olarak, kısa bir müddet sonra vefat ettiğini işittim.

6. ERZURUM'DAKİ TÜRK HALKINDAN RUSLARIN ENDİŞELERİ ve BUNLARI YOKETME USULLERİ

Türk ve Rus orduları, Erzurum'un birkaç yüz kilometre batısında savaştıkları gözönüne alınarak, cephe gerisinde 20 - 30 bin kişilik bir Türk halkının bulunması, Rusları kuşkulandırıyor. Erzurum'da mühimce bir askerî kuvvet tutmaya mecbur ediyordu.

En büyük korkuları, halkı uyandıracak ve mukavemete sevk edecek kudrette kültürlü, bilgili bir Kahraman Türk'ün iş başına geçme ihtimali idi. Bunun için, şu çarelere baş vuruyorlardı:

1) Tahsilli Türkleri kovuşturmak, bu gaye ile silâh aramayı bahane ederek sık sık meskenlerde arama yapıyor, buldukları kitapları incelemek bahanesiyle alıp götürüyor, bunların kimin olduğunu araştırıyor. Hülâsa, kitap ve kitaplık bulunan ailelere birhayli sıkıntı veriyorlardı. (Bu yüzden, bir Yüzbaşı olarak şehid düşmüş olan Babamın büyük bir titizlikle muhafaza ettiğimiz kitaplığını, 300 kitapla birlikte yakarak imha ettik.)

Rus Azerbaycanı'nda yayınlanan gazete, dergi ve kitapların, Erzurum'a sokulması da yasaklandı.

2) Tahkimat yaptırmak bahanesiyle gençleri topladılar:

Osmanlı Ordusu'nun saldırısına karşı, Erzurum'u çevreleyen dağlarda tahkimât ve yol yaptırmakta olan Ruslar, zaman zaman çarşı ve caddeleri iki başından tutarak, kazma kürek kullanacak kudrette olan ihtiyar ve gençleri tutuklayarak tahkimât yerlerine sevk ediyorlar, oralarda aç, susuz olarak günde 12 saat çalıştırmak suretiyle kısa bir zamanda hasta, mecalsiz bir duruma düşürüyorlar ve askerî hastalar gibi Rusya'ya sevk ediyorlardı. Bunlardan geri dönen olmuyordu.

Ayrıca aralarına soktukları Ermeni casusları vasıtası ile Türkleri kandırarak, guruplar halinde firarlar düzenliyorlar, sonra yayılım ateşi ile hepsini öldürüyorlardı.

3) Toplanıp Rusya'ya sevk edilenler:

Toplanan gençlerden okuryazar, azçok tahsilli olanlarsa, kafiler halinde yaya olarak Rusya'ya sevk ediliyorlardı. Bunlardan bir kısmı yollarda, geri kalanları ise sürgün edildikleri Hazar Denizi'ndeki Nargin Adasında, açlık ve sefaletten ölüp gittiler...

7. YERLİ ERMENİLER'İN TÜRKLERİ İMHA SİYASETİ

1) Tenhada ve müsait buldukları her yerde rastladıkları Türkleri öldürmek için Taşnak Komitesi, bütün Ermenileri İncil'e elbastırarak yemin ettirmişti. Bunun için köylerden şehre yalnız başına gelen veya giden köylüleri, şehrin civarındaki bostan tarla-

iarında tek başına çalışanları, geceleyin tek başına sokağa çıkanları öldürtürlerdi. Rus polisinin yaptırdığı tahkikat (Türklerin teşkilâtları, tercümanları, avukatları bulunmadığından ve Türklerin tercümanlığını da Ermeniler yaptığından), hiçbir zaman olumlu sonuç vermiyordu.

2) Rusların lehine casusluk ve menfi propaganda yapmak:

Ermenilerle, asırlarca iyi komşuluk şartları içinde, beraber yaşamış olan Türklerin, Ermeniler'e hiçbir kötülük yapmamış olmaları, Osmanlı Hükümetinin yaptığı Ermeni Tehcirinde hiçbir rolleri bulunmaması sebebi ile, Ermenilerden düşmanlık beklenmiyordu. Birinci Dünya Harbi'ne kadar yaşlı Ermeniler evlerinde Türkçe konuşuyor, zorla Ermenice konuşmağa mecbur edilen gençleri yadırgıyorlardı. Ermenilerin şarkı, türkü, koşma hattâ şiirleri Türkçe idi. Ermenice şarkı ve türkü, duyulmamıştı. Her iki milletin bayramlarında karşılıklı olarak ziyaretler yapılırdı. Mevrit okunurken, komşu Ermeni hanımları da davet edilir ve mevlide gelir dinlerlerdi.

Fakat Taşnak Komitesi, durmadan dinlenmeden Ermeni Milliyetçiliği ve Türk düşmanlığını gençlere aşıliyordu. Mahallemizin zengin Ermenilerinden Pastırmacıyanlar'a bir yortu dolayısı ile ziyarete giden Dedem, sobanın önünde oturan 5 - 6 yaşındaki oğlan çocuğunun kucağında tuttuğu kediye Ermenice olarak: «Ermeni isen sana ekmek vereceğim, Türk'sen seni keseceğim!» dediğini duyunca, ihtiyar Pastırmacı'nın yüzüne bakmış. Pastırmacı da dedeme: «Kurban Ağa bu, Taşnak Komitesinin marifetidir. Bu yüzden Ermenilik mahvolacaktır. Fakat biz yaşlıların sözü geçmiyor!» demişti.

Yukarıda yazılı sebepler dolayısıyla, Rus casus şebekesine dahil Ermeniler Türkler'in arasına rahatça giriyorlar; çok güzel Türkçe bildiklerinden, bütün olanı biteni öğrenerek, Ruslara aktarıyorlar ve Osmanlı Ordusu hakkında suret-i haktan görünerek, çok kötü şayialar çıkarıyorlardı (Ruslar 10.000 esir almış, Türk Ordusu aç kalmış gibi.)

3) Kütle halinde öldürme:

Komünist İhtilâli, Rus ordusunu çürütmüş, çökertmişti. Ağır silâhları ile büyük bir kısım hafif silâhlarını terkeden Rus ordusu, kuruluş birliklerini bozmadan, kara ve demir yolundan (Ruslar

Sarıkamış'tan Erzurum'a dekovil hattı yapmışlardı) Rusya'ya dö-
nüyorlardı. Rus kıtalarında birhayli Ermeni subay, assubay ve er
vardı. Bunlardan subayların, assuabyların hepsi, erlerin dörtte biri,
Rusyalı Ermenilerdi. Bunlar da yurtlarına dönmek istiyorlardı.
Katliâm ve umumiyetle kötülük taraftarları değillerdi. Fakat Taş-
nak Komitesinin yönettiği Kumanda, bunlara hâkimdi. Zorla Erme-
ni kıtaları kurduruluyor ve Türk Ordusuna karşı mukavemet ha-
zırlanıyordu. Esasta bu Ermeni mukavemet kuvvetlerinin, Türk Or-
dusu karşısında hiçbir değeri yoktu. Bunlar tuttukları mevziler-
den, çok uzaklardan ellerindeki bol Rus silâhları ile ateş açıyorlar-
dı. Türk kıtaları yaklaşıncâ, kaçıyorlardı. Türk Ordusunun yürüyü-
şünü ağırlaştıran ikmalsizlik, açlık ve fizikî sefalet idi. Erzurum'a
ilk giren Türk Erleri, bir deri bir kemik denecek kadar zayıf, so-
ğuktan çehreleri yanarak siyahlaşmış, gözleri çukura gömülmüş
durumda idiler.

Ermeniler, ayrıca teşkil ettikleri «Kasap Alayları»nı, Türkleri
kütle halinde imhaya memur ettiler. Bunlardan Erzurum'da iki, üç
bin kadarı vardı. Doğrudan doğruya Taşnak Komitesi tarafından
sevk ve idare ediliyordu. Liderleri, Ermenilerce General rütbesi ve-
rilen Antranik idi.

Rus Ordusu, Erzurum'dan ayrılmak üzere iken, Türk ve Ermeni
halk mümessillerini çağırdı. Şehrin asayişî için jandarma ve polis
kuvvetleri teşkil edilmesi gerektiğini, bu kuvvete nüfus mevcutla-
rı nisbetinde Türklerin ve Ermenilerin katılmaları lâzım geldiği,
gerekli silâhları vereceklerini söylemişlerdi. Türk mümessilleri
(Mahalle İmamı) 6-7 hocadan, Ermeni temsilcisi ise Rusya'da tah-
sil yapmış bir inşaat mühendisi (Erzurum Hanköyü doğumlu)
reisliğinde en az lise tahsili yapmış Ermeni Komitecilerinden kuru-
lu idi (Aralık 1917 sonları).

Bu teklifi Türk Heyeti, aşağıdaki sebepleri ileri sürerek red-
detti:

1) Jandarma ve Polis teşkilâtı kurmak için, eleman yoktur.
Başbozuklardan kurulan teşkilâttan ise, hayır gelmez.

2) Silâhlanan Türk ve Ermeniler arasında kanlı çatışma
olur, şehre yayılır. İsyan yangın halini alır, çok servetler mahvo-
lur.

3) Türklerin Ermenilere saldırması için sebep yoktur. Şehirde Türk Halkından Ermenilere hiçbir zarar gelmemiş olduğuna nazaran, Ermenilerin de Türklere düşman olmalarında mana yoktur.

4) Türk Ordusu, kısa bir zaman sonra gelecektir.

8. ERMENİLER SİLÂHLANIYOR, TÜRK HALKI MUKAVEMETE HAZIRLANIYOR

Ermeniler ise çocuk, kadın, genç, ihtiyar silâhlanıyordu. Sokaklardan geçen 15-16 yaşındaki Ermeni çocuklarının omuzlarına asılı tüfeklerinin dipçikleri yere değiyordu. Türk halkı, bunlarla alay ediyordu.

Rusların baskısına, silâh bulunan evlerin sahiplerinin Rusya'ya sürgün edilmesine rağmen, her Türk evinde, iyi kötü bir silâh vardı. Bunlar, kazılmış çukurlara usûlüne göre gömülüp saklanmakta, zaman zaman çıkarılıp temizlenmekte idi. Halkın ekserisi silâhlanma, hattâ ayaklanıp orduya yardım etme arzusunda idiler. Her mahallede evlerde toplantılar yapıyor, Ermenilerin silâhlanmaları tehlikeli görülüyor, silâhlanmak, karşı koymak lâzım geldiğini ileri sürüyorlardı. Fakat, mahallede hâkim olan Mahalle İmamları, mahallenin sözügeçen yaşlılarından kurulu, ihtiyar heyetleri, her seferinde buna mani oluyorlar.

İç harp çıkarsa, servetlerinin mahvolacağından korkuyorlardı. 1878/1294 Harbini yaşamış olan yaşlılar, o zamanda Rusların çekildiğini, Türk Ordusunun geldiğini, Ermenilerin Türklere saldırmasının bahis konusu olmadığını ileri sürüyorlardı. Mahalle İmamının Eshab-ı Kehf (Yedi Uyurlar) Sûresini yazdıkları kâğıtları, evlere dağıtıyorlardı. Bu, Sûrenin yazıldığı kâğıt, evin dış kapısının üst tarafına çivilenecek olursa eve hiçbir Küffâr giremeyecekti.

Haftalar, günler, imam ve zengin ihtiyarlarla şehrin halkı arasında, silâhlanma ve silâhlanmama münakaşası ile geçti. İhtiyarlar, Ermenilerden de teminat alarak halka teminat verdiler. Silâhlanmayı önlediler. (Ne ibret verici hadisedir ki, ordunun şehre

girişinden birkaç saat evvel, şehrin Müslüman mümessilleri olarak tanınan bu derviş ve hocalar da, Ermeni baltaları ile can verdiler).

9. KATLIÂM BAŞLIYOR

Şehrin Kurtuluşundan 15-20 gün evvel, kütle halinde öldürme başlamıştı. Mevsim kıştı. Kar, dekovil hattını ve kara yollarını kapamıştı. Erzurum'a Rusya istikametinden zahire, un ve erzak gelmez ve fırınlarda ekmek bulunmaz olmuştu. Ermeniler bunu fırsat bildiler. Mahalle muhtarlarından yardım istediler. Muhtarlar da, kapı kapı dolaşarak eli kazma kürek tutan halkı, toplayarak Ermenilere teslim ettiler. Bu teslim alınan kimseler bir daha geriye gelmiyorlar, sorulunca da; demiryolunda çalışıyorlar, gelecekler deniliyordu. Mahalle muhtarları da, bu yolda teminat veriyorlardı. Halbuki bu insanlar şehir etrafındaki tahkimat hendeklerinde, büyük tarlalarda, binalarda, Yanıkdere'de beşer - onar kişilik kafileler halinde balta ile öldürülüyorlardı. O zaman her Müslüman, fesinin üzerine bir kumaş sarardı. Bu sarıklar, Türklerin ikişer ikişer kollarından birbirine bağlanmalarına yarıyordu. Öldürülmeye sevkedilenlerden gençler karşı koymak istedikçe, yaşlılar buna mani oluyor, Ermenilerin kendilerini öldürmeye cesaret ve cüret edemeyeceklerini söylüyorlardı.

Bu durum, şehrin kurtuluşundan 5-6 gün evveline kadar devam etti. Tren hattının açılmadığını, şehre yiyecek maddesi gelmediğini, buna karşılık da yolaçma bahanesiyle götürülenlerin geri gelmediğini gören mahalle muhtarları, artık Ermenilere yolaçmak için işçi vermediler. Durum bu hale gelince, Ermeniler bu defa alışveriş için çarşıya pazara çıkanları, su almak için çeşmeye gidenleri yakalayıp, insan mezbahasına sevkettmeye başladılar. Kenar mahalledeki evlere baskın yaparak da adam topluyorlardı. Fakat kati olarak mukavemet gösterenler olursa, bunlara karşı zor kullanmıyor, özür diliyorlardı.

Erzurum — Ovası köylerindeki Türk halkı da, muhtelif vesile ve hilelerle baskına uğratılmış ve kâmilten imha edilmişlerdi. Şehir halkının bunu duymamaları için, giriş - çıkışı yasaklamışlardı.

Kurtuluştan bir gün evvel 11 Mart 1918 sabahleyin erkenden çarşıya giderken, Dedem, pek neşeli olarak eve dönmüştü. Ordumuzun şehrin 5-6 Km. yakınında olduğunu, ertesi sabah şehri kuşatacağını öğrenmişti. Tehlike yalnız gece için bahis konusu idi. Bunun için, aylardan beri hazırlamış olduğumuz savunma tertip ve tedbirlerini kullanacaktık. (Bir rus mavzeri ile, 1000 fişegi vardı. Pencerelelere konulmak üzere, kurşun işlemez kalın bakır kaplar kum torbaları hazırdı. Gerekirse veya yakılırsa, komşu evlere geçmek için, duvarlarda hatıllar altından delikler açılmıştı.).

Öğleden sonra işitilen top sesleri, haberin doğru olduğunu gösteriyordu. Türk topçusu Erzurum tahkimâtını ateş altına alıyor, Ermeni topçusu da buna mukabele ediyordu.

Ordunun şehre yaklaştığı ve genel muharebe durumu hakkında, hiçbir bilgimiz yoktu. Şehirde 30.000 Türk mevcut olduğu halde lidersizlik, cehalet, tevekkül, uyuşukluk sebebiyle ordu ile temas kurulması yoluna gidilememişti. Birlik ve beraberlik kurulamamış, Ermeni Komitecileri de bundan faydalanarak, asırlarca beraber yaşamış oldukları, binbir iyiliklerini gördükleri komşu ve hemşerileri olan Türkleri, rahatça baltalama imkânını bulmuşlardı.

Öğle yemeğini müteakip mahallemizdeki Rus Hastahanesinden bir rus eri gelerek, tercümanlık yapmak üzere beni, Başhekimin çağırdığını söyledi. Hastahane Başhekim odasına girdiğimde, Başhekimin yanında medenî kıyafetli orta yaşlı bir Ermeni ile Hoca Efendi vardı. Başhekim, doktor Binbaşı Nikola Nikolayeviç, bu şahısların Türk ve Ermeni mümessilleri olduğunu, konuşmalarda benim Türk mümessiline tercümanlık yapacağımı söyledi. Ben, rusça'yı, ancak bir ilkokul öğrencisi kadar bildiğimi, tercümanlık yapamayacağımı söyledimse de, itirazım dinlenmedi. Yapılan konuşmalardan Ermeninin, Kânköyünde doğmuş olup Rusya'da tahsil yapmış, Rus ordusunda Yarbaylığa kadar yükselmiş bir subay olduğunu öğrendim.

Bir Rus Binbaşısı, Hoca Efendiye yarın sabahleyin çok erken saatlerde enson Rus otorite ve personelinin şehri terkedeceklerini, daha evvel polis ve jandarma teşkilâtı kurulması hakkındaki tekliflerinin kabul edilmemiş olması dolayısı ile, Osmanlı Ordusu gelinceye kadar, şehirde herhangi bir kan dökme, yağma ve yangın vuku'una karşı, Rus mümessili olarak kendisinin bir gün sorumlu-

luğu bulunmayacağını resmen tebliğ etti. Ben, dilimin döndüğü kadar bu sözleri tercüme ettim. Hoca Efendinin «Hiçbir şey olmaz»-dan ibaret sözlerini Binbaşıya tercüme ettim. İşimin bittiğini, gidebileceğimi söylediler. Oradan büyük bir üzüntüyle ayrıldım.

İkinci vakti evimizin kapısı çalındı. Nenem gidip kapıyı açtı ve kısa bir konuşma yaparak kapıyı kapadı ve döndü. Dedem, kılmakta olduğu ikinci namazını bozarak ne olduğunu sordu. Nenem, Ermeniler sizi sordular evde yok dedim, gittiler. Dedem büyük bir kızgınlık gösterdi. «Ermeniler, şimdi Kurban Ağa korktu diyecekler» dedi ve kapıya koştu. Ermenileri geri çağırđı, ne istediklerini sordu. Ermeniler, semtin Polis Merkezinde bir tebligat yapılacağını ve oraya kadar gelmesini rica ettiler ve Dedem giyinerek gitti. Bir daha da, dönmedi.

Dedemin götürüldüğünden bir saat sonra, Terzi Misak isimli yaşlı bir Ermeni komşumuz, evimize geldi. Dedemin götürölmüş olmasına çok üzüldü. Beni ve kardeşimi kasederek, sakın onları vermeyin, Taşnaklar kudurmuş ve kana susamışlar dedi ve gitti.

Dedem de gelmeyince, biz ev halkı bir komşu evine sığındık. Sabaha kadar uyumadık. Şafakla beraber top sesleri ve daha sonra tüfek ve makineli tüfek sesleri işitmeye başlandı. Piyade ateşinin çoğalması, ordumuzun şehri çevreleyen toprak tahkimâtını zaptettiğini müjdeliyordu. Biraz sonra mevzileri terkeden Ermeni piyadesi, mahallemizin sokaklarında göründüler. Doğu istikametine çekiliyorlardı. Halk, pencerelerden ve damlardan olanı biteni izlerken, çekilen Ermeni askerlerinin kendilerine ateş edeceğini hatırlarından geçirmiyorlardı. Halbuki onlar gördükleri çocuk, kadın, ihtiyar ve her Türk'e ateş ediyorlardı. İlk şaşkınlık geçtikten sonra başta Nenem Peruzâ Hanım olmak üzere, mahalleli saldırıya geçtik. Saldıranların silâhsız, kadın ve çocuk olmasına rağmen, saldırı karşısında mukavemete değil firara başladılar. Arkadan bizim Ordunun şehre giren ilk erleri gözüktü, Yukarıda da yazıldığı gibi bunlar, açlığın, soğuğun tesiriyle heykelleşmiş birer tarihî kahraman şeklinde idiler. Halk, özellikle kadınlar bunları kucaklıyor öpüyor, okşuyor ve hüngür hüngür ağlıyorlardı. Benden üç yaş küçük kardeşim de beraberimde, Dedemizi aramak ve olayları izlemek üzere fırladık. Her geçtiğimiz yer, Türk cesetleriyle dolu. Şehirden çekilme sırasında sokaklara fırlayan, pencere, kapı ve camlardan bakan masum halkı, insafsız bir şekilde öldürmüş, başlarını süngülemişlerdi.

Gürcükapısı'na geldiğimiz vakit, aksakallı ihtiyarlarla çocuk yaşında birçok yaralıların, bitkin adımlarla herhalde evlerine gitmek üzere yürüdüklerini gördük. Başları açık, yüzleri gözleri ve üst - başları kan içindeydi. Ben bunları Ermenilerle mücadele sırasında yaralanmış gaziler zannetmiştim. En yaşlı ve bitkin bir durumda bir ihtiyarın yanına yaklaşarak, gazanız mübarek olsun, nereden yaralandınız? diye sordum. İhtiyar en hassas noktasına dokunulmuş gibi birden bire hıçkırarak ağlamağa başladı. Nöbet geçtikten sonra da: «Oğlum, keşki senin düşündüğün gibi mert bir düşmanın karşısında olsak da döğüşsek ve gazi olsaydık!»

«Bizi, çünkü uşağımız Ermeniler, canım dostum, hemşehrim diye kahpece kandırdı, bu hale soktular» dedi. Bunların, Kavakkapısı Tren İstasyonundaki barakaya hapsedilerek, barakaya dışarıdan makinelitüfek ateşi açılan ve barakanın damından içeriye el bombası atılarak öldürölmek istenilen vatandaşlarımız olduğunu, sonradan öğrendik.

Bu barakanın zemininde, dizboyunda çamurla karışık insan kanı toplanmış olduğunu da, sonradan gidip gördüm.

Şehrin Taşmağazalar tarafından, piyade tüfeğı ateşi sesi duyunca, o tarafa doğru gittik. Şehrin sokaklarından çekilirken ve halka ateş ederken halkın saldırısına uğrayan 5-10 Ermeni, kaçmak için imkân kalmayınca, Taşmağazalara sığınmış, bu defa da pencerelere mevzilenerek caddeden gelip geçen kütle halindeki halkı öldürmeye başlamışlar; ve 40-50 günahsız ağır yaralı veya ölü olarak caddeye sermişlerdi.

Kan içildiğinin bu derecesine şaşmamak mümkün değildir. Nihayet, asker yetişmiş, bunları teslim olmaya davet etmiş, teslim olamayınca getirilen bir dağ topu ile mağazalar ateş altına alınmış ve mağazaların arka tarafındaki pencerelerden atılan elbombaları ile, imha edilmişlerdi.

Bu civarda bulunan Ermenilerin konağı yanıyordu. Bu konak, tıkabasa çocuk, ihtiyar Türklerle doldurulduktan sonra yarısı, geceleyin şehrin haricine götürölürken öldürölmiş, geri kalanlar da bina ile beraber yakılmıştı. Bu bina karşısında bulunan ve içerisi tıklım tıklım insan dolu olan diğör bir bina da ateşe verilmişken, bir komşu kadın duvarı delerek bütün tutukluların buradan kaçmalarını sağlamıştır.

Katliâmın, daha ziyade Ermenilerle meskün olan, Kilisekapısı'ndaki büyük hanlarda, Kavakkapısı Tren İstasyonunda ve Kavakkapısına yakın Yanıkdere'de yapıldığını işiterek, o tarafa yö-neldik. Hanların bütün odaları, baltalarla öldürülmüş vatandaşlarımızla dolu idi. Sağ kalanı, sabahtan beri bu insan salhanelerinde kendi yakınlarını arıyor ve alıp götürüyorlardı. Bunun için ölü miktarı nisbeten azalmıştı. İki kardeş, bütün ölüleri inceliyor, Dedemizi arıyorduk.

Nihayet, İtuyumaz Hanına geldik. Bu han Müslüman mahallesi olan Ali Paşa Mahallesine yakın olduğu için, birtek ölü vardı. O da Dedemdi.

Dedem, hanın bir odasında sırtı duvara dayalı, bacakları kar-nına çekilmiş oturur vaziyette idi. Yüzü gözü kan içinde ve sağ omuzunda da kan izleri vardı. Sol elinin parmaklarının uçları kesilmişti. Ölü, kısa bir zaman evvel vefat etmiş, Dedem henüz soğuyup katılaşmamıştı. Bir oda kapısı çıkardık, Dedemi bunun üzerine yatırdık. Binbir müşkilâtla, evimize getirdik.

Günlerce sonra Dedemin şehîd ediliş şeklini, Polis Merkezinde Dedemle beraber tutuklu bulunup öldürülmeye sevk edilenlerden hernasılsa ölümden kurtulan bir ihtiyar şöyle anlattı:

Polis Merkezine getirildiklerini, evvelâ تنها bir odada üzerlerinin arandığını anlatıyor. Çakı dahi bulsalar alıyorlardı. Gece olunca, polis merkezinde bulunan 25-30 kişi, kardan kapanan tren hattını temizlemek için Kavakkapısına götürüleceklerini söylemişler. İlk ve tek itiraz eden, Dedem olmuş. Kendilerinin yol temizleyen işçiler olmadıklarını, buraya başka bir iş için çağırıldıklarını söylemiş ve kat'iyyen buradan ayrılmayacaklarını tekrarlamış...

Geceyarısına doğru, bir bölük Ermeni gelmiş, gitmezlerse öldürüleceklerini söylemiş. Dedem, beni burada öldürebilirsiniz, fakat götüremezsiniz diye dayatmış. Dedem hariç, diğerlerini götürmüşler.

Anlaşılan şudur ki; kafilenin sevkinden sonra 98 yaşında bulunan Dedemi İtuyutmaz Hanına sürüklemişler. Buradaki öldürme sahnesini de, Dedemi bu hana aramağa gelen ve Dedemin ahabası olan bir aşcının çırağı, bir çocuğa şöyle anlatmış:

Beni bu duvarın önüne diktiler, inandığın Allah'ı, Muham-med'i çağır, seni kurtarsın dediler.

Allah da Muhammed de haktır dedim. Dinime, Peygamberime küfür ettiler, ben de mukabele ettim. Yarın Türk Ordusu burada olacak ve benim intikamımı sizden alacaktır, dedim. Birisi kılıcını çekerek kafama vurdu. Kafamı kaçırdım ve sol elimi kafama siper ettim. Kılıç, sol elimin parmak uçlarını uçurdu, bu sırada kan başıma ve yüzüme bulaştı. Kafamın yaralandığını sandılar.

Birbaşka Ermeni de tabancası ile bana üç el ateş etti. Fakat o kadar korkak ve beceriksiz idi ki, kurşunlar sağ omuzuma saplandı. Ben yere yıkıldım. Öldü diye bıraktı gittiler.

Şimdi sen, tarif edeceğim bizim eve git. Refik ve Şefik adlı iki torunum var. Onlar sağ iseler, haber ver gelsin beni alsınlar. O zaman sana gümüş saatimle kesemde bulunan 5 mecdidiyeyi müjde vereceğim. Torunlarım sağ değilse, bana gelip söyleme demiş. Çocuk kendi babasının ve ustası Aşçı Salih'in cesedini aradığı ve bizim evin adresini de iyi alamadığı için, bize gelip haber veremediğini, günlerce sonra bize anlattı.

Dedemi, komşuların da yardımı ile ertesi sabah ve hiçbir dini merasım yapılmadan, elbisesi ile en yakın mezarlığa taşındık. Mezarlık, bir panayır yerine dönmüştü. Yüzlerce mezar kazılıyor ve kanlı ölüler gömülüyor, mezar başlarındaki kadın, çocuk ve ihtiyarlar, Ermenilere lânet okuyarak hüngür hüngür ağlıyorlardı.

Mahallemizde hemen hemen bir veya iki insan zayıfatı olmayan ev yoktu. İşin en feci tarafı, aradan günler geçtiği halde ölülerini bulamayan ailelerin düştükleri ızdıraptı.

Gün geçtikçe, yeni yeni insan mezbahahaneleri keşfediliyor. 15-20 gün evvel öldürülmüş olan bu insanların, ekseriyetle suratları balta ile parçalanmış olduğu için, kimliklerinin anlaşılması güç oluyordu. Kışlaların, okulların, büyük bina ve hanların bodrumları, odaları, mutfak ve hamamları, balta ile suratları parçalanmış Türk ölüleriyle dolu idi. Bunların ekserisi, henüz 20 yaşına varmamış çocuklarla, aksakallı ihtiyarlardı.

Kilisekapısı denenen semtteki bir handa Türk öldürmek için, hem de işkenceyle öldürmek için, gereçler icat edildiği anlaşıyordu :

Ayakta tutulan beş insanın kolları, arkadan bağlandıktan sonra kafaları, üzerinde delikler bulunan bir tahtaya geçirilerek tesbit ediliyor. Ondan sonra: «Allah'ınızı çağırın, Muhammed'inizi çağırın,

Enver'i (Başkumandan Enver Paşa) çağırın da, sizi kurtarsın!» deniliyordu. Ve baştan başlanarak kafalar, birer birer ve diğerlerinin gözü önünde baltalanıyordu!

10. KAHRAMANLIĞI TARİHÇE TESBİT EDİLMİŞ OLAN ERZURUM'LU, NEDEN PASİF KALDI?

Sebepleri şöyle sıralayabiliriz:

- A) Cehalet.
- B) Hurafelere Bağlılık.
- C) Lider Yoksunluğu.
- Ç) İktisaden ve Kültür Bakımından Gerilik.

A) CEHALET: Dünya Harbinden evvel 40.000 nüfuslu Erzurum şehrinde, birtek ilkokul (Zükûr Mekteb-i İbtidaisi) ile 7 sınıflı bir İdadî-i Mülkî Mektebi (Ortaokul-Lise) ve bir Muallim Mektebi (İlköğretmen Okulu) vardı.

İlkokulda, hemen hemen memur ve subaylarla zenginlerin çocukları okuyorlardı. Yerli halk bu okuldaki üniforma mecburiyetinin masrafından kaçınma, pantolon-cekete giymenin günah olması (Gâvur kıyafeti), tedrisatın Medrese sistemi ile değil, yeni sistem ile yapılması gibi sebeplerle, çocuklarını bu okula göndermiyordu. (Medreselerde tedrisât, tamamiyle Arapça ve dinî esas usul ve kaidelerine göre yapıldı. Kur'an-ı Kerim'i hatasızca okuyacak hale gelince de, okula sonverilirdi. Bu Medreselerden mezun olan çocuklar, mektup yazmakta ve okumakta müşkilât çekerlerdi).

Bu İlkokulun bütün öğretmenleri, Öğretmen Okulundan mezun ve sarıklı hocalardan ibaretti. Bu okuldan mezun olanların gürül gürül gazete ve kitap okuyabilmeleri, güzel cümlelerle ve düzgün kaligrafi ile mektup yazmaları, pek beğenilirdi.

İdadî-i Mülkî Mektebi'nin Din, Arapça, Farsça hocaları, Medrese mezunu meslekten din adamı İmamlar, Fransızca hocası da bir Ermeni idi. Diğer hocalardan bir ikisi müstesna, geri kalanların tahsil dereceleri belli değildi. Sonradan Liseye çevrilen ve tensik edilen okulda, hocaların bu görevi yapacak ehliyetinde olmadıkların-

dan dolayı, tenzili rütbe ve maaşla idari hizmetlere atandıklarını, hayretle gördük.

Bu okulda talebenin ondabiri nisbetinde, Ermeni asıllı çocuklar da okuyorlardı.

İlköğretmen Okuluna, çok sıkı soruşturma ve sınavla öğrenci alınır ve ayda bir mecidiye (20 gümüş kuruş) maaşla, senede bir defa; bir cübbe ve fes verilirdi. Meselâ müzik dersi yerine, makamla tekbir getirmeyi öğreten Gına dersi vardı.

Bu okullardan başka bir de, Sanayi Mektebi vardı. Ders araçları, öğretmenlerin noksan ve yetersiz olmasına rağmen, gene sanatkâr yetiştiren bir müessese idi. Fakat ne yazık ki bu okuldan mezun olanlar, sanat yerine Devlet dairelerinde küçük memurlukları tercih ediyorlardı. Çünkü sanat okulunda çalışanın adı Usta, memurların adları ise Efendi idi. Birisi Has Devlet Memuru, diğeri Müstahdem kadrolarında idiler. Şehirdeki nüfusun beştebirini teşkil eden Ermeni yurttaşlarınsa, her mahallede bir ilkokulları, birkaç ortaokulları, iki liseleri, birkaç sanat okulları, bir de ruhban okulları vardı. Bunların öğretmenleri, Rusya ve Fransa'da yüksek tahsil yapmış insanlardı. Okullar Ermeni Komitelerinin tehdidi ve tesiri altında idiler. Aile arasında bile Türkçe konuşacak şekilde Türkleşmiş Erzurum'lu Ermenilerin, Türk düşmanı yapılması için, bu okullardan büyük faydalar sağlanıyordu.

1299'da kurulan Osmanlı Devleti'nin, Ermeni Hükûmeti ve ahalisini parçaladığı, yokettiği, milyonlarca Ermeniye katliâm ettiği, genç dimağlara aşılanıyordu. Bu propaganda, Rusya tarafından maddî ve manevî yardımlarla destekleniyordu. «Hasta adam» tabiri edilen Osmanlı Devletinin yakın zamanda yıkılacağı, bir ucu Trabzon'da, bir ucu İskenderun'da bulunan Ermeni Devletinin ihya edileceği; kitap, broşür, şiir ve diğer bütün vasıtalarla, gizli ve aşikâr telkin yapılıyordu. Aslında Osmanlı İdaresinin, bütün bu olup bitenlerden haberi bile yoktu. Her Ermeni, evinde Rus Çarının fotoğrafı asılı idi. Bütün bu okullar, bugünkü Türk okulları ayarında, muntazam bakımlı ve her hususta yeterli müesseselerdi. Öğrenciler, ilk ve orta okulda üniforma, daha yüksek okullarda ise bere ve rozet taşıyorlardı.

Erzurum'daki okullarda tahsillerini bitirenler, yüksek tahsil için İstanbul'a, Paris'e, Tiflis'e, Erivan'a veya Moskova'ya gönderiliyorlardı.

Bütün masrafları, Ermeni Cemaati karşılıyordu. Çünkü Türk-
lere nisbetle mevcutları az olmakla beraber, şehrin iktisadiyatı ta-
mamiyle ellerinde idi. Bütün sanatkârlar, tüccarlar, doktorlar, mü-
hendis ve mimarlar, bankacı ve fabrikacılar Ermenilerdendi. Şe-
hirde serbest çalışan birtek Türk doktoru yoktu. Türkler'se: Asker,
memur, bakkal, manav, kahveci ve köylerde rençberdiler. Türk
okulları haricinde, her mahallede enaz birisi kız, diğeri erkek ço-
cuklarına ait iki mahalle medresesi vardı. Bu medreselerde, tahsil
müddeti diye birşey yoktu. Enaz beş sene sonra dinî kitapları oku-
yabilen fakat Türkçe okuması, yazması olmayan mezunlar verir ve
bu tahsil kâfi sayılırdı. Bu medreselerde öğretmenliği, ekseriyetle
mahallenin imamı veya müezzini yapardı. Bunlar sabahleyin ders
haneye gelir, yarım saat ders verir, sonra talebeyi 17-20 yaş arası
Kalfa (Halife)'ya terkeder giderlerdi. Kalfa da medreseden ayrılır
ayrılmaz, çocuklar zemini toprak olan medreseye serili hasırın üze-
rinde evlerinden getirdikleri yün minderlerle minder kavgası yapı-
parak eğlenirler ve üstlerini başlarını parçalardılar. Hocanın oturdu-
ğu, posteki serili köşenin duvarında falaka asılı durur, oğlan ço-
cukları ayaklarından, kızlar da ellerinden falakaya verilirlerdi.

Bu medreselere devam eden çocuklar, her haftaabş bir gümüş
kuruş ile 10 para arasında ücret getirirlerdi. Getirmeyen öğrenci,
medreseden dışarı atılırdı. Ancak babasının fakir olduğu sabit
olursa, para miktarı yarıya indirilirdi. Medresenin sobası için her
öğrenci, iki günde bir defa bir kucak odun veya tezek getirmek
mecburiyetinde idi. Medresenin bir su testisi ve testinin ağzında bir
bakır maşraba vardı. Bütün öğrenciler, komanya halinde medre-
sede yerlerdi. Bu medreselerin haricinde, imam, vaiz yetiştiren bir
iki yüksek Medrese vardı. Bu medreselere ekseriyetle, hali vakti ye-
rinde olanların çocukları devam eder ve 15 senede icazet alırlardı.
Bunlar, askere alınmazdı.

Hülâsa edersek, Türk halkı arasında okur-yazar miktarı par-
makla gösterilecek kadar azdı. Az olmasına karşılık Ermenilerden
ilk tahsili yapmamış kimse yoktu.

B) HURAFELERE BAĞLILIK:

Bu satırların yazarı da, mahalle mektebine dört sene devamet-
miş ve mezun olmuştu. Bu dört sene zarfında, öğrendiklerinin belli
başlıları şunlardır:

a — Fâni olan dünyada, dünya işleriyle fazla meşgul olmak, dünya malına bağlanmak günahdır. İnsanın dünyadaki tek geliri geceli gündüzlü ibadet ederek ölümsüz hayata, yaşanacak ve çalışmadan her istediğine kavuşmak mümkün olan Cennete gitme yolunu sağlama bağlamaktır.

b — Müslüman için bir lokma, bir hırkadan fazlasına lüzunu yoktur. Çünkü fazla mallarımızın herbirinin helâl olduğunu, Ahirette ispat etmek zorunda kalacağız.

c — Cenab-ı Hak tarafından, dünya milletlerinden Müslüman olmayanların, Ahiret nimetlerinden de Müslümanların faydalanmaları öngörülmüştür. Onun için dünyada Müslümanların, varlığı, mesut ve rahat olması normal değildir.

ç — Kur'an-ı Kerim, Hazret-i Muhammed'in Son Peygamber olduğunu bildirdiğine göre, dünyanın sonu (Kıyamet) günü yakındır. Birçok alâmetler de belirmiştir. (Ahlâk bozulmuştur, Kuyruklu Yıldız ortaya çıkmıştır. Yer depremleri olmaktadır. vesaire). Buna göre savaşlarda Müslümanların mağlûp, Hristiyanların galip gelmesi mukadderdir. Müslümanlar mağlûp ola ola Şam-ı Şerif şehrine kadar çekilecekler 400.000 Müslüman, bir şehre istif edilecek, bu şehre de Hz. İsa gökten aşağı inecek. Kâfirleri mahvedecek, Müslümanlar refaha kavuşacaklar. Fakat bu hal, çok devam etmeyecek. İsrail ve Mehdi Peygamberler dünyaya gelecekler. İsrail Peygamber «Sûr» isimli borusunu çalınca, dünyadaki bütün canlılar hayatlarını kaybedecekler. Sonra dünya depremlerle parçalanıp yokolacak.

d Zenginlerin servetleri, çalışarak kazanılmamıştır. Bir duayı bir geceyarısı, bir su kenarında kırk defa okuyarak bir huddâmdan hizmet eden peri elde etmişlerdir. Bu huddâm, her enredileni yapar, meselâ şu kadar altın istediğinizde, hemen bulup getirir.

e — Dünyada, insanlardan başka, cinler ve periler de yaşamaktadır. Yalnız bizim gözlerimiz bunları görmez. Bu yüzden hareketlerimiz sırasında bunlara zarar veririz. Bizi çarpanlar. Sar'alı olanlar, deliler hep bu yüzden hasta olmuşlardır. Cinler ve periler ençok su başlarında, hamamlarda olurlar. Fakat evimizi yurt edinmiş olanları da vardır. Onun için, gece dolaşmak tehlikelidir. Bunlardan birisini ayağınızla ezebilirsiniz. O zaman da sizi çarparlar.

f — Ayrıca her tarafta, mezarları meçhul olan Evliyalar, Yatırırlar vardır. Bunların da mezarlarına bilmeden herhangi bir hürmetsizlikte bulunursanız çarpılırsınız. Meselâ bizim evin her odasında ve bir de kilerde birer yatır vardır. Bunlardan bazıısı Büyükanemnin rüyalarına girmişlerdir. Bunların şekilleri, nitelikleri de belli idi. Filân odadaki uzun boylu, aksakallı, beyaz tenli; diğer odadaki çikolata renginde kara sakallı kısa boylu idiler. Bir diğeri ise nur, ışık, bulut şeklinde bir adam-hayalet idi. Gerçi bunların hiçbirisinden bizim evin halkına bir zarar gelmemişti, ama ev halkı da evi daima temiz tutmuş ve her gece bunların ruhlarına Fâtiha okumuşlardı.

Beni ençok tedirgin eden, kilerdeki mübarek abalı yatırdı. Kilerde de, aksi gibi loş ve alçak tavanlı idi. Ben buraya günde birkaç defa ekmek katık almak için girmek zorunda idim. Çare olarak, kafamı gözümü öteye-beriye çarpmak, tökezliyerek kapaklanmak bahasına, gözlerimi kapayarak ekmek dolabına kadar gider, ekmeği alır ve acele acele kaçardım. Delikanlı yaşına kadar ben bu evde hiçbir olaya tanık olmadım. Sonra Subay oldum, İstiklâl Harbine katıldım. Ölüler, yaralılar gördüm. 23 yaşına gelmiş, artık hurafelerin beni korkutamıyacağı kanaatine erişmiştim. 23 yaşında evlenmek üzere, izinli olarak memleketime geldim. Düğünden bir hafta sonra, eşim bir gece babasının evinde misafir kaldı. Ben yalnız olarak bir odada yatacaktım. Rahmetli Annem: «Oğlum biliyorsun ki bu odada mübarek yatır vardır, yalnız yatarsan görünür, korkarsın. Gel benim odamda yat» dedi. Ben güldüm ve artık çocuk değilim dedim. Ve tek başıma yattım. Uykuya geçmek üzereydim ki, bir duvar saati rakkasası sesi duydum. Bizim evde böyle bir saat yoktu. Komidin üzerindeki kol saatimin bu gürültüyü yaptığını tahmin ettim. Saati götürüp uzaktaki boş odaya koydum, yattım. Duvar saati rakkasası sesi devam ediyor ve uyumama mani oluyordu. Yorganımı omuzladığım gibi annemin odasına gittim. Çocukluğumdan beri dinlediğim hurafeler kafamda öylesine yerleşmiştiler ki, tesirlerinden çıkmak mümkün olmuyordu. Bugün dahi herhangibir mezarlıkta yatar uyurum, fakat baba evinde asla...

Hasta olanlar, evvelâ evin büyük hanımı veya komşu büyük hanım tarafından afsunlanır; müteakiben büyük hanım esnemeye başlar. Arkasından hıçkırıklar gelir. Bu hal, hastanın çok müthiş surette nazara geldiğine alâmet sayılırdı. Hastanın ateşi varsa, bütün vücudu sirke ile ovulur, hastalığın cinsi ne olursa olsun, hastaya mümkün olduğu kadar şekerli ve etli gıdalar verilmesi faydalı sayılırdı. Bir takım kır çiçekleri katılır, içilir, lapalar tatbik edilirdi. Bunlar da fayda vermezse, kurşuncu teyze çağırılırdı. Kurşun bir kazanda eritilir, hastanın başının üstünde tutulan içi soğuk su dolu bir kaba dökülür. Kurşun donunca tuhaf tuhaf şekiller alır. Bunların hastayı çarpan cin ve periler ve yahut nazar veren kişilerin simaları olduğuna inanılırdı. Hasta yine iyileşmezse, üfürükçü hocaya başvurulur, yıldızı saydırılır, muskalar alınır. Sıtmalılardan kollarına, okunmuş iplikler bilezik gibi takılır ve sıtma geçinceye kadar bu iplikler koldan çıkarılmazdı.

Ben de sıtma olmuştum. Koluma iplik bilezik takılmasına rağmen, iyi olmayınca, son tedavi şekline başvurulmuştu. Annem ve komşu hanımlar, beni kolumdan tutarak, mahallemize yakın yerdeki Karakullukçu Tabakhanesine götürdüler. Havuzların bazıları deri dolu, bazıları boş, bazıları da su ile dolu idiler. Bana soyunmamı, başımdan aşağı şifalı su döküleceğini söylediler. Ben saf saf soyunmuştum ki, kara sakallı bir adam kolumdan tuttuğu gibi, beni, içerisi su dolu derin bir havuzun içerisine fırlattı. Havuzdan nasıl çıkarıldığımı, eve nasıl götürüldüğümü hatırlamıyorum. Fakat ne dersiniz? Sıtma nöbetlerim, bir sene müddetle gelmedi.

ğ — Gericilik:

Deprem, su kuraklığı gibi doğal olayların tek sebebi, kendisine kâfi miktarda kulluk edilmemesi sebebiyle Tanrı'nın kızgınlığı ve hışmı idi. (Halbuki o zaman Erzurum'da namaz kılmayan, hele oruç tutmayan, parmakla gösterilecek kadar azdı).

Aslında Kıyametin kopması yakın olduğundan, Müslümanların her işlerinin kötüleşmesi, ordularının yenilmesi de mukadderdi. Onun için dünya işlerini bir tarafa bırakarak, hep Ahirete yarar işlerle, ibadetle uğraşmak gerekliydi. Bütün zevk ve sefa, ölümsüz mesut hayat, Ahirette idi. Medenî elbise giymek, gâvurca öğrenmek

ve gâvur icatlarını beğenmek yahut kullanmak, büyük bir günah sayılıyor; bunları yapanlar kınanırcı, hakarete uğruyor ve imkân bulunca da dayak yiyorlardı.

Uzun siyah sakallı, uzun siyah cübbeli, başları taclı, ellerinde. «Daire» adı verilen büyük defler, keşkülle (kayık biçimi, saplı bakır tas), teberler (bir tarafı kazma, bir tarafı balta şeklinde baston) bulunan Dervişler, kapı kapı dolaşırlar. Hepbir ağızdan mistik dinî ağıtlar okurlar, özellikle kadınları ağlatırlar ve sonra da keşkülü ev sahibine uzatırlardı. Ev sahibi, enaz iki kiloluk bir tas bulgur, pirinç, fasulye gibi bir madde ile doldurup iade ederdi. Peygamber Yakub'un, kardeşleri tarafından kuyuya atılan oğlu Yusuf Peygamber'in hikâyesi olarak manzum ağıttan hatırımda kalan kısımlar:

«Ağlar Yakub ağlar Yusuf'um deyu. Gitti de gelmedi vah oğlum deyu. Yusuf'u kuyuya hemen attılar. Kuşlara kurtlara büh-tan ettiler.»

Dinî vecibeleri titizlikle yerine getiren ve kendilerini her yönü ile örnek Müslüman kabul eden bu insanlardan birçoğu, çıkarları ve maddî zevkleri gerektiği zaman, her türlü günahı işlemekte mah-zur görmezler. Beş vakit namaz kıldıkları ve oruç tuttukları dolayısıyla, Tanrı'nın kendilerine özel işlem yaparak her türlü günahlarını bağışlayacağına inanırlardı. Yüce Tanrı'yı bir derebeyi mertebesine indirmenin hakikatte ne büyük günah olduğunu bilmezlik ten gelirlerdi.

h — Milliyetçilik:

Subay, memur ve İstanbul görmüş zengin ailelere: «Osmanlı», geriye kalan soydaşlara: «Müslüman» ve Alevilere: «Türk», başka dinden olanlara da: «Gâvur» adı takılmıştı. Din öğretmenleri, vâizler, yaşlılar, dinî manzumeler: «Milliyet» yok, «Ümmetçilik» var diyorlardı. Bütün Müslümanlar, milliyeti ne olursa olsun, «İslâm Ümmeti» idiler.

Erzurum'un bazı mahallelerinde oturan Alevilere «Türk» İran, Rusya ve Azerbaycan'daki Azerilere de «Acem» adı veriliyor. Özellikle Şi'a mezhebinden olan Azeriler, gâvurdan daha kötü, olarak tanınıyorlardı. «Bir Hristiyanın kestiği hayvanın eti yenir ama, bir Şi'i'nin kestiği hayvanın eti yenilmez!» idi.

C) LİDER YOKSUNLUĞU:

Mikdarı iki bini geçmeyen insan kasabı Ermeni Komitacıların, enaz otuzbin nüfuslu Erzurum Türkler'ini katliâma yeltenmeleri, Erzurum'da Rus işgalinde kalan Türkler'in umumîyetle yaşlı, çocuk ve kadınlar olması, bütün münevverlerin hicret etmiş olması, gençlerin de silâh altında olmalarından idi. Ruslar, Türk unsurunun mümessili diye, mahalle muhtar ve heyet-i ihtiyariyesi olarak tanınmış hoca ve dervişleri, tanıyorlardı. Bu zevat ise, pek mahdud dinî medrese tahsili görmüş, kültürsüz, bilgisiz ve yaşları itibariyle de enerjilerini kaybetmiş insanlardı. İşin daha fenası, o devirde medrese mensupları askere alınmadığından imamlar, hocalar, dervişler, askerlik yapmamış ve hiç silâh kullanmamış insanlardı.

Halk, düşmanla mücadeleyi hem milli hem de dinî borç sayan, ölürse şehid, kalırsa gazi olacağına inanan, asil Türk kanı taşıyan insanlardı. Zaman zaman toplanarak silâhlanmak, özellikle Ermenilere karşı savunma tedbirleri almak istiyor; fakat her defasında bu arzuları: «Memlekette kan dökülür, yangın, yağma ve sonuç olarak açlık ve sefalet olur; nasıl olsa Ordumuz Ermenileri yenerek gelip Erzurum'u kurtaracaktır. Ermeniler Türk'e silâh çekemezler, çekerlerse âkıbetlerinin fena olacağını bilirler» gibi sözlerle önlenmiş; ve katliâm için, Ermenilere fırsat ve imkân verilmiştir.

Ç) İKTİSADEN ve KÜLTÜR BAKIMINDAN GERİLİK:

Yüzbinlerce Türk ve Müslüman unsur, silâh altında bulundurulurken hudut boylarında, Arap Yarımadasında, binbir Türk düşmanı ile doğuşa sürülürken, Hıristiyan askere alınmamış, buna karşılık pek cüz'i bir vergiye tâbi tutulmuşlardır. Harplerde şehid düşen her Türk genci, bir Türk yuvasının sönmesine sebep olmuş; gençlik çağının en verimli 8-10 yılını silâh altında geçiren Türk erkeği sanat ve ticaret sahibi olamamış; buna karşılık, Rusya'da ve Fransa'da tahsil görmüş Ermeni papazları, Ermeni münevverleri, evlerinde bile Türkçe konuşacak şekilde Türk Kültürünü benimsemiş olan Ermenilerin milli hislerini körüklemişti. Birçok bilim, kültür ve sanat müesseseleri kurmuş, bu okullardan pekiyi derece ile mezun olan çocuklara ise, Rusya ve Fransa'da daha yüksek tahsil yapma imkânını sağlamışlardır. Erzurum'da doktor, eczacı, mimar, mühendis ve bütün sanatkârlar, Ermenilerdendi.

Türk ve Müslüman halk ise, sanatı bir Hıristiyan mesleği, lisan öğrenme ve yeniliği gâvurluğa yönelme kabul etmiş; din adına uydurulmuş hurafelerin esiri olmuş; geri, sanatsız, bilgisiz kalmış; meslek olarak, subaylık, memurluk, bakkal ve manavlıkla çiftçiliği kabullenmiştir.

Bütün bu sebepler, asil Türk kanı taşımasına, dini, yurdu ve namusu uğruna savaşmayı kutsal sayan Islâm Dininden olmasına rağmen, dünkü kölesinin hile, desise yalan ve oyununa gelmiş, şanına yakışmayan bir yenilgiye uğramış, baltalarla doğranmak suretiyle binlerce şehid vermiş, 1877 (1293) Harbinde Rus ordusundan Aziziye Tabyası'nı geri alan Erzurumlu, bu defa bilgisizliğin, şef yokluğunun, taassub ve hurafenin etkileriyle, yüz kızartıcı duruma düşmüştür.

Erzurum'da, ailesinden bir ve birkaç genci Rus Harplerinde şehid vermemiş hiçbir aile mevcut değildir. Erzurumlu'ya göre her 20-25 senede bir defa Ruslarla savaşmak, millî bir zaruret, bir ananeydi.

Bu düşüncayı yansıtan bir hikâye:

Emekli Albay olarak vefat eden akrabamdan Erzurum'lu Memduh Giriş, 10-12 yaşlarında bir çocuk iken, birkaç aile topluluğu ile sù kenarı bir mesire mahalline giderler. (Tarih 1899 veya 1901) çocuklar konuşarak oynarlarken küçük Memduh düşer ve ön üst dişlerinden biri taşta rastlıyarak kırılır.

Bu vakadan annenin gösterdiği büyük telâş ve devamlı endişe, etrafındakilere fazla ve fuzulî gelir. Bunun üzerine anne: «çocuğunun bir disiplin içinde bulunması, kırılan ön dişlerinden mühim değil, ileride Moskof Muharebesine gidince, fişek kesemiyecektir. Bunun için üzülüyorum, ağlıyorum» diye, endişesini izah eder.

Not: Zamanın tüfeği, kapaklı tabir edilen, ağızdan dolmayan ilk silâhtır. Yalnız bu silâhın fişek gövdesi mukavvadandır. Ve fişek tablasında kapsül yoktur. Fişek, tüfekteki yuvasına konurken tabla ısıtılarak mukavva yıpratılır ve barut meydana çıkarılır. Tetik çekilince horoz çakmak taşına çarpar ve hasıl olan kıvılcım, barutu ateşler.

Bu satırlar yalnız, Atatürk'ün: «Geçmişteki kara günlerin tekrarlanmasını istemiyorsanız, onları hatırlayın ve tetikte durun» şeklindeki buyruğuna uyularak yazılmıştır.

Yazarın ailesinden Mart 1918 deki bu badirede: Dedesi 98 yaşındaki Mehmet Kurban ile, babasının amca çocuğu 50 yaşındaki hakkal Dedebeğin akrabasından 17 yaşında ortaokul mezunu Cabi-zâde Edib, Ermeni balta, süngü ve kurşunları ile can vermiş, iki kere evleri yakılmış ve evleri müteaddit defalar soyulmuştur.

Bununla beraber, hiçbir Ermeniye kin beslememiş, birçok fırsatlar hasıl olmasına karşılık, hiçbir Ermeni'ye veya başka insana kötülük etmemiştir.

«Yurtta sulh, cihanda sulh» taraftarı olmuştur.

Bu eserin, yalnız hâtıralara dayanılarak yazılmış olması ve yazarın olay sırasında çocuk yaşta bulunması dolayısıyla yanlışlıklar olması muhtemeldir. Okuyanların gerekli düzeltmeyi yapmaları, Yazarı memnun eder. Tanrı bu milleti, böyle karagünler görmemesi için cehaletten, gericilikten, hurafelerden korusun.

Erzurum'da cereyan eden Ermenilerin Türkleri katliâmı, iki ay evvel, 200 km. uzaktaki Erzincan şehrinde, ilçe bucak ve köylerinde aynen uygulanmış olduğu halde, lider ve örgüt yokluğundan, Erzurum'da haber alınamamış ve Ermeniler bu katliâmı, dost görünerek, Erzurum'da da aynen uygulamışlardır.

YANIKDERE KATLİÂMI NASIL OLDU?

Bu faciadan şans eseri olarak kurtulmuş olan akrabamdan tahsildar Salih Efendi'nin bana anlattığına göre, olay şöyle cereyan etmiştir:

Ermeniler, terkedilmiş büyük iş hanlarında, resmi bina ve kışıların bodrumlarında, şehri çevreleyen toprak tabyaların derin hendeklerinde yürüttükleri katliâmın bir kolunu da, Kavakkapısı dekovil istasyonunun civarındaki Yanıkdere'de tertiplemişlerdi.

Rusya'dan un yüklü olarak gelmekte olan dekovil katarının yolda kara saplandığı, şehri aç bırakmamak için, yolun temizlenmesini ileri sürerek, şehirden topladıkları genç yaştaki çocuklarla yaşlı halkı, Kavakkapısı istasyonu'na getirerek, Ruslar'ın terketmiş oldukları büyük ahşap barakalara dolduruyorlardı.

Karanlık basınca, barakaya yaklaşan iki açık vagonlu katar, yirmişer kişi bindiriyorlar ve başlarındaki sarıklarla, kollarından birbirine bağlıyorlardı. Ve yere oturtuyorlardı.

Katar iki kilometre uzaktaki Yanıkdere Köprüsü'ne gelince, arka tarafa geçerek, ellerindeki kısa saplı baltalarla kafalarına vuruyor ve hepsini birden dereye yuvarlıyorlardı. (Bu baltaları Ruslar, marangoz keseri olarak kullanırlardı. Adı da Rusça, «Tapora»dır).

Bu sırada kopan feryatların barakalardan duyulmaması için, lokomotif devamlı ve son kuvvetle düdüğü çalıyor ve bu dram, yarımşar saat ara ile, sabaha kadar devam ediyordu.

Bir şans eseri olarak, kollarından birbirine bağlı arkadaşlarının sağ kenarına rastlaması dolayısıyla, boşta kalan sağ eliyle kolundaki bağı çözmüş ve derenin oldukça derin olmasına rağmen, cesetlerle dolu olduğunu tahmin ederek dereye atlamış ve kurtulmuştur.

Bu facia devam ederken karşıkoyma halinde, ağır makineli tüfeklerle baraka ateş altına alınıyor ve barakanın çatısından kiloluk Rus elbombaları atılarak, hepsi imha ediliyordu. Cesetlerin altında yaralı olarak kalanlar, kurtulunca bu faciayı anlatmışlardır.

Yanıkdere'de yakınlarının cesetlerini bulmaya çalışan birçok kişiler, ölüleri aktarırken, gördükleri manzaradan şok geçirmiş, aralarında çıldıranlar olmuştur.

Tahsildar Salih Efendi'nin küçük oğlu, halen Ankara'da Anafartalar Vakıf Hanında kuyumcu dükkânı sahibidir (Zeki Obakan).

«KAFKAS YOLLARI'nda Hâtıralar ve Tahasüsler»den

Ahmed Refik ALTINAY

(Tarihçi Ahmed Refik ALTINAY, İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde hoca iken, 1918 de Erzincan, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane, Kars ve Batum bölgelerinin kurtuluşu sırasında, Rus subayları ve teknik erlerinin de hizmet gördüğü Ermeni Taşnak Komitesi emrindeki Ermeni kuvvetleri ve çetelerinin buralardaki Türkleri, en vahşi usullerle kırıp bitirmek için yaptıkları «Mezâlim»i tesbite gelen Türkiye Kızılay ve Alman-Avusturya Kızılhaç Hey'eti içerisinde, «Türk Mümessili» olarak bulunmuştur. Gördüklerini, Mondros Mütârekesinden sonra, 1919 da İstanbulda bastırıldığı «KAFKAS YOLLARI'nda Hâtıralar ve Tahassüsler» adı ile, 78 sahife halinde bastırmıştır. Aşağıdaki bölümler, bu kitaptan aynen nakledildi).

TRABZON, 17 Nisan 1918

Aylarca (18 Nisan 1916 - 18 Aralık 1918 arasında) Moskof istilâsı altında kalan, aylarca Anavatan'dan uzakta yaşayan bu belde, şimdi bahar çiçekleriyle süslenmiş, pür-şevk ve sürûr, toplariyle, beşâsetiyle, kendisini mütehassirâne bir hürmetle ziyarete gelenleri selâmlıyor. Fakat bu beşâsette, mecrûh ve perişan bir kalbin acı tebessümleri duyuluyor. Trabzon yaralanmış, Trabzon perişan, Trabzon manen, maddeten bir harâbezâr. Başında zarif çiçeklerle görünen bu kız, güzel ve câzip simâsını ancak, ikliller içinde mütebessim gösteriyor. Fakat bilseniz, içini bilseniz, vücudunu görseniz, mermilerden, kaatil ellerden, hûnriz parmaklardan ne cerihalar almış, ne darbeler yemiş, ne felâketler görmüş...

Perişan kıyafetli halk, (18 Aralık 1917 den 24 Şubat 1918 günü kurtuluncaya değin Ermeni ve Rum Çetelerinin işgalinde iken uğradığı) feci' bir yangından sonra, sönen ocaklarını, yanan evlerini görmeğe gelen, çocukluk hâtıralarını muhâfaza eden köşelerin mahvolduğunu acı bir tebessümle seyreden insanlar vaziyetinde. Ötede, önünde bir çuval fındık, fakir bir ihtiyar, duvar diplerinde

düşünüyor. Beride, ufak, sarışın, yalınayak çocuklar kirli yüzleriyle sokağın çamurları arasında koşuyor. Pejmürde kıyafetli, yüzlerini sımsıkı örtmüş kadınlar, mini-mini çarşafli kızlarının ellerinden tutmuşlar, yokuşlardan bitâbâne çıkıyorlar.

Kurtulan pek az bina var. Şehrin en muntazam, en eldeğmemiş binaları, kayaların dibinde Rum kilisesi, Rum mektebi, Rum mezarlığı ve ekser Rum evleri. Eski Trabzon, Kahraman Yavuz (Birinci Selim)in gençlik zamanlarına şâhid olan mahalleler, Bizans ve Osmanlı Surlarının içi kâmilen tahrip edilmiş...

Herşey, her köşe, her ev, her sokak, her türbe tahrip edilmiş. Bu feci' yangın enkazı ortasında Câmiler çıplak minareleri, Mezarlıklar kâmilen kırılmış taşları, arabalıklara tahvil edilmiş meydanlıkları ile, kalbe elem veriyor. ... Câmiler, elim bir hâlde. Hemen kâffesi de ahura tahvil edilmiş. İçlerinde dört-beş parmak kalınlığında gübre birikmiş. Mihrâbları, minberleri, ahşap kısımları kâmilen yıkılmış, Kelime-i Tevhidler parçalanmış. Duvarlara yazılan Rusça yazılarla beraber yapılan resimler, pek şeni'! Bu resimlerde Türk kadınlığı tahkir ediliyor. Minarelerden bazıları kırılmış, bazılarının kıymetdâr oymalı şerefeleri parçalanmış. İçkale Câmiî, ahurdan başka birşey değil.

İskele yanındaki Mezarlık dümdüz (edilmiş). İçine (ahşaptan) büyük bir tiyatro yapılmış. Belediye Bahçesi, cesim bir araba merkezi (park). Çarşı, ıssız ve karanlık. Mağazalar bomboş. Bazılarının kilitleri kırılmış, kasaları süngülerle parçalanmış. Her köşede, elim bir şakaavet eseri var...

Bu tahribat, mezarlıklar ortasındaki mühim türbelere kadar teşmil edilmiş. Bu türbelerden biri de, Gülbahar Sultan Türbesi. Gülbahar Sultan, (Dulkadiroğullarından olup), Yavuz Sultân Selim'in vâlidesidir... Vâlidesi Gülbahar Sultan, Selim-i Evvelin (1512 de) cülûsundan yedi sene evvel Trabzon'da vefat etmiş, İmâret Câmiî'nin koyu servileri altına gömülmüştü. Üzerine yapılan Türbe, sekiz dılı'lı zarîf bir bina... Son tahribattan, bu Türbe de müteessir olmuş. Türbenin pencereleri, mihrâb mahalli kâmilen parçalanmış. Duvarları kurşunlarla delinmiş, pencerelerinin tel-kafesleri kaldırılmış. Âvizelerin ve kandillerin çıplak zincirleri hazîn bir hâlde sarkıyor. Hattâ, mezarda bir define saklı zannetmişler, Yavuzun Muhterem Vâlidesinin mezarını bile alt-üst etmekten geri durmamışlar...

Bütün tahribat Kafkas-Ermenileri ile Erzurum, Erzincan ve Van taraflarından (1914 te Savaş başlamadan az önceleri) Rusya'ya kaçan, bilâhire Osmanlılar'dan intikam almak için (Tiflis'te) Rus ordusuna Gönüllü giren Ermeniler tarafından yapılmış. Rus idaresi, hemen ümumun rivayetine göre, muntazam imiş... Fakat, (7 Kasım 1917 günü) Bolşeviklik zuhûr edince, iş değişmiş. Rus neferleri, zâbitlerini dinlememeğe başlamışlar. İşte o zaman Ermeniler, serbest kalmışlar. Bolşevikliğe sülûk eden Rus neferleriyle birlikte yağmagerliğe ve bilhassa Türkler'e zulmetmeğe, ortalığı tahrip eylemeğe koyulmuşlar. (24 Şubat 1918 günü) Osmanlı ordusu yetişinceye kadar her tarafı yakmışlar, yıkmışlar; ordunun yaklaştığını hisseder-etmez ellerine geçen İslâmları feci bir surette öldürmüşler, en güzel beldeleri harâbezâra çevirmişler. Trabzon, bu tahribatın Karadeniz sâhilinde feci bir nümunesi. Sokaklarda görülen Rusça yazılar, elim bir istilânın acıklı kitabeleri gibi duruyor.

ARDASA, 25 Nisan 1918

(Zıgana Dağlarından) yol döne-döne iniyor. Bütün köyler harâp. Halk vatanlarını, evlerini, ata-ocaklarını bırakmışlar, kim bilir nerelere gitmişler, nerelerde ölmüşler! Bu güzel Anadolu böyle miydi? Bir zamanlar bu ocaklardan da dumanlar tüter, bu ovalarda da sürüler otlar, bu evlerde de mes'ut âileler kanaatle, fakat saâdetle yaşarlardı. Şimdi her köşe bir mezar, her yer bir harâbezâr...

Ardasa'ya geldiğimiz zaman, harabeden başka birşey görülüyordu. Rusların tahribatından, Ermenilerin mezâliminden, kalbe dehşet geliyor. İnsan bir fener direği görse, darağacı zannediyor. Ardasa harâp. Câmiin içi, Mezarlık kâmilten perişan. Câmii ile Medrese, ahura tahvil edilmiş. Mezarlığın bir kısmına kahvehane yapılmış. Sokaklar, fişenk kovanları ile dolu. Burada Rus idaresi hengâmında yaşayan Hasan Baba, şehrin bütün menâkıbına vâkîf...

Ruslar, burada pek çok insan öldürmüşler. Ordumuzun Kabaktepe Muzafferiyeti, Ardasa'da Rusları çıldırtmış. Birçok Ehli-İslâm, Rumların teşviki yüzünden casuslukla itham edilerek, nâhak yere öldürülmüş. Rumlardan bazıları Ruslara hasbî casusluk

etmişler; kendilerini, Moskof idaresi altında ebediyen yaşıyacak sanmışlar. Rus Bolşevikliği, İslâmların felâketini bir kat daha artırmış...

ERZİNCAN, 29 Nisan 1918

Ardasa'dan Erzincan'a giden yol üzerinde en güzel, ruha teselli veren yer, Gümüşhane. Gümüşhane'nin bağları, bahçeleri elma, zerdali ve ceviz ağaçları ile dolu. Bahçeler, dar bir vâdide. Yol, vâdinin kenarından geçiyor... Ruslar, en güzel meyve bahçelerini harâp etmişler. Söğütlerin, cevizlerin, kıymetdâr meyve ağaçlarının kesilmiş kökleri, geniş ve beyaz makta'ları, öldürülmüş bir insan gibi, yerlerde duruyor. ... Tekye Köyü, kâmilten harâp. Civarındaki maden suyu, toprakları turuncu renge boyayarak mütemadiyen kaynıyor.

Ruslar'ın (Bolşeviklik üzerine) avdetini müteakıp Ermeniler'in zulmettiği beldelerden biri de, Erzincan. Vaktiyle yirmibin nüfusu ihtiva eden kasabada, şimdi üç-dörtbin kişi bile yok. Rusların istilâsı hengâmında (kaçıp, göçemiyerek) kasabada kalanlar, fakir ve âciz halk. Bunların da yediyüze yakın kısmı Ermeniler tarafından kesilmiş, öldürülmüş, yakılmış ve kuyulara atılmış. Kasaba, Osmanlı ordusu tarafından (13) Şubatta işgal olunmuş. Ölülerin toplanması, hâlâ bitmiyor. Bu feci kan ve sefalet manzarası karşısında karlı dağlar, bahara hazırlanan ovalar, henüz çiçeklenen ağaçlar sâmit ve sâkit...

Her tarafta, müthiş bir istilânın tesiri görülüyor. Geçirilen feci'alar, herkesin kalbinde unutulmaz bir tesir hâsıl etmiş. Belediye Dairesinin önü, yüzlerini sımsıkı kapamış, kemersiz çarşafli, yalınayak kadınlarla dolu. Bunlar, açlıktan şikâyet ediyor, Belediyenin merhametine sığınıyorlar. Otede, iki-üç sarıklı, kuyularda bulunmuş bir na'sı, yüksek bir taş üzerine koymuşlar; ellerinde kazmalar, mezar kazmakla meşguller.

ERZURUM, 6 Mayıs 1918

Erzincan, ıssızlığı ile kalbe kasvet veriyor. Bu yangın yerlerinden bir ân evvel kurtulmak, âdetâ bir saadet! Yola çıktığımız zaman, açlık manzaraları, sefâletler, Ermeniler tarafından kesilmiş

başlar, parçalanmış vücutlar bir türlü gözlerimizin önünden gitmiyor. ... Bican'da köyün yangın yerlerine girdiğimiz zaman, etrafıma baktım: Ufak bir kız (çocuğu) başı yolun kenarına yuvarlanmış; oyuk gözleri, sırtmış dişleriyle, karanlıklar içinde ağlıyor gibiydi... Bican, ufak ve harap bir köy... Yollar, evlerin içi, hep atılmış fişenk kovanları ile dolu...

Mamahatun'un câmii, türbesi, hamamı, hanı, muntazam ve yüksek binaları bile tahrip edilmiş. Cephaneler, câmie doldurulmuş. Ermeniler, Câmii de berhava etmişler. Bu tarihi binanın cesim köşeleri, birer taş parçası gibi bir tarafa atılmış. Câmii temelinden yıkılmış, mahvolmuş....

Ermeniler, Mamahatun'da yüzlerce insanı telef etmişler. Parkın yanındaki çukur, Türk na'aşlarıyla dolu...

Ilıca'ya yaklaşıldığı zaman, Erzurum müdafaası için yapılan telörgüler görülüyor. Yollar, ıssız. Bazen, kenarlarındaki hendeklerde kesilmiş başlara, koparılmış ellere ve ayaklara tesadüf ediliyor. Ya Rabbî, buralarda ne cinâyetler irtikâb edilmiş! Şimdi, insandan eser görülmüyor.

Ilıca, muntazam ve büyükçe bir köy. Erzurum Ovası, buradan başlıyor. Ovanın solunda kalan köyler, kâmilten harâp... Ermeniler, en ziyade burada mezâlim yapmışlar. Çoluk-çocuk, kadın-erkek, köyün sekenesinden birçoğunu öldürmüşler. Köyde tek bir nüfus bile kalmamış.

ERZURUM, 9 Mayıs 1918

Erzurum, Palandöken Dağı'nın eteğinde, mu'azzam câmileri, lâtif minâreleri, yüksek binaları, karga yuvalarıyla dolu yüksek kavaklarıyla cesim bir harâbe, zihne durgunluk verecek bir yangın yeri...

Şehrin ma'muriyeti, enkaz ve duvarlarla, kalan binalardan anlaşıyor. İki kat kârgir evleri, sırf Erzurum'a hâs bir tarz-i mimârîde. Üst kat, alekexser şehnişin tarzında çıkıntılı yapılmış, alt kısımları zarif doğramalarla tezyin edilmiş. Binaların bir kısmı gayet metin kârgir, bir kısmı âdî kerpiç. Bazı evlerin kapıları açılmış, içeridekiler görünmemek için («tırkıç» denilen çıtadan parmaklık-ı kapıdan ibaret) kafesler konulmuş.

Erzurum ahâlisi, gayet zeki ve mültefit. Sözleri düzgün. Esnâfı bile irfan sâhibi. Onların, size iltifât için bir:

«Begim, gözüm üstüne gele»

Deyişleri var ki, bu basit cümledeki teslimiyetkârâne ve samî-mâne edâlarına karşı, Anadolu'nun bu serhad halkına kalben bir hürmet beslememek, gayrikaabil. (16 Şubat 1916 gününden başlayan) Rus istilâsı altında silâhsız yaşayan; Ermeni mezâlimine çocuklarını, erlerini, hattâ kadınlarını kurban veren, işte bu halk...

Erzurum, bir harâbe gibi. Câmiler, anbar vazifesi görmekle kurtulabilmiş. Maamâfih, bunların da müstesnâsı var. Lala - Mustafa Paşa Câmii, Mîmâr Sinan'ın bu güzîde eseri, bütün müzeyyenâtından mahrum. Pencerelelerinin etrafını süsleyen zengin çiniler bile sökülümüş. Erzurum'un bu kısmı, kâmilan harâp. Hükûmet Dâiresi, mirî emâkin, (Ermenilerce yakıldığından) dumandan simsiyah kesilmiş, korkunç bir iskelet hâlinde (Mart 1918 de yakılan Vilâyet Konağı ve Adliye Dâiresi, sonradan tamir edilmiştir), dört duvardan başka birşey değil. Kilise-Meydanı civarı, İslâm Mahalleleri yıkılmış ve yakılmış. (1887 de Sultan Hamid'in yaptırdığı ve Atatürk Üniversitesinin 1957-1962 yıllarında yerleştiği, şimdiki Şâir Nef'i Ortaokulu) İ'dâdi Mektebi, tiyatroya tahvil edilmiş. Çarşı içlerinde Ruslardan kalma üzerlerinde rusça yazılar, sinema mahalleri var...

(Sivas'a ve daha İçeri'lere göçüp kaçan yerli) ahâli, henüz yerlerine avdet etmemiş. Mevcut nüfus, ancak onbin kişiyi tecâvüz edebiliyor. (Nisan 1915 «Londra Gizli Anlaşmaları»na göre Anadolu'muz bölüşülürken, o zamanki geniş Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van Vilâyetleri'ni kendi payına ayırtan Çarlık Rusyası, 1916 da buralara dekovil ve şoseler yaparken, Rus ve Kazak göçmenlerini getirip yerleştirmek için projeler de hazırlayıp, 1917 yazında uygulamak istediğinden ve «Ermeni Muhtariyeti»ni de bir aldatmaca yaptığından) Erzurum, Ruslar tarafından mühim bir üssül-harekât ittihâz edilmiş. Şehre pek çok emtî'a getirilmiş. Rus Zâbitleri, âileleriyle Erzurum'a yerleşmişler. Eğlenceler, tiyatrolar, sinemalar, hiçbir şey eksik değil. (7 Kasım 1917 Bolşevik İhtilâli yüzünden) Ruslar'ın çekilmesi üzerine, şehir kâmilan Ermenilerin elinde kalmış. İşte bütün zulümler, yangınlar ve fecî'alar, o zaman başlamış. (12 Mart 1918 de Şehrin Kurtuluşu ile) Erzurum sokaklarından toplanan İslâm na'aşı, dörtbini mütecâviz. Evlere dol-

durulup yakılanlar, yol yaptırmak bahanesiyle (Yanıkdere gibi) uzaklara götürölüp öldürölenler, bu hesaba dâhil değil.

Erzurum'da yakılan binalar hesapsız. Martin Dokuzunda çekilen Ermeniler hemen her tarafı yakmışlar, yıkmışlar, icap ettiği zaman da, müdafaa etmişler. Taşmağazalar üzerindeki mermi yaraları, bu müdafaanın son eserleri. Daha ziyade müdafaada bulunamıyacaklarını anladıkları zaman, peşlerinde ölüm ve ateşten mürekkep bir harâbe bırakarak kaçmışlar. Feci' intikam...

Erzurum, yaralanmış bir kahraman gibi. Asırlardan beri Osmanlı Serhadlerini bekleyen, tarihimize şan ve mefharat sahifeleri ilâve eden güzel belde, şimdi büyük bir felâketten kurtulmuş, yaralarını tedavi ile meşgul bir insan vaziyetinde. Osmanlılar'ın asırlardan beri yaptıkları âbideler, yanmakla bitmemiş.

ERZURUM'DAN KARS'A GİDİŞ, 14 Mayıs 1918

Pasın Ovası, geniş, vâsi, ıssız bir çöl gibi. Ovanın etrafındaki köyler, çıplak kavakları ile harâp ve metrûk, insandan mahrum, renksiz bir toprak yığını hâlinde. Bu uzun mesafeler üzerinde Hasankale'den başka muntazam, nazar-i dikkati câlib bir nokta yok...

Sarıkamış, geniş bir ova ortasında, vâsi, kulübeler, barakalar, muntazam binalar, şimendüfer yollarıyla dolu bir yer. Etrafı çamlı dağlarla muhat. Ortasından geçen yolun etrafında, ahurlar ve fukara evleri var. Çarşısı, muntazam ve kârgir binalardan mürekkep. Fakat, (5 Nisan 1918 deki Kurtuluş'undan bir gün önce) kâmilan yakılmış. Çarşısının yanında âdi tahta barakalar var... Çarşıdaki tiyatro ve sinema da yanmış...

Her tarafta, müthiş bir istilânın, korkunç ve acı bir firarın eserleri var. Ermeniler, (yolboylarındaki) köyleri tahrip etmişler, peşlerinden koşan Osmanlılar'a Kars'ta yeni bir müdafaa kuvveti hazırlamak için, buralarda yaşayan zavallıların ağızlarından lokmalarını, sırtlarından esvâblarını, anbarlarından erzaklarını almışlar. Yollar, buzağı ölüleriyle dolu. Osmanlıların takibinden kaçan Ermenilerin sol-cenahı, bu havaliyi taraç etmiş. Talan, bu güzel köylerin en büyük düşmanı...

Kars'a yaklaştıkça, harâbî artıyor. Geçtiğimiz sokaklar, âdetâ bir yangın yeri. Buraları, Ermeniler tarafından tahrip edilen İslâm Mahalleleri... Artık, Karsın içindeyiz... Sokaklarda, ahâlden kimseler yok. Bir - iki Osmanlı askeri, muntazam dâireler önünde nöbet bekliyor.

(Şehirde) matbaa, tiyatro, sinema çarşı boyunda. Bu güzel ve metin binalar, Ermeniler tarafından yakılmış. Yangından kurtulan mağazaların önünde, Osmanlı neferleri nöbet bekliyor. (25 Nisan 1918 de Karsın Kurtuluşu'ndan bir gün önce) Ermeniler, erzak anbarlarını ateşlemişler, yandı zannederek savuşmuşlar. Benzin yalnız parlamış, pencerelerden damlara doğru siyah bir iz bıraktıktan sonra sönmüş. ... Ruslar, pek ma'kul düşünmüşler: Bir milletin en mühim kuvvetini, hattâ istilâ ve temsil kuvvetini lisanı. edebiyatı ve irfanı teşkil eder. Ruslar, bu tesiri, idarelerine aldıkları halkın kıyafetlerine kadar teşmil etmişler. Sarıkamış'tan Kars'a kadar birçok (1882 den sonra göçmen olarak yerleştirilmiş) Rum köyleri var ki, lisanları rusça, kıyafetleri rus kıyafetleri. Rumcaları gayet kaba.

Yalnız bu tesir, (93 Felâketimizden sonra kırk yıl esarete kalan Kars Vilâyetindeki) Türkler üzerinde hiçbir eser bırakmamış. Türklerin oturdukları yerlere civar (koloni olarak yerleştirilmiş göçmen) Ruslar bile, türkçeyi öğrenmeğe mecbur olmuşlar. Türkler an'anelerini, millî türkülerini, irfanlarını tamamiyle muhâfaza etmişler. Binâenaleyh bizim için yapacak şey, türk irfanını yükseltmek, lisanımızı cidden sâdeleştirmek, buralarda yaşayan Türk kardeşlerimizle hakiki bir lisan birliği vücuda getirmek; milyonlarca Türkü aynı irfan (=kültür), aynı his ve fikirle yekdiğerine merbut kılmaktır.

Kars'ta, hiçbir dükkân açık değil. Alış-veriş yok. Bütün şehir, yanmış sokakları, harâp mahalleleriyle askerî işgal altında. Uzaklarda kahraman askerlerimiz, Gümrü'yü (1837 - 1924 arasında Rusça takılan adı ile, «Aleksandropol», 1924 ten beri resmen «Leninakan» denilen şehri) almaya çalışıyorlar. Gümrü'den gelen Zâbitler, Kars'ı nasıl aldıklarını, hararetle bir lisanla anlatıyorlar. Askerin (25 Nisan 1918 de) geceleyin Kars'ı işgali, pek müthiş olmuş. Ermeniler ne yapacaklarını, nereye kaçacaklarını şaşırmışlar. Şehri ve İslâm (askeri) esirleri muhafaza için, Rumlar'dan bir kıt'a teşkil etmişler. Fakat bütün bu teşkilât, askerimizin muntazam harekâtı sâyesinde, hiçbir muvaffakiyet temin edememiş. Gece, şehir alevler içinde yanıyormuş. Bir taraftan da askerimiz Kars'a giriyormuş. Sokaklarda bağırانlar, kaçانlar, feryad edenler binihâye imiş.

Kars, en ufak kayasına varıncaya kadar Osmanlı'dır. Çıldır Seferleri, Kars etrafında hazırlanırdı. Bugün, Kars Suyu kenarında harabeleri görülen, en muntazam ve mükemmel kısmı kayaların tepesinde mağrur ve müftehir bütün şehre hâkim olan Kars Kalesi, şimdi esaretten kurtulmuş kahraman bir asker gibi, Sevgili Bayrağının tatlı dalgaları altında, şanlı mâzisinin yâdiyle sermest, geniş ufuklar karşısında dinleniyor gibidir.

ARDAHAN, 18 Mayıs 1918

Kars'tan güneşli bir havada çıktık... Geceyi, (Göle'nin merkezi) Merdinik'te geçireceğiz. Merdinik civarındaki Okçu Köyü, kânnilen harâp. Bu bedbaht köy, çoktan gömülmüş bir insan mezarını andırıyor. Duvarlarında otlar bitmiş, çiçekler açmış. Okçu Köylüler, ordumuzun (1915 Ocak ayının ilk günlerinde) ilk Sarıkamış Muharebesi üzerine bize yardımla, Ruslara ihanetle ithâm edilen, köyleri ve evleri (Rus—) Kazaklar tarafından yıkılan, talan edilen zavallılar. Şimdi Merdinik'e yerleştirilmişler. Merdinik, vaktiyle Türkler ve Ermeniler'le meskûn imiş. Siyaset hırsı senelerden beri birlikte yaşayan iki milleti birbirinden ayırmış. Kiliseler boş, câmiler harâp, evler ıssız. Birkaç eve yerleşen Okçu Köylüler, orada yabancı gibi.

Ardahan'a kadar imtidad eden bu mıntıkada, Rus köyleriyle beraber birçok Türk köyleri de var. Türklüğün en ziyade hâkim olduğu yerler, buraları. Lisan selis ve lâtif türkçe. Arasına pek az (çarşı-pazara âit) Rusça kelime karışmış. Türküler kâmilten aşka ve mertliğe dâir...

Merdinik civarındaki İslâm köyleri harâp. Zavallı köylüler:

«Bu viran yer bahar mıdır, aran'dır,

Kaadir Mevlâm çok murâdlar verendir»

Demekte ne kadar haklılar!

Ardahan'da çarşının bir kısmını Ermeniler yakmışlar. Fakat, harâp edilen kısımlar ehemmiyetsiz (çünkü, Yerli - Türk Milisleri, Ardahan'dan komiteci Ermenileri uzaklaştırmış ve silâhla burayı korumuşlardı).

Ardahan halkı Türk ve Müslüman. Ahâlinin Türklüğe ve Osmanlılığa o derece muhabbetleri var ki, çarşı boyunda, üzerinde «Muhabbet Kırâ'athânesi» yazılı yerlerde muttasıl gramofonlar çalıyor, millî türküleri zevk ve âhenkle dinliyorlar. Milliyet hissi, Türklük muhabbeti buralarda pek ulvî. Rus irfanı, Türklere milliyet muhabbetinin kıymetini anlatmış. Millî irfandan mahrumiyet, kalblerde acı bir iştiyâk hâsıl etmiş. Şimdi bütün halk, Rus izmihlâlinden istifâde etmek istiyor. Eski millî hayâta kavuşmak, eski şerefli mâzinin parlak günlerini yaşamak ârzu ediyor.

Ermeni Sorunu

Cemal Paşa (*)

Biz Ermenileri ve hususiyle (özellikle) onların ihtilâlcilerini Rumlardan ve Bulgarlardan daha fazla severiz. Çünkü onlar diğer iki unsurdan daha fazla mert ve kahramandırlar. İkiyüzlülük bilmezler, dostluklarına sadık, düşmanlıklarına kavidirler. Hususiyle bizim imanımız vardır ki, Ermeni unsuruyla Türk unsuru arasındaki düşmanlığın başlıca sebebi Rusya siyasetidir. Din ihtilâfı yani Müslümanlık ve Hristiyanlık meselesi bundan altmış, yetmiş sene evvelsine ve daha doğrusu 1877-78 Osmanlı-Rus Seferinden beş, on sene evvelsine kadar bu iki unsur arasında katıyen bahis konusu değildi. Anadolu'da, Rumeli'de ve İstanbul'da hulâsa bütün Osmanlı memleketlerinde Ermenilerle Türkler arasında o kadar büyük bir anlaşma vardı ki, Osmanlı tarihi o zamana kadar en ufak bir Ermeni meselesi bile kaydetmemiştir.

Hususi münasebetlerinde (özel ilişkilerinde) Türklerle Ermeniler arasındaki dostluk her türlü hududu aşardı. Anadolu köylerinde oturan bir Türk ticaret işleri dolayısıyla uzak bir yere gitse, ailesinin hak ve namusunu komşusu Ermeninin nezaret ve vesayetine bırakır ve Ermeni de aynı itimadı Türk komşularına karşı göstermekten çekinmezdi.

Ne Anadolu'da, ne Rumeli'de, ne de İstanbul'da hiç bir Ermeni yoktu ki, Ermenice bilsin. Bütün mekteplerde Ermeni harfleriyle Türkçe okutulur ve kiliselerde ruhani ayin Türkçe yapılırdı. Devletin en mühim mansaplarına Ermeniler getirilmiş, hulâsa Ermeniler bu Osmanlı devletinin en sadık teba'ası sayılmıştı.

Sefir Morgenthau ne derse desin, tarihin şahadetlerini ne kadar inkâr etmeye çalışırsa çalışsın programlarındaki hakseverlik

(*) IV. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa, (1920 de yazılan) «*Hâtıralar*»ından, sâdeleştirilen son baskıdan.

ve müsamaha en seri bir surette genişlemeye ve teşekküllerine ye-
gâne medar olan ilk Osmanlılardan gördükleri dostluk ve arka
daşlık Ermenileri Türklere karşı minnettar bırakmış ve beş asırlık
bir zaman içinde bir Ermeni-Türk ihtilâfı görülmediği gibi Türkün
lisaniyle konuşmayan, Türkün âdetlerini itiyat etmeyen hiçbir
Ermeni kalmamıştı.

Fatih Sultan Mehmet Han İstanbul'u fethettiği zaman nasıl
ki, hiçbir harici tazyik neticesi olmayarak sırf kendi arzusuyla
Rum patrikhanesini olduğu gibi bırakmış ve Rumlara mezhep im-
tiyazları ismi altında birçok hususi haklar bahşetmişse, Anadolu'nun
iç taraflarında İslâm unsurları arasında pek âciz bir ekalliyet
halinde yaşamakta olan Ermeni unsurunun hak ve menfaatlerini
daha yakından muhafaza edebilmek için doğrudan doğruya salta-
nat merkezinde bir Ermeni Patrikhanesi tesis etmiş, Ermenilere de
Rumlara bahşettiği hak ve hususi imtiyazları ihsan eylemişti.

Tarihte Osmanlı hislerinin samimiyetini ispat edecek bir ha-
diseye tesadüf ettikleri zaman, bunu derhal dinen pis telâkki edi-
len Hıristiyan işleriyle meşgul olmaya tenezzül etmemek maksa-
dına hamletmekten utanmayan bazı Avrupa tarihçilerini takliden,
mahut Mandelstamm da kitabının 190 sayfasında aynı mütalaala-
rı bildiriyor.

Ermeniler ancak bu mezhebî imtiyazlar sayesinde dinlerini ve
milliyetlerini muhafaza edebildiklerini pekâlâ biliyor ve bunun
için Kürt derebeylerinden gördükleri bazı tazyiklere karşı Türkler
ve hususiyle Türk hükümetiyle pek samimi bir dostluk hayatını de-
vam ettiriyorlar. Ermenilerin 19. yüzyıldan evvel dahi Kürdistan'da
derebeylerinden şöyle zulümler, böyle işkenceler çekmekte oldukla-
rını Zarzeski vesair gibi bir takım muharrirlerin eserlerinden fık-
ralar alarak ispat etmeye çalışan Mandelstamm Efendi, Fransız
Büyük İhtilaline kadar Avrupad'a halkın çektiği zulümleri acaba
hatırlamak istemiyor mu? Uzağa gitmeye hacet yok, son Rus ihti-
laline kadar mujiklerin Rusya'daki hayatı Ermenilerin Türkiye'de
ki hayatından daha mı müreffehi? Utanmadan şimdi de ken-
disini Rus ihtilalinin en ateşli revaçlandırıcılarından göstermeye
çalışan Mandelstamm Rus köylüsünün yakın zamana kadar Rus-
ya'da derebeylerinden çektiği zulümlere dair olan Rus ihtilâl eser-
lerini acaba bizim okumamış olduğumuzu mu zannediyor? Eğer
bu eserlerin mübalağalı olduğunu iddia etmek cüretine kalkarsa,
biz Mandelstamm'ın yalan söylediğini pervasızca iddia ederiz.

Binaenaleyh yine tekrar ederiz ki, tâ 1853-55 Kırım Seferinden sonraya kadar Ermenilerle Türkler pek dostane bir şekilde birlikte yaşamışlar ve Türkler tarafından Ermenilere karşı hiç bir lecavüz vuku bulmamıştır.

Vakta ki Ruslar büyük bir istilâ hırsıyla Türk İmparatorluğu üzerine saldırmaya başladılar, muvaffakiyet temini için Rumeli ve Anadolu'daki Hristiyan unsurlarını âlet ittihaz etmeyi pek akıllı bir siyaset telakki ettiler ve Rumelinde sırasıyle Romen, Rum, Sırp ve Bulgar unsurlarını kullandıkları gibi Anadolu'da Gürcülerden sonra Ermenileri kullanmayı münasip gördüler. Gariptir ki, Mandelstamm kitabının 300. sayfasında müstebit Rusya'nın Türkiye'deki Hristiyan milletlerini Türk istibdadından kurtarmak hususundaki çalışmasının Rus ihtilaleci hükümeti tarafından tamamıyla tasvip edileceğini söyledikten sonra «kendisi pek şiddetli bir istibdat altında yaşayan Mujik daima Rumları, Bulgarları, Sırları esaretten kurtarmak maksadiyle harp etmiştir.» iddiasında bulunuyor. Hristiyanlığında şüphe ettiğimiz bu Moskof muhariri dini taassubu her türlü tahminin fevkinde olan Mujiği kendi köyünde daha ziyade esir yaşamaya razı etmek için «Müslümanın elinden Hristiyanı kurtaracaksın» nidasından daha müessir ne tasavvur edebiliyordu? Bunlar hep bütün dünyanın nefret ederek korktuğu meşhur Moskof siyasetidir ki; Çarlıkla beraber mahvolup gitmiş olmasını bütün insaniyet âleminin sükûn ve istirahatı namına temenni etmekten kendimizi alamayız.

Şurasını da itiraf etmek lâzım gelir ki; 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'da artık gereği gibi gelişmeye başlayan milliyetçi cereyanlar tahsil ve ticaret için Avrupa ve Amerika'ya gitmiş olan Ermeni gençlerinin, mensup oldukları unsurun daha müreffeh bir hususi hayata ve daha belirli bir içtimai ve siyasî hayata malik olmalarını arzu edecek bir zihniyet edinmelerine sebep olmuştu.

İşte bu zihniyet Rus diplomatları ile desteklenme kaçınılmaz bir nimet gibi telakki olunmuş, o zamandan itibaren Türkiyedeki Ermenilerin devlet aleyhine ihtilalini temin için ellerinden gelen her şeyi yapmaktan geri kalmamışlardır.

Bir, iki asırlık kötü idarenin tevhit ettiği askerî ve idarî anarşileri bertaraf etmek ve devleti muntazam ve mükemmel bir yola koymak için en radikal tedbirlere müracaat etmeye karar vermiş olan 2. Mahmut, 19. yüzyıl başlarında İstanbul'da Yeniçerileri yok ettiği gibi, Rumeli ve Anadolu'da bulunan Derebeylerinin de taraf

taraf nüfuzlarının kırılmasına himmet etmişti. Bunlar meyanında Kürt Derebeyleri de oldukça şiddetli darbelere maruz kalmışlardı.

Fakat zavallı Sultan Mahmut, bir taraftan memleketi içten ıslah etmek isterken, diğer taraftan bütün teşkilâtı Moskof hükümet merkezinden idare olunan Etniki Eteryâ'nın daimi fesatlıkları yüzünden ayaklanmış olan Rumları teskin edebilmek için, bin derde duçar olmuş ve nihayet Fransız, İngiliz ve Rusların tecavüzlerine maruz kalarak Navarin'de donanmasını kâmilten kaybettikten sonra, Rum istiklâlini tanımaya mecbur olmuştu.

Nihayet yine Fransızların teşvikiyle aleyhine ayaklanan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Osmanlı taç ve tahtına göz koyacak kadar şaşkınlıklar göstermiş ve ta Kütahya'ya kadar Osmanlı mülkünü istilâya muvaffak olmuştur.

Bu kadar haricî ve dahilî güçlülere maruz olan bir devletin yalnız Ermenileri değil bütün tebaasını uyruklarını saadet ve refaha kavuşturacak tedbirlere tevessül edebileceğine kim ihtimal verir? Sultan Abdülmecit zamanında ise, Ermeniler öyle fevkalâde imtiyazlara nail oldular ki, bunu hattâ Mandelstamm bile hayretle zikrediyor. Bu zat eserinin 190. sayfasında şöyle söylüyor: «Hatta Ermeni milleti 1863 senesinde bir hakiki kanunu esasiye mazhar oldu. Bu kanunu esasi mucibince Ermeniler İstanbul Patrikhane-sinde toplanmak üzere bir umumi meclise malik oldular. Umumi meclis 140 azadan ibaret bulunuyor ve bunların 120 si doğrudan doğruya millet tarafından seçiliyordu.»

Acaba Reis Wilson, ekalliyetin hakları için bundan daha nüfuzlu bir usul keşfine muktedir midir?

Ermenilere bu kanunu esasiyi Osmanlı hükümeti, dışardan hiç bir tazyike maruz kalmadan vermişti. Ermenilerin o zamana kadar gösterdikleri sadıkane hissiyatları, devleti o kadar memnun etmişti ki, sadık Ermeni milleti için yeni bir saadet devresi açabilecek bir mahiyette bulunan bu kanunu esasiyi bahşetmekte bir an tereddüt etmemişti.

Mahaza bu kanunu esasi de Rusların Ermeni işine karışmaları için hususi bir vesile teşkil etmişti.

Ermeni ihtilalcilerinden bazıları daha 1853 Osmanlı-Rus Seferi esnasında Ruslara yardımda bulunmuşlardı. İşte daha o zaman

başlamış olan teması Ruslar hiç kaybetmemişler ve Ermeni ihtilâlcilerini teşvikten geri durmamışlardı. Bu teşvikler tesirlerini o kadar çabuk göstermişti ki, Ermeni milletine kanunu esasının bahşedildiği tarihten henüz dört sene geçmiş olduğu bir zamanda 1867'de Zeytin'de ilk Ermeni ihtilâli çıkmıştı. Tabiatıyla bu ümit edilmeyen silâhlı ayaklanma, devleti de Türkleri de derin derin düşündürmeye başladı. Hususiyle 1877-78 Osmanlı Rus Seferi esnasında Rusya Ermenileriyle Anadolu Ermenilerinin Osmanlı ordusuna karşı gösterdikleri güçlükler her türlü tasavvurun üstüne çıkmıştı.

O sırada Ermeni Patriği «Nerses» Efendinin Ayastefanos'a giderek Ermenilerin bağımsızlığa nail olmaları için Rusya Çarının koruma ve yardımını istemesi, Ermenilerin o zamana kadar mazhar oldukları «sadık millet» şöhretini tamamiyle ortadan kaldırmıştı.

Bulgar kurtuluşunu temin ettikten sonra artık Osmanlı devletinin içişlerine karışmak için bir vesile bulamayacağını düşünmüş olan Rus siyaseti, Ayastefanos Muahdesine Ermeniler hakkında hususi bir madde ekletmek suretiyle bu imkânı elde etmek istemişti.

Aynı madde fakat daha başka bir şekilde, Berlin Muahdesine de dahil edildi.

İşte o zamandan itibaren Ermeni ile Kürt ve Türk arasında pek şiddetli bir muhalefet hissi başgösterdi.

En büyük şehirlerden en küçük köylere varıncaya kadar bütün Osmanlı memleketi dahilinde Ermeni ihtilâl komiteleri tarafından pek muntazam gizli teşkilât meydana getirildi. Bu gizli teşkilât Ermenileri Kürt ve Türk aleyhine mütemadiyen zehirliyor ve Doğu Anadolu aleyhine mütemadiyen zehirliyor ve Doğu Anadolu'daki Altı Vilayetten ibaret bir Ermeni mümtaz eyaletleri teşkil etmedikçe Ermenilerin rahat durmamalarını temine çalışıyorlardı. Tabiatıyla Ermenilerin bu ihtilâl teşebbüsleri ne Türk ve ne de Kürt unsurlarınca ne de Osmanlı hükümetince bilinmiyor değildi. Ermenilerin maksadı, kendisine sayı itibarıyla pek üstün olan Kürt ve Türk'ü kendi idaresi altına verecek bir Ermenistan vücuda getirmek olduğuna göre, Türk ve Kürdün emeli de, bu Ermeni arzusunun yerine getirilmemesinin teminine atfedilmek icap

ediyordu. Daha doğrusu Türk ve Kürt, Anadolu'nun halis ve Kürt olan büyük bir kısmının Ermenilik vesilesiyle Rusya tarafından istilâ edilmek istenildiğini pekâlâ anlıyor ve bundan dolayı Ermeniye Ruslar tarafından kendi memleketine saldırılmış bir yılan telakki etmeye mecbur oluyordu.

Ötede beride meydana gelen ve en taşkın Ermeniler tarafından vücuda getirilen bazı taşkınlıkları dikkat nazarına alan Avrupa devletleri yine Rusya'nın baskısı altında 1880 tarihinde Babiali'ye Ermeni ıslâhatına dair bir nota vermişlerdi. O sıralarda bir taraftan Bulgarlar Doğu Rumeliyi Bulgaristan'a ilhaka teşebbüs etmişlerdi. Esasen Ermeni meselesini daima Türkiyenin pek mühim dış ve iç meselelerle meşgul olduğu sırada ileri sürerler.

İkinci Abdülhamit o zamanlar bu meseleyi şöyle böyle idare ederek bazı vaatlarla işi yatıştırmıştı. Fakat, 1894'den 1896 ya kadar devam eden seneler, Ermeni ihtilâlcilerinin fiilen işe başladıkları ve her taraftan az çok ihtilâller meydana getirdikleri senelerdir. İşte bu Ermeni ihtilâlleri beş altı yüzyıl içinde pek büyük bir karşılıklı sevgiyle bir arada yaşamış olan üç unsurun birbirinin kanına susamışcasına birbiri aleyhine atılmaya sevketmiş ve Anadolu'yu ve hatta İstanbul'u al kanlara boyamıştı.

Şurasını Mandelstamm gibi en şiddetli Türk düşmanları bile inkâr edemiyorlar ki, bu senelerdeki vakalar esnasında bile Türkün Ermeni hakkında o kadar şiddetli bir düşmanlık ve kini yoktu. Birçok Türkler, Ermenileri korumak hususunda birbirleriyle rekabet etmiş ve hattâ İstanbul'da pek çok Türk aileleri komşuları bulunan Ermenileri kendi evlerinde saklamış, ölümden kurtarmak gibi sevgi eserleri göstermişlerdi. Birçok devlet büyükleri İstanbul'daki gümrük hamalları vasıtasıyla yapılan Ermeni katliâmını nefretle karşılamış ve facianın önüne geçilmesi için ellerinden gelen her şeyi yapmaktan çekinmemişti.

Müşir Fuat Paşanın Kadıköy Ermenilerini korumak için tevessül ettiği (başvurduğu) şiddetli tedbirler herkesin malûmudur. Mandelstamm kitabında Fuat Paşanın bilâhirc duçar olduğu felâketin sebebini Ermeniler hakkında gösterdiği bu korumaya atfediyorsa da bunun doğru olmadığını İstanbul da bilmeyen yoktur.

Takriben iki seneden fazla devam eden bu katliâmlar sırasında Kürt ve Türklerden pek çok kişiler Ermeniler tarafından öldü-

rülmüşler ve her iki taraf işkence ve cinayette birbirleriyle âdeta yarışmışlardı. Fakat Ermeni unsurunun her taraftan ekalliyette kalması Kürt ve Türklerin galibiyetini icap ettirmişti. Eğer Ermeni unsuru kadar Ermeni öldürmüşlerse, Ermeniler ondan fazla Kürt ve Türk öldürmekten geri durmazlardı. Yunan ihtilâli zamanında Mora'da Rumlar tarafından öldürülen Türkler bu iddiamıza en açık bir delil teşkil eder. Fakat onlar Türk ve Müslüman oldukları için o zavallılar namına mersiyeler okuyacak olan Lord Byronlar, Viktor Hugolar çıkmamış ve o hunharca hadiseler Osmanlılar tarafından yazılan tarih kitaplarında birkaç sayfa teşkil etmekten başka bir eser bırakmamıştır. Memleketin idaresi hakkındaki kanaatlerim icaplarından olarak, memlekette vukua gelen ihtilâllerin halk tarafından yatıştırılmasından ve hususiyle katliâmlardan nefret ederim. Çünkü bu tarz idare, memleket için zardan başka bir fayda temin edemeyeceği gibi milletimin temiz olan tarihini son derece de lekeler.

Bu his aşağı yukarı Türk milletperverlerinin vücuda getirdikleri «Genç Türk» ihtilalcilerinin hemen hepsinde mevcut bulunduğu için bu 1894-1896 Ermeni vak'alarının II. Abdülhamit'in bir siyasi hatası ve kendi istibdadını devam ettirmek için başvurduğu zalim bir tedbir telâkki ettiler. Bunun içindir ki, o zaman Avrupa'da bulunan Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları işe büyük yardımlarda bulundular.

Benim gibi memleket içinde bulunan ihtilâlciler de aynı görüşü kabul ederek Türklük için çok büyük zararlar doğurabilecek mahiyette inkişaf eden Ermeni katliâmından dolayı Abdülhamid'i ittiham etmekten çekinmediler.

Türk ihtilâlcilerinin bu tarafsız temayülleri gören Ermeni ihtilâlcilerinin namuslu mensupları o esnada vaziyeti daha güzel tetkik etmeye başlamışlardı. Bir yandan Rusya'nın Türk Ermenilerinin muhtariyet sahibi olabilmeleri için azami derecede gayret sarfederken, öbür taraftan Kafkasya Ermenilerini istibdadın en ezi ci tesirleri altında bulundurduğu görülüyordu.

Hatta Rusya Çarı, Doğu Anadolu'da hiç bir tren hattı yapılmaması taahhüdü karşılığında 1896 ihtilalinden sonra Kafkasya'ya iltica etmiş olan Ermenilerin Osmanlı memleketlerine dönmelerine müsaade edilmeyeceğine dair İkinci Abdülhamid'e kat'î vaatlerde bulunuyordu.

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Ermeniler için beslediği halisane niyetlerinin derecesini göstermek için bundan açık bir misal olamaz.

Hiç kimse inkâr edemez ki, bir memlekette refahın en büyüğü kalkınma sayesinde meydana gelir. Kalkınma ise, tren yollarının şoselerin yapılmasıyla başlar. Bir yandan Ermenilerle meskûn vilâyetlerde refah temini ve emniyet için ıslahat isteyen Rusya, bu iki emelin en esaslı istihsal vasıtalarından olan tren yollarının inşa edilmemesini talep ediyor. Acaba Mandelstamm cenapları bunu ne ile tevil buyuruyorlar? Kitaplarında yalnız bunu iddia eden bir Avrupalı muharriri tahkir etmekle iktifa etmişler. Halbuki tahkir etmek ispat etmek değildir.

Rus siyasetinin bu iki yüzlü şekli namuslu Ermeni ihtilalcilerini cidden düşündürüyor ve Ermeniliği bağımsızlığa kavuşturalım derken, Türk boyunduruğundan yüz bin kat kötü olan Rus boyunduruğuna düşürmeyelim» mülâhâzasında bulunduruyordu.

Binaenaleyh Türk ihtilâl komitelerinin bütün mülkü bütün milletlerin refaha kavuşturacak ıslah tedbirlerine başvurmaktan ibaret olan noktai nazarı Ermeni komitelerinin en namuslu ve en csashlı olan «Taşnaksutyon» komitesince de pek elverişli telâkki olunuyordu. Bu iddiamı Mandelstamm cenapları da sözgelişine atfedemezler. Zira İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1907 aralık ayında Paris'te aktedilen kongresine iştirak eden Taşnaksutyonlar hemen hemen buna yakın ifadelerde bulunmuşlar ve İttihat ve Terakki ile işbirliği edeceklerini vaat eylemişlerdi. Bundan sonra 1908 senesi Ağustosunda İstanbul'da görüştüğüm Taşnaksutyon reislerinden Malûmyan Efendi (Agnoni) Ermenilerin maruz olduğu bu Rus tehlikesinden bizzat bana birkaç defalar bahsetmişlerdi.

Fakat Ermeni ihtilâl komitelerinden sayılan Hınçakist ve Hınçakist reforme gibi reisleriyle fertlerinden birçokları Rusya'ya satılmış olan komiteler, Türk Komitelerine katiyen yanaşmıyorlar ve Rusya'nın himayesi altında bir Ermenistan teşkil etmek fikrini programlarına prensip olarak kabul ediyorlardı. Bir taraftan bu komiteler murahhaslarının, diğer taraftan yine aynı Ermeni ihtilâl teşkilâtı gibi telakki edilebilecek olan Rus konsoloshanelerinin dağıttıkları paralar sayesinde papazlar partisi de Rus Çarının hi-

mayesini İslâm Halifesinin himayesine tercih etmek lâzımgeleceğine dair vaızlarda bulunmaktan geri durmuyorlardı.

İşte 1908 inkılabı Ermeni ve Türk ihtilâlcilerini bu vaziyette buldu.

Esasen Selanik'te teşekkül etmiş olan İttihat ve Terakki gizli cemiyetinin dahili siyaset programı «Mithat Paşa» kanunu esasının meriyetinin iadesiydi. Bu kanunu esasının temeli de Osmanlı mülkünde «Osmanlı idaresi camiası» ve mezuniyet tevsii esaslarının tatbikiydi.

Halbuki Makedonya Bulgar komitesiyle Etniki Eterya'nın idare ettiği Makedonya Rum komitesinin ve yine Makedonya Harp Komitesinin ve Arnavut, Ermeni, Arap ihtilâl komitelerinin prensipleri «siyasî ademi merkezîyet idaresi» usulü idi.

«Siyasi ademi merkezîyet» demek bu değişik unsurların yaşadıkları mıntikalara daimi bağımsızlık vermek ve cümlesini «Osmanlı İmparatorluğu» ismi altında idareye çalışmaktan ibaretti. Eğer Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasının bütün can ve gönülleriyle arzu eden ve bunun için bin türlü entrikalara kalcan dış düşmanlar olmasaydı, «İttihat ve Terakki» Cemiyeti de Prens Sabahattin Beyin harareti bir müdafii olduğu bu prensibi kabul etmekte bir dakika tereddüt etmezdi. Fakat Suriye'ye göz dikmiş olan Fransızlarla Mezopotamya'ya ve bütün Lübnan yarımadasına sahip çıkan İngilizler ve Doğu Anadolu vilâyetlerini ele geçirmek fırsatını gözetleyen Ruslar ve Makedonya'yı paylaşmak isteyen Bulgar, Sırp ve Yunanlılar ve Arnavutluk'a el atmaya çalışan Avusturyalılarla İtalyanlar ve yine Akdeniz adalarını benimseyen Yunanlılar «Siyasi ademi merkezîyet idaresi» prensibinin vücuda getireceği bu vilâyetleri birer birer yutmak için acaba hiç bir güçlük çekerler miydi? Bizim «Ademi merkezîyet» prensibimizin mahiyeti Avusturya hükümetinin ademi merkezîyet prensiplerinin mahiyetinden daha mı kuvvetli olacaktı? Bu prensip «Çekoslovakların» «Hırvatların» «Slovenlerin» Avusturya'dan tamamiyle ayrılmak hakkındaki emellerini ortadan kaldırılabildi mi? Bizim merkezî hükümetimizin kudret ve vasıtalarından daha mı tesirli olacaktı da bizim daha çeşitli ve daha haris olan düşmanlarımızın entrikalarına karşı bu bağımsız vilâyetleri muhafaza edebilmemizi temin edecekti?

Girit adasının nail olduğu bağımsız idareden daha geniş bir bağımsız idare düşünülemezken, giritleri Yunanistan'a iltihak emelinden vazgeçirebildik mi?

Kıbrıs adası İngilizlerin işgalleri altında pek istisnai bir hayat geçirirken, her sene bu adanın idare meclisi Yunanistan'a iltihak şarkılarını tekrar etmiyor muydu?

Büyük bir bağımsız idareye sahip olan Doğu Rumeli'nin Bulgaristan tarafından ilhakına mani olabildik mi?

Seçkin vilâyetlerin en geniş örneklerinden birini teşkil eden Mısır'ın İngilizler tarafından işgali zorlukla mı meydana geldi?

«Küveyt» şeyhi Mübariküssabah asırlardan beri Osmanlı Halifelğine tabi iken İngiliz himayesini kabul ettiği iddiasıyla İngilizler «Küveyt» adasına el koymaktan çekinmediler mi?

Irak ahalisinin de aynı arzuyu gösterdiği iddiasıyla İngilizlerin oralarını da kendi himayelerinde saymaları güç bir şey miydi ?

Aynı düşünceler Fransızlar hakkında Suriye için de varit değil miydi?

Makedonya ve Arnavutluğu, Doğu Rumeli ve Bosna Hersek'ten farklı mı telakki edecektik?

İşte size bir sürü sualler ki, «Siyasi ademi merkeziyet idaresi» taraflarının bunlara makul cevaplar verebileceklerini hiç tasavvur edemem.

Bizi «Türk siyaseti» yapmış olmakla ittiham edenlere gayet kati bir lisanla bildiririm ki, biz Türk siyaseti değil, Osmanlı camiâsı siyaseti yaptık. Eğer «Ademi merkeziyetle idare» prensibini kabul etseydik İttihat ve Terakki Cemiyeti o zaman «Türk Siyaseti» yapmaya mecbur olacak ve bütün mahalli muhtariyetlere mazhar olan memleketler meyanında münhasıran Türklerin sakin olduğu vilâyetlerde Türkler için mahalli muhtariyet itasına kalkacaktık. Binaenaleyh «Ademi Merkeziyetle idare» taraftarlarının Türk unsuruna mensup olanlarıdır ki, hakikatta Türk siyaseti takip edeceklerdi. Bizler ise, Osmanlı camiası siyaseti takip ettiğimizden dolayı merkezin yani imparatorluk hükûmetinin vilayetler üzerindeki nüfuzunu azaltmamakla beraber mahallî idarelere

geniş müsaadeler vermeyi ve orduyu ikiye bölmemeyi esas meslek ittihaz ettik.

Fakat Türk gençliği benliğini anlamış olan ve unsurunun ilerleme namına mücadeleye kalkan muhtelif Osmanlı unsurları arasında yalnız Türklerin lidersiz ve kimsesiz kalmış olduğunu takdir ederek Türkün ilim, irfan ve meziyet bakımından yükselmesini temin için çalışmıştır. Bunu İttihat ve Terakki menetmek yetkisine sahip olmadığı gibi «Ademi merkeziyetle idare» taraftarlarının da menetmek isteyeceklerini zannetmiyorum. Osmanlı İmparatorluğunun resmî dilinin Türkçe olmasını istemek, unsurları Türkleştirmek istemek midir? Osmanlı İmparatorluğunda mekteplerin hükümetin kontrolü altında bulunmasını ve bir örnek olmasını arzu etmek, sair unsurları Türk yapmak istemek midir?

Ben kendi hesabıma her şeyden evvel Türk olduğumu hiç unutmam ve bu unsurun Osmanlı İmparatorluğunun temel taşı olduğuna tamamiyle kaniim. Osmanlı İmparatorluğunun ilim ve medeniyet bakımından yükselmesi Osmanlı camiasını kuvvetlendirir ve Osmanlı İmparatorluğunu teyit eder. Çünkü esasen Osmanlı İmparatorluğu Türktür. Buna misâl aranırsa, bugünkü elim vaziyetimizi gösterebilirim. İşte Araplar istiklâl elde edebilmek emeliyle ayaklandılar ne vaziyete düştüler? Bunu yukarıda izah ettim. Mısır Osmanlı camiâsından ayrılır ayrılmaz İngiliz himayesi altına girdi. Gençleri bu himayeden kurtulmak için ayaklanınca İngilizlerin kahredici vuruşları altında ezildiler. Fransızlar Suriye'nin sahil kısımlarıyla altında ezildiler. Fransızlar Suriye'nin sahil kısımlarıyla Cebel-i Lübnan'a kafi görmeyerek dahili kısımlarını da işgalleri altına almak istiyorlar.

Fakat Türkün mübarek yurdu olan Anadolu'dan yükselen Türk sedası yine «Osmanlı İmparatorluğu» şarkısını söylüyor. Türkün ufacık bir yuvası olan Batı Türkiye'nin necip evladı Türk namını canını dişine takarak devam ettirmeye çalışıyor. O halde Osmanlı camiasını temin etmek isteyenlere ihtar ederiz ki, onların en büyük vazifeleri Türkü yükseltmek, Türkü yaşatmak, Türkü çoğaltmaktır.

Herkes tarafından bilinmesini pek arzu ettiğim bu noktai nazarlarımı izah eden şu küçük açıklamamın lüzumsuz telâkki edilmemesini rica ederek hatıratıma devam ediyorum.

İttihatçılar ve Ermeniler :

Meşrûtiyetin ilânından sonra İttihat ve Terakki umûmî merkezi Osmanlı mülkünde bulunan muhtelif siyasi ihtilâl cemiyetlerini bir «Osmanlı camiâsı» siyasi cemiyeti halinde birleştirmek arzusunu gösterdi.

Bu maksatla evveleminde (öncelikle) muhtelif Bulgar ihtilâl cemiyetleriyle temasa geldik. En evvel meşhur Sandanski ve Çernopoyef ve arkadaşlarıyla müzakereye başladık. Biz Osmanlılık esaslarından bahsederken, bu Bulgar ihtilâlcileri Makedonya'nın bağımsızlığı fikirlerinden bir zerresini bile fedâ etmek istemiyorlardı. Talat Beyle beraber icrasına memur olduğumuz bu müzakereler sırasında çektiklerimizi bir Allah bilir bir de biz. Hele ilk intihapların yapılması sırasında Menlek, Petriç, Osmaniye ve Cumaî Balâ Bulgar köylerinde Sandanski ile beraber geçirdiğim günlerin elim hatıralarını hiç unutamam. Mahaza ihtilâl komiteleri arasında en fazla anlaşabildiğimiz yine bunlardı.

Asıl Bulgar Makedonya komitesi kendi siyasi programından hiç vazgeçmek istemiyordu. Etniki Eteriya namına müzakere için Selaniğe gelmiş olan bir Yunanlı ise, Girit'in ve Sisam'ın Yunanistan'a ilhakı ve diğer Yunan adalarına bağımsız idare verilmesini, Rum Makedonyası ismi verilen havalide de gayet geniş imtiyazlar verilmesi karşılığında Yunanistan'la Türkiye arasında bir ittifak akdolanmasını teklif ediyordu. Bittabii bizim noktai nazarlarımız Yunanistan'la anlaşmak değil Osmanlı memleketleri dahilindeki Rumları, İttihat ve Terakki Cemiyeti içine almak ve bu suretle bir Osmanlı camiası vücuda getirmek olduğundan bu teklifleri reddetmiştik.

1907 senesi ağustos ayı içinde Umumi Merkez muvakkaten İstanbul'a gelmişti. O zaman bir taraftan Prens Sabahattin Bey ve diğer taraftan Ermeni komiteleriyle ayrı esas dahilinde müzakereye giriştik.

Bizim taraftan ben, Talat Bey ve Bahaeddin Şakir Bey bulunuyorduk. Prens Sabahattin Bey tarafından Dr. Nihat Reşat Bey, Ermenilerden de Malûmyan ve Şahirikyan Efendiler görüşmeye katılıyordu. Ademi merkezîyetle idare prensiplerinin Osmanlı hükûmeti için meydana getirecekleri bütün mahzurları bunlar önünde birer birer sayıyorduk.

Prens Sabahattin Beyin prensipleri ile Taşnaksutyun cemiyetinin prensipleri az çok benzediklerinden onlar aynı tarzda cevaplar veriyorlardı. Gariptir ki, Dr. Nihat Reşat, Ermeni İhtilâl Cemiyetinin istediği imtiyazlardan daha geniş imtiyazlar vermeye taraftar bulunuyor ve bunların meydana getireceği mahzurları hiç kabul etmiyordu.

Nihayet Malûmyan Efendi Taşnaksutyon Komitesi namına şu teklifte bulundu.

«İttihat ve Terakki» Cemiyetiyle Taşnaksutyon Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğunda Meşrutiyet idaresinin tehlikeye duçar olması noktai nazarından mesailerini birleştirirler ve fakat esas programlarının tatbikinde her ikisi kendi mesaisinde serbest bulunurlar. Yani Taşnaksutyon cemiyeti kendi ihtilâl teşkilâtını memlekette devam ettirir. Şu kadar ki şimdiye kadar gizli olan bu teşkilât bundan sonra açık bir siyasi cemiyet halini alır ve azası açıkca vazifelerini yaparlar.

Tabiatıyla bu teklifi kabul etmekten başka çaremiz yoktu. Hülâsa üç dört ay devam eden daimi çalışma ve müzakerelere rağmen hiç bir milletin siyasi ihtilâl komitelerini İttihat ve Terakki Cemiyeti içine almaya muvaffak olamamıştık. Çünkü onların maksatlarıyla bizim maksadımız arasında pek esaslı farklar vardı: Onlar istiyorlardı ki, şimdiye kadar birçok tehlikeye maruz olarak gizlice yaptıkları bağımsızlık teşviklerini bundan sonra açıkca yap-sınlar ve maksatlarına daha çabuk kavuşsunlar. Biz istiyorduk ki Osmanlı hükümeti nasıl ki bütün Osmanlı milliyetlerinin birleşmesinden husule gelmiş bir hükümet ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti de bütün Osmanlı milliyetlerinin eski ihtilâl cemiyetlerinden mürekkep bir cemiyet haline gelsin. Osmanlı camiası fikrinin umum milliyetler için kabul edilmesi lâzım olduğunu bütün Osmanlılara anlatmaya gayret ve bununla beraber Meşrutiyet idaresini tehlikeden koruyabilsin.

Mesela Fransa'da Cumhuriyet taraftarları nasıl ki Cumhuriyeti tehlikede gördükleri zaman büyük bir kütle halinde saldıranlar aleyhine ayaklanırlarsa, bütün eski ihtilâl cemiyetlerinden meydana gelecek İttihat ve Terakki Cemiyeti de Osmanlı Meşrutiyet idaresine ufak bir tecavüz hissettikleri vakit bütün taraftarlarını ayaklanmaya davet etsinler ve fakat Fransız Cumhuriyetçilerinin muhtelif siyasi kanaatlar besleyen zatlarından mürekkep muhtelif namlarla parçalandıkları gibi İttihat ve Terakki Cemi-

alınmamak şartıyla asrın ihtiyaçlarının tevhit eylediği muhtelif partiler mevcut bulunsun.

Gayeleri münhasıran millî olan siyasi cemiyetlerden hiç biri bu teklifimize yanaşmadılar. Çünkü esasen hepsi talimatlarını dışardan alıyorlar ve bize yalnız zahiri bir güleryüz gösteriyorlardı. Evvelce de arzettiğim gibi Ermenilerin Rus boyunduruğu altına düşmelerinden pek ziyade korkan Taşnaksutyon cemiyeti bize en fazla taraftar görünmüş olduğu halde o bile teşkilâtını aynen devam ettirerek siyasi maksatlarını elde etmeye açıkca çalışacağını bildiriyordu. Ermeni Hınçakist ve Hınçakistrefirmeleri ise bizimle müzakereye bile yanaşmamışlardı. Onların reisleri İstanbul Rus sefaretiyle temaslarını açıkca devam ettiriyorlardı.

1909 senesi ocak ayı esnasında Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi İttihat ve Terakki cemiyetinin telkinleri tesiriyle Doğu Anadolu vilâyetlerinde Ermenilerle Kürtler ve Türkler arasındaki arazi ihtilaflarını halletmek için mezkur (adı geçen) vilâyetlere bir tefiş heyeti reisliğine ayan azasından adliye müfettişi Galip Bey tayin edilmiş ve yanına iki Türk ve iki Ermeni aza verilmişti. Türk azalarından biri Avrupa'da bulunduğu sırada Taşnaksutyon cemiyeti reisleriyle iyi münasebetler kurmuş olan Kurmay Binbaşı Zeki Bey ve diğeri bendim. Benim bu heyete dahil olmamı yine Taşnaksutyon reisleri rica etmişlerdi. Çünkü kendileriyle ağustos ayı esnasında vuku bulan mukalemelerimiz sırasında benim dermeyen ettiğim fikirleri pek adilane ve tarafsız bulmuş olduklarını ve İttihat ve Terakki'nin umumi merkezi azasından olmaklığım dolayısıyla icralarımın cemiyet fertlerince itiraza hedef olamayacağını söylüyorlardı. Teklifi memnuniyetle kabul ederek Selanik'ten İstanbul'a geldim.

Mahaza hükümetin bu teşebbüsü Mebusan Meclisindeki Doğu Anadolu mebuslarının şiddetli itirazlarına hedef oldu. Bu tarzda tefiş heyetleri gönderilmesinin valilerin kanunu esasiyle muayyen hak ve vazifelerine bir tecavüz teşkil edeceğini ileri sürdüler. Zamanın Dahiliye Nazırı olan Ferit Paşa ise, mebuslar meclisinde hükümetin noktai nazarını müdafaa edemediğinden ta otuz bir mart (13 Nisan 1909) vakasının meydana çıkışına kadar İstanbul'da vazifesiz beklemeye mecbur olmuşum.

Otuz bir mart vakasından sonra ise, bu fikir tamamiyle unutuldu. Ben de 1909 senesi mayıs sonlarında Üsküdar mutasarrıflığına tayin olundum.

Adana Olayı:

İstanbul'da İttihat ve Terakki erkânıyla taraftarlarının hepsinin ortadan kaldırılması maksadıyla yapılan 31 Mart vakasının cereyanı sırasında Adana vilâyetinde de Türklerle Ermeniler arasında büyük bir katliâm (kırım) başgöstermişti.

1909 senesi ağustosunda ortalarında Adana valiliğine tayin olduğum için Osmanlı Meşrutiyet tarihinin en elim vakalarından biri olan bu katliâmın psikolojik sebeplerini benim kadar tetkik etmiş kimse yoktur iddiasındayım.

Meşrutiyetin ilânından sonra, Osmanlı memleketlerinin her tarafında halk, o derece şımarmıştı ki, en küçük jandarmadan en büyük valiye kadar hiç bir hükümet memurunun ahali üzerinde bir nüfuzu kalmamıştı. Söz hürriyeti gerek gazeteler ve gerek halk tarafından pek fena bir surette anlaşılmış ve her fert ağzına gelen her sözü her istediğine karşı pervasızca söyleyebileceğini zannediyordu. Eski devirde mutlakiyet icaplarından olarak halkı baskı altında bulundurmuş olan bazı valilerle birçok mülkiye, adliye ve inzibat memurları pek çirkin ve nizama mugayir tecavüzlere duçar olmuş ve Meşrutiyetten evvel hatta İttihat ve Terakkinin ismini bile işitmemiş olan birçok muhitlerde birçok türediler birer hürriyet kahramanı kesilerek devlet memurlarını vazife görmekten menedecek derecelerde taşkınlıklar göstermişlerdi.

Meşrutiyetin ilk günlerine ve umumi merkezde bulunduğum zamana ait hatıralarım bu gibi vakalarla dopdoludur.

Umumi merkez bu taşkınlıkların önünü almak için mümkün olan her türlü çalışmayı sağlıyor ve iyi kötü hiç bir ferdin kanun hilafına olarak harekete duçar olmasına müsaade etmemek istiyordu.

Cemiyet teşkilâtı olmayan yerlerde teşkilât yapmak ve cemiyet nizamlarının ruhunu halka anlatmak üzere hususi delegeler gönderiyorsa da, bu delegelerin seçilmesinde ekseriya muvaffak olamıyordu. Birçok cemiyet delegeleri nizamnamemizin memlekette hükümetin mevkiini muhafazadan ibaret olan esaslarını takdir edemeyerek onlar da halkın bu türlü intizamını bozan hallerine uyuyorlardı.

Bilâhare İttihat ve Terakki'nin muhalifi sıfatıyla ortaya çıkan birtakım politikacılar, İstanbul'daki matbuat hürriyetinin bu zararlı tarzından istifade ederek hücumlarını cemiyet hayatına döndürmeye başladılar. Memleketi cidden içinden çıkılamayacak bir anarşiye götürdüler. Hükümet, saltanat merkezinde bile her türlü kudret ve nüfuzdan mahrum olunca, diğer tarafların ne halleri duçar olduğunu takdir etmek güç değildir. Her vilâyet merkezinde evvela teşekkül eden İttihat ve Terakki şubelerini takiben bu şubelerde bir nüfuz kazanamayanlar İstanbul'da birbiri ardınca meydana çıkmaya başlayan muhtelif isimlerdeki siyasi cemiyetlerin şubelerini teşkil etmeye ve bu sayede kendilerine birer nüfuz vasıtası edinmeye başladılar.

İslam ve Türk ahali bu tarzda intikama duçar olduğu gibi, Hiristiyan ahali de kendi hususi komiteleri teşkilâtını meydana çıkararak onlar da kendi programları dairesinde faaliyete başladılar.

Adana vilâyeti ahalisinin ekseriyetini Türkler teşkil eder. Bunlardan sonra Ermeniler, daha sonra da «Arap uşağı» ismi verilen Araplar ve nihayet Rumlar gelir. Vilâyetin umumi nüfuzu beş yüz elli bini aşar. Bunun takriben altmış bin kadarı Ermeni, yirmi beş bini «Arap uşağı» on, on beş bini Rumdur. Geri kalan kâmilan Türktür.

Hemen hepsi çiftçilikle uğraşan ahali arasında asırlardan beri gayet büyük bir anlaşma mevcuttur.

Şu hakikat inkâr edilemez ki, Adana vilâyeti Osmanlılardan çok evvel Türktü. Osmanlılar bu diyarı «Ramazanoğulları» denilen bir ailenin elinden almışlardı. Gerçi Kilikya denilen bu kıtada Ehli Salip zamanında bir Ermeni krallığının yaşadığını tarih kaydediyorsa da, bu krallığın zamanında bu kıtanın birçok Türkler tarafından meskûn olduğunu ve Türk derebeylerinin Ermeni krallığına hiç imkân vermedikleri de tarihî hakikatlardandır.

Şimdi Adana vilâyetinde yaşayan Ermenilerden birçokları servet kazanmak emeliyle 19. asırda Diyarbakır, Sivas, Elazığ taraflarından göç etmiş adamlardır.

Asıl Yerli Adanalı Ermeniler vilâyetin son şimal hududuna rastlayan «Haçin» kasabasıyla Kozan sancağının merkezi olan Sıs kasabasının birkaç köyünde ve İskenderun körfezi sahilinde bu-

lunan Dörtööl köyü ile ona civar birkaç köyde oturan Ermenilerdir.

Arap Uşakları ise, Abdülaziz devrinde Lazkiye sancağındaki Rafizilerin tedibi sırasında o zaman ahalisi pek az ve arazisi pek münbit ve mahsûldar olan adana ovasının imarı maksadıyla orarlardan getirilmiş şahıslardır.

Vilâyetin Türk, Ermeni bütün halkı evvelce de arzettiğim gibi kendilerine karşı müteakabil bir itimatla yaşıyorlar ve aralarında hiç bir anlaşmazlık hissedilmiyordu.

Bir derecede ki 1894 - 1896 ihtilâl ve katliamları esnasında Adana vilâyeti içinde hiç bir hadise meydana gelmemiş ve bu mücadelelerin kendi vilâyetlerine sirayet edememesi için Türk ve Ermeniler elbirliğiyle çalışmışlar ve muvaffak olmuşlardır.

Meşrutiyetin ilânından sonra Adana'da teşekkül eden Türk siyasi cemiyetlerine karşılık, Ermeniler de Taşnaksutyon, Hınçakist ve Reforme Hınçakist şubelerini meydana getirdiler ve daha doğru eskiden mevcut gizli teşkilâtlarını meydana çıkardılar.

O zaman Adana Ermeni delegeliğinde bulunan «Muşeg» Efendi isminde genç ve son derecede şöret hırsı olan bir Papaz, aynı zamanda Hınçakist, reislerinden bulunuyordu. Bu adamın ahlâksızlığının derecesini Ermeniler bile söyleye söyleye bitiremezler Eğer bizzat Ermenilerden işittiğim hikâyeler doğru ise, her türlü ahlâksızlık bu şahısta toplanmıştır denilebilir.

«Monsenyör Muşeg» Meşrutiyetin ilânını meteakip kendisini adeta Adana Ermenilerinin en büyük dinî ve siyasi reisi mevkiine koymuştu.

Hükümet memurlarının zaaf ve acizlerinden en edepsizcesine istifade etmeye kalkan bu papazın bir gün idare Meclisinde valiye karşı fevkâlade hakaret edici muamelelerde bulunduğunu ve henin gidip vilâyet jandarma kumandanını tokatlayacağını bildirerek hiddetle idare meclisini terkettiğini bana anlattılar.

O sırada birçok Ermeni gençlerinin de Monsenyör Muşeg'e taraftar olmaya başladıklarını ve ötede beride yaptıkları mitinglerde Ermenilerin artık Türk boyunduruğundan kurtulmaları zamanının gecikmediğini söyleyecek kadar ileri gittiklerini Ermenilerden işitmiştim.

Gayet haklı olarak söylemek mecburiyetindeyim ki, «Monsenyör Muşeg» ile hempalarının bu taşkınlıklarına Taşnaksutyon delegesi iştirak etmiyor ve bunun pek fena neticeler verebileceğini İstanbul'da Taknatsutyon delegelerine yazıyordu.

Monsenyör Muşeg bununla da yetinmeyerek kendi adamlarını silahlandırmak için Avrupa'dan tüfek ve rovelver getirtmeye başlamıştı. O sırada hükümet her şeyi serbest bıraktığı gibi, silah ticaretini ve binaenaleyh ithalatını da serbest bırakmıştı. «Monsenyör Muşeg» Artık Ermenilerin silahlı olduğundan bir daha 1894 katliamları gibi hadiselerden korkmayacaklarından bir Ermeninin kılına hata gelirse buna karşılık on Türk mahvedileceğinden ulu-orta bahsediyordu.

Monsenyör Muşeg'in bu şımarıkça gösteri ve bildirileri Adana Türklerini karşılıklı tedbirler almaya mecbur ediyordu.

İşte burada o zamanki Adana hükümetinin en büyük mesuliyeti başlar. Çünkü, bir hükümet için zayıf ve aciz olmak bu işlerden sıyrılmayı icap ettirmez. Monsenyör Muşeg'in bu taşkınlığı İslam ahalinin ayaklanmasını mucip olmaya başlar başlamaz, Muşeg cenaplarını da, onun yardakçılarını da, Türklerden fesada meyili olan şahısları da yakalayıp hapsedmek ve haklarında kanunî takibata girişmek ve hatta icap ederse vilâyette örfi idare ilân eylemek en kestirme yol olurdu.

Fakat o zaman böyle kati icraatı, Hasan Fehmi Beyin cenaze alayını tertip eden Muhammediye cemiyeti tarafından Babîâli caddesinde hakarete duçar olan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa İstanbul'da bile tatbik edebilecek cüret ve teşebbüsten mahrum bulunuyordu.

Hürriyet demek anarşi demek olmadığını halka anlatmak hükümetlerin en birinci vazifeleridir. Maatteessüf Türkiye'de 1908 senesinin son üç ayıyla 1909 başlarında böyle bir hükümet yoktu.

O sırada Adana vilâyetinde vali Cevat Bey bulunuyordu. İyi ahlâk için bir numune göstermek lâzım gelirse, Cevat Bey gösterilebilir. Fakat idareden âciz olması da ahlâkının güzelliğiyle mütenasip olan bu zat o sırada Adana valiliğini yapabilecek durumda değildi.

Fırka kumandanlığında ise, Ferik Mustafa Remzi Paşa isminde ihtiyar bir asker bulunuyordu. Gençliğinde büyük bir şöhret

kazanmış olan bu eski asker de bütün hayatını namuslu ve vatan-perver olarak geçirmişti. Fakat, evvela yaşlı, sonra da inzibat vasıtalarından mahrum olan bu muhterem zatın da Adana'da kumandanlık vazifelerini yapabilecek şartlara malik olduğu iddia olunamaz.

Cebelbereket sancağında ise Asaf Bey isminde bir mutasarrıf bulunuyordu ki, gölgesinden korkacak derecede yüreksiz olan bu zatın nasıl mutasarrıf olduğunu anlayamam.

1909 senesi başlarında Adana'da herkesin ağzında dolaşan şayialar yakında Ermenilerin ayaklanarak Türkleri mahvedeceklerine ve bu vesile ile vilâyetin Avrupa donanması tarafından işgalini ve sonra da Ermenistan'ın kurulmasını temin edeceklerine dairdi

Türkler bu şayialara o kadar inanmışlardı ki, hatta eşraftan bazılarının ailelerini emin yerlere göndermeye kalktıkları bile olmuştu.

Ermeni taşkınlığı esnasında mahvölmamak için tedbirli bulunmak fikirlerini, İstanbul'daki Muhammediye Cemiyeti tarafından Adana'ya gönderilmiş olan bazı şahısların telkin ettiği bana anlatılmışsa da bunun doğruluğu hakkında bir ipucu elde edemedim.

1909 senesi nisan ayında taraflar münasebetleri o kadar gerginleşmişti ki, akşama sabaha halkın birbiri üzerine saldıracaklarına artık kimsenin şüphesi kalmamıştı.

Nihayet nisanın 14. günü Monsenyör Muşeg'in emriyle en evvel Ermeniler tarafından başlayan tecavüzlerle Adana vak'ası ortaya çıktı.

Adana, Tarsus'ta, Hamidiye'de, Misis'te, Erzin'de, Dört Yol'da, Azizli'de, hulâsa Ermenilerin çokluk olduğu her yerde öyle müt-hiş katliamlar başlamıştı ki, bunların tafsilâtını okumak insanı cidden nefretlere duçar eder.

Vilâyet merkezinde pek aciz olan hükümet, mülhakatta İslamın tecavüze uğramaması için umumi ayaklanma usulüne müracaat olunmasını emrecek kadar beyinsizlik göstermiş, dört yol Ermenilerinin silahlı bir kafile ile Cebelbereket sancağı merkezi olan Erzin kasabasına doğru ilerlediğini haber alan mutasarrıf Asaf bey, odasından bile çıkmayarak bütün mülhakatına ve civar

bulunan Kozan sancağına «Burada Müslümanlar kaliam tehlikesine maruz olduğundan, vatanını, milletini seven her Türkün silahını kaparak Cebelbereket sancağının imdadına koşması lâzım geleceğine» dair telgraflar yağdırmış.

Dört yol Ermenilerinin Erzin üzerine yürüdükleri doğrudur. Ermenilerin maksadı Cebelbereket sancağındaki Türkleri katliâm etmektir. Fakat bir mutasarrıfın odasında oturarak ahaliyi başıboş harekete davet etmesi katiiyen af olunabilir cinayetlerden değildir. Çünkü kendisini tehlikede gören halk, mütecavizlerin yalnız silahlı olanlarını değil, kadın, ihtiyar ve çocuk gibi silahsız olanları aleyhine de tecavüzlerde bulunabilir ve hususiyle cüret edebilirlerdi. Nitekim böyle oldu.

İşte ilk Adana vakasının sebep ve amilleri bunlardır. İkinci Adana vakası denilen ve birinciden on bir gün sonra meydana gelerek yalnız Adana şehrine inhisar eden vaka ise, gece vakti bazı Ermeni gençleri tarafından askerin ordugâhına ateş edilmesi üzerine başlamış ve Adana şehri katliamının daha fena bir şekil almasını intaç etmişti.

Kanatımca Adana katliâmının mesulü tek başına «Les Vêpres Ciliciennes»in meşhur yazarı Monsenyör Muşeg'dir. Bu şahsın yapabileceği fenalıkları vaktiyle takdir ederek buna mani olacak tedbirleri almayan o zamanki Adana hükümeti de kezalik bence mesûldür.

Hadisenin meydana gelişinden sonra idareyi büsbütün ellerinden geçirerek katliâmlara ve yağmalara karşı âciz ve miskin vaziyetini muhafaza etmeleri ise hiç aforlanamaz.

Fakat şurası muhakkaktır ki, Adana vilâyetinin resmî ve gayri resmî bütün Müslüman ve Türk muhiti vakanın meydana gelmesinden iki üç ay evvelinden beri Adana Ermenilerinin İslamları katliâm etmek üzere hazırlanmakta ve her gün silahlar getirtmekte olduklarına tamamiyle kani bulunuyorlar ve kendilerini cidden büyük bir tehlikede görüyorlardı. Monsenyör Muşeg ve etrafındakiler ise, nutukları ve küstahça söz tecavüzleriyle bu kanaati takviye etmekten geri durmuyorlardı.

Yukarıda izah ettiğim psikolojik sebepler yalnız benim fikrim değildir. O zaman Adana konsolosluğunda bulunan İngiliz binba-

şılarından Mr. Doughthy - Wylie dahi aynen bu kanaatta bulundu.

Çanakkale muharebeleri esnasında pek büyük kahramanlık göstererek vatan uğruna can feda etmiş olan bu kıymetli adamın bugün hayatta olup da sözümü tasdik edememesinden dolayı pek üzgünüm. Türklerin ve Arap uşaklarının katliâm esnasında gösterdikleri müthiş taşkınlıkları nefretle söylemekle beraber vakanın asıl çıkmasına sebep Monsenyör Muşeg olduğunu Amerikalı Misyoner Mr. (Chambers) ile Tarsus Amerikan Mektebi Müdürü Mr. Christin de bana söylemişlerdi.

Adana katliamı esnasında 17.000 Ermeni ve 1.850 Müslüman ölmüştür. Bu rakamlar gösterir ki, eğer Adana'da Ermeniler adet itibarıyla Türklerden üstün olsalardı, bu iş aksi olur ve Ermeniler Türkleri katletmiş olurlardı. Katliâm esnasında tarafların gösterdiği temayülleri yekdiğerinden farklı değildir. Ermeniler de fırsat buldukları yerlerde Türk kadın ve çocuklarına, karşı yaptıklarını yapmışlar ve zincirden boşanmış halkın birbirinden farklı olmadığını isbat etmişlerdir.

Adana'ya vali tayin olunduğum zaman, hükümet emrime iki yüz bin liralık bir kredi açmıştı. Bunun yüz bin lirası şehir ve köylerde yanmış olan Ermeni ve Müslüman ev ve dükkanlarının yeniden yapılmasına sarfolunacak, yüz bin lirası da tüccar ve sanatkârla çiftçilerin tekrar işe başlayabilmeleri için on sene zarfında ödenmek şartıyla kendilerine borç olarak verilecekti.

Riyasetim altında Adana'da bir inşaat komisyonu teşkil ettim. Komisyon Amerikalı Misyoner Mr. Chambers birçok ecnebilerle ve ekseriyeti Ermenilerden olmak üzere birçok yerlilerden ibaretti. Aldığım tedbirler sayesinde Adana'ya gelişimde dört ay sonra vilâyet içindeki Ermeni köylerinin hepsi yeniden yapıldığı gibi merkezde de küçük ailelere ait evlerden yapılmayan kalmamıştı.

Hülâsa dört, beş ay içinde Ermeniler ticaretlerine, sanatlarına, ziraatlarına tamamiyle başladılar ve Müslümanlarla aralarındaki eski soğukluktan hiç olmazsa görünüşte - hiç bir eser kalmadı.

Mandelstamm kitabının 207. sayfasında Adana katliâmından mesul olan Müslümanların en ehemmiyetsizlerinden yalnız dokuz kişinin idam olunduğunu, Türkler hakkındaki gazezkâr neşriya-

tiyle meşhur olan Adosidis ismindeki bir Rumun eserine atfen iddia ediyorsa da, gerek Adosidis ve gerek Mandelstamm yalan söylüyorlar. Adana'ya gelişimden dört ay sonra yalnız Adana şehrinde örfi harp divanı mahkumlarından otuz Müslümanı idam ettirdiğim gibi ondan iki ay sonra da Erzin kasabasında on yedi Müslümanı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi Bahçe Kazası müftüsü de vardı. Bu müftünün o havali Türkleri nezdinde pek büyük bir nüfuzu vardı.

Çok teessüf ederim ki, Adana vakasının ikinci günü bir ecnebi vapuruyle İskenderiye'ye kaçan Monsenyör Muşeg o zaman elime geçmedi. Yine haklı olarak Harp Divanı tarafından gıyaben idama mahkum edilmiş olan bu zat elime geçseydi, onu da Bahçe müftüsünün karşısına astırırdım.

Adana valiliğim zamanında Ermenilerin refahı ve kaybettikleri şeylerin telafisi için sarfettiğim çalışmaları Ermeniler de itirafından çekinmezler. Hususiyle o sırada Adana'yı ziyarete gelen Fransız, İngiliz, İsviçreli ve Amerikalı birçok ecnebler bunları gözleriyle görmüş ve beni tebrik etmişlerdir.

Vaka esnasında yetim kalan Ermeni çocuklarının terbiye ve tahsili için Adana'da yaptırdığım büyük yetimhane ise hâlâ mevcuttur.

Adana'dan sonra tayin edildiğim Bağdat vilâyetinden 1912 senesi ağustosunda istifa ederek İstanbul'a döndüğümde Osmanlı hükûmeti en tehlikeli zamanlardan birini yaşıyordu.

Evvela, İtalya ile henüz harpteydik. Sonra, Bulgaristan, Sırbistan Karadağ ve Yunanistan aleyhimize birleşmişler ve akşama sabaha bir harp sebebi arıyorlardı. Arnavutluk isyan halindeydi. Suriye'de bütün Arap matbuatı hükûmeti isyan ateşleri püskürüyor ve Arap vilâyetleri ıslahat istiyorlardı.

Ermeni patriği Ermenistan'da ıslahat yapılmasını bildiren talepleriyle Babialî'ye mütemadi takrirler yağdırıyordu. Asıl en dehşetlisi olarak alaskar zabitan grubu ismini alan birtakım zabıtlar orduda meşûm bir anarşi meydana getirmişlerdi. Çanakkale, İzmir ve Arnavutlukta bulunan ordu adeta isyan halindeydi deni-

lebilir. Hükümet makamında ise, Gazi Muhtar Paşa kabinesi bulunuyordu.

Rusya ve Ermeni Sorunu :

İşte bu vaziyetler içinde Balkan Harbi başladı. Ordularımız birbirini ardı sıra her taraftan felâkete duçar oldukları sırada, fırsatı ganimet bilen Moskof siyasetiyle Fransız siyaseti de işe başladı.

Fransızlar, Araplar'ı Suriye ıslahatı isteğinde bulunmaya teşvik ettikleri gibi, İstanbul Rus sefiri de 1912 kasım ayının 26'sında Rusya Hariciye Nazırına yazdığı aşağıdaki telgrafla Ermenistan meselesini uyandırmaya başlamıştı.

Mr.de Giers telgrafında diyordu ki: Ermeni katliâmının Anadolu'yu ve İstanbul'u kanlara boyadığı mahut 1894 - 1896 senelelerinden beri vaziyet asla düzelmemiştir. Sultan Abdülhamit'in Rusya, Fransa ve İngiltere'nin tazyiki altında 20 Ekim 1895 tarihinde hazırladığı ıslahat fermanı büsbütün unutulmuştur. Arazi meselesi günden güne çetinleşiyor. Arazinin büyük kısmı Kürtler tarafından zorla alınmış veya alınmak üzeredir. Hükümet memurları buna mani olacakları yerde bunları himaye ve teşvik ediyorlar. Konsoloslarımız cümlesi, Kürtlerin eşkiyalık ve yağmacılıkları, Ermenileri öldürdükleri ve Ermeni kadınlarını İslâm dinini kabule mecbur ettikleri bahsinde müttefikler. Bu cürümlerin failleri hakkında asla takibat yapılmamıştır. İstanbul Ermeni patriği, Babiali'ye ve Adliye Nezaretine sunulan takrir Padişahın Ermeni tebaasının maruz bulunduğu zulüm ve işkenceleri hakiki surette tasvir eder. M.de Giers devam ederek diyor ki: Bu hal Ermeni kütlelerinin git-tikçe daha fazla Rusya'ya doğru kaymalarının sebebini kafi derecede izah eder. Ermenistan'daki Rus konsoloslarının hepsi Ermenilerin bu zihniyetini tasdik ediyorlar. Ermeniler Rusya'nın murakabası altında ıslahat yapılmasını ve hatta Rusya işgalini istiyorlar. Ermeni katogikosu (Doğudaki Hristiyan kavimlerinin hamisi) olan Rusya'dan Türkiyedeki bedbaht Ermenileri himayesi altına almasına cenabı hak adına rica ediyor) Sefir, Ermeni meselesinin Rusya için esaslı bir ehemmiyeti haiz olduğunu takdir ve hükümetin bunu tesviye için ön-ayak olmasını arzu ediyor. Ancak işgal keyfiyetini henüz erken buluyor. «İslahat taraftarı görünüyordu. Lâkin bir kere bu yere ayak basılırsa 1895 senesi kanunu-

nun elim akibetini hatırlamak ve ıslahatı Rus veya Avrupalı memurların tesirli bir murakabası altına almak lâzımdır» diyor. Mr. de Giers Türkiye'nin bulunduğu bu karmakarışık hale nazaran, ıslahatın beklenen sükûneti verememesi ihtimaliyle, ordularımızın bu havaliye girmelerindeki lüzuma hazırlanmalıdır» diye sözüne nihayet veriyor.

Daha 1912 senesi başlarından beri Rusya'daki Açmiyazın Katogikosu, Boğos Nubar Paşayı Osmanlı Ermenilerinin muhtariyetini elde etmek vazifesiyle Avrupa hükümetlerine göndermişti ki bu da Rus siyasetinden başka bir şey değildir.

Rusların Ermenistan hakkındaki kötü niyetlerini örtmek için kullandıkları siyasetle Fransızların Suriye hakkında kullandıkları siyaset yekdiğerine ne kadar uyuyor.

Rus maslahatgüzarı bu Ermeni ıslahatını Ermenistan'ın Ruslar tarafından işgali için atılmış bir adım telakki ediyordu ki, bundan doğru bir şey olamaz. Moskof siyâsetinin Ermeni ıslahatındaki maksadı ne olduğunu pek güzel belli eden bu satırların Rus Turuncu kitabına yazılmış olduğuna hayret ediyorum. Her halde «Cenabıhak canilere cürümlerini itiraf ettirmiş» demekte kendimi haklı buluyorum.

Rulsar bu son senelerde Kafkasya Ermenilerine karşı siyâsetlerini değiştirdiler. Evvelce Ermenileri tazyik altında bulundurduklarından dolayı hakiki Ermeni ihtilâlcilerinin Rusya'ya karşı daima emniyetsizlik ve itimatsızlık beslemekte olduklarını dikkat nazarına alan Moskof şeytaniyeti derhal yol değiştirmiş, Açmiyazın manastırının evvelce müsadere edilmiş olan bütün emlakini geri vermiş. Ermeni siyâsî mahkûmları hakkında umumi af ilân etmek vesaire gibi lütufkârlığa başlamıştı.

Bu siyâset, o zamana kadar Ruslardan nefret eden Ermeni ihtilâlcilerinin de kendilerine kaymasını mucip olmuştu. Bogos Nubar Paşanın Avrupa'da faaliyete başlamasından sonra ve bilhassa 1913 senesi ortalarında Ermeni ıslahatı hakkında Rus teşebbüslerine mani olmak hususunda bize yardım etmelerini ve artık Balkan Harbi sona erdiği için bundan sonra Kürtleri daha fazla inziyat altında bulundurmak ve bu sayede Ermenilerin refahını temin etmek bizce mümkün olabileceğini birkaç defa Taşnaksutyon reislerine bildirmişti.

Bunların çoğundan aldığımız cevap, «Mademki Büyük Devletler işe başlamışlardır, artık bundan vazgeçmek bize mümkün değildir» tarzındaydı.

8 Şubat 1914 itilâfnamesi (anlaşması) bizim için ne kadar elim, Ruslar için ne kadar inşirahı (sevinci) mucip olursa olsun, Osmanlı hükümeti bu itilâfnamenin bütün maddelerini tatbik etmeye tamamiyle karar vermişti. Fakat Rus siyaseti için maniler çıkarmakta güçlük mü düşünülebilir?

Onlar için maksat Doğu Anadolu'da huzur ve sükunun katiyen hüküm sürmemesi değil mi? Bunun için evvela Ermenileri himaye etmek ve onların lehine Avrupa'nın merhamet hislerini uyandırmak lâzımdır. Fakat müteakiben Kürt beylerini ve beylerden ziyade nüfuz sahibi olan şeyhleri teşvik ederek bunları hem hükümet ve hem de Ermeniler aleyhine ayaklandırmak icabeder. Bu mütalâanın sevkıyla Rusya hükümeti bir taraftan mahut Bedirhanî Abdürezzak Beyi Rusya içinde himaye ederek güya Kürdistan Prensiği teşkili için birçok paralar vermiş, bir taraftan da Bitlis'teki Şeyit Tâhâ'yı Bitlis konsolosu vasıtasıyla hükümet aleyhine ayaklandırtmıştır. Bunu Mr. Mandelstamm inkâr etmeye çalışıyorsa da her halde hakikati gizlemek mümkün değildir.

Ermeni Tehciri:

Ermeni ıslahı meselesi bu şekilde cereyan edip dururken, Umumi Harp çıktı. Osmanlı hükümeti Almanya ile akdettiği ittifak icaplarından olarak er geç harbe girmeye mecbur olacağına emindi. Binaenaleyh bu pek müthiş ve uzun olan Umumi Harp senelelerinde dahili ıslahatla uğraşmak mümkün olamayacağından Doğu Anadolu vilâyetleri için getirilmiş olan iki umumi müfettişin memuriyetlerine devam etmesine lüzum görmemişti. Zaten bizim yeğâne gayemiz bu Umumi Harp sayesinde dahili istiklalimize birer darbe teşkil eden ne kadar devlet kararları varsa, bunların kâffesinden (tümünden) kurtulmak ve bundan sonra kendi memleketimizde mahallî şartların icap edeceği ıslahatı bizzat kendimiz yaparak hür ve müstakil (bağımsız) milletler gibi yaşamaktı.

Kapitülasyonları ve Cebellübnan imtiyazlarını kaldırmak emeline olduğumuz gibi, son zamanlarda Rusya'nın cebir ve tazyiki cseri olarak kabul ettiğimiz Doğu Anadolu ıslahatına ait itilâfnameyi de yırtmak istiyorduk.

Ait olduğu bahiste uzun uzadıya anlattığım veçhile biz bu Umumi Harbe bundan sonra haysiyetli milletler gibi istiklâl içinde yaşamak niyetiyle girmiştik. Niyet bu olunca, zannedersem Ermenilerin oturduğu vilâyetlerde ıslahat yapmak için ebedi düşmanı-mız olan Rusya'nın tazyikiyle imza ettiğimiz itilâfnamenin artık vücudu kalmaz.

Bu düşünceler hiç bir vakitte memlekette ıslahat yapmamak fikrinin bizde mevcut olduğuna delil olamaz. Umumi ıslahat yapmak emeli bizde o kadar büyük bir katiyetle vardı ki, esasen bu dahili ıslahatı yapmadıkça memlekette yaşamak imkânı olamayacağına imanımız vardı.

Binaenaleyh bütün dahili ıslahat teşebbüslerini umumi harp-ten sonraya bırakmak ve şimdilik milletin umumî kuvvetlerini harbe tahsis etmek elzem olacağına karar vermiş ve hattâ bu nok-tai nazarımızı Taşnaksutyon reislerine de söylemekten çekinme-miştik.

Nihayet Umumi Harbe biz de girdik. Girişimizden birkaç gün sonra yapılan teklif üzerine Dördüncü Ordu Kumandanlığına tayin olunarak, İstanbul'dan Suriyeye gittim. Bundan sonra Doğu Anadolu vilâyetlerinde ne gibi haller geçtiği, devletin neden dolayı Ermenilerin umumi olarak tehcirine karar verdiğini bilemiyorum. O sırada İstanbul'da cereyan eden müzakerelere katiyen katılmadığım gibi, bu hususta mütalâamı da sormadılar. Yalnız günün birinde Dahiliye Nezaretinden vilâyetlere tebliğ olunan bir muvakkat kanun gereğince, Ermenileri Mezopotamya'ya nakledilerek harbin nihayetine kadar orada oturtulacaklarını öğrendim. Başkumandanlık Vekâletinden de, mülki memurlar vasıtasıyla idare edilecek olan bu tehcir sırasında ordu mıntikasından geçerek Ermenilere bir tecavüz yapılmasına meydan verilmemesi tebliğ olunuyordu. Bundan başka hiç bir şeyden haberin yoktu.

O sırada ben İkinci Kanal Seferi için 1915 senesi sonbaharı nihayetlerinde Suriye'ye sevkedilecek olan askerî kuvvetlerin yegâne menzil hattı olan Pozantılarda her nevi erzak ve zahire toplamakla meşguldüm. Bu menzil hattının intizamsızlığını mucip olacak hiç bir teşebbüs noktai nazarımca Kanal Seferi için pek büyük fenalıklar tevhit edeceği (doğuracağı) için, tehcir olunan (göç ettirilen) Ermenilerin Pozantı'ya gelmekte olduklarını ve oradan

Tarsus ve Adana yoluyla Halep'e doğru yürüyeceklerini haber aldığım zaman son derecede hiddetlenmiştim.

Bu sırada Başkumandanlık Vekâletiyle yapılan muhabereleirim, crdunun harp ceridelerinde mahfuz olduğu için sonradan neşrolunduğu zaman anlaşılacaktır ki, ben Ermenilerin Mezopotamya'ya gönderilmesinden Konya, Ankara ve Kastamonu gibi iç vilâyetlerde yerleştirilmelerini münasip görüyordum. Fakat Devletçe hususi kanuna dayanarak teşebbüs edilmiş olan muameleye itiraz caiz olamayacağından Ermeni muhacir kabilelerinin Adana ve Halep üzerinden Mezopotamya'ya nakillerine mâni olunmamasına dair kati emir aldığımdan çaresiz olarak razı oldum.

O sırada Elazığ ve Diyarbakır vilâyetlerinde Ermeni muhacir kabileleri aleyhine tecavüzler yapıldığına dair uzaktan uzağa haberler alıyordum. Tehcir muamelesi yalnız mülkî memurlar tarafından idare olunuyor, ve orduların bu işle hiç ilgisi bulunmuyordu. Fakat başka ordular mıntıkasında muhacirlere karşı yapılan tecavüzlerin benim ordu mıntıkamda da yapılmasına katiyen tahammül edemeyeceğimden, bu hususta gayet şiddetli emirler vermeyi kendim için bir mecburiyet telakki ettim.

Yine o sırada Pozantı'dan Halep'e kadar olan yol üzerinde muhacirlerin iâşesi için mülki memurlarca kâfi derecede iâşe vasıtaları tedarik olunamadığını ve Ermenilerin cidden acınacak bir sefaletle bütün yol boylarına yayılmış olduklarını haber aldığımdan vaziyeti bizzat teftiş etmek üzere Halep'ten Pozantı'ya kadar bir seyahat yaptım. Orduya mahsus olan menzil ambarlarından Ermeni muhacirlerine ekmek verilmesini emrettiğim gibi, menzil doktorlarının Ermeni hastalarını tedavi etmelerini tenbih ettim.

Hulasa bu tehcir esnasında Ermenilere yapılacak yardımların en fazlasını yapmaktan geri kalmadım ki, bu icraatımı ecnebi ve Ermeni bütün haksever insanların itiraf ettiği şeylerdir.

Ermeni meselesi hakkında Alman Hariciye Nezaretinin resmi muharebelerini neşretmiş olan Mr. Lepsius'un kitabında, bu emirlerimin ve icraatımın bazılarının yazıldığını görüyorum. Bu sırada gerek kıtalar kumandanlarıyla vilâyetlere yazdığım telgraflar kâmilten ordu harp ceridelerinde muhafaza edilmiş olduğu için, bir gün bunlar neşrolunduğu zaman bütün icraatımın sebebi olan insanî hislerim herkesin önünde daha fazla sâbit olacaktır.

Anadolu Ermenilerinin tehcirinden sonra Adana ve Halep Ermenilerinin de tehciri emri mülki memurlara verildiği zaman, ben buna da muhalif bulundum. Bu muameleye lüzum görmediğimi ve bu halin Dördüncü Ordu mıntıkasının iktisadi ve zirai şartlarına kötü tesir yapacağını uzun uzadıya İstanbul'a bildirdim. Fakat mülki memurlara verilmiş olan emirlere karışmayarak yalnız onlara yardım etmekliğim ihtar edildiği için, buna da mani olamadım.

Şu kadar var ki, bütün Ermeni muhacirlerinin Mezopotamya'ya gönderilmesi orada sefaletle duçar olacaklarına emin olduğum için, bunlardan birçoklarının Suriye ve Beyrut vilâyetleri içine yerleştirilmelerini münasip gördüm. Buna müsaade edilmesini ısrarla İstanbul'a yazarak muvafakatlarını aldım. İşte bu sayede bu vilâyetlerde hemen yüz elli bin kadar Ermeni'yi yerleştirmeye muvaffak oldum.

Bunların yetimleri, dul kadınları ve erkekleri için ne gibi yardımlarda bulunmuş olduğumu burada tekrar etmekten çekinirim. Bana öyle geliyor ki, bunları uzun uzadıya anlatmaya kalkarsam insani hislerle yaptığım bu yardımların manevi kıymetine halel gelecek.

Fakat bu kadar yardımlarıma rağmen dış siyasi düşmanlarımızın beni de bu Ermeni vakalarında dolayı manevi mesul saymak istediklerini ve hatta Mütareke esnasında İstanbul'da kurulan hükümet karikatürü tarafından tehcir ve katillerde müşterek mesul sıfatıyla idama mahkûm edildiğim için bir parça tafsilât vermeyi, «Nefis müdafaası» bakımından muvafık buldum.

Bu açıklamadan umumi efkâr takdir eder ki, Ermeni tehcir ve katli meselesiyle ben zerre kadar ilgili değilim. Tehcir kararı verildiği zaman müzakerelere iştirak etmediğim gibi, katilleri icra değil bilakis menettim. Tehcirin yapılmasından sonra muhacirlere azami yardımlarda bulundum.

Fakat acaba İstanbul'da bulunsaydım. Doğu Anadolu vilâyetlerinde ve ordunun gerilerinde geçen hallere vakıf olarak müzakerelere katılsaydım, tehcir kararına muvafakat etmeyecek miydim? Burasını şimdi takdir edemem. Zannediyorum ki, umumi tehcir gibi pek şiddetli ve bütün cihan medeniyetinin alâkadar olacağı bir karar alabilmek için, arkadaşlarım pek büyük sebepler ve vesikalar

elde etmişlerdi. Bu tafsilâtı, kendilerinin neşriyatından, pek yakın bir zamanda, anlayarak şüphe ve meraktan kurtulacağımıza inanıyorum.

Yalnız şurasına kati bir imanla kaani bulunuyorum, ki Ermeniler Kafkas ordumuzun gerilerini tehlikeye koyacak ve ordunun tamamiyle bozulmasını mucip olacak teşebbüslerden geri kalmamışlardır. O derecede ki bütün Osmanlı vatanını tehlikeye koyacak ve Anadolu'nun hepsinin Ruslar tarafından istilâsını mucip olacak bir umumi felâkete imkân vermektense, Ermeni milletini mazarrat yapmaya muktedir olamayacak bir sahaya nakletmeyi arkadaşlarım muvafık görmüş olacaktırlar.

Ben bu meselelerde rey vermeye salâhiyetli bir mevkide bulunmadığım için buralarının aydınlatılmasını arkadaşlarımın vereceği izahata ve gösterecekleri sebeplere bırakıyorum.

Gerçek Sorumlular :

Nakil ve tehcir sırasında meydana gelen vakaların sebebine gelince:

Bunu yukarda da açıkladığım Kürt ve Türk unsurlarıyla Ermeni unsuru arasında altmış-yetmiş seneden beri devam edegelen düşmanlık hissine atfetmek zarûridir. Asırlardan beri bir arada yaşayan bu üç milleti yekdiğerine can düşmanı yapan Moskof siya setinin Allah belâsını versin.

1915 tehciri esnasında yapıldığını duyduğum cinayetler cidden nefrete şayandır. Fakat Ermenilerin ihtilâl esnasında Türk ve Kürtler aleyhinde yaptıkları cinayetler de, alçaklık ve fecaatta bunlardan aşağı değildir. Bütün bu cinayetlerin sebebi her ne olursa olsun, bunların menine çalışılması icap ederdi. Hükümet, Ermeni cinayetlerinden Türk ve Kürt ahaliyi ve Osmanlı ordusuyla Osmanlı siyasi mevcudiyetini korumak için tehciri âcil ve müessir bir çare gibi telakki etti. Fakat bunun neticesinde Kürt ve Türk cinayetlerine sebepler hazırladı. Acaba bunun başka türlü bir çaresi yok muydu? Tehcir sırasında muhacirlerin tecavüzden korunması mümkün değil miydi? Bunun tehcire karar verenlerle onu idare edenlerin açıklamasından anlayacağız. Her halde ben iddia ediyorum ki, kendi ordumun mıntıkasından Ermenilerin geçmesi sırasında bazı tek tük vakalar müstesna olmak üzere, muhacirlere tecavüz edilmesine katiyen müsaade etmedim.

Muhaceretin gösterdiği sefalet manzarasına gelince, Rus istilâsı esnasında Ermeni zulüm ve cinayetlerinden kurtulmak için Diyarbakır üzerinden Halep ve Adana yoluyla Konya'ya ve Erzurum ve Erzincan'dan Sivas'a iltica etmiş olan Kürt ve Türk muhacirlerinin gösterdikleri manzara bundan daha az sefilâne değildi. Fakat o biçareler Müslüman oldukları için hiç bir Alman veya Amerikalı misyoner, onlar için raporlar yazmadı ve onların felâket ve sefaletini edebî bir lisanla anlatmak lüzumunu vicdanında hissetmedi.

Osmanlı Hükümetinin Doğu Anadolu vilâyetlerinden bir buçuk milyon kadar Ermeni naklettirmiş olduğu ve bunlardan altıyüz bin kadarını yollarda kısmen öldürülmüş ve kısmen de açlık ve sefaletten ölmüş olduklarını kabul edelim. Fakat Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ruslar tarafından istilâsı sırasında oralarda oturan Türk ve Kürtlerden acaba ne kadarı Ermeniler tarafından en barbarca cinayetlerle öldürülmüş olduklarını ve ne kadarının hicret esnasında telef olduğunu bilen var mı? İşte biz haber verelim ki bu yüzden ölen Türk ve Kürtün mikdarı muhakkak bir buçuk milyonu geçer. Ermeni katliâmından ve umumi sefaletinden Ermeniler niçin mesul olmuyorlar? Yoksa Türk ve Kürdün kıymeti Morgenthau'lar, Mandelstam'lar ve emsali politikacılar nazarında olduğu gibi insaniyet âleminde de sinekler derecesinde midir?

Hayır efendiler, hayır. Bu milletlerin her ikisini de haksız yere itham etmeyiniz; asıl kabahat bunlarda değil, bunları yekdiğere böyle alçakcasına saldırmaya teşvik eden Moskof siyâsetindedir. Türkü öldürmek, onun binlerce senelik millî şöhretini mahvederek mirasına konmak isteyen ve esasen kan içmekten başka hiç bir şey düşünmeyen Moskof, Ermeni'yi Türke musallat etti. Türk, ölmek için Ermeni'yi öldürmek lâzımdır, fikrine düştü. İşte bundan dolayı şahidi olduğumuz hadise ve facialar meydana geldi. Bir taraftan iddia olunduğu gibi altı yüz bin Ermeni, diğer taraftan bir buçuk milyon Türk ve Kürt yere serildi. Şimdi de utanmak ne olduğunu bilmeyen Moskof siyaseti ve onların Morgenthau gibi ahmak ve budala yardakçıları, bütün kabahatı öldürülmek istenilen Türke yükletmek için dünya matbuatını yaygaralara boğmaya çalışıyorlar.

Mandelstamma Ermenilerin, Van müstesna olmak üzere hiç bir tarafta ihtilâl etmediklerinden bahsediyor. Ben Doğu Anadolu

vilâyetlerinde ve Kafkas ordumuzun gerilerinde cereyan eden hadiseleri bilmediğimi yukarda söylemişsem de, kendi ordumun mın-tıkasında cereyan eden hallere tamamen vakıfım.

1915 senesi ortalarında Zeytin'de ve Urfa'da çıkan hadiseler, tamamiyle bir Ermeni silâhlı ihtilâlinden başka bir şey değildi Musa Baba taraflarındaki ayaklanma da bu ihtilâl tertibatına dahilildi. Bence katiyen meydana çıkmış hakikatlerdendir ki, İskenderun körfezinin başlangıcı olan Resûlhonzir'den başlayarak Dörttyol, Musa Baba, Halep, Antep, Urfa ve Zeytin taraflarında yapılacak bir Ermeni ihtilâlinin Suriye'yi Anadolu'dan ayırabilecek bir teşebbüs olacağını pek güzel takdir etmiş olan Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz Orduları kumandanları Çanakkale muharebelerinin en müthiş anlarında Ermenilere verdikleri emirle bu ihtilâli yapmışlardır. Zaten buralarda Ermeniler çoktan beri hazır bulunduklarından yalnız işe başlamak için bir emir almaları kâfiydi.

Acaba bu kanaatimin doğru olmadığını ilgili devletlerin alâkalı memurları iddia edebilir mi? Şimdi artık muharebe bitmiş olduğundan hakikate vakıf olan umumi efkâr önünde bu noktaların itiraf edilmesini pek namuslu bir hareket telâkki ederim.

Eğer Mandelstamm bu hadiselerin bir ihtilâl olmadığını ve yalnız, nefis müdafaası maksadıyla teşebbüs edilmiş silâhlı mukavemetlerden ibaret olduğunu iddiada ısrar edecek olursa, haber verelim ki, müttefikleri olan Fransız ve İngiliz zabitlerinden bu ihtilâlleri tertip ve idare edenler kendisine cidden gülerler.

İstikbâl Hakkında Düşünceler:

Bugün Umumi Harp bitmiş ve Osmanlı saltanatının en güzide incileri olan Suriye ve Irak ile Arap ceziresi yazık ki ana vatandan ayrılarak Türkiye, yalnız Türklere ait olan mübarek Anadolu'nun kendi elinde kalabilmesini temin için mücadeleye başlamıştır.

Umumi Harp esnasında üç milyonu mütecaviz kurban vermiş olan zavallı Türkiye için yegâne teselliye medar bir şey varsa, asırlık düşmanı olan Çarlığın da mahv ve perişan olduğunu görmekten ibarettir. Bugün Kafkasya'da hâdiselerin doğurduğu hükümetler arasında bir de Ermenistan Cumhuriyeti görüyoruz.

Fakat yine görüyoruz ki, Türkiye Ermenileri, başta İstanbul Patriği Zaven Efendi olduğu halde, Türkleri zararlara sokacak entrikalara başvurmaktan vazgeçmiyorlar.

Türkler Eçmiyazın ve Erivan taraflarında bir Ermenistan Cumhuriyeti meydana gelmesini katiyen muhalif değildirler. Fakat ona mukabil bu cumhuriyetin de Güney Kafkasya muhtelif unsurlarının teşkil ettiği Azerbeycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri ve Asya'nın asıl sahibi olan Osmanlı İmparatorluğu ile iyi geçinmesini ve malına göz dikmemesini katiyetle talep ederler. Erzurum'u, Bitlis'i, Van'ı, Diyarbakır'ı, Elazığ'ı Ermenilerin artık ebedi olarak unutmalarını hem kendilerinin, hem de Türklerin istirahat ve saadeti namına tavsiye ederim.

Türkiye Ermenilerin temini mümkün olmayan bu arzulardan vazgeçtiklerini bilfiil ispat ettiklerini gün vatandaşları olan Türk ve Kürtlerle pek dostâne ve samimi bir hayat geçirmeye başlarlar. İşlerinden mutlaka Ermeni olmak isteyenler için Kafkasya Ermenistan Cumhuriyeti arazisine nakletmek imkânı her zaman vardır.

Fakat Türkiye'de kalmak isteyenlerin bundan sonra kendilerini lekesiz ve hâlis Osmanlı göstermeye çalışmaları ve bu yolda kötü şüpheyi davet edebilecek hareketlerden sakınmaları şarttır. Artık Türk Ermenileri arasında Taşnaksutyonların, Hınçakların vesairenin yeri yoktur. Hatta bu teşkilâtın Kafkasya Ermenistan'ı için de zararlı olacağı kanaatindeyim.

Bugün gerek Güney Kafkasya Cumhuriyetinin ve gerek Osmanlı İmparatorluğunun yegâne vazifesi yekdiğerine yardım ederek harap olmuş memleketlerinin imarına ve hükümetlerinin düzenlenmesine ve takviyesine çalışmalarından ibarettir. Bu dört hükümete teveccüh eden diğer bir vazife de, Moskof felâketinin bir daha Kaf Dağının berisini istilâ edememesini temin etmektedir. Bunun için bu dört devlet arasında münhasıran Moskof istilâsına karşı tedâfüi bir ittifak vücuda getirilmesi bile onların idare başında bulunanlarının en evvel düşünecekleri şeylerdir.

Benim Ermenilere ne kadar iyi davrandığımı herkesten fazla bugünkü Ermeni Patriği Zaven Efendi bilir. 1915 senesi aralık ayında İstanbul'a geldiğim zaman bizzat kendisi Perapalas otelinde beni ziyarete gelerek Patrikhanenin resmi bir takdiriyle bütün Ermeniler namına teşekkür beyan etmişti. Bugün İstanbul Rum Patriğinin entrikalarına alet olduğunu haber aldığım Zaven Efendiye, bir Ermeni severi sıfatıyla ihtar ederim, ki yukarda söylediğim sözleri gayet büyük fikir rahatlığıyla tetkik etsin.

O zaman bu noktai nazarımın Ermenilik namına ne büyük faydalar temin edebileceğini takdir ederek Rum Patriği elinde, oyuncak olmaktan belki nefsinı kurtarmış olabilir.

Eğer biz bu dört yakın doğu milleti yukarda bildirdiğimiz gibi münhasıran Moskoflara karşı tedâfui bir ittifak yapmaz ve Kuzey Kafkas Cumhuriyetinin de teşekkül ederek bu ittifakımıza girmesine yardım etmezsek, senelerden beri hepimizi boyunduruğu altında yaşatmak isteyen Rusya'nın kahredici eline düşeceğimize hiç şüphe etmeyelim.

Kim bilir belki bir gün gelir, şimdi İngiliz ve Fransız nüfuzu altına düşmüş olan zavallı Araplarla Acemler de, bugünkü efendilerinin elinden kurtulurlar ve bizim bugün teşkil edeceğimiz ittifak heyetine girerler. İşte o zaman yakın şark milletleri kendi mukadderatlarının müstakil hâkimi olarak hür bir şekilde yaşayabilirler.

Osmanlı, Ermeni, Gürcü, Azerbeycan, Kuzey Kafkasya politikacılarına gösterdiğim bu siyasi gaye, zannediyorum ki şimdiye kadar fesat ve karışıklık yuvası telakki olunan Yakın Şarkı, yirmi seneye varmaz cennetten örnek verecek ve dışarıya katiyen muhtaç olmayacak derecede mamuriyete götürebilecek bir mahiyeti haizdir.

Osmanlı İmparatorluğunun büyük kısmını teşkil eden Türkler için bu gaye esaslı bir surette mevcuttur. Yalnız ekalliyeti teşkil eden Ermenilerin Osmanlı kalmak istedikleri takdirde, yetmiş sene evvelki Osmanlı Ermenileri kadar saf ve hakiki Osmanlılık hisleri beslediklerini ispat etmeleri kâfidir.

İşte benim kanlı maziye ebediyen gömerek parlak bir gelecek sağlamak için teklif ettiğim yegâne çare budur. Daha iyisini bulacak olanlarla esaslı görüşmelere girişmeye ben de, benimle aynı fikirde olan milletdaşlarım da hazırız.

1913 senesi başlarında Paris'te yapılan Arap Kongresi üyesinden Beyrutlu bir Müslüman, Fransız Hariciye Nazırı Mr. Pichon'a şöyle söylüyordu:

«— Biz gerçi Arap Kongresini Paris'te yapıyorsak da, maksadımız yalnız Arabistan vilâyetlerinde ıslahat yapılmasını Osmanlı hükümetinden talep etmekten ibarettir. Fransa'nın Suriye'yi işgal veya orasını himayesi altına almasını katiyen arzu etmeyiz.»

Mr. Pichon Fransızların Suriye hakkında bir kötü niyet beslemediğine bir misal teşkil etmek üzere bu mükâlemeyi Sefir Mr. Sompard'a o zaman anlatıyordu.

Hemen aynı tarihlerde yani 1913 senesi martının on beşinde Ruslar da Bogos Nubar Paşaya aynı sözleri belki de aynı kelimeleri tekrar ediyordu. Paris Rus Sefiri Mr. İzvolski'nin Rusya Hariciye Nazırı Mr. Sazanof'a yazdığı mektup bu iddialarımızı ispat eder. Bu mektubunda sefir diyor ki:

«Bogos Nubar Paşa, Türk Ermenilerinin, istiklâl veya anayasa değişiklikleri meselelerini hiç bir suretle ele almak istemediklerini müteaddit defalar beyan etti. Yegâne gayeleri Berlin muahedesiyle clerpiş edilerek Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından hazırlanan ve bugüne kadar ölü hüküm halinde kalan ıslahata kavuşmaktır»

Arap ve Ermeni ıslahatçılarının aynı zamanda ve aynı tarzda mülhem olduklarını gösteren bu rivayetler Türkiye'nin taksimi hakkında o zaman Fransa ile Rusya arasında kararlaştırılmış olan siyaseti pek güzel ispat eder zannedirim.

Nihayet 22 Mayıs 1913 te Rusya Hariciye Nezareti Ermeni ıslahatı için ilk adımını atmış, Mr. Sazanof o tarihte Berlin Rus Sefirine yazdığı bir telgrafla Ermenistan ıslahatı için Bâbüâlî nezdinde teşebbüslerde bulunmaya razı olmasını Almanya hükümetinden talep ediyordu ki, bu tarih Enez-Midye hattını Bulgar Türk hududu olmak üzere kabul ederek ilk Mondros Mütarekesini imzaya mecbur olduğumuz tarihlere yani Osmanlı hükümetinin kuvvetten düştüğü zamana tesadüf eder.

Aynı tarihlerde İstanbul'da Ermenilerin milli tezahürleri cidden tasavvurun fevkine çıkmıştı. Ermeni harflerinin icat tarihinin bilmem kaçınıcı senesi şenliklerini yapan Ermeniler, pek büyük nümâyişler yapmışlar ve hatta sokaklarda Ermeni milli renklerini havi konfetiler atmaktan bile çekinmemişlerdi. Biz bunlara Hazreti Eyüp sabrıyle tahammül ediyor ve hoş olmayan bir vakanın çıkmasına mani olacak tedbirler alıyorduk. O sırada ben, İstanbul Muhafızı olduğum halde, Ermeniler tarafından davet olduğum Taksim Bahçesine gitmiş ve Ermeni milletini son derecelerde methedecek surette bir nutuk vermiştim.

Rusya Hariciye Nazırının teklifi, 1895 senesinde Osmanlı hükümetine teklif edilmiş olan ıslahat projesini esas ittihaz ederek yeni

bir ıslahatın projesini tanzim vazifesinin büyük devletlerin İstanbul sefirlerine tevdiinden ibaretti.

İngiltere ve Fransa bu teklifi derhal kabul ettiler. Yalnız Almanya, büyük devletler sefaret memurlarından teşkil edilecek olan komisyona Babıâli tarafından tayin olunacak memurların da girmesini teklif ediyordu. Rusya katiyen buna yanaşmadı ve nihayet asıl Alaköy'de bir Tercümanlar Komisyonunun kurulmasına Almanya'nın da muvaffakatı alındı.

Daha bu komisyon işe başlamazdan evvel İstanbul Rusya sefarethanesi, Baştercüman Mandelstamm'a bir ıslahat projesi hazırlattırmıştı. İstikbalde kurulacak olan bir devletin mütemmim icraatından olan geniş bir mıntıkada sakin olan bir ekalliyet unsurunun haklarının muhafazası namına o devlete böyle bir projenin utanmadan nasıl teklif olunabileceğini takdir etmeyi insaf erbabının vicdanına bırakırım. Fevkalâde ehemniyeti haiz olması (önem taşıması) itibariyle aynen aşağıya yazıyorum.

Eylül 1918 de Erivan ve Ermeniler

Halil KUT (*)

Sabahleyin saat tam dokuzda trenim, Erivan'dan biraz ileri-deki Açmiyatzin'de durdu. Ermeni Hükümeti ileri gelenler ile Ermeni kumandanlar istasyonda beni karşılamak için toplanmış bulunuyorlardı. Tiflis'te olan Alman Generali Von Kres de benimle beraber Ermeni Hükümetini tebrik için bulunmak istemiş ve bu isteğini kırmadığım için O'nun treni de aynı saatte istasyona girdi.

Trenden inmek için hazırlanıyordum ki Van'da tanıdığım ve sempati duyduğum TAŞNAKSUTYON CEMİYETİ Reisi ve sergerdesi eski arkadaşım ARAM vagona girdi. Ermenilerin ARAM PAŞA diye çağırdıkları eski dostum ağlayarak boynuma sarıldı:

«— Hoş geldin Halilciğim, hoş geldin...»

diye içten gelen duygularla memnuniyetini anlatmaya çalışıyordu. Trenden indik, Von Kres'de henüz treninden inmiş bulunuyordu. Şöyle bir selâmlaştık ve sonra ARAM'ın takdimleri ile Ermeni Hükümeti ileri gelenlerini tanıdım, onlar beni nasıl olsa tanıyorlardı.

Ölümün ta ortasına adımımı atmıştım bir defa. Koltuk altındaki tabancamı dirseğimle şöyle bir yoklarken, belimdekini de emniyeti açık bir şekilde taktığımı düşündüm ve nasıl olsa bir çaresini bulurdum.

İstasyondan Erivan'a kadar ikibuçuk kilometrelik bir yolumuz vardı, otomobilime Aram'ı aldım, Von Kres de başka bir otomobile, diğer Ermeni ileri gelenleriyle beraber bindi. Otomobil ilerledikçe yolun iki yanını boydan boya tutmuş olan Ermeni askerleri.

(*) Halil Kut Paşa. «Bitmeyen Savaş», 1972 İstanbul baskısından (s. 237-246).

«— Yaşa Halil Paşa»

diye gösterilerde bulunuyorlardı. Aram tedirgin ve sonra kuşkuluydu, bir ara kulağına eğildi:

«— İki gün önce Dahiliye Nazırı oldum, fakat fırınlar halka ekmek yetiştiremediği için de bir güzel dayak yedim, bütün vücudum hurda haş. Eğer hükümete sadık kuvvetler yetişmeseydi şimdi beraber olamayacaktık... Hükümetin açlık yüzünden halkın üzerinde otoritesi kalmadı, sizin emniyetinizi sağlamak için de yollara, partiye en sadık askerleri dizdik ve şehir etrafındaki dağlara da Hükümet'e en sadık çeteleri yerleştirdik. Sözün kısası Halil Paşa, çok zor durumdayız»...

Şehirde bizim için ayrı bir konak, Von Kres ve maiyeti için de ayrı bir konak hazırlanmıştı, maiyetimle beraber konağa yerleştikten sonra bir ara yalnız kaldım ve maiyetime bir çatışma sırasında yapacakları işi söyledim, bir Ermeni saldırısında bire kadar dövüşecektik.

Biraz sonra, malûm protokol ziyaretleri başladı, usûlen Von Kres'le beraber Ermeni Başvekili'ni, Cumhurbaşkanını makamlarında ziyaretle, yeni kurulan müstakil hükümetlerini tebrik ettik. Von Kres'le daha önce kararlaştırdığımız üzere, o günün akşamı ben Gümrü'ye, O'da Gümrü üzerinden Tiflis'e dönecekti. Kendilerinden gitmemize müsaade etmelerini rica ettik. Aralarında Ermenice konuştular ve sonra Aram Paşa:

«— General Von Kres programına sadık kalarak avdet edebilirler, fakat biz Şarklıyız. Şark adetlerine sadık kalarak yakın komşumuz Halil Paşa'yı bir veya birkaç gece misafir etmeden bırakmayız.»

«— Aram Paşa benim de dönmem lâzım.»

«— Halil Paşa bir gece misafir olmadan seni bırakmam.»

Diğer Ermeniler de ısrarla aynı isteği tekrarlayınca, artık kabalıdan başka çare kalmıyordu. Von Kres'i hep beraber uğurlamak için istasyona gittik. Von Kres treni hareket etmeden önce şunları söylemekten kendisini alamadı:

«— Paşam, aylardanberi gönüllerini kazanmak için uğraştığımız Ermenileri bir günde teshir ettiniz, buna hayret ediyorum. Bir müttefik sıfatıyla bununla iftihar ediyorum.»

Sadece gülerek cevap verdim.

Gerçekten de Almanlar, birinci kademedeki kendilerine bağladıkları Gürcüler gibi, Ermenileri de kendilerine bağlamak için onlara türlü çeşitli vaadlerde bulunmuşlar, para ve tayyare teklif etmişlerdi. İstedikleri, Türklere karşı eski kinleri devam ettirmektir. O zaman siyasî ve iktisadî çıkarları bunu gerektiriyordu, Almanların.

Von Kres'i uğurladık şehre döndük, akşam bastırıyordu, Belediye'nin yeşiller içindeki bahçesinde büyük bir sofra kurulmuştu. Yemekten önce rakılar ve şaraplar açıldı, kadehler kaldırılırken etraftan silâh sesleri başladı... Maiyetim tedirgindi, bir elleri devamlı silâhlarının üzerine gidip duruyor sonra çekiliyor, sonra gene aynı ve onlar bir tek işaretimi bekliyorlardı. En ufak kıpırdamada ve arkadan vurulmak tuzağı içinde yapacağımız iş maîumdu...

Silâh sesleri susup yeniden başladıkça o taraflara doğru Ermeni süvari müfrezeleri gönderiliyordu ve bu müfrezelere emirleri Harbiye Nazırı olan NAZARBEBKOF veriyordu. General Nazarberkof, ben Kuvve-i Seferiye ile İran'a girdiğimde Hoy sırtlarını savunan Rus generali idi. Eskiden düşmandık, şimdi bir gecenin içinde dost olup çıkmıştık. Gece hayli ilerledi, artık herkes yataklarına çekilecekti.

«— Paşam, yarın Ermenilerin en büyük ruhani reisleri Katoğikos'u ziyaret etmeniz, çok değerli bir hareket olacaktır, bunu kabul eder misiniz?»

«— Memnuniyetle»

Ertesi günü öğlene doğru ruhani reis Eçmiadzin Kilisesinde ziyaret edilecekti.

Sabaha kadar tilki uykusu içinde kaldık. Sabahın erken saatlerinde dışarıdan bir uğultu gelmeye başladı, odanın kapısı vuruldu, yaverlerden biri içeri girdi, kaşları çatılmıştı:

«— Sabahlar hayırlı olsun Paşam, dışarıya bakar mısınız, emirlerinizi»

Pencereye yanaştım, meydanda binlerce Ermeni vardı.

«— Arkadaşlar talimatımı beklesinler, herşeye de hazır bulunsunlar, istihbarat alınsın, sonra haber isterim... kimse emri alınmadan hareket etmesin, tamam.»

Herşey olabiliirdi, ama ben ölümün üstüne gitmeye karar vermiştim ve her öyle oluşunda da içimde bir hafiflik duyardım. Giyinip silâhlarımı kontrol ettim, kılıflarına emniyetlerini açık bırakarak yerleştirdim ki Aram Paşa'nın geldiğini haber verdiler. Biraz heyecanlı buldum kendisini:

«— Paşam Ermeni halkına hitaben birkaç kelime söylemenizi rica edebilir miyim?»

Çıktım, istediği konuşmayı yaptım. Yâverim Selâhaddin bu andaki durumumuzu tesbit etmiş, bu notu şöyleydi:

Eylül 1918 sonlarında Ermenilerle müzakere için Erivan'a gittik. Orada müzakereler oluyordu. Oturduğumuz binanın önünde büyük bir meydan vardı, elli altmış bine yakın Ermeni burada toplanmış, Halil Paşa'ya tezahürat yapıyordu. Ermeni Hükümeti'nin Dahiliye Nazırı olan Aram, Halil Paşa'ya bir nutuk vermek üzere halkın arasına çıkmasını teklif etti. Halil Paşa bunu kabul etti, fakat ben sıfırı tükettim, çünkü bu kalabalık bizim memleketten çıkartılmış Ermenilerden müteşekkildi hemen hepsinin bir akrabası, babası, kardeşi imha edilmişti ve bunların hepsi bir intikam hissi ile yaşıyor ve bütün bu katliamları yapan adam olarak Halil Paşa'yı tanıyordu. Ve şüphesiz bu kadar kalabalık halkın bilhassa zulüm gördüğüne inanmış halkın, zâlim telakki ettiği adama karşı herşeyi yapması ihtimali vardı. Bilhassa Ermeni milleti bu hususta çok hunhar idi. Belki hükümet tedbir almıştı ama zayıf Ermeni Hükümeti'nin aldığı tedbirin bu insanların önünde kıymeti birşey olamazdı. Biz halkın arasında kurulmuş kürsüye gitmek için kapıdan çıktığımızda, bir çığlık koptu. Bu ne idi. Belli değildi. Önde Aram, arkasında Halil Paşa, o'nun arkasında ben kürsüye geldik. Artık buradan sağ dönebileceğimizi ümit bile etmiyordum, pahalıya satmaya, sıfır vaziyete düşmemeye uğraşıyor, bunun çaresini düşünüyordum, herhalde pahalı da satacaktık, çünkü Halil Paşa ile beraberdim ve o silâhına sarılınca mutlaka pahalıya mal olurdu. Bütün dikkatimle kulak kesilmiştim. Halil Paşa soğukkanlı bir şekilde kürsüye çıkınca bir alkış tufanı koptu. Ve Paşa konuşmasına şöyle başladı:

«Zâlim bir padişahı yıkmak için, hür ve mes'ut bir vatan kurmak için elbirliği ettiğim Ermeni milleti!»

«Vatanımın en korkunç ve acı günlerinde vatanımı düşmana esir olarak tarihten silmeye kalktıkları için, elbirliği ettiğim Ermeni milleti!»

«Vatanımın en korkunç ve acı günlerinde vatanımı düşmana esir olarak tarihten silmeye kalktıkları için SON FERDİNE KADAR YOK ETMEYE ÇALIŞTIĞIM ERMENİ MİLLETİ, bugün Türk milletinin âlicenaplığına sığındığı için huzura ve rahata kavuşturmak istediğim Ermeni milleti. Eğer siz Türk Vatanı'na sâdık kalırsanız, size elimden gelen her iyi şeyi yapacağım. EĞER YİNE BİR TAKIM ŞUURSUZ KOMİTACILARA TAKILARAK TÜRK'E VE TÜRK VATANINA İHANETE KALKARSANIZ BÜTÜN MEMLEKETİNİZİ SARAN ORDULARIMA EMİR VEREREK, DÜNYA ÜSTÜNDE NEFES ALACAK TEK ERMENİ BIRAKMIYACAĞIM, AKLINIZI BAŞINIZA ALIN.»

«Köylerinize, evlerinize ailelerinizin saadeti için dönün ve çalışın, zaman bugünkü yaraları siler.»

Hülâsaten aynen naklettiğim bu nutuktan sonra, müthiş bir gürültü ve onunla beraber bir alkış tufanı koptu, kaldığımız binaya döndük. Ertesi sabah erkenden Erivan'dan Gümrü'ye hareket ettik. Halil Paşa'ya trende nasıl korkmadan bu kalabalığın arasına girdiğini ve orada Ermenilere bu kadar sert ve acı hitab edebildiğini sordum. Cevabı şu oldu:

— Aram'ın teklifini kabul etmemek bir korkaklık olurdu, oraya çıktıktan sonra da ürkek bir konuşma Türk'ün kahraman ruhuna hürmetsizlik olurdu, ben de bu kürsüden sağ döneceğimi düşünemiyordum, fakat şerefli bir ölümü korkaklığa tercih ettim.

— Paşam bu asil ânu sizinle bir defa daha yaşamak isterim.

— Selâhaddin, zelil yaşamaktansa ölmek, işte Türk'ün binlerce senelik tarihinin tek ifadesi.

Başımı önüme eğdim, Halil Paşa'ya derin bir saygı duyuyordum.

Nutuk bitmişti, tehlike devam ediyordu, Ermeni Hükümeti'nin hazırladığı program gereğince Ermenistan'ın binaltıyüz senelik bir mazisi olan Eçmiadzin Kilisesine doğru kafil halinde ilerlemeye koyulduk. Yolun her iki tarafı gene askerlerle tutulmuş ve onların arkalarında düzlüklere serilmiş derme çatma arabaları

içinde ve kilise meydanında MUHACERET SEBEBİYLE aklıktan sefil ve perişan binlerce Ermeni bulunuyordu. Bu kötü manzara her görende olduğu gibi benim de insanlık duygularım üzerinde acı bir iz bıraktı ve fakat ne var ki, yaşadıkları devleti içinden yıkmaya çalıştıkları için, rahat ve kazançla dolu bir hayat yerine, koca Türk Devleti'nin topraklarına ve malına göz diktikleri için bu hale düşmüş oldukları da bilinen bir gerçektir. O'nu yıkmak isteyenler kendi vatandaşlarımız da olsalardı aynı şekilde hareket etmekten geri kalmazdım, nitekim biz kendi arkadaşlarımızı bile devlet için mukadder âkibetlerine göndermekten çekinen insanlar değildik, devlet ihmal ve ihaneti kabul etmez.

Nihayet kiliseye ulaştık. Katoğigos'un oturduğu büyük salona girdik. Ruhani lider merasim elbiselerini giymiş bizi ayakta karşılıyordu, uzun ak sakallı, kırmızı yanaklı yaşına rağmen sıhhatli olduğu gözükken bu muhterem ihtiyarı önce askerce selamladım, sonra ellerini samimiyetle öptüm. O da gözleri yaşarmış bir halde beni yanaklarımdan öptü.

Katoğigos, Kafkas lehçesi ile Türkçe konuşuyor, anlaşılmadı. Gıyım zaman Karabet Ayıcıyan tercümanlık yapıyordu. Ayıcıyan hukuk tahsilini İstanbul'da yapmış, sonra Van'da adliye müfettişi olmuş, Van kargaşalıkları sırasında kaç kaç taa Erivan'da soluğu almış Ermeni komitacılarındandı.

Katoğigos bir iki konuşmadan sonra, bizi yemek masasına davet etti. Sofraya et, pilav ve şarap koymuşlardı. Yenilip içilmeye başlandığı sırada Katoğigos bir sırasını getirdi.

— Bak oğlum Halil Paşa, biz Cenabı Hakkın ihsanı ile aklıktan ölmeyecek kadar birşeyler bulup geçiniyoruz, fakat yollarda serilmiş, dökülmüş olan halkın hali pek acı, acaba tarafı âlinizden bize biraz olsun imdat mümkün müdür...?

Sağ tarafımda oturan Kurmaybaşkanım Basri'ye döndüm.

--- Dokuzuncu Ordu'nun ihtiyat erzak durumu nedir?

Basri Bey küçük not defterini çıkardı, bir sayfasını açtı ve kimsenin göremeyeceği şekilde bana uzattı. Defterdeki kayıtlara göre bunların toplamı 9. ve 3. Ordu'ları üç sene doyurabilecek kaddardı, buna ilâve olarak o senenin mahsulü de toplanıyordu. Şu oluyordu ki yüz veya iki yüz ton buğdayı elden çıkarmamız, bizim ordularımızda bir değişiklik meydana getirmezdi.

— Bana bir kâğıt veriniz.

Masada bulunan bütün Ermeniler, gözleri dört açılmış bekliyorlardı ve bu bekleyişte bir dolu ümitle açlık vardı. Yazmaya başladım.

«9. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya,

Derhal 9. Ordu deposundan peyderpey 200 ton hububat Eçmiadzin istasyonuna gönderilecek ve orada Ermeni Hükümeti'ne teslim edilecektir. Vakit geçirilmeden sevkiyata başlanması bilhas-sa lüzumludur.»

— Bu telgrafı gönderiniz, derhal çeksinler.

Bir el uzandı telgrafı kaptı okudu, ayağa fırladı, bir Ermeni atlısına sevinçle verdi. Ermeni atlısı yanında diğer atlılarla beraber telgrafhaneye doğru dört nala kalkmış gidiyordu ve havaya silâhlar sıkılıyordu, sanki büyük bir şenlik vardı, ruhanî lider Katöğigos hıçkırma hıçkırma ağlıyordu. Ziyafet bitmişti.

Şehirdeki konağımıza doğru ilerlerken halk bizi çılgınca alkışlıyor ve sevinç gösterileri yapıyordu, açlar bütün kinlerini unutmışlardı, belki de şunu öğrenmelerini istiyordum ki koca Türk Devleti, ihanet edenlere karşı insafsız olabilir ve fakat düşman da olsalar açız diye avuç açanlara karşı da merhametlidir. Avcı çukurundan, düşman askerine matrasını atan çok Türk savaşıncısını görmüşüzdür biz.

Van'da jandarma kumandanlığı yaptığım sırada tanıdığım Adliye Müfettişi Karabet Ayıcıyan, bir ara yanıma sokuldu.

— Paşam, İstanbul'da bıraktığım âilemden üç dört yıldır haber alamıyorum, acaba bir yardımınız olabilir mi?

diye boynunu büktü. İçimden: «Ulan ne halt ettin de karıştın bu işi iere de şimdi de âilenin telâşı içindesin, rahat batmış mıydı sana. İstanbul'da, sonra da devlet seni taa Van'a göndermiş Adliye Müfettişi olmuşsun.. al âileni otur yerinde, koca devleti yıkmaya seni ni kaldın a kerata» dedim amma hatırını da kırmak istemedim, İstanbul'a şu telgrafı çektim.

«İstanbul'da Bakırköy Zeytinlik'te ikamet etmekte olan Ayıcıyan Âilesine benim namı hesabıma ve fakat benden bahsetmeden

elli altın ödeyiniz, ayrıca kendisine her ay 100 kâğıt lira veriniz. Karabet Ayıcıyan'ın da Erivan'da sağ ve sıhhatte olduğunu bildiriniz.

HALİL»

İstanbul Merkez Kumandanlığı telgrafa hemen cevap vererek, emrin yerine getirildiğini, ailenin sağ ve sıhhatte olduğunu bildirdi.

Karabet Ayıcıyan bunu öğrendiği vakit gözlerinin içi gülüyordu.

— Nasıl insansın, sen Halil Paşa..

dedi sonra çıktı fırladı gitti, arkasından baktım başını sağa sola sallaya gidiyordu. Bir ara bir dostunu gördü, ona heyecanla bir şeyler anlatmaya başladı, ne söylediğini anlamıyordum amma tahmin ediyordum.

« Bir Neslin Dramı » ndan : Bakû'ya Doğru

Hüsamettin TUGAÇ

«Bir Neslin Dramı» nın Birinci Cildi, yani benim tutsaklık ve kaçışım sırasına ait olan birinci kısmı, Suşehri'ndeki 3. Ordu Karargâhına gelip, Raporumu verdikten sonra bitti. O parça benim, uzun tutsaklık hayatımın hikâyesi idi. 2,5 yıl süren tutsaklık dönemi ve 4 aylık kaçış günlerinin çok maceralı ve tehlikelerle dolu olaylarını canlandırdı ve kapandı.

Şimdi Suşehri'nde, 3. Ordu Karargâhındayım.

Türk ordusunu denetlemek için o sıra bir kurulla birlikte Suşehri'ne gelen Enver Paşa, beni de İstanbul'a istemişti. Fakat Vehip Paşa, o çevre durumunu iyi bilen biricik subay diye beni kendi karargâhından ayırmadı. Erkânı Harbiye'nin / Kurmay Heyeti'nin I. şubesinde, «Teşkilâtı Mahsusa / Özel Haber Alma Kurulu»na bağlı olarak çalışmaya başladım. Karargâhta en iyi dostum, Kurmay Yüzbaşı (Çobanoğlu Zeki) idi. Şube Müdürümüz Kurmay Binbaşı Hüsrev (Hüsrev Gerede - eski milletvekili) Bey'i iyi tanıyordum. Karargâhtaki geri hizmetler örgütünün fakirliği gözümün önündeydi şimdi bile. Benim için tek umut kaynağı, ihtilâl yapmış ve dağılmış olan Rus Ordusunun ezici ağırlığının üstümüzden kalkmış olmasıydı. Bundan başka bu ordunun bıraktığı topraklarımızda pek çok araç, yiyecek gibi şeylerin de çokça bulunmasıydı. Artık karnı tok, sırtı pek olarak karşımıza çıkacak bir

(*) Em. Albay (Pasınlı) Hüsamettin Tugaç, «Bir Neslin Dramı»ndan İstanbul 1975, s. 223 - 229

düşman ordusu da olmadığına göre, bu durumda çetecilerin hesabını çabuk göreceğimize inanıyordum.

Ancak yeni bir saldırıya girişmek çok düşünülecek bir konu idi. Bu saldırı için yön Kafkasya olacaktı. Azerbeycan, Türk ordusunu imdadına çağırmıştı. Orada savaş görmemiş, silahsız, teşkilatsız milyonlarca Türk vardı. Buna karşı, Bakû'dan gelme Bolşevik-Ermenilerin saldırma tehlikesi karşısında idik. Ama Türkler, yardıma kesin şekilde muhtaçtı. Bolşevik-Ermeni ortak saldırısı; İngiliz desteğine dayanıyordu. Ruslar şimdilik sahneden çekildiklerine göre, İngilizler temel politikaları gereği, Bakû'ya (Petrol için) egemen olma bakımından çaba göstermekteydiler. Bir İngiliz saldırısı, İran üzerinden, Hazer denizine ve Bakû'ya yönelmişti. Güney Kafkasya'ya, Azerbeycan'a ve Bakû'ya kadar uzanacak İngiliz Kuvvetleriyle ergeç çatışılacaktı. İşin can alacak noktası bu durumda Kafkasya, Orta Asya'nın kilit noktasıdır. Buraya egemen olacak bir devlet, tüm Orta Asya'yı kontrol altına alabilecek üstün bir durum kazanır. Burası «Turan»ın kapısıdır. Zengin petrollü buraya ayrıca yüksek bir değer verdirir.

Kısacası bu cephelerde sonucun aleyhimizde olduğu belirlenmişti. Irak ve Filistin cephesi harekâtından sıyrılama durumu karşısında, Enver Paşa'nın 3. Orduyu, Kafkasya'ya taarruza memur etmesinde; Filistin cephesine yardım edilecek yerde, Kafkasya'ya yönelmek büyük bir yanlış değil mi idi? Sırf askerlik bakımından düşünülürse bunun bir zaaf olduğu kanısına varılır. Şu kadar ki, 1918 başlarında 3. ordudan bazı güçlerin Filistin cephesine gönderilmeleri de mümkün değildi. Asker aç ve güçsüzdü. Savaştan da bıkmıştı. Kuvvetleri, bulundukları yerlerde tutabilmek, eğer bunlardan bir kısmını Filistin cephesine göndermeye kalkışacak olursa, bunların kaçmaları tehlikesini, 3. ordu komutanı Vehip Paşa, Başkomutanlık Vekiline açıkça bildirmişti.

Yeni Bir Sahnenin Açılan Perdesi

Rusya'nın «Çarlık Devleti» ortadan kalkmıştır. Devrim, topluluğun kaderine yeni bir yön çizmek tutumu ile ortaya çıkmıştır. Neler olmuş, neler olacaktı, Rusyada? Henüz bilmiyorum ama, Doğu cephemizde Rus ağırlığı birdenbire kalkmış, yerine Ermeni Taşnak kuruluşunun kabına sığmayan ihtirasları, eli silahlı ve kılıklı olarak işe girişmiş bulunuyordu.

Hazer denizi yakınlarından, Akdeniz'e kadar Türk ve İslâm topraklarında bir düş Ermenistan'ı kurulacaktı. Bu öylesine ham hayâl idi ki, bir denizde yaşayan bir canavarın; o denizi yutup, bitirmesi demekti. Ne var ki, Ermeni Komitecileri arkasına taktığı Ermenileri, bu yolda harcama girişimine sokan bazı büyük devletler de vardı işin başında.

1918 yılı. I. Dünya Savaşı'nın kesin sonuca erdiği yıldır. Bu yılın başında ben, Sibirya'dan dönmüştüm. Tutsaklıkta geçirdiğim 2,5 yıllık serüveni «Bir Neslin Dramı» adlı kitabımda belirttim.

Şimdi «BİR NESLİN DRAMI» nı, ordu içinde birlikte yaşayacaktım. Bu ayrı koşullar, ayrı olaylar içinde bir dramdı. 3. Kafkas Ordusu Komutanı Vehip Paşa'nın, hiç de akla getirmedığı ve belki gerek de görmediği bir sefere gidecektik. Çar ordusunun, cep hemizi basan yükü gerçi üstümüzden kalkmış ve Rus ordusu, Doğu Anadolu'yu boşaltmıştı. Bu yük; şimdiki Rize, Trabzon, Ağrı, Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Van, Muş, Bingöl, Tunceli illerini kapsıyordu. Bunlardan; Muş, Van, Erzurum, Erzincan illerinde Ermeni Taşnak çeteleri at oynatıyordu. Van'da 5 Ermeni taburu, her yöne saldırmaya ve Müslümanları yoketme işlerine girişmişlerdi. Bütün bu Doğu kent, ilçe ve köylerinde; camiler, evler, kuyular Türklerden öldürdükleri kişilerin cesetleriyle doluydu.

3. Ordu Harekete Geçti..

1918 yılının ocak ayında bir gece, Vehip Paşa ile Enver Paşa arasında yapılan konuşmalar sonunda varılan kararda; Ermenilerin giriştikleri bu öldürmeler karşısında, 12 Şubat 1918 günü artık harekete geçme emri uygulanacaktı.

Bu sırada III. Kafkas Ordusunun gücü ve durumu şöyle idi :

37. Tümen Karadeniz bölgesinde, Tirebolu'da. Komutanı Albay Kâzım (Kâzım Özalp)

2. Kafkas Kolordusu: II. Tümen Komutanı (Yakup Şevki Paşa)

1. Kafkas Kolordusu: 9. 10. 12. Tümenler.

IV. Kolordu: Çapakçur, Bitlis, Van Gölü bölgelerinde: 12. ve 5. Tümenler.

III. Kafkas Ordusunun savaş gücü toplamı : 12.332 kişiydi.

12 Şubat 1918 de I. II. Kolordular Erzincan, Bayburt bölgelerinde ileri harekete geçtiler.

1. Kolordunun önü bomboştu. 13 Şubatta Erzincan'a girdi. Düşman yoktu. Ermeniler yollarda ve Erzincan'da ele geçirdikleri halkı öldürmüşlerdi. Kaçıp kurtulanlar da, dondurucu soğuktan yollarda ölmüşlerdi.

II. Kolordu ise; 19 Şubatta Bayburt'u aldı. Erzincan'dan çekilen Ermeniler, Dersim Aşiretlerinin saldırısına uğradılar ve Erzincan'da yaptıkları kıyımın cezasını çektiler.

24 Şubatta, Trabzon, 37. Tümen tarafından alındı. Ortalıkta düşman yoktu. 12 Martta Erzurum ele geçti. Ermeniler burada yetersiz bir karşı koymadan sonra çekildiler. Erzurum'da bir büyük kıyımı, bir Rus subayı önlemişti.

Erzurum'dan çekilen Ermeniler; Erzurum ve Hasankale köylerinde çok insan öldürmüşlerdi.

Van'da Ermeniler karşı durmak istedilerse de, sonunda İran'a çekildiler. Van, 2 Nisanda alındı. Bu tarihe kadar işgaldeki tüm Türk toprakları artık elimize geçmişti. Ermeniler bu yerleri savaşırsız bıraktılar. Ancak, her fırsat buldukları yerde, masum ve günahsız insanları öldürmekten de geri durmadılar. Türk askeri, bunları kaldırdı, toprağın koynuna gömdü.

Bu kanlı olaylar, tarihte az görülmüştür.

Yukarıda da belirttiğim gibi 1918 yılı, I. Dünya Savaşı'nın kesin sonuca eriştiği yıldır.

1914 yılı sonlarına doğru bu ordu, Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın idaresi altında yaptığı Sarıkamış Saldırısında yenilgiye uğramıştı. Bu yenilgi, bir askeri yenilgi olmaktan daha çok doğa ile çarpışmanın sonucu bir felâket olmuştu.

Bu ordunun böyle bir saldırıya ne kerte hazırlıksız ve ne denli büyük eksikliklerle girişmiş olduğu, BİR NESLİN DRAMI, kitabımızda biraz da olsa açıklanmıştır.

Felâketin ne denli büyük olduğu, şu rakamlarla tüm belirtilir:

Tutsak ve şehit toplamı : 40.000 kişidir. Yaralı, hasta ve kaçaklarla birlikte ordunun insan toplamı üçte bire inmişti. Ayrıca tifüs ve başka hastalıklar da geri kalanı sürekli kemirmişti. Ordu Komutanı Hâfız Hakkı Paşa bile, tifüs hastalığından ölmüştü.

Bu ordu, Sarıkamış savaşlarına 150.000 mevcutla girmişti. Bölge yoksul, nüfus azdı. Bölgenin temel nüfusu sayılan aşiretlerden «Muvazzaf» asker alınamıyordu. Bu nedenle ordunun kaybını doldurmak mümkün değildi. Eriyen tümenler, esas mevcutlarının yarısını bile dolduramadılar.

Geçen Yıllara Bakış ve Değerlendirme

Geçen yıllara göre daha şiddetli olan bu 1914-15 kışında, dağların geçit vermediği bir mevsimde; doğanın ve üstün sayıda düşmanın saldırı gücü iyice hesaplanmadan bu orduyu, kumar oynar gibi harcamanın nedenini anlamak güçtü. Bu konu üzerinde çeşitli yorumlar oldu. Kimisi Enver Paşa'nın, Rusları güçsüz sayarak, ucuz bir ün kazanmak hırsına yüklendi. Kimileri; Almanların o sıra sıkışan Avusturya cephesine bir yardım olsun diye Enver Paşa'yı bu serüvene sürdüklerine yordular. Bu yorumlamaların ikisinin de bu davada payı olabilir. Şu var ki, Enver Paşa; bu ordunun açlıktan, hastalıktan bunaldığı yerde büsbütün eriyip biteceğine inanmış, öylesine yok olmaktansa Kafkasya'ya girerek bol erzaka kavuşmasını, ölümden kurtulmasını düşünmüş ve bu nedenle de ordunun başına geçerek onu bu yola sürüklemiş (Yazar bu dipnotu işaretini koymuş fakat açıklamayı yazmamış).

Her ne hal ise 3. Ordunun beli kırılmış. 9. Kolordunun komuta erkânı, subay ve erlerinden çoğunu kaybetmişti. X. Kolordu, 3. Tümen Komutanı esir oldu.

Sarıkamış Savaşları, Rusları da bozmuş ve yıpratmıştı. Bu nedendir ki Ruslar, bu Türk bozgunundan pek de faydalanamadılar.

1918 yılı boyunca cephe, Kafkas sınırının biraz batısında dindi kaldı. Bu karışıklıkta Ruslar: Van gölü dolaylarında ve Murat ırmağı önünde; Bitlis, Muş yönlerinde ilerlediler. Bu bölgede önemli stratejik davranışlar ve karşılıklı büyük çevirme hücumlarıyla, iki taraf da birbirini tehlikeli durumlara soktu. Sonunda Sarıkamış Zaferini kazanan General Yudenic daha iyi hazırladığı büyük bir yan saldırısıyla bizi ağır kayıplara uğrattı.

Bir kolordu 3. tümen komutanı, birçok yüksek rütbeli subay, bu harekette tutsak oldular! Enver Paşa da güç kurtuldu!..

1915-16 Kışı savaşı:

1916 yılı, Rus ordusunun aralıksız saldırıları ve Türk ordusunun başarılı karşı koymalarına rağmen, yenilgiyle geçti.

(Yazarın notları burada kesiliyor.)

1918 Hâtıraları:

Erzincan, Erzurum ve Karsın Kurtuluşu

Rifat ERDAL (*)

ERZİNCAN'A DOĞRU

Sabahın erken saatlerinde tabur hazırlandı; her sabah Rus siperlerinin gerisinde bulunan zeminliklerden yanan ocakların dumanı görüldüğü halde, o gün duman görmediğimiz gibi, siperler üzerinde hiçbir canlı göremedik. Ruslar çekilmiş miydi yoksa? Yine de öncü tertibâtı alarak siperlere yaklaştık... Evet, siperlerde de, zeminliklerde de kimse yoktu. Ruslar geceden çekilip gitmişlerdi. Biz yürüyüşe devam ediyorduk, fakat karın çokluğundan yürüyüş çok müşkül oluyor, karları göğüsleye göğüsleye yol alıyorduk, hareket ettiğimiz günün akşamına kadar ancak 15 kilometre yol alabilmiştik.

Asker neşelenmiş, sefaleti, yorgunluğu unutmuş, bir ân evvel şehir ve kasabalarımızı işgal etmek, oradaki vatandaşlarımızı Ermeni katliamından kurtarmak istiyordu. Şubat'ın 15 ve 16'ncı gün ve gecelerini yürüyerek, Erzincan'ın 10 kilometre mesafede bulunan Yalnızbağlar köyüne girdik, burası büyük bir köy olmasına rağmen, halkı tamamen muhacir olup gittiği için Ruslar, köyün bütün evlerini söküp, enkazını cepheye taşıyarak zeminlik yapmışlardı. Köyde bir çatı altı bulamadık, geceyi evlerin harabelerinde geçirerek ertesi gün yani 17 Şubat 1918'de Erzincan'a hareket ettik. Erzincan civarında zayıf bir Ermeni kuvveti ile karşılaştık. Yarım saatlik bir müsademedен sonra Ermeniler epeyce zayıf ve

(*) Rifat ERDAL, «Bir Yedek Subay'ın I. Dünya Harbi Hâtıraları», Hayat TARİH Mecmuası (Eylül 1971) Sayı 8, s. 76-77; (Ekim 1971), Sayı 9, s. 73-74

rerek kaçtılar. Erzincan'a girdik ve ilk faciaya şehirde şahit olduk. Ruslar çekilince, Rus Ermenileri halktan ele geçen bir çoklarını şehid etmişlerdi. Sokak aralarında ölülerle karşılaştık. Türk askerinin şehre girdiğini anlayan, evlerine ve mahzenlere saklanmış olan halk, meydana çıkıp askere yardımcı olmaya başladılar.

Ruslar, Erzincan'da bir çok erzak, silâh ve cephane terketmişlerdi. Anbarlar dolusu un çuvalları, et ve balık konserveleeri, tonlarla şeker ele geçirdik. Artık erzak beklemeye lüzum kalmamıştı. Ruslar'ın zayıf olarak bıraktıkları hayvanları ele geçirip götürebilecekleri kadar erzak yükleyip, beraberimizde taşıyorduk. Akşamları konaklayacağımız yerde büyük bir kazanla su kaynatıp içine 50-60 kadar et konserve ve lüzumu kadar da Ruslar'ın terkettiği peksimeti doldurup, papara yaparak askere yediriorduk. Askerler, çantalarına kilolarca şeker ve muhtelif erzak konserveleeri doldurmuştu. Hem bölüğün hazırladığı papara ve diğer erzakı yiyor, hem de kendi çantalarındaki muhtelif erzaktan istifade ediyorlardı.

Bir hafta zarfında asker bayağı kendine geldi. Türk askerinin karnı doyduktan sonra, her türlü müşkülü yener ve hiç bir engel onu durduramaz. Gündüzleri mütemadiyen yürüyorduk. Asker, bol erzaktan lüzumu kadar istifade edip gürbüzleşmeye başladığı gibi, her yerde bol miktarda bulduğumuz arpa, saman ve hayvan küs-belerinden bol bol yiyen zayıf hayvanlar da semizliyordu.

Erzurum'a yaklaştıkça, Ermeni kuvveti artıyor ve bizimle bir kaç saat müsademe etmek cüretini gösteriyorlardı. Ruslar'ın bırakıp gittikleri bol miktardaki silâh ve cephanelerden istifade ediyor ve bize karşı makinalı tüfek ve top bile kullanıyorlardı ama, makinalı tüfek ve topta acemi oldukları, tam manasıyla belli oluyordu.

Çardaklı'dan hareketimizin 15'inci günü Kötür Köprüsünü geçip Mamahatun ve Aşkale'ye girdik; Erzurum'a taarruz hazırlığı başladı. Ermenilerin Erzurum civarında bir ölüm-kalım mücadelesi yapacaklarını haber alıyorduk. Aşkale kazasının Cinis, Merdiven, Ağaver köylerine girdiğimiz zaman, gözlerimizi yaşartan facialarla karşılaştık. Köy halkından bir çoklarını câmilere ve evlere kapayıp yakmışlardı. Bu köylerden sağ kalanlar, bizim askerin köye girmesi üzerine, yangın yerlerinde ölülerini aramaya başladılar.

ERZURUM'UN İŞGALİ

11 Mart 1918 akşamı Alaydan aldığımız emir üzerine, gece yarısı Erzurum'un İstanbul Kapısı istikametinde ilerlemeye başla-

dık, 12 Mart 1918 şafak atarken bizim tabur ve civarımızdaki taburlar, İstanbulkapısından Erzurum'a girdik. Erzurum'un içinde sokak muharebesi başladı. Ermeniler sokakların köşe başlarını ve yüksek evlerin pencerelerini tutmuş ateş ediyorlardı. Bir kaç top da Erzurum-Erzincan şosesini takiben Erzurum'a yürüyen birlikler üzerine ateş ediyordu ama, Ermeniler topçulukta acemi olduklarından şarapneller ve taneler, yürüyen birliklerin 500 metre sağ ve sollarına düşüyor, zarar vermiyordu. Biz, askere süngü taktırmış bir taraftan görebildiğimiz Ermenilere ateş etmekle beraber, bir taraftan süngü hücumu ile sokak başlarını tutuyor, sokak aralarında kaçışan Ermenilere yetişip süngülüyorduk.

Allah Allah seslerini duyan halk da yavaş yavaş evlerinden çıkmaya ve Türk askerlerini görünce eline geçirdiği balta, kazma, kürek ne buldu ise askerin önüne düşerek, Halid Ağa Otelı civarında bulunan ve Rusların malzeme anbarı yapmış olduğu Ulucamiye doğru koşmaya başlamıştı.

Camiin kapılarını kırıp içeri giren halk, oradan elde ettiği Rus silâh ve cephanelerini alıp askerle birlikte düşman avına çıktılar. Öğleye doğru, şehrin içinde silâh sesleri azalmış ve Ermenilerden sağ kalanlar Kars Kapısından çıkıp, Deveboynu'na doğru kaçmaya başlamışlardı.

Ulucami anbarının muhafazasını benim bölüğe vermişlerdi, anbarda yığın yığın elbise, çamaşır, postal ve keçe çizmeler vardı. Bölük efradı, üzerindeki yırtık elbise ve çamaşırları çıkarıp yeni elbise ve çamaşırlar giymiş, ayaklarına postal ve çizmeler geçirmişlerdi. Bizim bölük âdeta bir Rus birliğine benzemişti. Rus elbiselerinin yakalarında topçu, piyade, süvari alâmetleri vardı. Bu alâmetleri söktürüp askerin kıyafetine bir çeki-düzen verdik.

13 Mart 1918 günü Hasankale'ye girdik. Sonra yola devam ettik. Bizim Alayın taburları artık Sarıkamış'a taarruz hazırlığına başlamıştı.

Haber aldığımıza göre buraya kadar bizimle müsademeyi göze alan Türk Ermenileri olup, Rus Ermenileri bunlara iltihak etmemişti. Sarıkamış'a taarruz ettiğimiz taktirde, Rus Ermenileri de bunlara iltihak ederek Sarıkamış'ı müdafaa edeceklerdi.

Sarıkamış'a taarruzdan bir gün evvel Kolordu Emir Subaylığına tayin edildim. Kolordu Kumandanımız Albay Kâzım Karabekir

Bey'di. Horosan'da Kolordunun Harekât Şubesi Müdürü ve Kurmaybaşkan vekili Binbaşı Avni Bey'i ziyâret ederek, kendimi takdim ettim; beni alıp Kumandanın oturduğu köy odasına götürerek Kumandana takdim etti, bu suretle vazifeye başlamış oldum.

Kolorduya iltihakımın ikinci günü 9. Tümen birlikleri Sarıkamış'a girmişti, Kolordu Karargâhı da, bir kaç gün sonra Horasan'dan hareketle Sarıkamış'a gidip ormanlar içinde bulunan askeri binalara yerleştirdik. Kumandan, kolordulara ait şifre anahtarını, Kur'an-ı Kerim'e el bastırmak suretiyle yemin ettirip, teslim etti ve şifre muhaberatını idare etmemi emreyledi.

KARS'A GİRİYORUZ

Kolordu karargâhı, 9. Tümenle birlikte Kars'a 10 kilometre mesafedeki Benliahmet köyüne girdiğimiz zaman, Kars tarafından üzeri açık bir otomobilin beyaz bayrak çekerek bize doğru geldiğini gördük. Biraz sonra iki Ermeni subayı gelip Kumandanı selâmlıyarak, kendilerine iki gün müsaade edilmesini, bu müddet zarfında Kars'ı tahliye edip çekileceklerini bildirdiler. Kumandan bu talebi kabul etmedi ve ertesi günü Kars'a girmek üzere bütün kıtaata emir verdiğini, Ermeni kuvvetleri tarafından ateş edilmediği takdirde hiç kimsenin burnunun dahi kanamıyacağını ve herkesin işleriyle meşgul olabileceğini, aksi takdirde ağır muamele yapılacağını bildirerek, gelen Ermeni subaylarını Kars'a iade etti.

25 Nisan 1918 günü sabahın erken saatlerinde Kars'ı her taraftan muhasara edip, yavaş yavaş şehre girmeye başladık. Kıtalar gerek şehrin kenarında ve gerekse şehre girdikten sonra mukabele görmediği gibi, şehirde hiç bir kimse yoktu. Bütün çarşı pazar açık olup, canlı kimse yoktu. Ayağı tutanların bir kısmı Ermeni kuvvetleriyle beraber kaçmış bir kısmı da korkudan evlerin mahzenlerine ve kuytu yerlere saklanmışlardı. Kolordu Karargâhı Kars şehrinin yakınında bulunan tayyare hangarındaki binalara yerleşti. Ertesi günü Kars'ın yerli halkından Türk'lerle Bolşevik idaresinden memnûn olmıyan Rus tebaasından bir çok kimse meydana çıktı ve bunlardan ayrılan bir heyet gelip, Kumandana arz-ı tazi-mat eylediler. Kumandan iş ve güçleriyle meşgul olmalarını ve kendilerine hiç bir suretle müdahale edilmeyeceğini söyledi. Uç

gün sonra Karargâh, Kızılçakçak'a nakledildi. Ve 1 Mayıs 1918 günü Tümenlere Gümrü'nün işgali emri verildi.

Gümrü'ye girişimizden bir hafta sonra Kâzım Karabekir Bey'in Mirlivalığı terfiine dair olan şifreyi ben açtım ve temize çekerek Kumandana götürdüm. Kâzım Karabekir Paşa merhum, son derece memnun oldular; Kumandanın yanından çıkar çıkmaz keyfiyeti Kurmaybaşkanı Binbaşı Avni Beye arzettim. Ayrıca Kolordu şubelerine de telefonla Kumandanın Paşalığa terfiini müjdeledim. Ertesi günü de büyük bir salonda tebrik merasimi hazırlanarak Zabitâna şerbet ve şekerler ikram edildi. Gümrü'de birkaç ay kaldık.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Ermenilerin Türklük Aleyhdarı Propagandaları ve Bir Belge

Doç. Dr. Saim SAKAOĞLU (*)

Yeryüzünde bizimki kadar düşmanı çok olan bir millet yoktur. Sınır komşularımızı göz önüne alırsak, bu hakikat daha açık olarak ortaya çıkar. En son örnek olarak Kerkük'e reva görülen muameleleri gösterebiliriz. Bütün dünyada, belki bir iki istisnası ile bizi tarafsız bir gözle inceleyecek cemiyet yok gibidir. Pek çok imparatorluğun varisleri olan bizler, ayrıca mensub olduğumuz din sebebiyle de yabancılar tarafından tarafsız bir incelemeye tabi tutulamamışızdır. Geçmişlerindeki askerî hezîmetleri unutamayanlar, her zaman bir haçlı zihniyetiyle hareket etmişler, Türk milletine olmadık kötülüğü reva görmüşlerdir. Türk'ü öldürmek zafer, Türk'ün kendisini korumak için savaş meydanında yaptıkları katliam olmuştur. Kıbrıs'ın son 20 yıllık çizgisi bunun çok güzel bir örneğidir.

Başkalarının bizi yanlış tanımasının sebebi acaba nedir, mesul şahısları kimdir? Bu hususta hakikati söylemek biraz acıdır. Mesul şahıs biziz, derdin üzerine gitmeyen, gitmemekte ısrar eden biziz. Biz Türkler kendimizi gerektiği şekilde tanıtamadığımız gibi, hiç bir zaman eksik olmayan düşmanlarımız da aleyhimizde fazlasıyla propoganda yapmışlardır. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nı takip eden günlerde Amerika Birleşik Devletlerinde görülen rum propa-

(*) Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

gandası, Amerikalıları bir anda aleyhimize çevirecek kadar kuvvetli idi. Oradaki rumların gösterdiği gayret insanı şaşırtacak kadar dikkate değerdi. Geçen yaz aylarında yurdumuzda üzümlere gördüğümüz bir gömlek modası vardı. Tişört adı verilen gömleğin üzerinde İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerindeki bazı ünlü üniversitelerin adı ve hayali armaları vardı. Sokak züppeliğinden başka bir şey olmayan bu maymunvarî taklitçilik, bizdeki gençlerin millî hislerden nasıl mahrum bırakıldıklarının güzel bir işareti idi. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Rumlar ve onların davasına gönül veren Amerikalılar, üzerinde «KIBRIS RUMLARINDIR» yazan gömlekler giydiler. Kıbrıs haritası üzerine yazılan bu slogan, diğer Amerikalılar için son derece tesirli olmuştur. Hemen her üniversitede Yunan tarihi ve medeniyetinin okutulması, Rumların bizden daha çok tanınmasına yardımcı olmuştur. Bu sebeple, Amerikalı, ataları böyle büyük bir medeniyet (!) kuran kavmin çocuklarını nasıl barbarlıkla itham edebilirdi? Amerikalı nasıl olur da Atlılar katliamını rumlara yükleyebilirdi? Bunların dışında rumların en tesirli propagandası, küçük boy kartonlar üzerine tabetikleri ve Türklerin Kıbrıs'tan çıkmasını çok ağır bir dille isteyen afişlerdi. Bunlar, daha ziyade arabaların arka pencerelerine yapıştırılmıştı. Papaz Makarios, Los Angeles'a geldiği gün, şehrin zenci belediye Reisi Bradley, hava alanına kadar gidip karşılamıştı. Makariosun yapacağı konuşmayı dinlemek için Rum ve Ermeni dernekleri elbirliği ile çalışıp yüzbinlerce lira yardım topladılar. Bir koltuğun 500 liraya satıldığı bu konferanslarda Makarios, Rum ve Ermenileri birliğe çağırmış, davalarının aynı olduğunu söylemişti. Bu beraberliğin diğer bazı tezahürleri, aşağıda Ermeni mitingleri münasebetiyle vereceğimiz örnekler arasında daha açık bir şekilde görülecektir.

Bütün bunları, en az bizim kadar Turizm ve Dışişleri Bakanları kadar, konsolosluklarımızın en kıdemsiz memurları bile bilmektedir. Evinin kirası devletten, içtiği viskisinin parası devletten, bol maaş, pek çok gümrük kolaylığı, haftada birkaç defa kokteyl veya benzeri toplantılar... Yurtdışında bizi temsil eden mesul şahısların istifade ettiği nimetlerden (!) bazıları. Bütün bu rahatlıklardan sonra kim millî dava ile uğraşır? Yurt içindekiler de, yurtdışı sıramız ne zaman gelecek diye hesap peşinde... Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra Los Angeles konsolosluğumuza gelen propaganda malzemesinin miktarı gülünecek kadar azdı. Rumların gö-

nüllü propagandistlerinin yanında bizim devlet imkânlarımız, ne hazindir ki, pek azdı ve onlar da zaten bize dost olan üç-beş kişiye iletildi.

Biz, böyle eli kolu bağlı dururken düşmanlarımız çoktan Uskûdar'ı geçmişlerdi. Ermenilerin, her yıl dünyanın belli başlı merkezlerinde yaptığı gösteriler bile hakkımızda silinemeyecek kadar kuvvetli yanlış kanaatler uyandırmaktadır. Beyrut, Marsilya, Detroit, Los Angeles gibi Ermenilerin çokça bulunduğu yerleşme merkezlerindeki bu gösteriler radyo, televizyon vs. gibi yayın organları ile çok geniş bir sahaya da yayılmaktadır. Bütün bu aleyhte propagandalar ile, masum bir kimsenin suçlu gösterilmesi gibi, biz, suçsuz insanları öldüren caniler, barbarlar olarak tanıtılmaktayız. 1976 bütçesine konulduğunu sevinçle öğrendiğimiz propaganda ve tanıtma ödeneğinin çok iyi bir şekilde değerlendirilmesi bizler kadar yurtdışında yaşayan ırkdaşlarımızın da arzusudur.

Ermeniler'in her yıl tekrarladıkları bir komedi vardır. Masum bir cemiyet hüviyetine bürünüp haklarını aramak isterler. Bir buçuk milyon masum insanın katledildiğinden bahsederler. Fakat kendi atalarının yaptıklarından zerrece bahsetmezler. Sanki, Türkler, yurtlarında huzur içinde yaşayan bir milleti hiç bir sebep yokken öldürmüştür. Onlara ve onların borusunu öttürenlere göre durum böyledir. Binlerce belge, onlar için hiç bir şey ifade etmez. Onlar, propagandanın bütün zalimliği ile bizi itham ederlerken kendilerini temize çıkarma açıkgozlüğü ve kurnazlığı içindedirler. Güneşin balçıkla sıvanamayacağı hakikatini bilemeyecek kadar dogmatik fikirlere sahiptirler.

Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunduğum esnada şahidi olduğumuz hadiseleri, belgeleri ile ortaya koymaya çalışacağım. Bunlar üniversite kürsülerinden parklara kadar her yerin propaganda için nasıl kullanıldığının örnekleridir. Benzeri daha pek çok hadiseyi ise anlatmaya yerimiz müsait değildir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin California eyaletinde, hepsi de aynı ön adı taşıyan 9 üniversite bulunur. Bunların devam eden adları kuruldukları şehre göredir. En büyüklerinden biri olan U.C.L.A. (University of California Los Angeles) kampusu içinde yer alan ve 3 milyon cilt kitaba sahip olan kütüphanenin geniş bir giriş bölümü vardır. Burada 20 kadar camekân içinde günün veya ayın mühim hadiseleri ile ilgili kitap ve resim sergisi açılır. Anı-

lacak olan ünlü kişilerin eserleri, mektupları, fotoğrafları vs. teşhir edilir. Bunlar aşağı yukarı 2 ilâ 3 hafta kadar camekânlarda kalır, sonra yerine başkaları sergilenir. Benim, bu üniversiteye adımımı attığım da tarih 6 Mayıs 1974 idi. Ben gelmeden birkaç hafta evvel bu kütüphanede açılan bir kitap sergisi benden sonra da tam 2 ay hiç değiştirilmeden kaldı. Bu sergi, Ermeni propagandası yapan bir sergi idi. İçlerinde, Doğu Anadolu'yu Ermenistan toprakları içinde gösteren haritalar da vardı. Amerikanın çeşitli iş kollarında şöhrete ulaşmış ermeni asıllılar uzun uzun tanıtılırken, sinsi bir Türk düşmanlığı da gizlice yürütülüyordu. Öyle anlaşılıyordu ki bu sergi, Ermenilerin her yıl 24 Nisan'da tekrarladıkları «dövünme» yıldönümleri ile ilgili olarak hazırlanmıştı.

Bu kütüphanede binlerce Türkçe ve Ermenice kitap vardır. Her iki dil de Near-East Department içinde bulundukları için, bu iki dilde yazılan kitapların katalog memurları da aynı salonda bulunmaktadırlar. Bize ait olan kitapları, İstanbul Üniversitesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunu bir Türk hanım fişlemektedir. Ermenice kitapları ise ermeni asıllı bir kadın fişlemektedir. Fakat, bu kadının çalıştığı bölmenin duvarlarında her biri gazete sayfasından büyük olan iki ilân asılıdır. Bu ilânlarda Türklere hakaret edilmektedir. Bu sadist kadın, makamının ve vazifesinin kendisine verdiği mesuliyeti bir yana bırakmış, Türk hanımın ve karı karşısında delicesine hareket etmektedir. Kütüphane şeflerinden birinin ermeni asıllı olduğunu söylemeye bilmem lüzum var mıdır?

Aynı kütüphanenin bizim kitaplarımıza ait çeşitli bölümlerinde şu çirkin manzara ile sık sık karşılaşsınız: Bir kitap alınmış, bize ait bölümlerden biri yırtılmış. Veya, her hangi bir kitapta yer alan lehimizdeki bölümler yok edilmiş, kitap rafa gelişigüzel fırlatılmış. Bu durumu kütüphaneciler bile önleyememişlerdir. [Orada, kütüphaneler açık raf sistemine göre çalışırlar. Okuyucular raflar arasına girer, istediği kitabı seçer. Beş kat ve birkaç yüz raf arasında sizi kimseler göremez.]

Ermenilerin 1974 Nisan'ında yaptıkları toplantıları takip edemedim. Bulunduğum şehir küçük bir yerleşme merkezi olduğu ve pek az ermeni bulunduğu için belirli bir toplantı vs. yapılmadı. Yalnız, Los Angeles'e indiğimde, beni misafir eden Türk arkadaşımın evinde bir el ilânı buldum. Karşı dairede kalan Amerikalı ar-

kadaşı eline geçen bu ilânı bizim Türk gencine getirmiş. Bu el ilânın ilk sayfasının ortasında sıkılmış bir yumruk, bunun da alt ve üstünde şu yazılar bulunuyordu: Ermenistan. Seni sevdik, fakat ayrılmak zorunda kaldık. Türkiye bunu ödeyecek. Bunlardan başka öldürülen Ermeni sayısı ve bazı ithamlar.

Bu el ilanının 2. sayfası, hemen her yerde gördüğümüz Ermenistan haritasına ayrılmış. Bu haritada, Giresun, Erzincan, Sason ve Bitlis'i de içine alan hattın doğusu «Wilsonian Grant» olarak gösterilmektedir. Bu da, A.B.D. nin eski başkanlarından Woodrow Wilson (1913-1921) tarafından 1919 San Remo Barış Konferansında teklif edilen Türkiye-Ermenistan sınırıdır. Bu el ilânını diğer sayfalarında yer alan şu cümleler dikkati çekicidir: Ermeniler hâlâ 'Türklerin idaresi altında bulunan kendi toprakları için hürriyet mücadelesine devam ediyorlar; Türk hükûmeti Ermenilerin kendi toprakları ve vatanları için hak tanımıyor; bir buçuk milyon Ermeni şehidi, Türklerin suçu için bir Nuremberg bekliyorlar, vs.

A.B.D. ndeki her üniversitenin öğrencilere, öğretmenlere, memurlara ve yakın çevre halkına dağıtılan günlük gazeteleri vardır. Sabahın erken saatinde üniversiteye adımını atan herkes belirli yerlerdeki gazetelerden alıp okur. Biraz evvel sözünü ettiğimiz U.C.L.A.'in de böyle bir günlük gazetesi vardır. Daily Bruin adını taşıyan bu gazetenin 23 Nisan 1975 günlü sayısının bir tam sayfası, aynı üniversitede okuyan Ermeni talebelerin kurduğu «The Armenian Studies Club» tarafından satın alınmış ve bizim aleyhimize olan bir ilân olarak kullanılmıştır. Sayfanın ortasında, harap olmuş bir Ermeni kilisesinin fotoğrafı yerleştirilmiştir. Bunun üst tarafında da iri puntularla şu iki soru dikkati çekmektedir: Burası neresidir? O niçin harap olmuştur? Fotoğrafın altında ise özetle şu cümlelere yer verilmiştir (bunlar daha ziyade iki sorunun cevabıdır): Bazılarınız onun gelişmiş bir ülke olduğunu hatırlar. Şehirlerin etrafı verimli çiftliklerle çevrili idi. Bunlar, tam 60 yıl evvel, Türk hükûmeti tarafından 24 Nisan 1915'te sistemli olarak imha edilmeye başlayan ermenilerdi. Türkler onlara işkence etti, tecavüz etti ve onları öldürdü. ... Mevcut Ermeni (ve Rum) okulları, yetimhaneçeri ve kiliseleri, anlaşmaların garantisine rağmen sistemli bir şekilde yok edilmektedir. Ermeniler adalet ve tazminat istiyorlar.

Biz, U.C.L.A.'da bulunan birkaç araştırmacı Türk, gazetenin pek çok nüshasını konuldukları yerden alıp imha ettik. Ama, bizim im-

ha ettiğimiz miktar binlerce derginin yanında pek büyük bir miktar değildi.

Ertesi gün görebildiğimiz bir başka üniversite gazetesi, Güney California'nın en büyük özel üniversitesi olan University of Southern California'nın 24 Nisan 1975 tarihli nüshasında ise şehir merkezinde yapılacak miting haber veriliyordu. Northridge'deki Cal State University gazetesinin de bu mahiyette bir habere yer verdiğini orada okuyan arkadaşlar söylemişlerdi. Böylece bütün üniversite gazeteleri haber ve ilân yolu ile Türk düşmanlığına alet oluyorlardı.

Los Angeles Times, Batı Amerikanın en büyük tirajlı gazetesidir. Hafta arasında 1.200.000 basar. Pazar günleri ise bu miktar 1.500.000'ü bulur. 24 Nisan 1975 günlü sayısında «20. asrın diğer bir kurbanı, Ermenistan: Katliamın acı hatıraları» başlığı altında, fikir yazılarının yer aldığı sayfada, U.C.L.A. profesörlerinden Ermeni asıllı Avedis K. Sancıyan'ın bir yazısı yer aldı. Burada da Doğu Anadolu'yu içine alan ütöpik bir Ermenistan haritasının yer aldığını söylemeye bilmem lüzum var mı? Sancıyan, bu yazısında Ermeniler, Türkler vs. hakkında bilgi verdikten sonra Amerika parlementsunda yapılan çalışmalara geniş yer vermektedir.

24 Nisan 1975 günü Ermenilerin miting yapacağı, şehrin ticaret merkezi olan Down Towh'daki City Hall'ün civarına gittim. Yanımda Türk arkadaşım Dr. Enver Konukçu da bulunuyordu. Burada ayrı ayrı yerleri dolaşp Ermenilerin neler yapacağını tesbit edecektik. Öyle sanıyorum ki, oturduğumuz yere otobüsle bir saatten fazla çeken bu yerde geçirdiğimiz 5 saat zarfında pek çok faydalı şeyi öğrenmiş olduk. Aşağıda bunları sıra ile anlatacağız.

City Hall'ün önündeki parka vardığımızda saat 10.00 idi. Parkın içinde 100 kadar insan vardı. Bunların da çoğu yaşlı idi. Parkın her tarafına pankartlar asmış ve dikmişlerdi. Uygun bir yere ise kürsü kurulmuştu. Biz evvelâ parkın içini gözden geçirdik. Buradaki 100 kadar insan yaşlı Ermenilerdi. Konuştukları şey umûmiyetle o günün nasıl olması idi. Bunlar, uzun yıllardan beri A.B.D. nde yaşadıkları için ingilizce konuşuyorlardı. Biz, tam programı bilemediğimiz için esas toplantının saat kaçta yapılacağını da öğrenememiştik. Bir müddet parkın içinde ve civarında dolaştık. Parka gelen yol başlarında orta yaşlı ve genç Ermeniler ellerinde çeşitli renkteki kâğıtlara basılmış aynı el ilânını dağıtı-

yorlardı. Bu işi o kadar ileri götürdüler ki oto-parklardaki arabaların cam sileceklerinin altına, açık pencerelerden içeri bıraktılar. Bu el ilânında neler yazılı olduğuna geçmeden evvel parktaki pankartlara neler yazılmış, onları görelim.

1915-1975: Ermenilerin Türkler tarafından katledilişinin 60. yılı.

Türklerin dış yardımı afyon.

Biz intikam istemiyoruz, fakat adalet istiyoruz.

Bir milletin katiline yardımı durdurun.

Ermeniler vatanlarının Türklerden geri alınmasını isterler.

Biz 60 yıl bekledik, fakat daha fazla bekleyemeyiz.

Evvelâ Ermenilerdi, sonra Rumlar, şimdi de Kıbrıslılar. Bundan sonraki kim?

Türk ordusu Kıbrıs'tan çık.

Türklerin ellerindeki topraklarda Hür Batı Ermenistan.

Bu topraklar için Ermeniler kan verdiler, Türkler ise sadece eroin.

Webster Sözlüğünün tarifi: Türk zalim bir idareci demektir.

Dökülen kanlarımız rahat değildir.

Bu pankartlardan her birinden en az 10 tane yazılı idi. Bazıları ise 30'dan fazla idi. Bunların bir kısmı parkta idi. Fakat daha çoğu, Los Angeles'in en işlek yeri olan Down Town'da yürüyenlerin elinde idi. Bu yürüyüşü kısaca anlatmak isterim. Yürüyüşe kimler katıldı, bilmenizi isterim.

Down Town, Los Angeles'in ticaret hayatının aktığı yerdir. Pek çok California bankasının genel merkezi buradadır. Bu bölgede yaşayanların çoğu Zenci ve Meksikalıdır. Her köşe başında trafik ışığının yanında polis de bulunur. Hiç kimse trafiği aksatmaz. Polis, bir yayayı yolun ortasından karşıya gönderebilir. Burada trafiğe kimse karşı koyamaz. Ermeniler de bunu bildikleri için adeta eğitilmiş gibi yürüdüler. Ben bir sokak başında durup geçenleri seyrettim. Sokağın başında bekliyen Ermeni gençleri ya yaların durması gerektiği anda derhal yürüyenleri durdurup trafiğin vasıtalarına tahsisini sağlıyorlardı. Onlar da biliyordu ki en küçük bir aksama polisle çatışmalarına sebep olabilirdi. Böylece Down Town bir saate yakın işgal edildi. Yolun yalnız sağ kaldırımını onlara verildiği için trafikte her hangi bir tıkanıklık olmadı.

Bu yürüyüşe katılanlar arasında ve en sonda yer alan birkaç kişilik bir grubun varlığı da gözlerden kaçmamıştı. Sirtında küçük bir çocuk taşıyan bir kadın ve etrafındakiler kürtlerle ilgili el ilânları dağıtıyorlardı. Ayrıca taşıdıkları pankartlarda şu sözler dikkati çekiyordu: Kürdistan mültecilerine yardım - Kürdistan'daki jenosidi durdurun - Kürt kültürünü kurtarın - Kürdistan için hürriyet - Kürdistan'a kendi kendine idare.

Yürüyüşe katılan Ermenilerin arasında bulunan bazı yaşlıların boyunlarında gazete sayfası büyüklüğünde plâkalar vardı. Bunların üzerindeki yazılarda şunlar yazılı idi: Van katliamından kurtulabilen, Adapazarı katliamından kurtulabilen, Urfa katliamından kurtulabilen vs.

Çeşitli istikâmetlerden gelen gruplar City Hall'ün önünde toplandılar. Bunlar yol boyunca çeşitli marşlar söylediler. Siyah bir çelengi parkın uygun bir yerine koydular. Toplantıya katılanlar arasında dinî liderler dikkati çekiyordu. Gelenler arasında her dereceden okul çocukları vardı. Bilhassa lise derecesindeki okulların talepleri okul kıyafetleri ile gelmişlerdi. Ermenilerin aczini gösteren bir pano, marifetmiş gibi kürsünün önüne konulmuştu. Burada 3 Ermeni askeri bir Türk askerini öldürüyordu. Konuşmalarda dikkati çeken şey kendi davalarının yanında başka meselelere de fazlası ile ilgi göstermeleriydi. Kıbrıs meselesi, Amerika'nın Türkiye'ye yapacağı yardım, eroin gibi meseleler, sanki Ermenilerin davasının gönüllü avukatlarıydı.

Çok evvelden basılan başlıksız bir gazete de bu arada parktaki Ermenilere dağıtıldı. Biz de hiç belli etmeden yaklaşıp bir adet alabildik. Burada da bilinenler temcit pilâvı gibi ortaya sürülüyordu. Ölüler için yapılan bir âbide, bilinen harita, bu toplantıların programı ve bol miktarda da ilân yer alıyordu.

Bu arada hayatım boyunca ututamayacağım bir hadiseye şahit oldum. Ermeniler muhtelif istikametlerden City Hall'ün önüne gelirken ben de bir grubun içine katılıp birlikte yürüdüm. Kafiledekiler epeyden beri yürüdükleri için hayli yorulmuşlardı. Ama, menzile varmaları için sadece 100-150 metre kalmıştı. İki genç Ermeninin konuşması beni son derece şaşırttı. Yavaş yürüyen birine bir arkadaşı Türkçe olarak aynen şunları söyledi: «Yoruldu mu?» Arkadaşının cevabı yine Türkçe olarak şöyle idi: «Biraz dinlenelim, yorulduk.» Dr. Enver Konukçu ile ben, tanınıyoruz diye Türkçe

konuşmaktan çekiniyoruz, Ermeniler düşmanı oldukları, haklarında olmadık yalan ve iftirayı savurdıkları bir milletin dilini pürüzsüz bir şekilde konuşuyorlardı. Burada bulunmalarının hikmeti Türkleri kötülerdi. Ellerinde bunu gösteren pankartlar, ceplerinde bunu ispat eden el ilanları vardı. Fakat dillerinde bizim dilimiz, Türkçemiz vardı.

Konuşmalar sırasında ateşli bir grubun dışındakiler pek ilgilenmediler. Bilhassa kadınlar getirdikleri yemeklerle orayı tam bir piknik yerine çevirmişlerdi. Erkeklerin de hatipleri dinlemekten ziyade schbeti tercih etmeleri gözden kaçmıyordu.

Parkın hemen dışında çeşitli televizyon istasyonlarının kamerası ve mikrofonları hazır. Gelip geçenlere bu toplantı ile ilgili görüşlerini soruyordu. O akşam bunların hepsini çeşitli TV kanallarında seyrettik. Ermeni hatiplerin konuşmalarından bölümler, parktaki bazı Ermenilerden, bilhassa çeşitli dernek başkanlarından kısa beyanatlar bu arada milyonlarca Amerikalıya dinletildi ve gösterildi. Bütün kanalların yayını takip ettim. TV istasyonları ister istemez taraf tutuyordu. Siz, haklarında hiç bir bilgiye sahip olmadığınız bir milletin, bir buçuk milyon insanı öldürdüğünü iştirseniz, her halde hemencecik inanmak zorunda kalırsınız.

Buraya kadar Ermenilerin hakkımızda yaptığı iftiraların bir bölümünü anlattım. Bu bahsi kapatmadan önce, dağıtılan el ilânlarından birkaç cümleyi vermek istiyorum. Böylece bize karşı yürütülen kampanyanın sadece bir parçasını sizlere sunmuş olacağız.

El ilânının başlığı şöyle: Join us to right the wrong - Hatayı düzeltmek için bizimle birleşiniz.

Starting on April 24, 1915 and continuing up until 1923, more than ONE AND HALF MILLION Armenian men, women, and children were murdered under the most brutal methods available. Within that short period, Turks succeeded in wiping out the Armenians, who had lived in their lands for more than 3.000 years. The survivors of the initial onslaught were rounded up and deported to the Syrian desert, condemned to die of hunger, thirst and further assaults

.....

You should know that \$ 37,6 million of tax dollars was approp-

riated to Turkey yearly. Supposedly to stop the cultivation of the opium poppy which heroin is derived.

.....

We ask your support in our battle on behalf of Armenian National aspirations.

Bütün bu hadiseler olup bittikten birkaç gün sonra, yukarıda adını andığımız kütüphanenin raflarında tesadüfen elime geçirdiğim bir dergide gördüklerim beni bu satırları yazmaya zorladı. Bu dergi ve içindeki yazıyı sizlere kısaca tanıtmak istiyorum.

Derginin adı Muslim Outlook. Londra'da neşredilmiş. Bizim okuduğumuz sayı 18 Mart 1920 tarihini taşıyor. Derginin numarası ise 22. Bu yazı, o derginin ilk iki sayfasında yer alıyor. Yazının başlığı İngilizce olarak şöyledir: Massacre of Mussulmans by Armenians. Bu belge Rusların resmî dökümanları arasından alınmıştır. Hattâ numarası bile vardır: 31. Belgenin yazılış tarihi 3 Mart 1918, yazılış yeri ise Erzurum. Bu belgeyi Erzurum şehri askerî kumandanı önyüzbaşı Aboral, Kafkas Ordusu Komutanlığına göndermiştir. Demek ki bu belge yazılışından iki yıl sonra İngilizlerin eline geçmiş ve İngilizce olarak bütün dünyaya duyurulmuştur. Burada önyüzbaşı Aboral'ın şahidi olduğu hadiseler, daha doğrusu insan cellatlığı birer birer anlatılmaktadır. Aboral, bir yanılmayı önlemek için, zaman zaman kullandığı (o, onlar) gibi zamirlerin yanına (Türk, Türkler) gibi açıklayıcı notlar ilâve etmiştir. Bir Ermeninin yaptığı canılığı ise (Bizzat kendisi bana anlattı) diyerek dile getirmektedir.

Yazı hakkında daha fazla bilgi vermeyeceğiz. Yapacağımız tercümeler, bir Rusun, Ermeni mezalimi hakkındaki müşahadelelerini dile getireceği için kimsenin doğruluğundan şüphe etmemesi gerekir. Bir Türkün yazacağı aynı mealdeki ifadeler ise başkaları tarafından şüphe ile karşılanabilirdi.

Kafkas ordusu komutanlığına,

26 Şubat 1918 öğle üzeri, bir bölük milis, demiryolunu temizletmek ve istihkâmlara yol açabilmek için Türkleri toplamaya başladı. Bu emir General Antranik'ten gelmişti. Bunu şehirdeki milislerin reisi Faracyan yerine getiriyordu... İşçilerden üç grup teşkil edildi. Birincisi Kars Kapısına gitti, ikincisi Oltu Kapısına doğru, üçüncüsü de Trabzon Kapısına doğru gitti. Tahminen saat 3

sularında, askerlerimden biri, Kars Türklerinden, Aziziye tabyalarına alındıklarına dair bir şikâyet getirdi. İmza'nın doğruluğunu anladım. Şikâyetin tarihi 27 Şubat'tı. Erzurum'dan ayrılırken demiryolu civarında 70 ölü vücut (Türk) gördüm. Bunlar, başlarından, boyunlarından ve göğüslerinden kurşunlarla delik deşik edilmişti. Karın ve kalplerinde süngü yaraları vardı. Daha sonra gördüğümüz muamelelerden bazıları aşağıdadır:

Türkler, kalabalık gruplar halinde tahta barakalara sokuldu. Oturacak yer kalmamıştı. Demiryolunda çalışan işçilerin şahadetine göre o gece Ermeniler Türklere birer birer ateş ettiler. Sonra da barakaları yaktılar.

Üçüncü grupta yer alan Trabzon Kapısındaki Türklere ise makineli tüfeklerle ateş açıldığı bana haber verildi. Şimdi size, 26 Şubat gecesinin kabus ve kanını tasvir etmeye çalışacağım. Ermeniler muhtelif zamanlarda Türkleri evlerinde kapalı tuttular ve yaş on dördün üzerinde olan erkekleri topladılar. Yaşlıları da aldılar. Onlardan kollar teşkil ettiler. Bunları tüfek ve kamçılarla döverek şehrin dışına sürdüler. Orada Türkleri çok iptidai bir şekilde katlettiler...

Şehirde çok büyük bir korku vardı. Herkes öteye beriye kaçıyordu. Çocukların çığlıkları, kadınların feryatları şehrin her yanından işitiliyordu. Ermeni askerleri şehrin her yanında gruplar halinde dolaşıyorlardı. Devamlı olarak kuvvet kullanarak evlerin kapısını açıyorlardı. Derken, felâket ruhunun sarstığı o müthiş gece geldi. O gecenin dehşeti kanları dondurmıştır. Çığlıklar gittikçe arttı... Bir kadının çığlığını işittim. Kapıyı açıp merdivenlerden yukarı tırmandım, oda kapısını açtım. Orada, tepeden tırnağa silahlı yedi ermeni askeri gördüm. Bir tanesi elinde bir mum tutuyordu. Diğerleri öteyi beriye arıyor, bir yandan da vahşice katliamda bulunuyordu. Peçeleri açılmış üç Türk kadını vardı. Yüzlerinden kanlar akıyordu. Buluzları yırtılmıştı. Memeleri kanlı bir şekilde ortada idi. Diğer bir köşede çocuklar vardı. Korkudan ölü gibiydiler. Çocuklardan biri gözlerinden yaş akıtarak acı bir çığlık attı. Ermeni askerlerinden biri çocuğun ağlamasına mani olmak istedi. Fakat korkan çocuk hiç bir şey anlamadı. Ermeniler tüfekleri ile çocuğun başına vurmaya başladılar. Çocuk yere düştü ve ağlamayı kesti.

... Orada birkaç Ermeni'yi buldum. Bir lamba ışığı altında, çaldıkları altınları, gümüşleri, bilezikleri ve sair kıymetli şeyleri paylaşıyorlardı. Bir tanesi bir kadının bileğindeki bileziği alamadığı fakat almak istediğini söyledi. Kadının parmaklarını ve bileğini keserek bu işi yaptığını bizzat kendisi bana anlattı.

Derken Hasankale'ye vardık. Esirler arasında yaşlı bir âmâ da vardı. Bir çocuk ona yardım ediyordu. Bu âmâ adam el yordamı ile yürüyordu. Çocukta ona yardım edecek kâfi güç kalmamıştı. At sırtındaki bir asker onları dövmeye başladı. Bu zavallılar ağızlarından hiç bir söz çıkarmadan duruyorlardı. Fakat onlar dögmeye devam ediyorlardı.

Hasankale'de bazı Ermeni subayları ki onların rütbelerini, apoletlerini göremediğim için seçememiştim, atlarını bazan dört nala, bazan da tırıs olarak koşturuyorlardı. Orada bulunan Türklerin de kendilerini taklit etmelerini istiyorlardı. Türklerden biri yere düştü. Sonra da kalkmaya teşebbüs etti. Fakat bir atlı, elindeki kılıçla onun alnını ve dudaklarını kesti. Sonra da ateş edip onu öldürdü. Bu sırada ermeniler esirlere ateş etmeye başladılar. Beş dakika içinde, demiryolunun etrafında 40 kadar Türk cesedi toplanmıştı. Birkaç Ermeni onların ölüp ölmediklerini kontrol ettikten sonra yeniden ateş ettiler. Bütün demiryolu boyunca aynı manzarayı gördüm. Meselâ, Horasan'da Ermeniler, demiryolunda çalışan Türklere ateş açtılar. İyi bir tesadüf sonucu sadece ikisi öldürüldü.»

Bütün bunlar, kendilerini masum bir milletin çocukları olarak tanıtan Ermenilerin zalim atalarının Türklere karşı girdiği vahşi bir hareketin sadece birkaç çizgisi. Ama, bizim hariciyemiz, bizim tanıtma bakanlığımız uyudukça, biz hakkımız olmayan bir zalimlik damgasından kurtulamayacağız. Daha birkaç yıl evvel Marsilya'da açılan bir Ermeni abidesini protesto eden ilgili zat, daha sonra acaba ne yapmıştır? Los Angeles'ta canlarını kaybeden konsolos ve yardımcı ne için öldürülmüşlerdi? Paris ve Viyana elçilerimiz her halde durup dururken öldürülmediler. Bize düşen vazifeyi iyi bilmeliyiz. Müfredatının yarısından çoğu yabancıların tarihine ayrılmış bir tarih dersi, Türk çocuklarını istediğimiz gibi yetiştirmemize manidir. Uyuklayan hariciyecilerimiz, korkan diplomatlarımız ile kendimizi tanıtamayız. Ümidimiz, kendimizi en iyi şekilde bütün dünyaya tanıtacağımız günlerin çok uzakta olmadığındadır.

Erzurum'un Kurtuluşu

Kâzım KARABEKİR (*)

Erzurum'u kurtarmak için neferlerimden bana kadar bütün kalblerin çırpındığını duyuyordum. Kıtalarımı teftiş ederken yüzlerindeki ızdıraplardan, Erzurum'lular kolay kolay seçiliyordu. Bunlarla göz göze geldikçe ben de onlar gibi duygulanıyordum. Bunun sebebi, yalnız onların kumandanı bulunuşumdan veya Erzurum'u kurtarmak vazifem olduğunu düşünüşümden ibaret kalmıyordu. Ben, pek küçük iken Erzurum'un suyunu içmiş, ekmeğini yemiş, havasını koklamıştım. Hattâ işin daha mühimi, yaramazlık neticesi bir havuza düşerek başım da yaralanmış ve bir avuç kanım, Erzurum topraklarına karışmıştı. Bu kadar dolgun tesirlerle ben de, kendimi bir Erzurum'lu sanıyordum.

İleri harekâta devam için, üç düşmanla uğraşmak mecburiyetinde idik:

1 — Açlık tehlikesi idi: Açlık herkesin her zaman için ve bilhassa orduların, harpte en büyük düşmanıdır.

2 — Ermenilerdi: Bulundukları yerlerde umumî katliamlar yaptıklarından bunlar, düşmandan daha feci bir varlıktı.

3 — Kış mevsimi idi: Şarkın bilhassa Erzurum ve havalisinde bu aylarda pek korkunçtu.

(*) 1939 da İstanbul'da basılan

«*Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*»

kitabından (s. 130 - 229). Müellif, 1918 de Erzincan - Erzurum ve Kars'ı kurtarıırken, Kurmay Albay rütbesiyle I. Kafkas Kolordusu Kumandanı idi. 28 Temmuz 1918 de, Paşa olmuştur.

Azmimizi ve kudretimizi: her türlü düşmanı da haklıyacak kadar canlı görüyordum. İçimizden coşan ileri hareket arzularımızı; her türlü tedbirleri de ince ince hesaplıyarak, muvaffakiyetle başarmayı bir lâhza hatırımdan çıkarmıyordum.

Her üç düşmana karşı hâkim vaziyetim şöyle idi:

1 — Açlığa karşı: Erzincan'da tahrip ve yağma edilmesine meydan vermeden elde ettiğimiz depolar, bizi açlık düşmanını yenecek vaziyete sokmuştu. İlerilere doğru mevcut iâşe merkezlerini de, seri darbelerle elde etmek suretiyle Kolordumu bütün kuvvet ve kudretiyle Erzurum karşısına ulaştırabilirdim. Hususiyle Yerhana kadar menzil vasıtalarının günde 12 ton yem ve yiyecek taşımalarını da Kolordu kumandanından rica ederek muvâfakatini almıştım.

Gerçi bütün kolordumun gündelik sarfiyatı 31 tondur. Fakat 10. Fırka ordu ihtiyatında olduğundan, 20 ton bana kâfi idi.

2 — Ermenilere karşı: İki fırka ile kolordu kıtalarını Erzurum'u kurtarmağa kâfi görüyordum.

Ermenilerin en büyük mukavemeti Erzurum'un mevkii müstahkeminde yapacaklarını ve yollarda bizi ancak oyalamağa çalışacaklarını kuvvetle tahmin ediyordum. Çünkü karın ve soğukun çokluğu dolayısıyla rastgele dağ başlarını bütün kuvvetleriyle müdafaaya kalkışarak Erzurum'u da tehlikeye düşürmek, Ermenilerin menfaatlerine uygun düşmezdi.

Bundan başka bu kış kıyamette bizim de büyük kuvvetlerle Erzurum karşısına geleceğimizi ümit etmiyeceklerinden, küçük kuvvetlerle müdâfaa edebilecekleri bir çok yerlere güvenerek depoları da yakmalarını pek varit görmüyordum. Eğer Ermeniler benim gibi düşünmezler de Erzurum'dan uzak her hangi bir mevkide boy ölçüşmeye kalkıştırlarsa, bu bizim için daha kolay hallolunur bir mesele olacağından bu tarzı çok arzu ederdim.

3 — Kışa gelince: Artık buna karşı idmanlı idik. Bundan başka, kaç yıldır Rusların karşısında mütemadi geri gitmeler ve dağların başlarını müdafaa edeceğiz diye maddî ve manevî donukluk, herkesin canına tak demişti. İleri yürüyüş için artık kış, en hafif düşman görüyorduk.

Bu güzel hesaplarla hareket hazırlığı yapıyordum. Ordu Kumandanımıza (Vehib Paşa'ya) da tasavvurlarımı bildiriyordum.

Hiç hesaba katmadığım, şöyle bir cevap aldım: Sağ ve sol cephelerdeki kolordular henüz hizamızdan pek gerilerde olduğundan, şimdilik bu güzel tasavvurunuzdan vazgeçersiniz. İleri hareket zamanını, ben tayin ederim!

Ben ileri atılmayı yalnız hissimle istemiyordum. Hesap da bunu istiyordu. Elimizdeki erzâkı, durduğumuz yerde yemek bizi bitireceği gibi, Ermeniler de Erzurum halkını bitirecekti. Bunun için pek büyük mesuliyetlere katlanarak işi hoşsa gidecek emri vâkilerle yürütmekten başka çarem yoktu.

Şimdilik ordu kumandanının Sansa Boğazı garbı diye çizdiği ileri emniyet hattını ben 60 kilometre daha şarka iterek, Kötür Köprüsüne kadar sürmüş bulunuyordum. Niyetim Mamahatunu bir baskınla elde etmekte. Orada da çok şey bulacağımı ümit ediyordum.

18 Şubat'ta aldığım haberlere göre bazı Ermeni kıtalarının Bican'da toplanarak Sansa Boğazına yürüyeceklerini anlayınca, derhal iâşe vaziyetinin müsaade ettiği bir alayı daha (10 Makineli tüfeği ile birlikte 28. Alay) Halit Bey'in emrine gönderdim. Ve evvelki, «Ruslardan kalan erzak depolarını elde etmek vazifesine de» ilâve olarak şu emri de verdim:

«Müfrezenizle Sansa ve Cebice Boğazlarının şark methallerini setredecek ve Kötür Köprüsünü - Piris - İncedağ - Mirzalık Komu hattını keşf ve tarassut ettireceksiniz».

19 Şubat sabahı ordu kumandanı Vehib Paşa maiyetiyle birlikte, karargâhı olan Suşehri'ne hareket etti. Kendilerini teşyi ettik. Ermeni mezalimine dair tesbit ettiğim vesikaları fotoğrafları ile birlikte takdim ettim (1).

Bu gün Sansa müfrezesi kumandanı (Deli) Halit Bey'den aldığım haber hiç de hoşuma gitmedi. Raporun hülâsası şu: «Bican

-
- (1) Erzincan'dan başlayarak Erzurum-Kars ve bütün Şarkta geçtiğim yerlerde Ermenilerin yaptıkları katliâmlarını ve yakıp yıktıklarını fotoğraflarla tesbit ve günü gününe vakaları görenlerden tahkik ve tevsik ile hazırladığım bir eser; Mütarekede Abdullah Paşa'nın Harbiye Nezareti zamanında, Müsteşar Miralay İsmet (İNÖNÜ) Bey'in delâletiyle Türkçe ve Fransızca neşrolunmuştur.

ve Kargın işgal olundu. Kötür Köprüsü de bugün işgal olunacaktır. Ermeniler buralardaki ambarları yakarak Mamahatun'a çekilmişlerdir. Dördüncü Kolordu mıntıkasından çekilen Ermeni kuvvetlerinin de Mamahatun'a gittikleri haber alındı. Ermeniler anbarları yaktığından ve Dersim Milisleri de uğradıkları köyleri çekirge âfetine maruz kalmış bir tarla manzarasına koyduklarından, iaşede müşkilât çekiliyordu...».

Dersim Milislerinden başka birşey de beklemiyordum. Her taraftan aldığım haberlere göre de, buna pek sıkılmadım:

Sırtına bir çuval erzak yüklenen Dersimli, memleketine gidiyordu. Bu beklenen bir şeydi. Fakat en fena havadis, Ermenilerin anbarları yakmaları idi.

Bu vaziyet ilerideki müfrezenin de geriden iaşesini ve bunun da Fırka tarafından tanzimini icap ettiriyordu. Bunun için Sansa Müfrezesini lâğvettim. Kolordu pişdârı (öncü) olarak 9. Fırka kumandanı Rüştü Bey'i 20 Şubatta Bican'a yola çıkardım. Ve Mamahatun'a bir baskın yaptırarak boşa çıkmış olan erzak bulma ümitlerimi telâfi etmek istedim. Bunun için Rüştü Bey'e verdiğim emirlerin hülâsası şudur:

1 — Kolordu avcı taburu, kudretli cebel taburu, 36. Fırka süvari bölüğü, 28. Alay ve kudretli cebel takımı... Kötür Köprüsünü işgal edecektir.

2 — 9. Fırka süvari bölüğü ile bu fırkadan 17. Alayın 51. taburu, Kuşmaşat mıntıkasından Piris'e yürüyecektir.

Bu iki kuvvet Kötür Köprüsü - İkice arasındaki Karasu geçitlerini setir ve tarassut ve icabında bu hattı müdafaa edecektir.

3 — 180 mevcudundaki Şarkî Dersim müfrezesi Dördüncü Kolordu ile irtibatı muhafaza ve Hobek dağı şarkındaki Parsnik - Kozviran - Kızılca - Çakırkaya mıntıkasını işgal ve Tuzla Deresi geçitlerini tarassut edecek.

4 — 80 milis ve 140 nizâmiye efradı mevcudundaki Halit Bey'in, Garbî Dersim Milisleri Fırka süvarileriyle de takviye olunarak, müsait bulunursa Mamahatunu işgal edecektir.

Dersim milisleri hakkında ikinci ordu kumandanlığı vekâletim sırasında defterime kaydettiğim şu rakamlara, hayretle bak-
tım:

919 insan Şarkî Dersim'de besliyorduk, 2567 insan da Garbî Dersim'de besliyorduk. Erzincan hareketine pek zayıf mevcutlu bir nizamiye taburu da beraber olduğu halde, Garbî Dersim'den 735 insan iştirak etti ve Erzincan'a gelince de 250 milis ve 30 nizamiyeye inmişti.

Şimdi ise bu milislerden, elimize 80 kişi kalmıştı.

20 Şubat akşamı 9. Fırka karargâhı Surpviran'da, 28. Alay Sansa'da geceledi.

36. fırka kumandanlığına tayin olunan Miralay Hacı Hamdi Bey Erzincan'a geldiğinden, fırkasına vekâlet eden Cavid Bey, kolordu erkânı harbiye reisliği vazifesine geçti. Reis vekili Avni Bey de, birinci şube müdürlüğü vazifesine naklolundu.

22 Şubata kadar müfrezeler vazifelerine devam ettiler: Bugün sabahleyin saat 10 da Halid Bey kendi müfrezesi ve 9. ve 36. fırka süvari bölükleriyle, Mamahatun'u işgal etti.

9. fırka karargâhı Bican'a vardı. Dördüncü ve İkinci Kafkas Kolordularıyla irtibat için kuvvetli keşif kolları da sevkolundu.

Sansa'da telefon merkezi açtırılarak bir rapor merkezi tesis olundu.

Kolordu telsiz istasyonunu da bugün Refahiye'den Erzincan'a çıkarttım.

9. fırkanın 29. alayı da Erzincan'da 17. alayıyla birleşti.

36. fırkanın 107. alay Kemah'dan Erzincan'a yürüyüşte, buradaki (108) le birleşecek. Bu suretle her iki fırka kısmi küllileri, Erzincan'da toplanmış oluyorlar.

Krokide görüldüğü üzere kolbaşımız Mamahatun'da, kol nihyeti Refahiye ve Kemah'da olmak üzere 160 kilometrelik bir yürüyüş halindeyiz. Kısmi küllinin bulunduğu Erzincan'dan müdafaa hattımız 80 kilometredir. Fakat bir Ermeni taarruzu vârit olmadığından mahzurlu bir vaziyette değiliz. Bir taraftan da katliâmlardan halkı kurtarmak arzusu, diğer taraftan da iaşe arzusu, bu vaziyeti almayı zarurî kıldı.

23 Şubat 1334 (1918) de ordu emriyle, hattı fasıllar şöyle ayrıldı:

I. ve II. Kafkas Kolorduları arasında keşif ve emniyet hattı faslı:

«Karadivan karyesinden sonra Kâgbeştan'ın tam şimalindeki dönek mahallinde Karasu'yu kat ve Karabıyık cenubuna kadar Karasu'yu takip eyler. Karasu müşterektir.»

«I. Kafkas ve IV. Kolordular arasındaki emniyet ve keşif hattı faslının Bağırpaşa dağı - Koşan dağı - Sercilek (Cemal) dağı - Beyaz Dağ - Kerkenşeyh cenubunda Tuzla Deresini kateder. Tuzla vadisi I. Kafkas Kolordusu, dağların hattı bâlâları, IV. Kolordu da dahildir.»

23 Şubatta 9. Fırkanın gönderdiği raporun hulâası:

«Kükürtlü karyeli Hasan Ağa'nın ifadesine göre, takriben 1000 kadar Ermeni 6 top ile 21 Şubat 1334'de Yeniköy yoluyla Şarka geçmişler ve 300 İslâmı şehid etmişler.»

«Mamahatun'u Ermeniler kâmilten yakmışlar. Yalnız Mamahatun'da bir miktar konserve ve çay (8 ton et konserve, 3.5 ton erzak, tahkimat malzemesi ve külliyetli miktarda mühimmat ve tahrip malzemesi olduğu, sonradan tesbit olundu) elde edilmiştir.»

«Yol haricinde aykırı istikametlerdeki anbarları, ahali yağma etmektedir.»

Ermeniler yaksın, ahali yağma etsin! Hiç bir şey bizi artık, yolumuzdan alıkoyamayacaktır: Çünkü ben de geriden menzil ambarlarından bütün vasıtalarımızla nakliyata sürat verdiğim gibi nasıl olsa el değmemiş bir ambar ele geçireceğimden de ümidimi kesmedim.

ENVER PAŞA BENİ KAFKASYA'YA GÖNDERMEK İSTİYOR

23 Şubat öğleden evvel saat 11 de Başkumandan Enver Paşa'dan namıma bir şifre geldi. Üzerinde (Bizzat hallolunacaktır) kaydı bulunduğundan merakla halletmeye başladım. Cümlelerini bitirdikçe merakım artıyordu. Aynen yazıyorum:

**BİRİNCİ KAFKAS KOLORDUSU KUMANDANI
MİRALAY KAZİM BEY'E**

Harbiye

23/2/1334

Bizzat hallolunacaktır.

Rusyada zuhur eden ihtilâl ve vekayii ahîre üzerine Kafkasya Müslümanları da müstakil hükûmet teşkiline ve bizimle daha sıkı bir münasebet ve rabıta tesisine teşebbüs eylemişlerdir. Bunlara yardım etmek ve Müslümanları Rus ve Ermeni elinden kurtarmak ve bu suretle bizimle Kafkasya İslâmları arasındaki rabıtayı takviye etmek için şimdiden Bakû'da bir teşkilât vücuda getirilmektedir ki; buradan gerek Bahr-i Hazer şimalindeki İslâmlara ve gerekse Kafkasya şimaliyle temas edilecektir. Şimdiden Altıncı Ordu ve Üçüncü Ordu Kafkasya dahili ile irtibat ve münasebet tesis etmişlerdir. Gerek teşkilât-ı askeriye, gerek nokta-i nazarımıza göre kendilerini sevk ve idare etmek hususunda Müslümanlara muavenet ve müzaheretimizi istiyorlar. Siz bu teşkilâtın başında bulunarak çalışmak ister misiniz? Yalnız harp zamanında değil badelharp de bu teşkilât ehemmiyetini muhafaza edecektir. Ordudaki mevki ve irtibatınız tabii baki kalacaktır.

Başkumandan Vekili

ENVER

Bu şifrede birbirinden mühim iki nokta vardı:

Biri harpten sonra dahi devamı tasavvur olunan bir Kafkas İslâm Teşkilâtı; ikincisi de öz memleketimize fiilî hizmete başlamış olan benim, işimden alınarak henüz nazari olan ikinci derece bir hizmete gönderilmekliğim meselesi.

Bende uyanan ilk duygu tabiatıyla menfi oldu. Bu kış kıyamette beni sağ cenahdan Erzincan cephesine aldırarak hususundaki yüksek maksatla bu teklif arasındaki tezat, beni haylı düşündürdü. İlk duygularımla cevap vermeyi muvafık görmedim. Serbest düşünebilmek için çıktım, saatlerce dolaşım, yine karargâhına döndüm. Mevzuu, iyice hazmedip mülâhazalarımızı tarttıktan

sonra kararımı verdim; akşam (9) da cevabımı yazdım ve bizzat şifresini yaparak telgrafhaneye yaverimle gönderdim.

Mülâhazam şu idi: Kendi yurdumuzu, derhal işgal etmek lâzımdır. Bundan sonra ya Rus, Ermeni ve Gürcü kuvvetleriyle karşılaşacağız ve yeni bir sefer açılacak yahut da kolaylıkla ileri yürüyüşe devam edeceğiz. Ordumuzun bir kısmı Bakû'ya ve Şimalî Kafkasya'ya gidebilir. Şu halde buna istinat ederek yapılacak teşkilât kolay ve kavi olur. Fakat ordumuz oralara gidemiyecek ise iş, çeteciliğe döner. Şu halde benim yapacağım biricik iş bir an önce Erzurum'u kurtarmak ve hududumuza dayanmaktır. Eğer ileri geçmek mümkün olmazsa Erzurum'dan çete harekâtını idare etmek mümkündür. Her halde kendi memleketimizde inleyen halkımızı kurtarmadan, benim için başka bir yere ayrılmak doğru değildir. Enver Paşa, bunu daha önceden düşünüp bana karlı dağlar üzerinde bir aylık zorlu bir seyahat yaptırmasaydı da doğruca İstanbul'a aldırısaydı, bu hareket belki bir mana ifade ederdi. Bu sırada beni en mühim bir işin başından ayırmak istemesi, hiç de hoşuma gitmiyen bir teveccüh eseri olsa gerek. Evvelce karargâhı umûmîden de Tahran hedefine çıkarılmışım. Enver Paşa, şimdi de tam hizmet zamanı bana yine memleket dışında vazife gösteriyor. Aradan on saat geçtikten sonra ne hissim ve ne de hesabım, bir türlü bu teklifi hoş ve doğru görmüyor. Şu halde kararım: Red oldu.

Bu kararımı Enver Paşa'ya yazmak da bir mesele idi. Onu kırmadan kararımı anlatmak için verdiğim şifre cevap şudur:

BAŞKUMANDAN VEKİLİ ENVER PAŞA HAZRETLERINE

Erzincan

23/2/1334

Zâta mahsustur.

C. 23 Şubat şifreye.

İbraz buyurulan teveccühü kıymettârilerine arzı şükran eyleirim. Emir ve teklif buyurulan mukaddes vazifenin tarz-ı icrası hakkında bazı maruzatta bulunmaklığıma müsaade-i fahimanelerini istirham eyleirim:

Rusların, Bulgaristan'da 93 Seferinden sonra yaptıkları teşkilâta müşabih tarzda Ermenileri tuttukları ve aralarına Rus zabiti katarak teslîh ettikleri görülüyor. Kafkasya'da Islâmların tahrikâtı, Rus, Ermeni ve Gürcülerin zaten mevcut olan birliklerini daha ziyade tersin edeceğini ve Orduyu Hümayunun bu ahval karşısında en geç eski hududa kadar olan memâlikimizi istirdattan sonra yeni bir düşman ordusuyla karşılaşacağını ve yeni bir sefer açılacağını tahmin ediyorum. Bu mahzur olmayıp da bir kısım ordumuz o mıntıkaya gidebilir ve buna istinaden teşkilât yapılırsa kolay ve kavi olur. Fakat teşkilât orduya istinat edemiyecek ise hafî ve zayıf olacaktır. Bu ikinci halde Kafkasya'ya gidecekler, gizli veya çete tarzında olacaktır ki bunların beraberinde olarak geçmekliğim ve mahallinde teşkilât yapmaklığım imkânsızdır. Böyle bir halde teşkilâtın ancak kolordunun merkezi olacak Erzurum'da aynı vazife ile iştigal edilerek ifasını mümkün görüyorum. Mütaleati âcizaneme nazaran emir ve iradeleri maruzdur.

K. I. Kafkas Kumandanı
Miralay

Kâzım Karabekir

(Erzurum'un kurtuluşundan sonra bu meseleyi bu sefer de ben açtım. Bu, «Sarıkamış - Kars ve Otes» başlıklı eserimde görülecektir: Hâdiseler benim görüşüme uygun çıktı. Nihayet Ermeni ve Gürcü orduları mağlûp edilerek ordumuz İran ve Kafkas - Azerbaycanlarına girdi. Tebriz'e yaklaşan ve Bakû'yü işgal eden İngiliz kuvvetlerini tard ettikten sonra Şimalî Kafkasya'ya dahi kuvvet göndermek suretiyle, ancak Enver Paşa'nın istediği teşkilât yapılabilirdi.)

24 Şubatta gelen ordu emrinde, Kafkasya'ya gitmek isteyen zabitlerin Trabzon'da toplanması bildirildi. Bir kaç gönüllü zabiti gönderdim.

ERZURUM HAREKÂTINA DEVAM

24 Şubatta, Yeniköy istikametine 50 kişilik bir süvari zâbit keşif kolu ve Aşkale istikametine de 4 mangalık bir zabıt keşif kolu, milislerle takviye edilerek, gönderildi.

Bugün gelen ordu emri, Trabzon'un 37. fırka tarafından işgal olduğunu bildiriyor ve kolorduların en ileri cephesini şöyle gösteriyordu (Kroki):

Van gölü kıyısındaki Ahlat - Pırhas - Ebulbahar - Sulun - Mamahatun - Bayburt - Kalanga Deresi (Trabzon şarkında).

Mamahatun'u emniyette bulundurmak ve aynı zamanda Erzurum istikametine sürülecek keşif kollarımızı himaye etmek üzere, 25 Şubatta 9. fırka kumandanına verdiğim emrin hülâsası şudur :

«Halit Bey müfrezesini bir taburla daha takviye ederek Mamahatun'un 6 kilometre şarkındaki Çınar - Komu ve şimalindeki Vartik - Pekeric hattını kolordu emniyet hattı olarak tutunuz.

Emrinizdeki pişdar kısmı küllisini teşkil eden kıtalar da Karasu hattında ve Kötür Köprüsünde bulunsun».

24 Şubatta Üçüncü Ordu Kumandanlığından, Ermeniler hakkında aşağıdaki malûmât bildirildi:

Taşnak Cemiyetinin merkezi umumisindeki kuyûda göre Ermenilerin çoluk çocukları da dahil olmak üzere, mevcutları ve bulundukları yerler şöyledir:

16.000 Horasan, Dilman, Rumya havalisinde.

23.000 Van ve civar kazalarda.

1.800 Başkale ve havalisinde.

3.500 Bayazıt'ta.

15.000 Karakilise (Buraya, teklifim üzerine, «Karaköse» ismi verildi) ve havalisinde.

14.000 Hınıs, Tutak ve Muş mıntıkasında.

4.600 Erzurum'da.

77.900 Yekûn, kesirsiz 80.000 demek.

25 Şubatta yanlarımdaki kolorduların vaziyeti şöyle idi:

Sağımdaki IV. Kolordunun sağ cenah fırkası pişdarı Ahlat'ı işgal etmiş, sol cenahdan sevk edilen müfreze Aşağı Korti havali-
sindeki Daray'ı işgal etmiş;

Solumdaki Kafkas II. Kolordusunun sağ cenah fırkasının pişdar alayı Bayburd'u işgal etmiş, fakat keşif kollarını Maden Hanlarına kadar sürmüş. Merkez fırkasının ileri kısımları cenupdan Cevizlik'e akan derenin kaynağındaki Azayan Hanlarında, sol cenah fırkası kısmı külliysiyle Trabzon şarkında. Sebükbar kıtalarıyla Of'u işgal emrini almış.

Yani, ordunun dün emrettiği cephe teşekkül etmiş bulunuyor.

25 Şubatta benim cephemin vaziyeti ve vukuâtı şöyledir:

Yeniköy istikametine gönderilen 50 kişilik süvari zabıt keşif kolumuz Yeniköy'de, Ermenilerden 200'ü mütecaviz piyade ve 60 süvari ile temas hasıl etmiş. Vuku bulan müsademedede bir neferimiz şehit olmuş ve bir hayvan ölmüş. Tuzla vadisindeki keşif kıtalarımız Yavı istikametine yürüyecektir.

9. fırka kumandanı: «Yeniköyün henüz muhafaza olduğuna göre anbarların bulunması ihtimali vardır» mülâhazasıyla milis, nizamiye piyade ve süvariden mürekkep bir müfrezenin gece sevkiyle Yeniköy'ün baskın suretiyle ihata ve işgaline müsaade istedi.

Bu malûmata çok sevindim. Düşündüğüm her iki ihtimale göre tarzı hareketi, derhal (25 Şubat) 9. fırka kumandanı Rüştü Bey'e yazdım. Hulâsası:

«Yeniköy'deki Ermeniler; Karabıyık ve Aşkale'de bulunan Ermeni kıtalarının emniyet kıtası olmayıp münferit bir kıta ise, baskınla tenkili ve anbarların yakılmasına meydan verilmeden ele geçirilmesi için bu işi behemehal başarabilecek derecede faik bir kuvvet gönderilsin. Eğer başka bir kuvvetin ileri kıtası ise gerideki kuvvetin cins ve miktarının esashca keşfi pek mühimdir.»

«Anbarların Erzurum'a serbestçe nakledilmemesi için, dekovilin tahribine gayret edilsin.»

Rusların Yeniköy'e kadar dekovil hatları yaptıklarını keşif kollarımız haber vermişti. (Bunun bir sahra şimendüferi olduğunu ve Yeniköy'ün garbindeki Kükürtlü'de açtıkları linyit kömürü ocaklarına doğru yapılmakta bulunduğunu ve bu hattın Sarıkamış'a kadar gittiğini sonradan öğrendik.)

26 Şubatta kesif kar yağmağa başladı. 9. fırka kumandanının bu günkü raporundan anladık ki dün Aşkale, bu gün de Yeniköy tarafımızdan işgal olunmuştur. Şöyle ki:

«Aşkale'de 60, Pınarkapan'da 40 Ermeni atlısı görülmüş. Kü-kürtlü istikametine giden milislerle beraber 4 mangalık zabıt keşif kolumuz civar köyler ahalisi ile birlikte, 25 Şubat öğleden sonra Aşkale'de bulunan Ermenileri bastırmış. 6 maktul bırakan Ermeniler Erzurum istikametine kaçmışlar. Aşkale tarafımızdan işgal olunmuş. Bir miktar erzak da ele geçmiş. Aşkale ahalisinden 35 kişiyi Ermeniler şehit etmişler, mütebakisi kurtarılmış.»

«Bu gün (26 Şubat) Yeniköy'e karşı yapılan keşifte köyden dumanlar çıktığı görülmüş, fırka süvarisi taarruzla burayı işgal etmiş. Ermeniler burada 20 kadar ev yakabilmişler. Bir miktar erzak bırakmışlar. Halit Bey müfrezesi 27 Şubatta Yeniköy'e gidecektir.»

«Tuzla vadisindeki keşif kıtamız da Yavı üzerine yürüyormuş.»

İaşenin aldığı şekli de şöyle bildiriyor:

«Kıtaların getirdiği demirbaş ve ihtiyat 7 günlük erzak ile. geriden Surperan'a celp olunan, ayın 27. günü akşamına kadar iaşeye kâfidir. Mamahatun'da bulunan kıtaların Surperan'dan erzak celbine imkânı yoktur. 1 Marttan itibaren iaşemizin Sansa'dan temini ve kademe kademe ilerliyen kıtaatın Sansa'dan iaşelerinin gönderilmesi için bir mekkâri veya develi kolun emrime verilmesini istirham eylerim.»

Hergün ileri gidiyorduk: Ermeni kuvvetlerini mi, yoksa erzak anbarlarını mı arıyorduk bilemiyordum? Bildiğim bir şey varsa o da, müthiş katliâmın ve yangınların bir düziye burunlarımıza saçtığı kan ve yangın kokusu idi. Bu tesirler altında ben mühimce erzak ele geçireceğimizi hâlâ ümit edip duruyordum. Bu ümit belki de kanlı göz yaşlarıyla ordumuzdan medet bekliyen, binbir ızdırıp içinde kıvranan ve inliyen Erzurum halkının, bana ruhen yaptıkları bir tesirdi:

Geliyoruz Erzurumlular, geliyoruz. Açlığı ve soğuğu düşünecek halde değiliz. Gündüz olduğu gibi gece uykumuzda dahi, sizin iniltilerinizi duyuyoruz. Birer avuç arpa da bulabilsek, duracak değiliz!..

Ordu Kumandanının gösterdiği cepheyi 60 kilometre daha sarka geçmiştik. Vehib Paşa şifahen de vaadettiğine rağmen henüz Menzil, bize Yerhan'dan erzak vermiyordu. Bundan dolayı ben de pişdar (öncü) grubunun tevzi anbarını, Sansa'ya nakledemiyordum.

Erzurum'u kurtarmak için ne ağır şartlar altında bulunduğumuzu anlatmak için, 26 Şubat akşamki iâşe vaziyetimizi kaydediyorum.

Hayrete değer cihet, en fena iâşenin Kemah ve Melikşerif gruplarında olması idi. Yemlik bazan eksik veriliyor, bazan da hiç verilmiyordu. Bu münasebetsizlik hareketimizden önce de olurdu.

İâşe edilecek bir çok boğazın o mıntıkalardan ayrılmasına rağmen, Menzilin böyle davranmasına hayret ve şikâyet ediyordum. Bundan başka Menzilin işi hayli hafiflediğinden, Yerhan'dan bize erzak vermemesi anlaşılır bir şey değildi. Bunu ve iâşe vaziyetimizi bugün ordu kumandanına bildirdim. Cevap olarak bana: «36. fırkanın Kemah'taki kıtalarını Erzincan'a aldırınız» emri geldi.

Sebebi Menzil Kemah'ı iâşe edemiyormuş.

Bugün (26 Şubat) ben de ordu kumandanına aynen şu teklifi yaptım:

«Şimdiye kadar cereyan eden ahvale ve istihbarata göre, Ermeni çetelerinin Erzurum'da büyük kıtaâtla pek o kadar mukavemet edeceklerini tahmin etmediğimden 36. fırkanın geri aksamının Erzincan'da bulundurulmasını temine hasredilecek iâşe vesaitinin 9. fırkanın Erzincan'daki mütebaki aksamının dahi ileri sevkine tahsis ve bu fırka ile daha karib bir anda Erzurum'un işgalini muvafık telâkki etmekte olduğumu arzeylerim.»

Akşam üstü, Vehib Paşa, telefonla benimle görüştü:

-- Kâzım Bey, başını aldın, koşturup gidiyorsun; muvaffakiyetlerinizden memnun olmuyor değilim. Fakat sağ ve sol yanlardaki kolorduları hizanıza alamıyorum. Ben cephe hattını çiziyorum, sen 60 kilometre daha ileri fırlıyorsun. Şimdi de yalnız bir Fırka ile Erzurum'a atılmayı teklif ediyorsun. Seni bu kolorduya niçin getirdiğimi söylemiştim. Endişelerimi unutma. Erzurum

mevkii müstahkemi ve gerilla harbi karşısında kalabileceğini hiç düşünmüyor musun?

— Pek hesaplı hareket ettiğime itimat buyurunuz. Gerilla harbine esasen Ermeniler kendileri imkân bırakmıyorlar. Çünkü yaptıkları cinayetlerin karşılığı olarak, ordumuzun da üzerlerinden bir silindir gibi geçeceğini biliyorlar. Erzurum mevkii müstahkemine gelince esaslı keşiflerle ve bizzat temaslarımla emin olarak taarruz edeceğim. Ermeniler müthiş katliamlar yapıyorlar. Ve yakıyorlar. Vakit geçirmek, Erzurum'u bir yangın yeri ve bir mezarlık halinde görmeğe sebep olabilir. Eğer mühim anbarlar elde edebilsem derhal 36. fırkayı cepheye alacağım.

— Erzurum'a karşı kat'i hareket için emir yazıyorum. Sana Filistin Cephesinden havadis vereyim: «21 Şubat'ta İngilizler sol cenahımıza karşı taarruzlarını tekrar etmişler. Her yerde püskürtülemediğinden kıtaatımız evvelce muayyen yeni mevzilere çekilmiştir. Falkenhayım Almanya'ya gidiyor; yerine Leyman Paşa, Yıldırım Ordusu Kumandanı tayin olundu. 2. ve 6. Ordular; Yıldırım Beşinci Ordu namını aldı; Bandırmaya gidecek...

Yaptığın ileri emrivakileri bu sefer de kabul ettim. Erzurum hakkındaki emre intizar edersiniz. Gözlerinizden öperim.

— Teşekkür eder, hürmetlerimi arzederim.

27 Şubat'ta ordudan şu emir geldi:

«Erzurum'da 7000 Ermeni kuvveti tahmin edilmektedir. Erzurum'a karşı harekâtı kat'ie icrasına mübaşeret edebilmek için Birinci ve İkinci Kafkas Kolorduları (otuzyedinci fırka müstesna) ileri kıtaat ile işgal eyledikleri hattın (Yeniköy - Aşkale - Of) garbında ihzarat yapmakla meşgul olacaklardır. Dördüncü Kolordu ile Birinci Kolordu arasındaki keşif ve emniyet hattı fasılı Kerkenşeyh'den sonra Parmaksız - Ejder tepesi - Karagöl dağı hattı bâlâsı - Araplar Mezarı (cümlesi, I. Kafkasa dahil) istikametinde, Birinci ve İkinci Kafkas Kolorduları arasında dahi Karabıyık'tan sonra, Evreni - Ağvıran - Gez (cümlesi II. Kafkas'a dahil) Erzurum istikametidir.»

«Birinci Kafkas Kolordusu 36. fırkanın gerideki aksamını Erzincan ve civarına celbedecektir.»

«Erzurum'a karşı yapılacak harekâta Onbirinci Kafkas Fırkasıyla beraber ordu ihtiyatını teşkil edecek olan Onuncu Kaf-

kas Fırkası 28. Şubat 34 ten itibaren muvakkaten İkinci Kafkas Kolordusu emrine girecektir. Bu fırka iâşe maksadiyle asgari zamanda Şirvan ve havalisine alınmalıdır.

Erkânı harbiyemle birlikte emri okuyup haritama işâret edince, hayretlere düştüm. İki mühim mesele karşısında idik:

1 — Bir fırkanın iâşesini temin ederek Erzurum'a kadar gidebilmek için uğraşırken, ordu kumandanı her iki kolorduyu da Erzurum karşısında toplamağı düşünüyor ve şimdiden Yeniköy garbında kolordumu hazırlamaklığımı emrediyor.

2 — Erzurum'a taarruz için ana caddeyi tamamiyle İkinci Kafkas kolordusuna tahsis ederek benim kolordumu Evreni - Ağviran cenubuna yani bu mevsimde geçilmek imkânı olmayan mıntıkaya sürüyor. Erzincan'da bile her taraf en az bir metre kar içinde. Karın, Erzurumda telgraf tellerine kadar olduğuna şüphemiz yok. Şose boyundan ayrılmak felâkettir. Ordu karargâhının bulunduğu Suşehrindeki ilkbahar mı bu hatayı yaptırıyor; yoksa iâşe imkânsızlığından dolayı iki kolordunun Yeniköy - Aşkale hattı garbında toplanması imkânsız olduğu bilindiğinden münferid bir halde Erzurum karşısına gidememekliğim için mi böyle emir veriliyor? anlayamadım.

Fakat bu halde Erzurum'un hali ne olur acaba?..

Bugün 27 Şubat: Kavurma çukuru tarafında Ermeni kuvveti görülmedi. Fakat, Aşkale şarkına geçen kıtamız Ermenilerle müsademe etti. Ermeniler bir top da kullanmışlar. Kaçabilen Türk köylüleri kıtımıza iltica ediyorlar. 9 uncu fırka kumandanının bugün için tertibatı şudur:

«Halit Bey müfrezesinin ileri kıtaları, Tilki Tepesi - Karabıyık - Yukarı Kâğdariç hattında bulunarak II. Kafkas Kolordusundan gelecek süvari alayının Aşkale'ye vüruduna ve bizim 28. alayın Yeniköy mıntikasına yaklaşmasına intizaren Karabıyık şarkına keşif kolları gönderecek. Halit Bey emrine 28. alayın cebel takımı verilecek, Bicandaki kudretli cebel takımı Kargın'a, Samsa'daki avcı taburu makineli takımı ve kudretli cebel takımı da Bican'a gelecek.»

İleri hat iyi. Fakat keşif faaliyetinin Erzurum mevkii müstahkemine kadar götürülmesini lüzumlu görerek 9 uncu fırkaya bugün (27 Şubat) şu emri verdim:

«İleri müfrezelerle işgal olunan Tilki Tepesi - Karabıyık - Yu karı Kâğdariç hattının geçilmemesi hakkında verilmiş olan emir, pek musiptir. Bu hattan daha ileri olan harekât Yeniköy ve Aşkale'de bulunan erzak miktarına tabi olacak, 9 uncu fırka kıtaatının kısmı küllîsi ile Yeniköy hattına muvasalatına kadar şimdilik ileri hareket tehir edilecektir. Fakat Erzurum ve civarının esaslı ve etraflıca keşfiyle mahalli mezkûrdaki kuvvetin miktar ve cinsinin ve Ermeni çetelerinin hangi hatta mukavemet edeceklerinin tetkik ettirilmesi.»

Bugün II. kolordunun mürettep süvari alayı da Aşkale'ye geldi. Kop dağlarında kar pek ziyade olduğundan yaya olarak büyük zorluklarla geçebilmişler.

Mamahatun ve Yeniköyde elimize geçen erzakın, Mamahatun grubunun 30 günlük yiyeceğini ve 120 günlük de etini temin edeceğini memnuniyetle öğrenince, bu erzaka dayanarak ileriye fazla kıt'a göndermek üzere Mamahatun grubuna Surpiran yerine Sansa'dan erzak verilmesini emrettim.

Erzurum'u kurtarmak için ordu kumandanının verdiği emir tekrar tekrar mütalea ederek, yalnız mahzurlu değil, hattâ felâketli bile buldum. Ve kendi mütaleamı bir daha söylememi münasip gördüm.

28 Şubatta telefonla Vehip Paşa'ya mütalealarımı etraflıca anlattım. Bana hak verdi ve her ikimizin fikirlerini meczederek yeni bir emir tebliğ edeceğini söyledi.

Kumandanın bu âlicenaplığına teşekkür ettim ve bu fırsatı istifade ile:

«Aşkale'ye gelen 2. Kafkas kolordusu süvari alayının (2. Bölük) muvakkaten emrime verilerek, Karabıyık hanlarında bulunan 200 piyade, 100 süvari ve iki toptan mükrekkep Ermenilere bir baskın yapmaklığımızı ve bu suretle oradaki anbarları zaptetmeğimizi» de ordu kumandanından rica ettim. Buna da muvafakat ettiler. Bu baskın hareketi neticeleninceye kadar - ikinci bir emirle, iş'arı ahire kadar kaydıyle - bu alayı emrime verdiler.

28 Şubatta Karabıyık Hanlarına bir baskın yapıldı. 1 Mart sabahı Ermeniler kaçtılar. Karabıyık tarafımızdan işgal olundu.

Burada 200 ton tahmin edilen erzak elimize geçti. Bu muvafakata artık yüzümüzü adamakıllı güldürdü.

9. fırka karargâhı bugün Mamahatun'dan Yeniköy'e nakletti

1 Mart günü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'dan mahrem işaretiyle şu emir geldi (Emir ve raporlar şifreli telgrafla yazılmak tadır):

«1 - Vaziyet-i siyasiye, arazi-i müsteviyenin birden işgalini icap ettirmektedir.

2 — Alınan haberler halen Erzurum'da mühim bir Ermeni kuvvetinin mevcut olmadığını ve Ermeni teşkilâtının ikmalinde evvel seri ve âni darbe ile Erzurum'u elde etmek mümkün olduğunu göstermektedir. Erzurum mevki-i müstahkeminin hali hazır ile müdafaasının kemmiyet ve keyfiyeti hakkında suvari-i muhtelif ile daha fazla ve daha esaslı malûmat alınarak üç gün sonra yaptırılacak tayyare keşifleriyle de alınacak malûmatın itmamına çalışılmakla beraber, en kestirme ve en sarîh bir kanaat hasıl etmek üzere Erzurum'a karşı kâfi kuvvetle bir keşfi taarruzî yaptırmağa karar verdim. Binaenaleyh bu maksadın asgarî bir zamanda tatbik ve icrası için Birinci ve İkinci Kafkas Kolorduları birer piyade alayı, ikişer süvari bölüğü, avcı taburlarını ve alaylar nezdindeki ikişer cebel topundan maada birer cebel takımı emre âmade kılacaklardır.

3 — Birinci Kafkas Kolordusu Yeniköy ve cenubu mıntıkasında, ikinci Kafkas kolordusu da kendi müfrezesini Aşkale - Aşağı Kâğdariç mıntıkasında toplayacaktır.

4 — Kolordular bu ihzaratın ne kadar zamanda biteceğini ve kıtaatın hangi tarihten itibaren emrolunan mıntakadan ileriye harekete âmade olabileceğini bana bildirecektir.

5 — Bu emir, Birinci ve İkinci Kafkas Kolorduları kumandanlıklarına verilmiştir.

2 Mart sabahı şu emir ilâve olundu:

«İki avcı taburunun birleştirilerek ve bir batarya cebel topçusu ilhak ile Erzurum cenubu istikametinden ihatavî bir surette istihdamının faydalı görüldüğü ve bu halde Ereğlidağ şimali payelerinden sağ cenahın keşif ve emniyeti maksadiyle saldıracak b

lüklerin en muktedir kızakçılardan terekküp etmesi için iki muâlim zabitin kolordu emrine gönderildiği.»

Vehib Paşa'nın, benim ahvale pek mutabık olan teklifimi tamamiyle neden kabul etmediklerini anlıyamıyordum. İki kolordunun birer kıtasından mürekkep bir kuvvetin sevk ve idaresi pek mahzurlu olacağı gibi II. Kolordunun kıtaları, Kop dağına aşınca ya kadar ben bütün kolordumu Erzurum karşısına toplayabilirdim. Bundan başka benim kolordumun kıtalarını Yeniköy ve cenubunda toplamak emrolunuyordu.

Kavurmaçukuru - Sakalikesik yolu, vaktiyle (1916 da) Erzurum'un tahliyesinde hayli felâketlere sebep olmuştu. Bu kar yığınları içinde oraya gidecek kıtaların iâşesi de imkânsızdı. İki avcı taburunu ve bir batarya cebel (dağ) topçusunu Erzurum cenubundan göndermek de bu bakımdan doğru olamazdı.

Ben bu mahzurları yazmış ve telefonla da söylemiştim. Artık yalnız şunu yapabiliyordum: Bütün mesuliyeti üzerime alarak ahvalın icabına göre serbesti-i hareketimi muhafaza etmek.

Çünkü, bir felâket halinde maddî, manevî mesuliyet benimdi. Çünkü ben hadisenin başındayım, ordu karargâhı ise ilkbahar havası içinde bulunan ve Erzurum'dan 300 kilometre harita mesafesi uzak olan Suşehrindeydi. Ben karlar içinde hareketi idare edeceğim. Ordu karargâhı ise ılık odada harita başında kalacaktır. Bile bile ve göre göre askerimi donduramaz ve açlıktan öldüremezdim.

Zaptettiğimiz Karabıyık anbarları, benim kolordumun Erzurum cephesinde toplanarak orayı bir darbe ile kurtarabilirdi. Bunun için 2 Mart sabahı işimi, şu suretle sağlama bağladım:

9. Fırkanın bütün kuvvetiyle Yeniköy havalisine, 36. Fırkanın da kâmilten Erzincan'da toplanması, 10,5 luk obüs taburunun da Erzincan'a gelmesi emrini verdim. Bugün sınıf arkadaşım Kadri Bey emrindeki 10. Fırka da, İkinci Kafkas Kolordusu emrine hareket etmiş olduğundan artık Kolordum iki fırkalı kaldı.

Yaptırdığım arazi istikşafında Mamahatun'dan sonra karın çokluğundan, tekerlekli vasıtalar caddeden dahi hareket edemiyordu. Cadde dışlarında yayalar bile pek güçlkle hareket edebiliyordu.

Tertibatımı hemen orduya da bildirdim. Vehib Paşa buna çok kızmış; aynı günde (2 Mart) telefonla çıkıştı:

— «Bu ne iştir Karabekir? Emniyet hattını Sansa garbı diye gösterdim; sen Karasu'ya sürdün; ben orayı gösterdim, sen Yeni-köy'e atlattın. Şimdi de Erzurum'a gidiyorsun. Eline erzak geçtikçe, koşturup duruyorsun. Anlaşıldı: Sana hareket emri vereceğime, iase emri vermeliyim ki istediğim yerde durabilesin. Şimdi bir emir tebliğ ediyorum» dedi ve kesti!

Emir de ardından geldi:

«Kolordunuz kâmilten Erzincan ve garbından iase olunacaktır. Aşkale ve Karabıyık anbarları, ordu emrindedir.»

Şimdi ne yapacaktım? Ben Karabıyık'ta elde ettiğimiz 200 tonluk erzağa güvenerek emirlerimi vermiştim. Eğer ordunun bu son emrini yapmak lâzım gelirse bütün kuvvetlerimi Kötür Köprüsüne kadar geri çekmek lâzım gelecektir. Hareket emirlerinde ahval muayyen olmadığı için emrivakilerle muvaffakiyetli ilerlemelere, ordu kumandanı da şimdiye kadar itiraz etmemişti. Fakat şu «Erzurum Taarruzu» meselesinde taban tabana zıt fikirlerle işe başladık. Ordunun; seri bir darbe hakkındaki teklifimi kabul etmesine rağmen tertibata dair verdiği emir, ve hele bu iase emri, işleri alt-üst ediyordu. Bu emirler muvaffakiyetli hareketimizi felâkete çevirebilirdi. Düşündüm, taşındım, artık iş resmî çerçevesinden çıkmıştı. Manastır'da, Binbaşılık zamanındaki eski samimi hukukumuzdan istifade etmek aklıma geldi. Vehib Paşa'ya hususî bir cevap yazdım.

Bu cevabın birinci maddesi: «Hürmetle ellerinizden öperim ve ricamın kabulünü dilerim.» şeklinde idi. İkinci maddesi de, «Son emirle bütün şimdiye kadarki muvaffakiyetli hareketimizin mahvolacağını, Kötür Köprüsüne çekilmekliği icap ettiren bu emrin, kıtalarımızın maneviyatını da tamamiyle kıracağını ve Ermenilerin bundan istifade edeceklerini», acıklı bir ifadeyle gösteriyordu.

Vehib Paşa'nın, şifreli telgrafla, ellerinden öpmekle işlerimi yoluna koydum. «İşlerim» diyorum. Çünkü «Erzurum'un Kurtuluşu işi» idi bu! Ahvalın icap ettirdiği hareketler dahi tabii benim işimdi.

Hemen bugün (2 Mart) gelen ikinci bir emirle: «Mecburiyet halinde yani geriden mevaddı işe celbedilmediği takdirde, ileri anbarlardan istifade edebilirsiniz» müjdesini aldım ki, bu benim için kâfi idi.

Bugün Rize'nin de kurtulduğu haberinden, pek sevindik.

«3 Martta Vehip Paşa telefonla, Erzurum'a karşı iki alayla bir keşfi taarruzî icrası hakkında benim ve 9. fırka kumandanı Rüştü Bey'in mütalealarımızı sordu. Aynı günde şu cevabı verdim:

«3 Mart 1334 Erzurum'a karşı iki alayla bir keşfi taarruzî icrası hakkında mütalea-i âcizanemle 9. fırka kumandanının mütaleası emir buyurulmuştu. Ortalık ziyade karlı olup yol haricinde hareket, pek müşkül ve bazı yerlerde imkânsız dahi olduğundan gerek harekât bakımından ve gerekse işe ve cephe ikmali, yaralıların geriye alınması gibi geri hizmetleri bakımından ve gerekse işe bakımından merkezi sikleti şose boyunca tutmak lâzımdır. Bunun için kısmı külliyi (iki alay, iki istihkâm bölüğü, 12 top) Evreni Hanları civarında topladıktan sonra bir alayın şose şimalinden, diğer bir alayın da cenuptan sevkini ve sağ cenahta Haydari (Haritada, Cidari yazıyor) cihetinden 2 tabur, iki makinelî takım ve bir cebel takımından ibaret bir müfreze sevketmeyi ve Karasu şimalinden dahi mürettep süvari alayının Erzurum şimalinde Tufanç istikametine sevkini; ve heyeti umumiye bir fırka olduğundan 9. fırka kumandanı Miralay Rüştü Bey'in kumandasına vermeyi münasip gördüm.»

Rüştü Bey de buna yakın mütaleada bulundu.

CEPHEYE HAREKET

4 Mart sabahı karargâhımın birinci kademesiyle Erzincan'dan cepheye hareket ettim. Harekâtı kendim idare edecektim. Yeni bir zorluk karşısında kalmamak için orduya: «Keşfi taarruzîyi yakından görmek üzere cepheye hareket ediyorum» diye bildirdim.

İşi arzu ettiğim yola koymuştum. Ahvalın icap ettireceği şekli yakından görerek kararımı vereceğimden, pek sevinçli idim. Sabahleyin saat 7,30 da iki faytonla ben ve erkân-ı harbiyem Pirvan-Küpesi ova yolundan hareket ettik. Yol berbat, köprü yok. Süleymanlı'ya kadar bataklıklar ve karlar içinde çok sıkıntı çek-

tik. Çok yerde indik ve arabaları bataklıktan kurtarmak için hayli uğraştık. Bizden sonra hareket eden karargâhın atlı kısmı, bineklerimizle beraber âdeta yürüyüşle şoseyi takip ederek hizamızdan geçiyorlardı.

Aramızda 1000 metreden fazla mesafe vardı. Köyde kimse bulunmadığından faytonlarımızın çamurdan çıkarılmasına yardımcı da bulamayınca, atlı kafileye doğru koşmaya ve onlara seslenmeğe başladık. Soğuktan başlarını sıkıca saran zabıt ve neferler bizi görmüyorlar ve sesimizi işitmiyorlardı. Rovelverlerimizi çıkararak o tarafa ateş etmeğe başladık. Bir kaçıımız mendil de salladı. Kıyafetimizin kışlık hali, hızlı koşmamıza engel oluyordu. Aksiliğe bakın ki atlı kafile, süratliye de kalktı. Artık hizamızı geçtiklerinden onları geri baktırmak için keramet lâzımdı! Şosaya gidip daha erken gelecek olan ağırlıkları beklemek, yahut geri dönüp faytonları çamurdan çıkarmağa uğraşmaktan başka çaremiz kalmıyordu ki, ikisi de bu soğukta hoş gider işlerden değildi. İşin daha fenası; bu vaziyette atlı kafile başını alıp konak yeri tayin ettiğim Sansa'ya giderse biz muhafızsız, karargâhsız ortada kalacaktık. Ufak fotoğraf makinelerini andıran telsiz cihazlarının tam tatbik safhası idi. Telsiz çingirak bile, ne kadar faydalı bir âlet olacak.

Vaktiyle okuduğum Kâmil Flamaryonun «Les Inconmuis: Meçhuller» başlıklı eserinin sonundaki tahayyüller gibi «İnsandan insana fikir geçirmek» hüneri herkes için tatbik sahasına geçmiş bir devirde olsaydık, bu gibi sıkıntılar belki eğlenceli birer oyun olurdu. Bugün içine düştüğümüz kötü vaziyet, erkânî harbiyemi artık maneviyattan imdat istemeğe kadar götürdü. İş artık dua-ya kaldı! Çünkü muharebe yürüyüşünde karargâhı bu hale sokan erkânı harplerim, maddi çaresizlik karşısında çok mahcup bir halde kalmışlardı. İşin vahim bir ciheti de olabilirdi: Bir Ermeni çetesiyle karşılaşmak! Gerçi kıtalarımız çok ilerde idi. Fakat bu işlerde pek maharetli olan Ermenilerden böyle bir hareket beklenilebileceği gibi, bizi yalnız bulunca Dersim Milislerinin de tehlikeli olabileceğini hesaba katmak mecburiyetinde idik. Dedim ki:

— «Arkadaşlar, kendinizi meyüsiyete kaptırmayın. Son bir çare aklıma geldi: Haritalarımızı ağız geniş boru gibi bükelim ve hep bir ağızdan Duur! Diye uzatarak bağıralım. Şose de kavis ya-

pıyor. Atlılar bize doğru bükülecekler, belki sesimizi işittirebiliriz.»

Bir ağızdan ve uzatarak avazımız çıktığı kadar «Duuur!» diye kâğıt boruların içinden haykırışımız, tam şosenin büküm yerinde kafileden bir neferi bize doğru baktırdı. Hemen haritalarımızı sallamağa başladık. Kafile durdu ve artık hepsi bizi gördü. Biz bir muharebe kazanmış kadar sevindik. Atlı karargâhımız dört nala yanımıza geldi. Yanıbaşlarındaki bu kadar insanı görmiyecek kadar gaflet içinde giden zabitleri, biraz haşladım.

Biz gûya bugün katedeceğimiz 60 kilometreden fazla olan bir mesafeyi kısmen faytonla geçerek, az yorulacaktık. Kısa yoldan gitmekle de gûya atlı kafile arkadan bize yetişecekti. Başımıza gelen bu hadise bizi bilâkis çok yordu. Koşum atları takatsiz kalan faytonlarımızı da, yardımla bataklıktan çıkardık. Biz de artık atlarımıza binerek şoseye çıktık. Karlar, yürüyüşün çokluğundan tamamiyle erimişti. Biz süratliye kalktık. Fakat fayton atları bitkin ve çamurlu bir haldelerdi. Onları kendi hallerine bıraktık.

Surpiran'da öğle yemeğini yedik. Buradan sonra Sansa Boğazının, hiç de Erzincan ovasına benzemiyen yakıcı bir soğuğuyla karşılaştık. Fırat boyunca giden şose bazı yerlerde hemen ırmağın kenarına yaklaşıyordu. Yol boyunca Ermeni kıtalarının yaklıkları veya bıraktıkları eserler görülüyordu. Bir çok araba - kamyon - tabii içlerinde birşey kalmamış bir halde-yol kenarlarına çekilmiş, bırakılmıştı. Sansa Boğazının içine gömüldükçe, ne korkunç bir yer olduğu anlaşıyordu. Erkânı Harbiye Reisim Cavit ve pek metin ve neşeli erkânı harbim Avni (sonraları birçok harekâta erkânı harbiye reisliği vazifesini gördü) ve diğer arkadaşlarımın çoğu, Rus ordularının karşısında bu Boğazdan çekilen kıtalarımızın neler çektiklerini anlattılar.

Sağımızda Dersim, solumuzda (şimâlde) Mürit dağları göklere yükselerek, Boğazı loş bir hale koymuşlardı. Dersim ciheti pek sarptı. Her yerinde göze görünmez pusular kurmağa müsait binlerce kırıksıklıklar vardı. Yol boyunca tek tük Ermeni ölüleri görülüyordu. Nihayet Ermenilerin bize terk etmek mecburiyetinde kaldıkları Rusların mükemmel 4 sahra ve 2 cebel topunu da götürdük. Bunların Erzincan'a nakli emrini vermiştim. Bu topların nazlı gidişleri bize büyük sevinç verdi.

Sansa'ya gelmeden akşam bastırıldı. Soğuk da gittikçe şiddetini arttırdı. Üzengilerimizle, içi kürklü ayak örtecekler olduğu ve ayaklarımızda da kuvvetli çorap ve çizmeler bulunduğu halde arasıra yaya yürümek mecburiyetini duyacak kadar, ayaklarımız üşüyordu. Herkes artık tek bir cümle söyleyebiliyordu: «Omrümde böyle soğuk görmedim!..» ve hemen de ağzını burnunu örtüyordu.

Karanlıkta Sanasa'ya vardık. Bize hazırlanan iki göz (ufacık odalı) bir eve girdik. Bol ateşin etrafına toplanmadan önce, kulak ve burunlarımızın donup donmadığını muayene ve neticeye hamd ve şükrettikten sonra, soyunup dökünmeğe başladık. Fakat üstümüz açıldı. Yıldızlar görülüyordu. Damın direklerini çoktan alıp harcetmişler imiş. Bu günkü zahmetlere kıyas edilirse, bu dört duvar içinde barınmak hoş bir şeydi: Üstümüz açık da olsa ateş başında güle konuşa, cepheden gelen raporları, ordudan gelen emirleri okuyacak; icaplarını yapacaktık. Tabii hazır bulunan sıcak çaylarımızı da içecek ve karnımızı da doyuracaktık. Sonra iş yatmaya gelecekti. Bu biraz tatsız bir ise de, ona da katlanacaktık. Çünkü eşyamız gelmemiştii.

Yollarda rastladığımız kimselerden anladık ki, bu yıl kar her yıla nisbetle Boğazda pek fazla imiş. Bunu Erzincanlılar da, Refahiye'liler de velhasıl herkes söylüyordu. Dereceyi (-30) la (-35) arasında tahmin ediyorduk. Böyle bir geceyi damsız bir yerde geçirmek, ömürdü. Fakat bütün ordumuzun bu gibi ıztıraplar karşısında olduğu ve önümüzde bizi bekliyen zaferler ve şerefli işler bulunduğunu düşününce, bu damsız oda pek lüks bir salon gibi geliyordu. Vazife haricinde, karargâhımda samimiyeti hâkim kılmak âdetim olduğundan, çaylarımızı gülüşerek içtik. Yemekte, Erzincan ganimetlerinden konserveler yiyecektik. Erzincan'da tatmadığımız et konserveleri hakkında, çoğumuzda iyi bir fikir yoktu. Gerçi etler sığır, dana nevindendi. Fakat taze ete alışmış olanlar için et konservesi yemek ve hele bu kadar yorgunluk üzerine çekilir şey değildi. Güzel yemeklerimiz ağırlıklarımızla birlikte idi. Bunun ne zaman geleceği de belli değildi. Dedim ki:

— İsteyen, konserveleri yer ve ateşin etrafında büzülür, yere yatar. İsteyen de ağırlıkları bekler. Ben birinci gurupa giriyorum.

İkinciye giren, görülmedi. Konserveleri açtık, ateşte kaynat-tık. O kadar lezzetli bir et çıktı ki, bundan Erzincan'da yemediğimize acıdık. Yalnız balığı beceremedik. Rusların binlerce fıçı balık

stoklarına göre elbette bunun da yenebilecek bir hazırlama tarzı olacaktı. Bunu Erzurum'da yakalıyacağımız Ruslardan öğrenebildik. (İleri hareketlerimizde pek çok miktarda et ve balık konserve elimize geçti. Balığı nasıl yiyeceğimizi de öğrendik. Diğer kitabımda Tebriz'den bahsedilirken, Rusların pek büyük et konserve müesseseleri bulunduğu da gösterilmiştir.)

Gelen rapor ve emirlerden bahsetmeden önce, bu geceyi nasıl geçirdiğimizi de kısaca kaydedeyim: Karargâh zabitimiz, beraberinde getirdiği seyyar karyolasını bana terketti. Bütün arkadaşlar yere uzanıp yattılar. Bu hayata iştirakime ittifakla karşı durduklarından, bu gece yerde yatmak şerefinden yalnız ben mahrum kaldım. Fakat gece yarısı eşyamız geldi. Herkes yorulan ve uyuşan omuz ve kalçasını uğuşturarak, seyyar karyolasına geçti.

Ordudan gelen emirde, Erzurum'a karşı yapılacak harekette fikrim kabul olunmayarak hâlâ: «Merkez sikletin sağ cenahta dağlık kısımda bulunması münasip olur» deniliyordu. Artık buna bir cevap veremezdim. Cepheye gidiyordum. Arazi ve Ermeni kuvvetlerini ve hususiyle karın vaziyetini görerek, icap eden kararı verecektim. Cepheden gelen rapordan da şu malûmâtı aldık:

«3 Martta, Tepeköy-Pulur-Ilıca-Karaz hattında Ermenilerle temas hasıl olmuş. Yani Erzurum şehrinin 10-15 kilometre mesafesindeki bu köylerde Ermenilerle karşılaştık.»

«4 Mart (bugün) Ermenilerin öğleden sonra saat 1'de Titkir'e gitmekte olan süvarilerimize, topçularıyla 8 mermi attıkları görülmüş.»

Ruslarla dün, Brest-Litovsk'da sulhun imzalandığını da «Dahiliye Nazırı namına Cemal» imzalı bir tamimden öğrendik. Rasathane gibi damı delik olan şu Sansa Hanında bu tatlı havadisi öğrenmek, bize daha zevkli geldi.

Günün büyük yorgunluğu ile mükemmel bir uyku çekmiştik. Sabahleyin etrafı görmek üzere kâşanemizin kapısı önüne çıktık. Dağlara ve Boğazın vaziyetine baktım. Ermenilerin, pek az insan zayıatı verdirilerek kaçırılmış olmasına acıdım: «Eğer şarkî Derşim Milisleri iyi idare edilseydi, bu Sansa Boğazı Erzincan'dan çekilen Ermeni kıtalarına mezar olurdu» diye müfrezesini bırakıp, kідem davasını halle gelen kumandana tekrar içerledim.

5 Mart sabahı saat 8 de, Sansa'dan hareket ettik. Fakat yaya olarak. Çünkü hava okadar soğuk ki ata binsek, donarız gibi geldi. Bir taraftan da kar yağmağa başladı. Yol dışında kar kalınlığı bir metreden fazla. Yolun üstü bile o kadar çığnendiği halde yine yürüyüşü zorlaştıracak derecede karlanıveriyor. Soğuk, dünkünden fazla, Boğazın şark mahrecine yaklaştıkça da şiddetini artırıyor. Ara sıra ata binmeğe de mecbur kalıyoruz. Çünkü ağırlığımız ve yolun fazla karı insanı çabuk yoruyor. Kulaklarımız, ağzımız, burunumuz sıkıca sarılı. Kimsenin kimseye tek söz söylemeğe mecali yok. Yüzümüzün havayla temas eden ufak kısımları, sanki ustura darbeleriyle kesiliyor gibi oluyor. Kar gözlüklerimiz, nefesimizden sık sık buğulanıyor.

Bütün kış o kadar karlı dağlar ve yaylalar aştığımız halde, ben bugünkü gibi soğuk görmedim. Yakıcı soğuk bilirdim. Bugün de, kesici soğuk gördüm. Bazı genç zabitlerimin kulakları soğuktan patladı. Sırtımızda koyun postundan kürk olmasa, Boğazı yaya geçmek hayırlı olacak. Ayak parmaklarımızın donmasından korktuğumuz için, arasına yaya yürüyorduk. Kırım Harbinde babam, ayağının birkaç parmağının dondurmuştu. Küçükken, arasına nasıl olduğunu anlatır ve gösterirdi. Bu korku mu bende iz bırakmış, yoksa Manastırda takiplerde bazı donma hadiselerini gözümle görüşümün tesiri mi dimağımda yer yapmış, nedir? Ayak parmaklarım çok üşüdü mü, donma başlangıcı zanniyle, hemen attan iner yaya yürürdüm.

Bugün dört saat süren Boğaz yolculuğu cana değdi. Boğazdan çıkar çıkmaz ve hele Bican köyüne gelince, yüzümüze çarpan havanın ılık olduğunu görünce, hepimiz hayrete düştük. Bazıları bunu donma alâmeti sanarak endişeye bile düştü. Fakat havanın haki halinin bu olduğunu anlayınca birbirimize: «Geçmiş olsun» dedik ve Bican'da neşeli bir öğle yemeği yedik. Bu köye neden Bican demişler diye sordum, hemen herkes bildi: Boğazdan çıkanlar, buraya cansız geldiğinden olacak!

Yemeği Dokuzuncu Fırkanın sıhhiye kademesi nezdinde yedikten sonra, Rusların bıraktıkları birçok parka ve çadırları gözden geçirdik.

Öğleden sonra 2'de atlarımıza bindik ve şosayı takiben süratli yürüyüşle Kötür Köprüsüne geldik. Kârgir ayaklı köprü, güzel tamir olunmuş. Bunun biraz cenubunda başka bir ahşap köprü daha

var. Bu köprünün her iki tarafında Rusların zeminlikleri duruyor. Burası güzel bir ova. Bahar ve yazda herhalde pek şirin olacak. Sansa Boğazının dondurucu ve kesici soğuşundan kurtulduktan sonra, bu düzlüğün karlı hali de insana lâtif görünüyor.

Tuzla Deresi Boğazına giderken akşam oldu. Kar basıla basıla yol merdiven haline gelmiş. Hayvanlar için çok tehlikeli. Araba işlemek imkânı yok. Yürüyüşümüz pek yavaş oluyor. Ancak saat 8'de Mamahatun'a varabildik. 17. Alay da burada. Yarın Hacıbayram Komu'na gidecek.

Yollar, hafif arabaların bile geçmesine müsait olmadığından. obüs ve sahra taburlarının şimdilik Erzincan'dan ileri alınamıyacağına orduya bildirdim. Muvafık görüldü.

Bugünkü cephe vukuatı şu idi:

«Ermeniler bugün 5 Martta, Sakalikesik (Erzurum'un 17 kilometre kadar cenubugarbisinde) köyünü işgal ettiler. Buradaki müsademedede Ermenilerden 10 maktül var ve bir Rus zabitiyle bir Ermeni esir alındı. Rus zabiti, Erzurum'da 1. ve 4. Ermeni Alaylarının bulunduğu ve ayrıca Fem, Erzincan ve Bayburt'tan kaçan 1000 kişilik bir kuvvetin de buraya geldiğini söylüyormuş.»

6 Martta Mamahatun'da kaldık. Buradaki Rusların istihkânı parkında 25.000 kadar kazma, kürek, küskü var. Dikenli tel, telgraf teli vesair muvasala malzemesi dolu. Ambarlarda külliyetli et konserve de ele geçmiş bulunuyor. Ermeniler cephaneliği yakmışlarsa da, bunun da bir kısmı kurtulmuş. Telsiz telgraf istasyonunu kâmilten tahrip etmişler.

Burada Ermenilerin tüyler ürpertecek bir cinayetleri karşısında, çok ıztıraplar duyduk. 8 metre kadar kutrunda bir çukur açmışlar. İçi, çoluk, çocuk her yaştan ve her cinsten Türk ölüleriyle dolu. Vurmuşlar, süngülemişler ve soymuşlar; bu çukura doldurmuşlar. Mamahatun'dan yalnız bir ev halkı, dağlara kaçıp kurtulabilmiş. Bu manzara karşısında duyduğum acıyı, şimdiye kadar gördüğüm en kanlı muharebe manzaralarında, gerek Çanak-kale'de ve gerekse Irak Cephesinde bile tatmamıştım. Zaten yürümek, koşmak ve biçare vatandaşlarımızı canavarlar elinden kurtarmak için büyük azmim vardı. Bu manzara karşısında dimağım, kalbim büsbütün ateşlendi. Elimdeki kuvvetle, bir an evvel Erzurum'da ilk intikamı almak, sonra da Kars'a, Gümrü'ye, Ermenista-

nın yüreğine saplanmak için, her şeyi gözüme aldım. Olanca süratle kolordumu koşturacağım. Varsın ordu kumandanlığının cepheyi tahdid eden hatları da, kolordumun cephesine takılarak ileriye sürüklesin!

Bu feci manzarayı, orduya da tasvir ettim. Fakat bunu, burada çukurun başında görmedikçe, tesirinden az çok bir şeyler kaybedeceği tabii idi. Ermeni Komitacıları, yıllardan beri zehirlenen fikirleriyle dalâletten hâlâ kurtulamıyorlardı. Mamahatun'da açtıkları ve içini masumların kanları ve cesetleriyle doldurdıkları bu «şehitler çukuru», Ermeni mevcudiyeti için pek tehlikeli bir hâtime idi. Bunu gören neferlerimiz, zabitlerimiz, kumandanlarımız yumruklarını sıkıyor ve «İntikam» diye haykırıp cepheye koşuyordu. Bilmem Ermeniler neye güveniyorlardı? Rus ordusu içinde yetişen kumanda ve erkânıharbiye heyetlerine mi? Müstakil Ermeni cüzütamlarının mevcudiyetine mi? Erzurum Kalesine mi, Kars Kalesine mi? Daha gerilerde Gümrü Kalesine mi? Fakat onlar, ruhlarımızı isyan ettirmişler; dimağımızı, kalbimizi ateşlemişlerdi. Hiç bir kuvvet, hiçbir kale sıkılan yumruklarımızın darbesi altında uzun zaman dayanamıyacaktı. Ermeni çeteleri, Ermeni ordusunun değil, Ermeni milletin bile mevcudiyetine suikast etmiş oluyordu. Bu hakikati ilk fırsatta, Erzurum'daki Ermeni rüesasına yazmağı da düşündüm. Katliâmların ve sonra da mukabil intikamların önüne durmak için, belki bir tesiri olurdu.

Bugünkü cephe vukuâtı, faaliyetini arttırmıştı :

«6 Mart'ta Ermeniler, Karasu'yun şimalinde Titkir'deki II. Kafkas Kolordusu'nun emrime verilmiş olan mürettep süvari alayına, birkaç topçu ateşi yaptıktan sonra, süvarimizi oradan çekilmeğe mecbur etmişler ve bu köyü işgal etmişlerdir.»

«Ayrıca 200 piyade, 60 süvari, 2 makineli tüfek ve iki toptan mükrekkep bir Ermeni kuvveti şosa boyunca, Evreni-Tevrüzçük karakol hattımıza taarruz etmişse de, tardolunmuştur.»

«Daha cenupta Sakalikesik'teki Ermeniler, milislerimiz tarafından tardolunarak orası işgal olunduysa da, Ermeniler takviye kuvveti olarak Sakalikesik ve cenubundaki Kümbet'i işgal ettiler.»

7 Mart sabahleyin 8,30 da Mamahatun'dan hareketle öğleden sonra 4,30 da Yeniköy'e geldik ve buradaki 9. fırka karargâhına mülâki olduk. Ruslar şosa güzergâhını mükemmel açmışlar. Her

yerde taş yığınları ve taş kıracak makineler ve motörlü-motörsüz makineler, silindirler dolu. Ayrıca sahra şimendiferi güzergâhı da açmışlar. Köprüleri bitmiş, Yeniköy'e yakın istasyon da yapılmış. Rusların Erzincan'da ve buralarda gördüğüm hazırlıkları, ne müt-hiş bir Anadolu istilâsına hazırlandıklarını gösteriyordu.

Bugün (7 Mart) da, cephe vukuatı daha faaliyetli idi:

«Titkir'deki Ermeniler tardolundu.»

«300 kişilik bir Ermeni kuvveti bir makineli tüfekle Haydari'ye taarruz ve burasını işgal ettiyse de, 84. tabur gelince, Ermenileri tardetti». (Bu tabur numaraları ilk zamanların alay numaraları, alay numaraları da yine o zamanın fırka numaraları olup; mevcutlar eriyip fırka alay, alaylar da tabur halini aldığı halde numaraları aynen bırakılmıştır.)

«Bugünkü tarassutlara göre, Erçik - Salasor - Karaz hattında ve Ilıca'nın hemen garbındaki sırtta tahkimat yaptıkları ve 100, 200, 400 mevcudundaki bazı kıtaların harekâtı görüldü. Suret-i umûmiyede Karasu'yun şimalinde, Erçik - Karaz hattında 800 - 1000, Karasu'yun cenubunda Ilıca ve garbinde de 800 kadar kuvvet tahmin olundu. Her iki gurubun bir kaç makineli tüfek ve cebel topları da var.»

Sakalikesik ve Tekkederesinde de 400 kadar Ermeni kuvveti var ki, ceman kıtalarımızda temasta en az 2500 kadar demektir.

Tel örgüleri gerilerinde ve Erzurum şehri içinde, ne olup olmadığı henüz meçhulümüzdü. Bunun için önce temasda bulunduğumuz Ermeni kuvvetlerine bir darbe vurulmasını, sonra Erzurum mevki-i müstahkemine karşı icraata kalkışmayı muvafık gördüm; ve 9. fırka kumandanı Rüştü Bey'e, buna göre emir verdim. Emrimin 2. ve 3. maddeleri mülâhaza ve kararımı gösterdiğinden, aynen yazıyorum:

«2 — 10 Mart 1334 sabahı Tekkederesi - Süngerîç - Pulur - Ilıca - Karaz hattından Erzurum'a karşı yapılacak keşfi taarruzî, mezkûr hattaki Ermeni şakilerine, fecirle beraber baskın yapılarak başlanacaktır. Bunun için iştirak ettirilmesi emri verilmiş olan kıtaat, 8 kilometre bu hatta yaklaştırılacak; 9 Mart günü istirahat ve keşif ile işgal ettirilecektir.»

«3 — Karaz'da 400 neferlik Ermeni eşkiyası görüldüğüne nazaran, bu şakilerin, Ilıca'ya baskın yapacak kıtaatımızın yanına bir tesir icra edememeleri zımnında tenkilleri için, o cihete gönderilecek süvariden maada, Ebülhindi - Karaz istikametinde bir piyade kuvvetinin de tahrikini lüzumlu görmekteyim. 2. avcı taburu, yedi gündür mütemadiyen yürüyüş yaparak ancak 7 Mart 334 akşamı Aşkale'ye muvasalat etmiş olduğundan, bu taburun 10 Mart 334 günü Erzurum cenubundan harekâta iştirakine imkân göremiyorum. Binaenaleyh Ilıca'da çetelerin mukavemeti görüldüğü takdirde bu çetelere, yandan Piyade ve Topçusuyla tesir yapması; ve Ilıca'da mukavemet görülmediği takdirde düşman hattı aslîsinin Karasu şimalindeki aksamına karşı taarruz etmek ve muvaffak olur da siperlere girilirse, siperler boyunca cenuba doğru taarruzla hattı aslî mukavemette devam ederse çetelerin mukavemetini sarsmak vazifesiyle 2. avcı taburunun da makineli bölüğü ve cebel takımıyla beraber Karasu şimalinde istihdamı ve buna nazaran ileri yanaştırılması muktezidir. 2. Avcı taburuna mukabil halen Haydari'de bulunan 84. tabur, Deli Halit Bey emrine verilsin.»

Dersimliler eğer Erzurum'la Hasankale'nin irtibatını keserlerse, büyük mükâfat vereceğimi de yazdım (Bunu yapamadılar).

Fırkaya verdiğim emri, ordu kumandanına da bildirdim.

Kavurmaçukuru'nda yakalanan bir Ermeni çocuğu, Yeniköy'de karargâhıma getirildi. Onüç yaşlarındaki bu çocuğun, bizden malûmât almak üzere Erzurum'dan gönderildiğini anladım. Muharebede izci teşkilâtının bu kabil yardımlar yaptıkları, her memlekette vâkidir. Bu çocuktan ben de bizim ordumuzun menfaatine istifadeyi düşündüm. Bunun için kendisine iyi yemek yedirdim. Ve iyi muamele ettirdim. Birçok asker, top, makineli tüfek de gösderttim. Sonra da kendisine şunu söyledim:

«Cesur çocuk! Sana, senden istediklerinden fazla malûmat vererek Erzurum'a göndereceğim. Bu mektubu koynuna koy. Bunu Erzurum'daki en büyük rutbeli Ermeni Kumandanına ver, ve deki: Kâzım Karabekir adındaki bir kumandan bunu sana gönderdi. İki kolordu ile birkaç gün sonra Türk'ler Erzurum'a taarruz edecekler. Türklerin taarruzundan önce, Erzurum'dan çekilsen iyi olur.»

Çocuğa bu sözleri, birkaç kere tekrar ettirdim. Eline verdiğim mektubun muhteviyatı, aynen şudur (1):

7/3/1334

ERZURUM'DAKİ ERMENİ RÜESASINA

Rusya Cumhuriyetiyle sulh aktedildi. Ruslar bu sulh muahedenamesi mucibince, 93 Seferinde ellerine geçen arazimiz dahil olmak üzere, teknil memalikimizi tahliye taahhüt ettiler ve asker aksamını tamamen tahliye ederek çekildiler. Diğer cihetten birçok kıtaatımız Batum'a çıkmaktadır. Bunlar, Kars'a doğru yürüyeceklerdir. Biz Rusların esirlerini, Ruslar da bizim üseramızı iadeye başladık. İlk kafilci üserayı birbirimize verdik. Rusların tahliye ettiği araziye teslim almak üzere, kolordularımız Erzurum civarında toplandı. Bu hareketimiz esnasında karşımıza çıkacak her silâhlı, pek tabii olarak âsi telâkki edilecek ve hakkında kanunun emrettiği en ağır ceza tatbik edilecektir.

Erzurum'da, medeniyet ve insaniyete külliye muhalif olan harekâtı icradan vazgeçerek, nihayet 9 Mart 334 akşamına kadar Erzurum'u, sonra da teknil arazimizi terk ile, Kafkasya dahiline çekilmenizi ihtar ediyorum. Bu ihtarıma tevfiikan hareket etmediğiniz takdirde, dökülecek kanların pek ağır olacak olan mesuliyeti tamamiyle size raci olacaktır.

Kolordular Kumandanı

Kâzım Karabekir

Zayıf olan düşmana bu kabil mektupların ezici tesirler yaptığını, askerî tarihte bir çok misalleriyle bildiğim gibi, Edirne'de Bulgarların, kale kumandanı Şükrü Paşa'ya gönderdikleri mektupların tesirine de bizzat şahit olmuştum: Mütareke komisyonu reisi sıfatıyla bana verdikleri mektubu açarak okumuş ve altına da sert bir cevap yazarak geri vermiştim. Fakat sonra başka vasıta ile daha başka meâlde maneviyat kırıcı mektup göndermek fırsatını bulmuşlar. Kırcaali müfrezesi kumandanı Yaver Paşa'ya da böyle bir mektupla tesir yapmış olduklarını, arkadaşlardan dinlemiştim.

(1) (Erzurum'da) esir ettiğimiz II. Erzurum Kale Topçu Alayı'nın «Harp Ceridesi»nde, bu Mektubum'dan bahsedilmiştir. Aşağıda göreceğiz.

İşte şimdi ben de bu ruhi silâhı kullanıyordum. Ermeni çocuğunu bir ata bindirterek, şose boyunca birçok kıtaatlarımızın içinden geçirterek müreffehen Erzurum'a gönderdim. Yollarda bazı kıtalarla temasta bulunmasını ve çocuğa işittirecek şekilde: «Birinci ve İkinci Kafkas Kolordularının Erzurum'a taarruz edeceği» hakkında birtakım konuşmalar yapılmasını da temin ettim.

8 Mart'ta Ordu'dan gelen cevapta, şöylece ilk emir tekit oluyordu:

«Yapılacak keşfi taarruzî için ordudan verilen emir, istihsalî matlûp olan malûmatın esas ve ruhuna ait olduğundan tebdile lüzüm görülmediği, süvari alayının Karasu şimalinden piyade, topçu ve makineli tüfeklerin emirde tasrih olduğu veçhile, Ilıca - Erzurum şosesinin cenubundan hareket etmeleri...»

Karasu'yun şimal mıntıkasına hâkim olan Ermenilerin vaziyetine göre bu emirdeki tertibatla taarruz etmek, felâketli olurdu. Çünkü Ermeniler şosaya hâkim bir vaziyette sol yanımızdan bizi kuşatabilirlerdi. Bunun için bugün akşama kadar vaziyetin alacağı şekle göre, orduya yeni bir teklif yapmaya karar verdim.

Bugün Padişahın Selâmı ve kolordumuzun harekâtına karşı Memnuniyeti Şahane, ordudan tebşir olundu.

Bir tayyaremiz, Erzurum üzerinde keşif uçuşları yaptı. Ordu emrindeki bu tayyarenin bildirdiği malûmat şudur: «Tel örgülerinin gerisindeki avcı siperlerinin temizlenmiş olduklarına ihtimal veriyor, fakat buralarda kuvvet göremiyor.»

Bu günkü cephe vukuatı şunlardır: 300 kadar Ermeni piyadesi beraberlerinde iki makineli tüfek olduğu halde, Sakalikesik'ten Haydari'ye taarruzla burayı işgal ettilerse de, 84. taburun yetişmesiyle Haydari geri alındı.

150 Ermeni piyadesi ve 20 kadar süvarisi iki dağ topu ateşi himayesinde, Eringâr'da bulunan piyade bölüğümüze taarruz ettiyse de, bölük takviye olunarak ve aynı zamanda Poççık'te bulunan iki piyade ve iki makineli tüfekten ibaret kuvvetimiz de mukabil taarruza geçerek, Ermenileri durdurmuştur. 300 Ermeni piyadesinin Erçik'i takviye ettiği görülmüştür. Ermeniler 40 maktul bıraktı. 13. Alaydan (II. Kafkas Kolordusunun) 2 zabitle 5 nefer yaralı, bir neferimiz de şehit olmuştur. 134 dağ topu mermisi, 22,900 piyade ve makineli tüfek mermisi sarfolundu.

Vaziyet, ciddileşmişti: Ermenilerin Karasu şimalinde dahi kati müdafaada bulunacakları, sonra hale göre telörgüler gerisine çekilecekleri anlaşıyordu. Bunun için 9. Fırka karargâhını ileri tahrik ettim. Umumî harekâtı da bizzat kendim idareye karar verdim. Tarz-ı hareketi şöyle muvafık buldum: 9. Fırka kısm-ı külliysiyle şosa boyunca Ilıca istikametinden, II. Kafkas Kolordusunun 5. Fırkası da Karasu şimalindeki mıntıkadan ilerliyeceklerdir. İki fırka ile Ermenileri telörgüleri dışında yakalayıp ezmek için, mühim bir fırsatı kaçırmamalıyız. Bunun için fırka ve ordu kumandanlarına (8 Mart gece geç vakit), aşağıdaki telgraf ve şifreleri yazdım:

9. KAFKAS FIRKASI KUMANDANLIĞINA

Telgraf

Yeniköy

8/3/334

1 — Erzurum mevzi-i müstahzarına karşı 10/3/334 de icrası tasdim edilen keşfi taarruzî, bu civara gelen tek mil kuvvetlerin iştirakiyle Ermenilerin mukavemetini şimdi bulundukları hatta tamamen mahveylemek ve telörgüsü gerisinde ikinci bir mukavemete maruz kalmamak üzere, yevmi mezkûrda icra olunmayacaktır. Bu babta ayrıca emir vereceğim.

2 — Gececek bu müddet zarfında kıtaatın istirahatı tammesi temin edilmekle beraber, Ermeni eşkiyasının kuvvetini ve mevziini lâıyıkıyla tetkik eylemek üzere, münasip mahallerde batarya dürbünlü sabit tarassut zabitleri bulundurarak her görülecek, hattâ ufak bir hareketin tesbitiyle mufassalan tarafıma iş'âr buyurulması.

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı
Miralay

Kâzım Karabekir

8/9 Mart gece yarısı bu telgraf 9. Fırka kumandanı Rüştü Bey'e tebliğ olundu. Burada: Erzurum Kalesi, Erzurum mevki-i müstahkemi, Ermeni ordusu gibi tabirler yerine: Erzurum mevki-i

müstahzarı, Ermeni eşkiyası tabirlerini kullanarak, bir kaleye ve bir orduya taarruzun vereceği heyecanı, askerime hissettirmek istemedim. İcabecek tedbirleri, bizzat harekâtı yakından idare ile kendim alacaktım.

Vehib Paşa'ya yazdığım şifre de aynen şudur:

ÜÇÜNCÜ ORDU KUMANDANLIĞINA

Şifre

Yeniköy

8/3/334

1 — İcrası mukarrer keşf-i taarruzî için lâzım gelen kıtaat, ihzar edilmiştir. Fakat Ermenilerin Erzurum tahkimâtı haricine çıkarak, kanaatime göre kuvvetlerinin hemen kısm-ı azamı ile açık arazide muharebeyi göze aldıkları görülüyor ki, bizim için tam istifade edilecek bir fırsat husule gelmiştir. Binaenaleyh bugün (8/3/334) Söğütlü civarına varmış olan 29. Kafkas Alayından istifade etmek ve beşinci fırkanın Aşkale'de bulunan kıtaatını da yanaştırarak iki fırka ile, işbu açık arazi muharebesine cesareti alan eşkiyayı ezecek bir taarruz icra ederek artık Erzurum siperlerinde müdafaaya imkân bırakmamak mümkün olabileceğinden, beşinci fırkanın kâmilten kolordu emrine itasına ve bu hazırlık için geçecek iki gün müddet için harekâtın tehirine müsaadelerini istirham ederim.

2 — Bu maruzatım rehin-i tasvibi sâmilere olmadığı takdirde, evvelki tertibat veçhile ihzar edilmiş kuvvetlerle 11/3/334 günü harekâta başlamak üzere, iradelerine intizar edeceğimi arz ederim.

Birinci Kafkas Kolordu Kumandanı
Miralay

Kâzım Karabekir

Bu şifre telefonla, Suşehri'nde bulunan ordu kumandanlığına gece yarısından sonra 12.45 te yazılmıştı. Gelecek cevabı merakla gözledik. 10 Mart sabahı gelen ve bu yerinde teklifimi kabul etmeyen cevabı yazmadan önce, düşüncelerimi ve 9 Mart hadiselerini kaydediyorum.

Balkan Harbinde ben Edirne mevki-i müstahkeminde Üçüncü Nizâmiye Fırkası erkânıharbi idim. Fırkamız, ihtiyat-ı umumî olduğundan her hafta bir cepheden huruç yapar ve düşmanın yaklaşmasını zorlaştırırdık. İleri mevzilerden düşenleri de kurtarırdık. Nihayet öyle bir vaziyet hasıl oldu ki, artık bütün kale topçusunun himayesinden mahrum olan, bütün ileri mevzilerin terkiyle asıl müdâfaa hattına çekilmek lâzım geldi. Düşmanın muhasara topçusunu yerleştirmesi, tahkimâtı tamamlaması ve kale etrafına çok üstün kuvvet getirmesi; müdâfa kuvvetlerimizin ise, beş aydan beri verdikleri zayiât neticesi zayıflaması ve iase vaziyetimizin de kötülüğü gibi sebepler, artık bizi telörgüleri gerisinde düşman taarruzuna karşı koymaya mecbur ediyordu. Yalnız ileri karakollarımız, telörgüleri ilerisine sürülmek lâzım geliyordu. Bilhassa şark cephesinin hücumu kat'î cephesi olması ihtimali kuvvetle anlaşıldıktan sonra, ileri arazideki kuvvetlerimizin telörgüsüne alınmaları hakkındaki teklifimize, kale kumandanlığı ehemmiyet vermedi ve bu netice de kalenin düşmesine sebep oldu. Düşmanın; arazi-i hariciyedeki (ileri arazi) kuvvetlerimize taarruzu ve müdâfaa kuvvetlerinin orada ezilmesi hatt-ı aslıdeki mukavemeti de imkânsız bıraktı. Diğer tabirle, düşman hatt-ı asliye muzaffer adımlarıyla yürüdüğü zaman, telörgülerini pek zayıf buldu. İleri araziye döven muhasara topçusu taarruz piyadelerine kolay yol açtı. Halbuki bizim kale topçumuz ileri arazi müdafaasını temin edemedi.

İşte Erzurum mevk-i müstahkemini müdafaaya karar veren Ermeniler de, bizim Edirne'de yaptığımız hatayı irtikâp etmişlerdi. Gerçi biz Edirne'de beş ay ileri mevzilerimizi müdâfaa etmiştik. Fakat meselede vahid-i kıyasî zaman değil, taarruz kuvvetlerinin tazyiki derecesidir. Hat açmış, muharebeye hazırlanmış üstün kuvvetlerle telörgüleri dışarısında kale topçusunun himayesinden uzaklarda muharebeyi kabul etmek demek, mağlûp olunca galip kuvvetlerle birlikte mevki-i müstahkeme girmek demektir. Edirne'de mevki-i müstahkem kumandanı ve erkânıharbiyesindeki hallet-i ruhiyeyi yakından gördüğüm için, Erzurum'daki Ermeni kumanda heyetinininkini de anlıyordum: Hatt-ı aslıdeki muharebe kale kumandanlarının sinirlerini gevşetiyor! Düşman uzaklarda kaldığı müddetçe, daha ziyade kalb istirahatine maliktirler. Tıpkı tehlikeye maruz kalan bir insanın telâkkisi gibi. Halbuki birçok muharebelerden alınan derslerle tesbit olunan kale talimatnamesi, kale kumandanına pek açık olarak vazifesini ihtar ediyor ve ara-

zi-i hariciyenin, ileri karakol mevkillerinin ve hatt-ı aslisinin kıymet ve kudret-i harbiyelerini izahla, birinden diğerine çekilmek zamanlarını apaçık gösteriyor. Fakat her işte olduğundan ziyâde muharebede insanları idare eden yalnız kafaları değil, aynı zamanda sınırlıdır. Bu da yaratılış meselesidir. Muharebede düşüncenin hakimiyeti; bir dereceye kadar da nazari bilgiyi tatbikatla kökleştirmek suretiyle kısmen elde edilir.

Erzurum'u müdafaa edecek olan Ermeni kumandanının vaziyeti takdir edemediğini veyahut sınırlarının pek kuvvetli olmadığını, aldığı vaziyetten anladım ve buna pek sevindim. Çünkü açık arazide müsavi şartlar altında çarpışacaktım. Ve birlikte Erzurum sokaklarında boğuşacaktık. Ordu kumandanına yaptığım teklif, bu esasa dayanıyordu. Ordu kumandanı Vehip Paşa da, Balkan Harbinde Yanya Kalesi kumandanı idi. Her halde onun da kale muharebelerindeki bilgisi yalnız nazariyata değil, ameliyata dayanıyordu. Bunun için teklifimi kabul edeceğini ümit ederek, çok sevinçli idim.

9 Mart'ta karargâhımı Yeniköy'den Tazegül'e naklettim. Sabahleyin harâret derecesi —2 santigrat idi. Hava karlı, her taraf kar örtülü idi. İki aydan fazla zamandan beri soğuğa ve kara o kadar idman etmiştik ki, bugün bize bir bahar gibi geliyordu. Ustelik Erzurum cephesine yaklaşmak zevki de vardı. Üç saatlik bir atlı yürüyüşü ile 15 kilometre harita mesafesi olan Karabıyığa geldik. Yeniköy'den buraya kadar sahra demiryolu güzergâhı yapılmış. Karabıyık'tan itibaren Erzurum'a doğru mükemmel demiryolu gidiyor. (yeni adı, «Kandilli» olan) Karabıyık'ta ufak bir istasyon var. Burada öğle yemeğini yedik. Hava hayli ısındı. Derece + 2 oldu.

Karabıyık'taki Rus erzak anbarları olduğu gibi duruyor. İki yüz tondan fazla has unu, artık afiyetle benim askerlerim yiyecek. Anbarları dolaşırken duyduğum zevkin derecesini tarif edemem. Rusların askerlerini beslediği has un ve bu ayarda yemlik, hepimizin hayretini çekti. Sonsuz gıda, sonsuz malzeme ve sonsuz asker. Fakat sonsuz mağlûbiyete de onlar uğradı. Asırlardan beri Türklüğün mahvı emeliyle, milyonlarca can ve para sarfeden Çarlık Rusyanın uğradığı bu akıbet hakkında, karargâhımda felsefe yürüten arkadaşları dinlemek de zevkli bir şeydi. Bizi Erzurum'a kavuşturacak olan bu erzak anbarında her türlü felsefeyi dinlemekten ve kabul etmekten tabii bir şey olamazdı. Pek samimî ve pek ahenkli

olan karargâh arkadaşlarımın sohbetlerine bir arkadaş gibi, benim de karışmaklığım hoşuma giderdi. Benden de ne düşündüğümü soran arkadaşlarıma, şunu söyledim:

Ruslar, Elviye-i Selâse'de 40 yıldır oturuyorlar. Buralarda ise henüz üç yıl kadar kaldılar. Farzediyorum ki yol, demiryolu, köprüler vesair nâfia işlerimizi kendilerine kontratla vermiştik. Şimdi kat'i kabul muamelesini yapacağız. Eğer vazifelerini lâzımı gibi yapmamışlarsa ve yol boylarınca şu Karabıyık anbarı gibi iaşemi-zî, Mamahatun, Erzincan depoları gibi malzememizi temin etmemişlerse, Çar hükûmetinin kalpazanlığına pek kızacağım! Fakat geçtiğim şosalar, köprüler ve şu sahra demiryolu ve hele şu erzak anbarı, bize güzel şeyler göreceğimizi vadediyordu. Ermenilerin bu anbarları yakmıyarak, bize Erzurum'un bir darbe ile zaptını temin etmeleri, hakikaten hertürlü felsefeye zemin olabilecek mahiyettedir. Eğer Erzurum'u ümit ettiğim gibi bir darbe ile kurtarabilirsek daha zevkli olarak filozoflarımı dinleyeceğim. Fakat ordudan ters bir cevap alır da Erzurum'un mahvını seyre mahkûm edilmek istenirse, o zaman da siz beni dinlersiniz!

Bu sonuncu ihtimal, erkânıharplerimin de neşesini kaçırdı. Bana sordular:

Böyle menfi bir emir alırsak, ne yaparsınız?

Şu cevabı verdim:

Vaziyetin benden isteğini yapmak için, her mesuliyeti kabul etmekten çekinmem.

30 küsur yıl evvel İstanbul'dan Van'a giderken geçtiğim yola çıkmış bulunuyordum. Fakat o zaman pek küçük olduğumdan, buraları hatırlıyamıyordum. Erzurum'da başım yarıldığı için içine düşüğüm havuzun bulunduğu yerler hakkında canlı hatıralarım vardı. Oraları görmeğe büyük iştiafım vardı. Karabıyık'tan üç çeyrek saatde Tazegül'e geldik. Karasu, buz tutmuştu. Üzerinden yaya geçtik. Tazegül 180 evli bir köy. Fakat Ermeniler çekilirken 100 kadar ev yıkmışlar. 30 kadar da çocuk, kadın ve ihtiyar şehid etmişler. Kalanlar da pek az birşey ve ihtiyar, kadın, çocuk; bunlar da öte beriye kaçarak kurtulmuşlar.

Zavallı halk, bitkin bir halde ve hiç bir şeyleri kalmamış. Ordumuzun içindeki evlâtları sağ olarak gelmiş mi diye, delice oraya

buraya koşuşuyorlar. Hepsini topladım ve her birerlerine birer gümüş mecidiye dağıttırdım; ve dedim ki:

— İki üç gün sonra Erzurum'a gider, çarşıdan öteberi alırsınız.

Ağlayışlar, dualar bizi de heyecanlandırdı. Bunlara yemek ve ilaç muaveneti için de, icabedenlere emir verdim.

Menzil yarından itibaren, Erzincan'daki 36. fırka ve kolordu kıtaâtı ve Erzincan'a gelecek olan ordu karargâhının kademesi için, günde on iki ton erzak getirecek. Ayrıca 10 Mart'ta 440 sandık mühimmât ve 10 dan sonra da hergün 40, 17 Marttan sonra ise, günde 60 sandık mühimmât getirecek.

Bu vaziyete göre 36. fırkadan bir alay daha Kargın'a kadar alabileceğimden, fırkaya bunun için telgrafla emir verdim.

Tebliğ-i resmîde; İngilizlerin Filistin cephesinde faaliyeti ve Hicaz Âsilerinin de, bu faaliyete hareketlerini uydurdukları bildiriliyordu.

10 Mart sabahı erkenden, ordudan gelen şifre canımı sıktı. Teklifim kabul olunmuyordu. Vaziyeti yakından görüp katî bir karar vermek için karargâhımı, Tazegül'den Alacaköyü'ne naklettim. Erzurum şehrini ve tahkimatını görebilecek bir tarassut mevkiini bu köyün şimalişarkî sırtlarında buldum. Burası şehre 25 kilometre mesafede idi. Ermeni kıtalarının işgal ettiği mevzilere de 10 kilometre yaklaşmıştım. Tarassut mevkiine hareketimden önce, köyü dolaştım. Fâcianın en müthiş burada idi: Süngülenmiş veya yakılmış cesetlerin basındaki ağlaşma ve bağrışmalar, insanın tüylerini ürpertiyordu. Süngülenmiş ve memedeki çocukları kucağına almış bazı analar, saçlarını yoluyorlardı. Sanıyorum ki yeryüzünde bu kadar feci bir sahneyi gören gözler, pek mahduttur. Biz bu kanlı manzaranın karşısında elem duymuş insanlardanız. İnsanların, iyi duygulardan mahrum kalınca hayvanlardan dah vahşî bir mahlûk olabileceklerini, ibretle seyrettik.

Burada sağ kalanlara birer gümüş mecidiye dağıttırdım ve aynı nasihatları verdim, tesliye ettim. Karargâhımla birkaç gece köylerinde kalacağımı, fakat köylünün benim misafirim olarak iâşe edileceğini söyledim.

Tarassut mevkiine çıkmadan önce, ordudan gelen cevabı bir daha okudum.

Aynen şudur:

BİRİNCİ KAFKAS KOLORDUSU KUMANDANLIĞINA

Şifre

Suşehri

C: 8/3/334

9/3/334

Şimdiye kadar aldığım raporlarınızdan ve tayyare keşiflerinden bilvasıta istihsal ettiğim malûmattan, düşmana dair az - çok bir fikir kazandım. Keşfi taarruzünün maksadı iptidaî ve intihâisini, bundan evvel arz ve izah ettiğimi hatırlıyorum. Bu maksadın her ikisini elde etmezsek bile birincinin istihsalinden sonra tam hazırlık ve noksansız tertibât ile darbe-i katiyeyi vururuz. Malûmu âlileri olduğu veçhile: Otuzaltı, On beş, Onbirinci fırkalar bu maksatla ileriye yaklaştırılıyor. Kararımı tebdil edecek bir sebep görmemekle beraber, diğer fırkaların tecemmûünden evvel beşinci fırkayı ileri sürmeyi de muvafık bulmuyordum. Keşfi taarruziye tahsis ettiğim kuvvet netice-i katiyeyi istihsale vefa etmezse, işbu taarruz düşmanın kuvvet ve vaziyetini meydana çıkardığından ibaret kalabilir ve dört, beş gün sonra toplanacak daha üç fırkanın inzimamiyle darbe-i katiye vurulur.

Üçüncü Ordu Kumandanı

Vehib

Vusulü, 10/3/334 saat 6.45 Öğleden evvel.

Vaziyetim, çok nazikleşmişti. Gelen, bir emirdi. Fakat ifası takdirinde iş, yalnız keşfi taarruzî yapacak kuvvetin tabiye felâke-tille bitmiş olmayacaktı. Bütün iki kolordu, Erzurum ovasında açıklıktan kırılacaktı. Ordu erkânı harbiyesi: 4 fırkanın Erzurum karşısında kaç günde toplanabileceğini; ve bu zaman zarfında güvendiğimiz Karabıyık anbarında erzak kalıp kalmıyacağını ve menzilin Erzurum mıntıkasına kadar birşey getiremeyeceğini hiç de hesaba katmamıştı. 4. ve 11. fırkalar bir haftadan önce bize iltihak

edemezlerdi. Bu zaman zarfında Karabıyık anbarlarından yiyecek olan 9. ve 5. fırkalar ve her iki kolordu kıtaları erzakın yarısını yemiş olacaktı. İki kolordu toplanınca kalan erzak ancak iki üç güne kâfi olduğundan; eğer Erzurum anbarları yakılır da elimize birşey geçmezse, bütün ordu Erzurum'da açlıktan mahvolacaktı. Buna halkın ihtiyaçlarını da eklersek, ordu Erzurum'u kurtarmaya değil mahvetmeye gelmiş olacaktı. Ordu kumandanlığı gerilerde bırakılan bütün perakendelerin ve kıtaların ileri alınmasını emri yevmileriyle de tebliğ etmişti. Bu hal boğaz mevcudunu arttırıyor ve kolordunun gündelik ihtiyacını 24,5 tona çıkarıyordu. Düşmanın yapması muhtemel hareketlerini erkânı harbiye ve kumandanlar nasıl düşünüyorsa, işe vaziyetinin de öylece hesaba katılması lâzımdır. Aksi halde en parlak bir hareket, en feci bir akıbete müncer olabilir. Tarihte Moskova Bozgunluğu, parlak bir sevkulceş hareketinin Napolyon Bonapart'ı ne hale koyduğunu bir masal gibi okuyanlar, menzil işlerine o kadar ehemmiyet vermiyorlar. Enver Paşa da meşhur Sarıkamış Hareketini harita üzerinden parlak bir sevkulceş hareketi olarak tasarladı. Menzil işlerini düşünmek şöyle dursun, düşünenleri de haşladı. Neticede açlığın tesiriyle bir çok efrat dondu. Yaralılar geri taşınamadı. Üstün kuvvetlerimiz, bozguna uğradı. İki kuvvetli kolordumuz mahvoldu. Karlı dağlar üzerinde aç kalmanın değil, noksan gıda almanın bile en büyük zayıflık sebep olduğu, yıllardan beri bu cephede tecrübe ediliyordu.

Kolordumun kuvve-i umûmiyesini ve ihtiyacı olan ekmeklik, yemeklik, etlik ve yemlik hesap cetvellerini, buraya kaydediyorum. Bu suretle, hem ordu kumandanının emrini yapmakla bütün ordunun felâketine sebep olacağımı ve tabii neticede benim de mesul kalacağımı göstererek bu emirden aykırı olarak, ahvalin icabettiği tarzda harekete mecbur kaldığımı ispat etmiş olacağım, hem de istikbalde bu kabil hareketlerde kumandan ve erkânı harbiye heyetleri (komutan ve kurmaylar) nin, menzil işlerinde derin düşüncelerle hareket etmeleri lüzumunun tekrar etmiş bulunacağım.

I. Kafkas Kolordusu'nun İşe Cetveli - Bir günde: 16382 İnsan ve 5.195 Hayvan için, 24 buçuk ton.

Ordu Menzili ise bize 10 Marttan itibaren, Erzincan'dan günde 12 ton erzak verebileceğini bildirmişti, ki bunu bile Erzurum mıntakasına celbetmek imkânımız yoktu. Her iki kolordu, Karabıyık'ta iğtinam ettiğimiz erzaktan yiyecektik!

Şimdi 10 Mart'taki hadiseleri görelim: Ermeniler, işgal etmiş oldukları 30 kilometrelik bir cephenin her iki cenahlarından kıtalarımıza taarruza geçtiler. Sağ cenahtaki Halit Bey müfrezesini, telefonla karargâhıma bağlatmış bulunduğum tarassut yerinden; görülmeyen bu taraf hakkında telefonla malûmât alıyordum. 3 tabur ve 4 dağ topundan mürekkep olan Halit Bey müfrezesini, beslemek ve cephane göndermek karın çokluğundan pek zordu. Eğer o cihete ordunun arzusu veçhile daha çok kuvvet göndermiş olsaydım, besliyemiyecemmişiz; bu anlaşıldı. Ermeniler buraya, 1 dağ topu ve 2 makineli tüfek ateşi himayesinde 600 kadar piyade ile, taarruza kalktılar. Fakat mukabil taarruzumuz karşısında bir zabitle 39 nefer maktul bıraktılar; bir makineli tüfekle, yaralı bir esir alındı. Esirin ifadesine göre yaralılar arasında, alay kumandanlarıyla iki zabıt varmış. Erzurum'da Antranik kumandasında 300 er mevcutlu yedi alay Ermeni bulunduğu ve 15 makineli tüfekle 15 topları faal bir halde olduğu ve Henege'deki kıtamıza taarruz eden kuvvetin, iki alay olduğunu da esir ifade ediyor.

İki Ermeni dağ topu Ilıca garbinde şosa üzerinden Ağadır Hanlarındaki kıtalarımıza tesirsiz on mermi attı. Ermenilerin sol cenahımıza karşı yaptıkları taarruzlar da defolundu. Gerek tarassut yerimden karargâh dürbünümle tarassutlarımdan ve gerekse gelen raporlardan, Ermenilerin merkezi sıkletlerinin Ilıca ve Karaz'da (Karasu'yun her iki tarafında) bulunduğu anlaşıldı. 10 Mart akşamı (Krokiye bakılsın) ben de şosa boyunca 9. fırkanın her üç alayını ve topçu kuvvetlerimi, 11 Mart sabahı taarruz edecek veçhile toplamış bulunuyordum. Karasu'yun şimalindeki Ermeni kıtalarına karşı ordudan emrime verilmiş olan İkinci Kafkas Kolordusundan Onüçüncü alayı sevk etmiştim. En sol cenahımıza da İkinci Kafkas Kolordusunun emrime verilen 2 bölüklü süvari alayını gönderdim. Benim süvari alayımı da merkezde şosa üzerindeki 9. fırkaya ilhak ettim. Öğle vakti hararet +15'e çıktığından, karlar erimeğe başladı. Bu hal hareketimizi güçleştiriyordu. Bunun için taarruzun şosa boyunca yapılması zarureti büsbütün kendini gösterdi. Yani Ermenilerin vaziyeti ve havanın hali, artık taarruzun nasıl olması lâzım geldiğini bize göstermişti.

10 Mart öğle vakti kat'i kararımı vermiştim: Elimdeki bütün kuvvetlerle kat'i taarruzla Ermeni kıtalarını önümüze katarak, Erzurum üzerine yürümek. Elimde 4 piyade alayı, iki avcı taburu, iki istihkâm bölüğü, 4 süvari bölüğü ki ceman, 5000 tüfek (bunun

332'si aynı zamanda kılıç, 220'si Dersim Milisleri), 45 makineli tüfek, 26 dağtopu.

10 Mart öğleden sonra saat 1'de kolordu emrile, yarınki taarruzun şeklini kıtalarım tebliğ ettim. Ve harekâtı Alaca tarassut yerimden bizzat idare edeceğimi de bildirdim.

Teessüre değer iki mesele:

1 --- Bu sabahki muharebelerde sağ ve sol cenah müfrezelerimiz fazia cephan sarfettiklerinden, İkinci Kafkas Kolordusunun muharebeye iştirak etmiyecek olan Aşkale civarındaki beşinci fırkasının muharebe ağırlıklarındaki cephanenin emrime verilmesini o fırka kumandanına bildirdim ise de, kolordu kumandanınca muvafakat edilmediği cevabını aldım. Erzincan'dan yola çıkarttığım cephanenin bana hayırı olmayacaktı. Onları bu fırkaya verebilirdim. Fakat olmadı!

2 — Karasu'yun cenubundan ilerleyecek 9. fırkanın fazla cephan sarfına meydan vermemek için, bu beşinci fırkaya diğer bir ricada bulundum. O da: Emrime verdikleri onüçüncü alay Karasu'yun şimalindeki Ermeni kuvvetlerini söktüremiyeceği için, fırka diğer bir alayını da Ermenilere gösterecek veçhile bir yürüyüş kolu halinde cepheye doğru bizzat yaklaştırsın. Bu suretle sağ cenahlarına yükleneceğimiz hissini vermek suretiyle Ermenileri aldatacak, merkezden süngü hücumlariyle baskın yapmaklağımızı temin edelim. Buna da aynı cevabı aldım: Kolordu kumandanları, müsaade etmiyormuş.

ERZURUM MEVKİ-İ MÜSTAHKEMİNE TAARRUZ

11 Mart sabahı emrim veçhile, bütün cepheden erkenden taarruzumuz başladı. Ben de Erkân-ı harbiyemle Alaca şaki şimalindeki tepede tarassut yerime çıktım. Hava kesif sisli ve soğuk ziyadece idi. Erkân-ı harbiyem, ordu kumandanın emrine muhalif olarak ve onun tertibatına tamamiyle aykırı olarak yaptığım bu hareketimin neticesinden biraz düşünceli duruyorlardı. Onları neşelendirmek için bu gece şöyle bir rüya gördüm diye anlattım: «Enver Paşa'yı gördüm. Bana «Kars'ı da işgal et», dedi. Yalnız, «Cephanenin bittiğini söylüyorlar, buna ne yapalım dersin?» diye sordu. Ben de cevaben: «emrinizi büyük memnuniyetle yaparım.

Cephaneye gelince, düşmanın bize attığı mermi kovanlarından yaptırırız» dedim. Enver, bu cevabımdan pek memnun kaldı. «Bu rüyadan benim çıkarmak istediğim mana şudur: Enver Paşa da benim gibi taarruz etmek istiyor ve yalnız Erzurum'u değil Kars'ı bile almak niyetindedir. Çok muhtemeldir ki Vehib Paşa'nın keşfi taarruzî kararını beğenmedi. Ve Erzurum'a kati taarruz emrini verdi. Şu halde Vehib Paşa'nın kat'i taarruz emri de, nerede ise gelmek üzeredir. İşte size peşin müjde! Bir aksilik olur da emir gelmezse de, endişeye lüzum yok. Muvaffak olacağımıza hiç şüpheniz olmasın. Vaziyet meydanda. Ermeniler 30 kilometrelik bir cepheye yayıldı. Tam orta yerlerinden makas gibi kesip Erzurum'a gireceğiz. Bindebir ihtimal ile muvaffak olamazsam, hayatımı bağışlarım. Haydi bakalım iş başına!

Cephane vaziyetim şu idi:

Tüfek başına 211, makineli tüfek başına 12.000, seri dağ topu başına 140, kudretli dağ topu başına 117 atım vardı.

İleri yürüyüşlerde iâşe vaziyetini nasıl hesaba katmak lâzımsa, bir taarruz için de cephaneye meselesini ele alarak kararını vermek, bir kumandan için unutulmaması icabeden pek mühim işlerdendir. Erkânıharbiyenin bu işlerdeki mesûliyeti pek büyüktür. Sormasalar dahi kumandanlarını, daima bu işlerde hakikate tamamiyle uygun olmak şartıyla, ikaz etmeleri baş vazifeleridir. Ben fırkadan orduya kadar her büyük birliğin erkânıharplüğünü muharebe meydanlarında dahi ifa etmiş olduğumdan, iâşe ve cephaneye meselelerinde işi yalnız erkânıharbiyeye bırakmıyarak kendi cep defterime de, her günkü vaziyeti kaydederim ve kararlarımı vermeden önce bu âmilleri de hesaba katarım.

İşte bunun için Erzurum'daki Ermenilere taarruz meselesinde iâşe hesabında olduğu gibi, cephaneye hususunda da çok hassas bulundum. Elimdeki cephaneye mahduttu. Şu halde muharebenin uzaması, bizim için tehlikeli olabilirdi. İş çabuk bitirmek lâzımdı. Bunun için harekâtı tarassut yerimden dürbünle tarassut, takip ve idareye mecburdum. Şimdi harekâtı takip edelim:

11 Mart sabahı güneş doğmadan, harekât başladı. Saat 6 da Ilıca'nın 500 metre garbinden Ermeni postaları ateş açtı ise de 15 dakikada püskürtüldüler. Emrimdeki tertibât veçhile Ilıca cunubundan, cepheden ve Ağaköprüsü şimalinden sıkıştırıldı. Buradan saat 8'e kadar ateş muharebesi devam etti.

Karasu'yun şimalinden Ermenilerin Ebülhindi-Salasor arasında tahkimat yaptığı görülüyordu. Burası benim bulunduğum Alaca tarassut yerine 8 kilometre idi. Ermenilerin daha kuvvetli bulunduğu Ilıca ise 10 kilometre idi. Saat 8 de Ilıca'yı kıtalarımız zaptetti. Ermeniler burada, 14 maktul ve bir makineli tüfek bırakarak çekildiler.

9 da Karasu şimalindeki Onüçüncü alaya taarruz emrini verdim. Hava artık açılmaya başladı.

10,15 de Öznü Köprüsü tarafımızdan işgal olundu. Karasu şimalindeki Ermeni kıtalarının parça parça çekilmekte olduğunu gördük.

Ilıca cenubugarbisindeki sırtlarda mevzi almış bulunan topçumuzun ve daha ilerilerdeki makineli tüfeklerimizin bunaltıcı ateşleri altında, 9. fırka piyadeleri ileri atılıyorlardı. Karın çokluğu hareketi çok ağırlaştırıyordu. Fakat şose boyunca tamir için yolun heriki tarafına küme küme yığılmış olan taşlar, buradan ilerleyen kıtalarımızın işine çok yarıyordu.

Öğleden evvel saat 11'de Yarımca köyünü 28. alay işgal etti. Burası, Erzurum şehrine 8 kilometre mesafede idi. Kiremitlik tabyasındaki düşman topçusu (Rus topçusu olduğunu, Erzurum işgalinden sonra öğrendik), kıtalarımızı dövebiliyordu. Ermeni kıtaları Yarımca'nın cenup mıntıkasındaki Süngerîç Tepesinde ve şimal mıntıkasındaki Gez Köyünde muharebe ediyorlardı. Gez mıntıkası bana 12 kilometrelik bir mesafe olduğundan 12 defa büyültlen çatal dürbünümle buradaki harekâtı bir kilometre yakın gibi takip ediyordum. Ilıca'yı zapteden 17. alayla 2. avcı taburu, şiddetli bir müdafaa cephesine çarpmışlardı. Fakat nihayet Ermenilerin pek sıkı tuttıkları Gez Köyünü terkederek Erzurum istikametine kaçıştıkları görüldü. 1,15 öğleden sonra Gez'i bir taarruz kolumuz işgal etti. Düşmanın buradaki zayıatı ağırdı. 12,30'da şiddetli piyade ve makineli tüfek ateşlerinin işitildiği sağ cenahımızdan da, muvaffakiyet haberleri geldi.

Sağ cenahımızdaki Halit Bey müfrezesi de, Kalaylı Deresi şimalinde ve Süngerîç tepesindeki Ermeni kıtalarını mevziî çevirmelerle mağlup ederek, 100 maktul verdirmiş ve iki topla bir çok silâh ve mevaşi iğtinam edilmiş.

Karasu şimalindeki 13. alaya, taarruzunu şiddetlendirmesini emrettim. Bu alayın hareketi pek ağırdı. Telefonla alay kumanda nını tekdir ettim. Karın çokluğundan harekâtın pek zor olduğunu ve telefon irtibatının da güçleştiğini bildirdi. Bu zorlukları önce- den tahmin ettiğim içindi ki bu alayın mensup olduğu 5. fırka karargâhının harekâtı idare etmesini istemiştim. Emrime verilme- yen bu fırka karargâhı ve kıtaları, gerilerimizde konaklarına yer- leşmiş, rahatlarına bakıyorlardı. Bu fırkaya mensup olan Onüçün- cü alay ile Süvari alayının cephesi 12 kilometre tuttuğundan, alay kumandanının elinde cephesinin irtibatını temin edecek vasıtası kâfi gelmiyordu. Gerçi ordu kumandanım Karasu'yun şimalinde yalnız süvari bırakılmasını, teknil piyade ve topçuların cenuba alınmasını emretmişti. Fakat bu cephedeki Ermeni piyade ve top- çu kuvvetleri, sol yanımızı tehdit etmekte bulunduklarından, ordu emrinin ifası bütün harekâtımı felce uğrattırdı.

Asıl netice-i katiyeyi 9. fırka şosa boyunca elde edecekti. Bu- nun için ben de en ziyade bunun harekâtıyla meşgul oluyordum. Erkân-ı Harbiyemden Yüzbaşı Talât Bey'i, irtibat zabiti olarak fırka kumandanı Rüştü Bey'in yanına gönderdim. Tarassut yerimde ben, erkânı harbiye reisim Câvit ve harekât şubesi müdürü Avni Bey, sıra ile dürbün başından ayrılmayarak, harekâtı adım adım takip ediyorduk. Bazan telefonların arızaya uğraması, bazan da vaziyeti madun kumandanlarımın benden daha geç haber aldık- ları vakidir. Çünkü bizim yerimiz onlarınkinden yüksek olduğun- dan bazı hareketler onların gözünden kaçtığı halde, biz görebiliyor- duk. Nitekim bir aralık Erzurum'dan şosayı takiben uzunca bir yü- rüyüş kolunun Gez istikametinde yürüdüğünü görerek, cepheye haber verdik ve topçu ateşi altında bu Ermeni kolunu perişan et- tirerek, büyük zayıyla geri kaçırttık.

ORDU KUMANDANIYLA TELEFON MUHABERESİ PEK ÇETİN BİR VAZİYET

Cepheden 9. fırka kumandanı ilerlemenin imkânsızlığını ve Ermeni kuvvetlerinin bize üstün olduğunu bildirdiği bir sırada, or- du karargâhiyle de telefon muhaberesi açıldı. Erzincan'a gelmiş bulunan Vehib Paşa benden vaziyeti sordu. Ermenilerin «4000 pi- yade ve süvari, 8 top» kadar kuvvetleri olduğunu (6000 neferle

faal 24 top olduğunu, 14 Martta Erzurum'da öğrendik), taarruz kuvvetlerimizin ilerlemekte bulunduğunu söyledim.

Vehib Paşa, tertibatımı sordu. Bunu anlatınca, kızdı ve bağırmağa başladı:

— Bu tertibatla maksat hasıl olamaz. Kısım-ı külliyi neden şosa boyunca tertip ettin? Bu kuvvet sağ cenahta bulunacaktı. Karasu'yun şimalinde neden piyade kuvvetleri bıraktın?

Cevap olarak: «Karin çokluğundan sağ cenahtaki zayıf bir müfrezeyi beslemenin bile zorluğunu, Karasu'yun şimalinde kuvvetli Ermeni kıtaları görüldüğünden oraya bir alaylık bir kuvvet ayırmak zaruretinde bulunduğumu, şosa boyunca tertip ettiğim kısım-ı külli ile bu gece taarruzuna dahi devamla Erzurum'u işgal edebileceğim kanaatinde olduğumu» izah ettim.

Ordu kumandanım, bu izahatımdan memnun kalmadı ve sert bir sesle

— Emirlerim ifa olunamamıştır. Tehlikeli bir vaziyet ihdas olunmuştur. Bu tertibatla Erzurum'u işgal edemezsin.. diye tekdi-re başladı. Halbu ki o, Erzincan'da yani Erzurum'dan 150 kilometre uzakta idi. Hadiseler, benim dürbünümün içinden seyrolunuyor ve ona göre karar alınıyordu. Telefonla bu tarz muhabere, pek haksızdı.

Cephe telefonu ileri hareketin imkânsızlığını bildirirken, ordu telefonunun da bu sıkıcı ihtarı beni iki ateş arasında kalmış bir hale döndürdü. Derhal yaverlerime bir işaret vererek, ordu telefonunu kestirdim. Mesele cephenin sevk ve idaresi idi. Cephedeki tertibatı tanzime ve kumandanlarımın maneviyatını çoğaltmağa koyuldum. Vaziyetimi düzelttikten sonra, ordu kumandanıma neşeli raporlar verebilirdim.

Bilhassa 9. fırka kumandanı Rüştü Bey'i teşci ettim. Bu Fırkanın zorlu bir darbesi ile, Erzurum'u işgal edecektim.

Ermeni kuvvetlerinin her taraftan Erzurum'a doğru çekilmeğe başladıklarını görerek, sevindik. Telörgülerinin müdafaasına, zayıf piyade kuvvetleri bıraktılar.

Kiremitlik Tabya, Harputkapısı ve İstanbulkapısı cihetlerinden beş kadar top, muharebeye iştirak ediyor. Karasu'yun şimalindeki Ermeniler de Gürcü Boğazı'na doğru çekiliyorlar.

Öğleden sonra saat 3,45 teki manzara, bende bugün şehrin işgali hakkında büyük ümitler uyandırdı. Takip hareketi için, bir piyade alayı ile tekmil süvari kuvvetlerimizi hazırlattım. Hareketin tarz-ı icrası hakkında dokuzuncu fırka kumandanına da icab eden emirleri verdim.

Saat 5 de şehirde yangınlar başladı. Tarassut yerimden vaziyet tamamiyle görülüyordu. Gez'e giden fırka karargâhı çukurda olduğundan, vaziyeti iyi göremiyor ve ileri hareketin imkânsızlığından bahsediliyordu. Telefonla aynen şu emri yazdırdım:

DOKUZUNCU FIRKA KUMANDANLIĞINA

Alaca tarassutundan

11 Mart'5 sonra

Eşkiyanın daima geriye doğru çekilmesine, şehirde yangın zuhur etmesine ve tekmil kuvvetiyle müdafaa-i ihtiyar etmeyip, cephenizde mecmu kuvvetinden daha az kuvvet bulundurmasına nazaran, eşkiyanın bu akşam şehri tahliye edeceğine zann-ı kavî hasıl ediyorum. Binaenaleyh fırkanızın biraz daha müteşebbis davranarak eşkiyanın şehirde kîtâl yapmasına vakıt ve fırsat bırakmayıp, biran evvel hedef-i maksuda vasil olunmasını, müsellemler olan gayretinizden beklerim.

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı

KAZIM KARABEKİR

Ordu kumandanıma da, yine telefonla şehrin işgalinden ziyâdesiyle ümitli bulunduğumu bildirdim.

Erkânı harp Avni Bey'i de, vaziyeti yakından görmek ve 9. fırkaya verdiğim emrin yapılmasını temin etmek üzere, Gez'e gönderdim.

Gece saat onda bütün cephelerden gelen raporlara göre, vaziyetimiz şöyle idi:

Sağ cenahtaki Halit Bey müfrezesinin muvaffakiyetine rağmen, cephanesinin bitmesi ve karın ziyadeliği, hareketini pek çok geciktirmektedir.

Merkezde asıl taarruz kuvvetimiz, telörgülerine 300 metre mesafeye kadar sokulmuştur.

Sol cenahtaki (Karasu şimalinde) Onüçüncü alay, pek ağır ilerlemiş henüz Karaz civarındadır.

Bu vaziyete göre yapılacak iş: Merkez kolunu gece muharebeleriyle telörgülerinin içine sokmak ve yarın sabah bütün kuvvetlerle, Erzurum üzerine atılmaktan ibaretti.

Sağ ve sol cenah müfrezeleri de geceleyin mümkün olduğu kadar ilerliyerek, sabah taarruzuna iştirak edeceklerdir.

Süvari alayları istirahatata geçerek, sabahleyin harekâta iştirak edeceklerdir.

Kolordu karargâhı da yarın erkenden, Ilıca'ya naklolunacaktır.

İcab eden emirleri verdim. Gece, en büyükten en küçüğe kadar, pek büyük bir neşe içinde tâkat ve himmetin tam manasiyle çalışarak, uyunmadı. Gece yarısını atlادık, artık 12 Mart'a girmiştik. Yarın sabah Erzurum'un Kurtuluş saati olacağı hakkındaki kanaatim tamdı. Alaca Köyünde telefon başında, cepheden havadis bekliyor ve neşeli bir hava içinde sohbetler ediyorduk. Karargâhımın samimiyet ve neşe kaynaklarından en başlıcası olan Erkânı harp Avni Bey, Gez'de fırka karargâhında gördüklerini birkaç defa anlattı. Oradaki hadiselerin dimağına çizdiği kuvvetli intibalar, onun neşeli ruhunu coşturmuştu:

«9. fırka karargâhı şose boyunca iki taraflı muntazam taş yığınlarından istifade ile sıçramalarla, Gez'e kadar gelmiş. Burası Erzurum'a 7 kilometre mesafededir. Telörgüleri de buraya 2 kilometre uzaktır. Kiremitlik Tabya cihetindeki Rus topçusu 7 kilometreden, burasını pek tehlikeli bir surette dövmektedir. Bu vaziyette fırka karargâhından kimse başını kaldırıp da Erzurum'daki yangınların dumanlarını bile görececek bir vaziyette değildi. Bizim Alaca tarassut yerinden gördüğümüz panorama da, Gez'den görülemiyor. Bizim verdiğimiz malûmatın pahası, fırka karargâhında pek kıymetli. Bir ateş tuzağına düştüklerinden dolayı buraya geldiklerine pişman olmuşlar. Gece karanlığını gözlemişlerse de gündüzden atışlarını tanzim eden Rus topçusu gece de vakit vakit rahatsızlık vermektedir.»

«Kolordu emri mucibince, hücum kolu teşkil olunmuştur. Tel-örgüsü geçilir geçilmez ihtiyatta istirahat eden 29. alay ileri sürülerek, şafakla beraber İstanbul Kapısından şehre hücum edecektir. Aynı zamanda Halit Bey müfrezesinin geç kalması ihtimaline karşı 28. alay da Harputkapısı ve Kiremitlik Tabyasına hücum edecektir.» (11-12 Mart 334 gecesi vaziyetin krokisi).

Gece yarısından sonra saat 2,30 da, sevinçli bir haber geldi. Şose boyunca hücum kıtalarımız hafif bir müsademeyi müteakip, saat 2'de telörgülerini istihkâm kıtalarımız vasıtasıyla keserek, içeri geçmişler.

Erzurum'un zaptı ve sonra da Ermeni kuvvetlerinin sıkı takibi için, 9. fırka kumandanına ve diğer kıtalara emirler verdim. Hulâsası şunlardır:

«Şafakla beraber yapılacak taarruza hazırlık ve yardım için, gecedен düşman topçu mevzilerine kuvvetli keşif kollariyle baskınlar yaptırılsın ve bilhassa Kiremitlik Tabyasının işgali temin olunsun. Sabahleyin piyade taarruzumuza yakından yardım etmek üzere, tel örgülerine kadar bir batarya ileri sürülsün. Erzurum'un zaptını müteakip, Ermeni kuvvetlerinin sıkı takibi için, bütün süvari kuvvetleri şafakla beraber Gez köyünden harekete hazır bulundurulsun ve Hasankale istikametinde takip yapılsın. Süvariye istinat olmak üzere bir piyade alayı veya ikinci avcı taburu da takibe iştirak ettirilsin. Ben, erkenden karargâhı Ilıca'ya nakledeceğim.»

Her tarafa emirlerin tebliğinden sonra, biz de biraz uyku kestirdik. Bu «uyku kestirmek» tabirinden maksat ne olduğunu kısaca kaydetmek de, faydalı olacak. Çünkü muharebe heyecanlarını tatmamış olanlara da biraz heyecan tattırmak lâzımdır. Suret-i umûmiyede muharebede seyyar karyolada yatarız. Sıkı zamanlarda elbise ve çizme de çıkarılmaz. Eşya gerilerde kalırsa, yerde de yatılır ve tavşan uykusuna dalarız. Yani tetikte uyku: Top, tüfek sesleri uyandırır, telefon uyandırır, emirler, raporlar gelir, uyanmak zarureti olur. Bu uyanmalar insanda itiyat yapar, hiç yoktan da, vakit vakit uyanılır. Bazı heyecanlı rüyalar da insanı uyandırır. Uyanma keyfiyeti herkeste de bir olmaz. Mesuliyet omuzunda olan kumandanlar; daha sık, ve daha muttarit uyanır. Fakat rütbeler ufalıp mesuliyet azaldıkça, uykular daha tatlı ve ağır olur. Olur olmaz şeylerden uyanılmaz, uyanılsa da kafa çabuk yerine gelmez,

gelse de neşe bulunmaz. Ben bunu ilkin Çanakkale'de Fırka Kumandanlığım zamanında tecrübe ettim. Cephede silâh sesleri çoğaldıkça, telefon çaldıkça ben fırlıyor, vaziyeti tetkik ediyordum. Hiç kızmıyordum, neşemi kaybetmiyordum. Vazife ve mesuliyet bana kuvvet ve kudret veriyordu. Halbuki küçükler o kadar hassas olamıyorlardı. Bir gece tarassut yerimde yeraltı odasında yatıyordum. Telefon ve nöbetçi zabiti olarak, yaverim Ferit telefon neferinin yanında oturuyordu. (Nöbetçi zabıt ve neferlerinin uzanması yasaktır. Oturduğu yerde belki biraz uyuklayabilirler.) Cepheden şiddetli piyade ateşleri ve ağır bomba sesleri ortalığı sarsmağa başladı. Uyandım ve hemen telefon başına koştum. Yaverim de, telefoncu da oturdukları yerde uyumuşlardı. Telefonla cepheden malûmât sormakla beraber, yaverimi de kolundan çekerek uyardırdım. Terbiye-i bedeniyeye ve spora pek meraklı olan ve benden altı yaş kadar daha genç bulunan yaverim uykusundan gerinerek uyandı ve kendisini bir müddet toparlıyamıyarak kol idmanları yapmağa ve «Biz böyle yaparız, böyle yaparız» diye bir şeyler söylemeğe başladı. Belli ki rüyasını, uyanmış ayağa kalkmış iken de hâlâ görmekte idi. «Kendine gel» diye hafifçe seslenerek aklını başına getirdim. Bu hal, uzun zamanlar bizi güldürdü.

Ben daima komidin yerini tutmak üzere başımın yanında ufak bir masa bulundurur ve üzerine cihetine konmuş haritamı açar, üstüne de pergel, cetvel, mavi, kırmızı kurşun kalem ve not kâğıdı kor, öyle yatardım. Uykudan öteden beri çok çabuk kalkma ve yatınca da çok çabuk uyuma huyum, muharebelerde çok işime yarardı. Top, tüfek sesleri beni uyandırdı mı, hangi taraftan ateş edildiğini ve cephenin hangi kısımda ne derece olduğunu; haritanın üstüne cetvelimi koyarak tesbit ederdim. Ateşin şiddet ve devamına göre lüzum görürsem, telefon başına da geçer cepheden malûmat alırdım. Tarassut yerimde de yere ufacak tahta müş'irler çakarak karanlıkta muhtelif istikametleri bulmayı kolaylaştırırdım. Hale göre tarassut dürbünümün başına da geçer, her tarafı gözden geçirirdim. Gelen malûmâtı not alır, icabederse haritama da işaretlerdim. Bazan da insanın aklına, uyanınca mühim bir şey geldiği de olur. Derhal bunu not ederdim. Çünkü yapmadığım zamanlar bazan bu mühim şeyi unutmuş bulunurdum; hatırlayacağım diye mühim işlerim arasında bir de bununla kafamı yorduğum da vâki idi. Balkan Harbinde Edirne mevki-i müstahkeminde fırka Erkânı harbi idim: Huruçlarda (kale hattı dışarısına taarruz hare-

ketleri) karargâhça, portatif çadır altında ve yerdə yanyana uzanıp uyurduk. Mülhak ve yaverlerin geç uyanması ihtimaline göre sıkı gecelerde ben ayağıma bir ip bağlar, dışarıda ipin ucunu nöbetçi neferinin yanına uzatırdım. Raporlar geldimi, nöbetçi ipi çeker beni uyandırırđı. Bu güzel usulu nöbetçi zabitlerine de tatbik ederdim.

Biraz da bu heyecanla muharebe gecelerinin garip rüyalarından bahsedeyim: Muharebe yılları arttıkça, artık bu hayatın icaplarına iyiden iyiye alışılır: İlk zamanlar rüyada dahi muharebeler yaparken, gitgide türlü seyahatler ve eğlenceli rüyalar da görmeğe başladık. Bazı arkadaşlarımız çok rüyalar görür ve rüyasının be-hemehal çıktığına da inanırdı. Bazıları da gördüklerini anlatmaktan hoşlanır ve sabahleyin «hayırdır inşallah» diye arkadaşlarına rüyalarını dinletmeğe uğraşırlardı. Pek neşeli zabitler için rüyalar ve hüyalar; arkadaşlarını güldürmek, onlara neşe vermek için güzel bir vesile olurdu. Harbin dördüncü yılında idik. Dağ başlarında olsun, çöllerde olsun silâh arkadaşlığı, tam bir aile hayatını almıştı. Baba, oğul, kardeş gibi olmuştuk. Hele yemeklerde zarif şaklabanlıklarla bu acı hayatın yükünü azaltmak ihtiyacında idik. Kötü vaziyetlerde bazı zayıf sinirli berbat rüyalar görürdü. O zaman ben onları güzel hüyalarla neşelendirirdim. Rüyaya inananlara da, kuvvet ve neşe verici sözler söyler ve onlara nikbinlik telkin ederdim. Şimdi şu Erzurum'un zaptı arifesinde bile kötü düşünenler tabii rüyalarında da beyhude yere sıkıntılı şeyler görecekti. Ben bunu bildiğim için en tehlikeli zamanlarda dahi uyumadan evvel gayet iyi şeyler düşünürdüm. Münasebetsiz rüya gördüğüm de hemen olmazdı. İşte bunun için Erzurum muharebelerinde rüyamda, hep Kars'ın zaptını görüyordum ve zayıf kalplilere müjde veriyordum. Muharebe rüyalarında dahi tahteşsuurun, ne kadar büyük tesiri olduğunu bu, bana bir daha anlatmış oldu. Kars, artık şuurumun içine yerleşmişti. Küçük yaşlarımda Erzurum'da, Van'da, Harput'ta Kars Muhacirlerinden olan komşularımızdan 1877 - 1878 (1293) Rus Harbinde, Kars Muharebelerine, Kars'ın düşmesine, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya ve diğer bazı kumandanlara ait çok hikâyeler dinlemiştim. Sekiz on yaşlarında iken tahteşsuuruma geçen bu sözler, erkânı harbiye mektebinde (Harp Akademisi), kale muharebeleri dersinde tekrar Kars'la meşgul olmakla, yeniden kuvvetleniyordu. Artık Kars Kalesiyle ben, daha ziyade alâkalanıyordum. Kars haritamı, daha itina ile boyar

ve araziyi daha büyük bir zevkle tetkik ederdim. Kars'ın bütün tabyalarını ve oradaki hareketleri, her türlü teferruatıyla ezberlemiştim.

Erkânıharbiye sınıflarında ilk defa olarak, büyük askeri sevk ve idareleri harita üzerinden tetkik ve mütalea ederken arkadaşlarımın içinde kendilerini Napolyon Bonapart'tan üstün sayanlar bile vardı. Hiç değilse tarihte nam almış kumandanlar sırasında görenlerse pek çoktu. Bunların hemen hepsi de, daha ziyade sınıfın derece itibariyle aşağıdakileri idi. Onlar kendilerinin büyük kumanda makamlarını işgal edeceklerini söylemekten ve Napolyon'dan daha parlak hareketler yapacaklarından bahsetmekten çekinmezler, bilâkis zevk alırlardı. Napolyon'un hareketlerini her gün kritik ede ede tarihin en büyük kumandanlarını da harita başında küçük görenlerimiz, hakikî muharebe meydanlarında pek de kendilerini gösteremiyorlardı. Bana gelince: Erkân-ı harbiye sınıflarında sınıf birincisi olmaklığıma rağmen, benim de tahteşsuuruma hâkkedilen şu Kars Kalesini zaptetmek gibi bir hevese kapılmış olduğumu, itiraf ederim. Bu, benim idealim gibi olmuştu. Hatta nasılsa bu saf düşüncemi, iki samimi arkadaşıma da bir kere açmak cüretinde bulunmuştum. Cüret diyorum. Çünkü Napolyon taslaklarıyla gülüp alay edenlerin içinde, ben de bulunuyordum.

İşte Erzurum'un zaptıyla uğraşırken, her gece rüyama giren Kars oluyordu. İnsan, tahteşsuurunun pençesinden uykuda bile kurtulamıyor.

12 Mart sabahı top sesleri ile uykudan uyanırken, Çanakkale'de yaverim Ferid'in «Biz böyle yaparız» diye kollarını yana sallayarak idman yaptığı gibi, ben de arkadaşlarıma: «Biz Kars'ı da alacağız, Kars'ı da alacağız!» diye müjde veriyordum.

ERZURUM KURTULUYOR

16 Şubat 1332/1916 da Rusların eline düşen Erzurum mevki-i müstahkemi, iki yıldan fazla esaret altında inledikten sonra, 12 Mart 1334 (Salı, 1918) de kurtulmuştur. Şöyle ki:

12 Mart sabahleyin saat beşte, Erzurum istikametinden top sesleri işitilmeğe başladı (Kroki). Yataklarımızdan fırladık. Vaziyet henüz sarih değildi. Telefonla her tarafla görüştükten sonra, atla-

rimıza binerek Alaca'dan yola çıktık. Karasu'yu Taşköprü'den geçerek şoseye çıktık. Gidip gelmenin çokluğundan yol kalın bir buz tabakasıyla kaplanmış. Görünüşte sanki asfalt. Fakat süratli yürümek imkânsız. Ilıca'ya saat 8.de gelebildik. Hemen dokuzuncu fırka karargâhını telefonla bulduk ve büyük müjdeyi de aldık:

«Kıtaatımız Erzurum'a girmiştir. Şehir dahilinde hafif müsademeler oluyor.»

Dün akşam başlayan yangınların hâlâ devam etmekte olduğünü, Ilıca'dan biz de görüyoruz.

Hemen, ordu karargâhının telefonununu bağlattım. Karşıma Ordu Erkânı harbiyesi Reisi Miralay Ömer Lûtfi Bey çıktı. Dedim ki:

— Müjdeyi size mi, yoksa Kumandanınıza mı vereyim?

Lûtfi Bey şu cevabı verdi: --Kumandan Paşa geç yattığından, henüz kalkmamışlardır. Siz neredesiniz? Çok meraktayız. Lûtfen bana bildiriniz.

— Erzurum kurtulmuştur. Kıtalarımız şehre hâkimdir. Ben de karargâhımla Ilıca'dayım.

Ordu kumandanı ve erkân-ı harbiyesi, benim tertibatımla Erzurum'un zaptını imkânsız görmüşlerdi. Bunu kumandanım telefonla bana acı bir ifadeyle de dün bildirmişti. Sabahleyin onlar fena bir haber beklerken, benim müjdem hayretler uyandırdığı anlaşılıyordu. Çünkü ordu erkân-ı harbiye reisi, bana şunu sordu:

— Siz şimdi neredesiniz; Alaca'da değil mi?

— Hayır, Ilıca'dayım. Alaca'dan sabahleyin ayrıldık. Birazdan da Erzurum'a hareket edeceğim. Mufassal raporumu Erzurum'dan yazacağım.

Ömer Lûtfi Bey, yanlış sözler işitmiş olmak ihtimalini düşünerek, bir daha sordu:

— Şimdi siz Alaca'da değil Ilıca'dasınız ve Erzurum da kıtaatımız tarafından zaptolundu öyle mi?

— Evet, ben karargâhımla Alaca'dan Ilıca'ya geldim. Erzurum işgalimiz altındadır. Buradaki işlerimi bitirir bitirmez karargâhımla Erzurum'a gideceğim. Oradan da telefonla görüşürüz. Mufassal raporumu da, Orduya arzederim.

Ordu erkânıharbiye reisi, memnuniyet ve teşekkürlerini bildirdi. Ordu kumandanına muzafferiyetimizi tebşir edeceğini söyledi.

Karasu şimalindeki kıtalara ve muhtelif kollara içabeden emirleri verdikten sonra, saat 12'de atlarımıza binerek Erzurum yolunu tuttuk. 14 kilometre kadar tutan bu yol bize çok uzun geliyordu. Gez'le Erzurum arasında şose boyunca hayli cesetler yatıyordu. Bunların dünkü muharebelerde dürbünle seyrettiğimiz Ermeni yürüyüş koluna ait olduğu anlaşıyordu.

Saat 15'de, karargâhımla İstanbulkapısından Erzurum'a girdik. Tek tük silâh sesleri ve kurşun vızıltıları ve bomba sesleri duyuluyordu. Bazı binalara saklanmış olan Taşnak fedaileri, rastgele istikametlere ateş etmekte olduklarından, şehir içinde müsademeler devam ediyordu.

Şehrin garp cihetinde Yakutiye Kışlasına yakın olan ve Rus topçu kumandanlığının karargâh olarak ihtihab etmiş olduğu binaya ve civar evlere, karargâhımla yerleştik. Hasankale istikametinde çekilen Ermeni kıtalarının takibi vazifesini, 9. fırka kumandanı Rüştü Bey'e, şehrin içindeki temizleme işini de, Deli Halid Bey'e verdim.

Kıt'alarımızdan Raporların toplanması; Orduya Rapor yazılması; yaralılar, hastalar, iâşe, cephaneye ikmal; halka yardım; harp ganimetlerinin muhafaza altına alınması ve tesbit olunması gibi birçok işlerimizi görmek üzere, Karargâhça işe koyulduk:

Erzurum'un kurtarılmasındaki zayiâtımız, şu olduğu anlaşıldı. insan olarak:

2 Zabitle 12 nefer şehid, 3 zabitle 113 nefer yaralı (çoğu hafiftir), Erzurum'a gelinceye kadar mevzii donukların yekûnu da, 308 neferdir. Erzurum içinde halktan şehid edilenlerin sayısı, 1708 idi. Yaralıların sayısı da 37 idi.

Cephane sarfiyatımız da şöyle idi:

Tüfek başına 50 mermi, top başına da 24 mermi. Mevcut piyade cephanemizin dörtte birini, topçu cephanemizin de yedide birini sarfetmiştik.

Gerek insanca ve gerekse cephaneye zayıyatımız, kazancımız bakımından hiç gibi idi. Hususiyle bütün Erzurum halkının ve şehrin mahv ve harap edilmesine de meydan bırakmamış olmaklı-

ğımız ve ganimetler göz önüne alınınca, muvaffakiyetimiz pek büyüktü.

Aldığımız esirler ve düşman maktülleri:

35 Rus zabiti, 3 Gürcü zabiti, 3 Rus neferidir. Aile olarak da 13 Rus kadını ile 3 Rus çocuğu vardı. Ermeni maktulleri, 500 kadardı. Bundan fazla olan diğer yaralılarını da, götürdükleri anlaşıldı.

GANİMETLER :

Erzurum müstahkem mevkiinde: 400 top ve sayısız mühimmât, silâh, yiyecek ve erzak, ağızlarına kadar dolu istihkâm parkları ve demiryolu malzemesi, 8 lokomotif, 15 vagon, külliyetli petrol ve benzin vesaire. Ayrıca Rus zabitlerinin bize karşı kullandıkları 16 sahra topu ile Ermenilerin kullandığı 8 dağ topundan 6 sı da, sapasağlam elimize geçti. Bundan sonraki hareketlerde işimize pek çok yarıyacak olan sağlam bir binek otomobili de, ganimetler arasında idi.

İKİ TARAF KUVVETLERİ:

Muharip olarak Ermeniler kesirsiz 6000, Türk kuvvetleri de 5000 idi.

ERZURUM NASIL İŞGAL OLUNDU ?

Gelen raporlara göre, Erzurum'un işgali şöyle olmuştur:

Kuvvetli bir zâbit keşif kolumuz, daha geceleyin İstanbulkapısına kadar gelmiştir. Sağ cenahta 28. Alayın 82. Taburu saat 4 de Harputkapısına 500 metreye kadar yanaşmış ve Ermeni kıtalarıyla burada müsademeye tutuşmuştur. 29. Alay da 4,30 da İstanbul Kapısının her iki tarafındaki siperleri işgal etmiş bulunan 600 kadar piyade ve dört makineli tüfek ateşine maruz kalarak, müsademeye başlamışlardır.

Saat 5'te Kiremitlik Tabyasından iki ve Harputkapısından da bir düşman topu ateşe başlamıştır.

5 evvelde devre-i muttasılada (şehrin etrafını kuşatan yüksek toprak siperler) bir kaç tabyaya kıtalarımızın girmesine mukâbil, müsademe 6 evvele kadar devam etmiştir.

6 evvelde Harput ve İstanbul Kapılarından ve bu kapıların her iki taraflarındaki tabyalardan, 9. Fırka kıtaları Erzurum şehrine girmiştir. Giren kıtalar, bir kısım kuvvetiyle Ahali Tabyası, Topdağı, ve Surpnişan Tabyalarını işgal etmiş ve buralarda 100 kadar Ermeni askeri öldürülmüş ve 6 dağ topu iğtinam olunmuştur.

Sağ cenahtaki Halit Bey müfrezesi de, saat 7 evvelde Harput Kapısından girerek Erzurum'un şarkındaki Karskapısında 9. Fırka kıtaatına iltihak etmiştir. Karın çokluğundan dolayı Eğertilidağ sırtlarından gelen Milis müfrezelerinin en ileri kısımları, ancak saat 6 da Harputkapısı'na varabilmiştir.

Süvari kıtalarımızı kâmilten Ermenilerin takibine memur ettimse de, İkinci Kafkas Kolordusunun mürettep süvari alayı, ancak öğleden evvel saat 9 da Ilıca'dan geçebildiklerinden, öğleyin saat 12 de Erzurum'dan Hasankale istikametine geçebilmişlerdir.

İşlerimizi bitirdikten sonra, telgrafhanenin bulunduğu 9. Fırka karargâhına gittim. Taşhan'lar buraya daha yakındı. Taşnakların çoğu da burada idi. Halit Bey, Dersim Milisleriyle bunları temizlemeğe çalışıyordu. Fakat az zayıatla bu işin başarılabilmesi kolay olmuyordu. Hasankale 13 Martta süvarimiz tarafından işgal olunduğu halde, Erzurum'daki Ermenilerin mukavemeti bugün de devam etti ve nihayet 14 Marta temizleme işi sona erdi. Olen çete efradı 46 Ermeni, 5 Gürcü idi.

Şarkî Dersim Milislerinden Erzurum'a kadar 200 kişi gelmişti. Bunları 13 Mart'ta ve 35 kişiden ibaret kalan Garbî Dersim Müfrezesini de 14 Mart'ta nakdî mükâfat vererek, terhis ettim. Bu müfreze, müsademede iki şehid vermişti.

13 Mart'ta şehri dolaştığım vakit ilk işim, küçük iken başımın yarıldığı havuzu aramak oldu. O zamanki mamur Han harap olmuş. Ortada ufacak bir havuz, bunun içine nasıl düştüğüme, hayretle baktım.

BİR RUS CASUSU

Karargâhımız olan binada Ruslar, («peç» denilen) yerli büyük sobalar kurmuşlar. Bu tertibi ilk görüyorduk. Bizimkiler yakmayı beceremediklerinden, bilen bir usta getirilmiş. Oturduğum

odanın sobasını tamir edecek olan bu adamdan, yaverim Halit Bey şüphe etmiş, bana haber verdi. Üstünü başını arattıktan sonra, yanıma çağırttım. Başında abanî sarık, şalvarlı, cepkenli ve sarı benizli Rus tipli bir adam. Biraz konuşunca bir Rus mühtedisi olduğu anlaşıldı. Herif İslâm olmuş ve yakınımızdaki evlerden birinde oturan mütekaid Mehmed Efendi isminde bir zabite damat olmuş. Hem de kızla sevişerek.

Herifin bir Rus casusu olduğuna, şüphemiz yoktu. Derhal Mehmed Efendinin evini aratarak, ne kadar evrak varsa getirttim. Tetkikinden şu hakikat ortaya çıktı: Bu Rus, Erzurum Rus kumandanının sekreteri imiş. Mehmet Efendi'nin kızı ile sevişmiş gibi rol oynuyarak Rus karargâhından firar ediyor. Mehmet Efendinin evine gizlenerek, İslâm oluyor ve güzel kızcağızla da evleniyor. Bu suretle İslâmlar arasına karışarak, casusluk vazifesini mükemmel ifa ediyor. Bir taraftan bizim cephemizin gerisindeki bazı köylerde bir Rus casusluk şebekesi kuruyor, diğer taraftan da eski Rus kumandanına muntazaman raporlarını veriyor.

Casusun tevkifini haber alan bir çok kadınlar ve bu arada Mehmet Efendinin kızı da, karargâhımın önüne gelerek ağlaşmağa ve Rus mühtedisine şefaate başladılar:

«Ona hidayet erdi. O çok iyi bir adamdır. Bizi Taşnak çetelelerinden o kurtardı.» diyorlardı. Elde ettiğimiz evraka göre, bir casus olduğunu ve hakkında takibat yapılacağını güç halle kadınlara anlattık (2).

..

Erzurum halkı, pek ezilmişti. Anasını, babasını kaybeden çocuklar veyahut oğullarını kaybeden ana ve babaların feryatları, aç kalanların ızdırapları pek büyüktü. Kolordu Topçu Kumandanı Kaymakam (Yarbay) Recep Bey'e, Erzincan'da olduğu gibi, Erzurum'da da Vali ve Kumandanlık vazifelerini verdim. Ve halka, mümkün olabilecek her yardımı yapması ve şehrin sıhhi temizli-

-
- (2) Mehmet Efendi adını alan bu Rus'u, evrakı ile birlikte ordu kumandanlığına teslim etmiştik. Mütarekede yani bir yıl sonra tekrar Erzurum'a geldiğim zaman, bu Mehmet Efendi'nin kurtulduğunu ve hattâ Tortum cihetlerinde orman memuru tayin edildiğini hayretle gördüm. Evrak dosyası da ortadan kaybolmuş. Tahkikata yeniden başlandığını görünce bu adam, ortadan kayboldu. Mahalli hükümetten bize, vefat haberi verildi.

ğini de temin etmesi için lâzım gelen kuvveti ve selâhiyyeti ve malzemeyi emrine verdim.

Erzurum'daki yiyecek, giyecek ve sıhhi malzeme depoları, istihkâm parkları, şimdiye kadar gördüklerimizden çok daha zengindi. Rusların bütün Anadoluyu istilâya azmetmiş ve buna göre hazırlanmış bulunduklarını ve fakat hesaba katmadıkları bir âmilin bu parlak plânı altüst ederek, bütün hazırlık malzemesini bizim elimize bırakmağa mecbur olduklarını, hayretle ve ibretle seyrettik.

14 Mart'ta yani iki gün istirahatten sonra, kıtalarım hareket emirleri verdim: 9. Fırka iki alayı ile Hasankale'ye gidecek. Süvarimiz Horasan'ı işgal edecek ve hududa kadar keşif kollarını sürececek. Erzincan'daki 36. Fırka ve kolorduya merbut kıtalar, Erzurum'a gelecekler.

15 Mart'ta ordudan gelen emirde, Rus zabitlerinin esir addiyle Erzincan'a gönderilmesi bildirildi. Bunları karargâhımın önüne getirterek gözden geçirdim. 17 Martta Erzincan'a yola çıkacaklarını söyledim. Kumandanları Kaymakam (Yarbay) Twerdo Khlebof'la, karargâhımda uzun uzadıya görüştüm.

Pek zeki ve yüksek tahsilli olan bir Rus. Kars'ta topçu kumandanlığında dahi bulunmuş. Kendisinden: Ermeniler ve Erzurum ve Kars Kaleleri hakkında hayli malûmat aldım. Ermenilerin 6000 kişi kadar olduklarını ve pek çok mezâlim yaptıklarını anlattı. Bunları, imzası altında dahi vereceğini vadetti.

(Bu hususta yazdığı iki risâlenin asılları Rusça olup, resmî makamı aidinde mahfuzdur. Türkçe ve Fransızca tercümeleri, o zamanlar tabii ve neşrolunmuştu. Birinin başlığı: «Tarihçe» olup, İkinci Erzurum Kale Topçu Alayının teşekkülünden itibaren Osmanlı Ordusunun Erzurum'u istirdat tarihine kadarki ahvali gösteriyor. Diğeri de (Hâtıra) «Rus İhtilâli bidayetinden itibaren 27 Şubat (3) 1918 da Osmanlı kıtalarının Erzurum'u istirdat ettikleri tarihe kadar Ermenilerin Erzurum şehri ve havalisi Türk sekencesine karşı tavr-ı hareketleri»ni tafsîlâtı ile bildirmektedir. Bunlardan

(1) Ruslar, bizim de Cihan harbi ortalarına kadar kullandığımız Rumi aylarını kullanmakta idiler. 27 Şubat Erzurum'un kurtulduğu 12 Mart demektir.

birincisini, bu eserimin sonuna yazdım. Diğeri, aynen «Ermeniler» başlıklı eserimde okunacaktır).

16 Mart'ta süvarimiz Horasan'ı işgal etti. Ermenilerin 75 kadar süvarisi, hali temasta idi. Horasan'da Sahra demiryolunun pek mühim bir istasyonu varmış. Burada 100 lokomotif, yüz yük vagonu (yirmisi kömür yüklü) sağlam olarak ele geçmiş. Telefon merkezi de sağlam olarak duruyormuş. Hattâ Kötek Ermeni merkezinden Horasan merkezi ile muhabereye uğraşıyorlarmış: «Bedros!» diye seslenen Ermenilere bizim telefoncu bildiği az Ermenice ile cevap vermiş ise de Ermeniler anlıyarak, Türklerin Horasan'ı işgal ettiklerini Rusça, Sarıkamış'a bildirmişler.

17 Mart'ta Narman, tarafımızdan işgal olundu. En nihayet Kötek'teki 100 piyade ve 150 Ermeni süvarisi de tardolunarak, 21 Martta (1293) 1878 hududuna kadar olan mintakayı işgal etmiş bulunuyorduk.

18 Mart 1334 vaziyeti (Kroki).

*
**

Ordu kumandanı Vehib Paşa, 19 Martta Erzurum'a geldiler. Ruslardan kalma bir binek otomobili elde etmiş ve adına «ganimet» demiştim. Buna binerek kumandanımı Tevrücük'te karşıladım. Erzurum'a gelirken muharebelerimiz hakkında tafsilât verdim. Vehib Paşa, hayretle sordu:

— Ben Ermenileri, Bulgarlardan daha sarp bir millet sanırdım. Nasıl oldu da Gerilla muharebeleri ile sizi oyalıyamadılar. Muvaffakiyetiniz, pek pek seri oldu. Cevap olarak şöyle dedim:

— Teveccühünüze teşekkür ederim. Muvaffakiyet ordunuzundur. Gerillanın muvaffakiyeti, aynı ırktan köyler bulunmasına ihtiyaç gösterdiği gibi, kışın dağ başlarında tutunmanın zorluğunu da Ermeniler herhalde tatmış olacaklardır. Makedonya'da Bulgar, Yunan ve Sırp çetelerinin yıllarca mevcudiyetleri, halka dayanmalarından ileri geliyordu. Halk da, Avrupalıların himayesine kavuşmuş bulunuyorlardı. Çeteleri kışın köylerde saklanıyorlar, yazın dağlara çıkıyorlardı.

Vehib Paşa, kendi emrinin yapılmadığına kızmakla beraber, seri muvaffakiyeti takdir ediyordu. İstanbulkapısı dışarısında, Erzurum halkı ve askerler tarafından parlak bir istikbâl merasimi yaptık. Bazı güzel sözler söyledikten sonra, hazırlattığım karargâ-

ha birlikte gittik. (Erzurum Telgrafhanesi binasıdır. 9. Fırka karar-gâhı da, daha evvel burada bulunmuştu.)

Arazi üzerinde harekâtımız hakkında verdiğim izahatı, harita üzerinde de dinleyen ordu kumandanım, şu endişesini bir daha izhar etti: «Kuvvetlerinin büyük bir kısmını şose boyundan taarruzunda, Ermeni kuvvetlerinin sağ yanından vurarak kuvvetlerin Karasu üzerine atmak tehlikesinden nasıl korkmadın? Hâlâ hayret ediyorum». Şu yolda izahat verdim: «Karın fazlalığından şoseden uzak yerlerde hareket tehlikeli idi. Kıtalarımı yiyecek ve cephane yetiştirmeğe de imkân bulamazdık. Nitekim bir alaylık bir müfreze olan sağ cenahımın cephanesi ve iaşesi bittiği halde, bunu bile temin edememiştik.»

Erzurum'un Kurtuluşunda, fedakârlıkla vazifelerini ifa edenlerin taltifleri sırasında, ben de «Kılıçlı İkinci Osmanî Nişanı» ile taltif olundum. Fakat bence en büyük mükâfat; talimnâmelerimizin bize emrettiği veçhile «Mesuliyetten çekinmemek» hassası ile, Erzurum'un bir darbe ile kurtuluşunu temine muvaffakiyet olmuştur. Cihan Harbinde çarpışan bütün ordular, bu başarıcı düsturu yeniden «Sevk ve İdare» talimnâmelerinde yine şu yolda ifade etmişlerdir:

KUMANDANLIĞIN EN YÜKSEK HASSASI, MESULİYETTEN ÇEKİNMEMEKTİR?

Ahvale hakim bir kavrayışla, vazife ve vaziyetin icaplarını kendiliğinden yapmak azmi yerine; aldığı emirlerle dimağlarını ipnotize etmiş olanlar, bazan muvaffak olma şöyle dursun, felâkete de sebep olabilirler. Böyle bir halde emrin güzel ifa olunmuş olması; muvaffakiyetsizlik mahcubiyet ve mesuliyetini ortadan kaldırmaz. Bilhassa büyük kumandanlarca (Kolordu ve daha yukarı) iyi bilinmelidir ki: Mesuliyetten çekinmek, çok kere insanı daha ağır mesuliyetlere çarptırır.

KORGANOF'UN HÂTIRATI

Erzurum muharebelerini bir de, (Çarlık ordusundan kalma Ermeni Generali G. KORGANOFF'un, 1927 de Pariste basılan, «La Participation des Arméniens à la Guerre Mondial sur le Front du Caucase, 1914 - 1918» adlı Fransızca (s. 100 - 113) ve (Twerdo - Khlebof tarafından) Rusça yazılmış olan iki eserden görelim:

General G. Korganoff'un eserinden, Erzurum harekâtını muhtasar olarak alıyorum:

Erzurum Kalesini müdafa edecek olan Ermeni kuvvetleri: Erzurum alayı, Erzincan alayı, dördüncü avcı alayından bir tabur, Erzurumlu'lardan bir tabur ki: ceman 9 tabur piyade, 3 bölük süvari, 2 batarya dağ topu. (Rus kale topçusundan ayrı) Bu muntazam kuvvetlerin yekünü: 3100 süngü, 400 kılıç, 8 top. (Gayri muntazam Ermeni kuvvetlerini hesaba katmıyor).

Erzurum müstahkem mevki; Rus fen kıtaları tarafından, uzun bir mukavemet bakımından tahkim olunmuştu. Şimdi onu müdafaa edecek olan kuvvet için bir değeri olmayacaktı. Çünkü hiç olmazsa mühim tabiye noktalarını işgal etmek lüzumu, kıtaları dağıtacak ve zayıflatacaktı.

Erzurum topçusu, 400 kadar sahra ve kale topuna malikti. 7,7 santimetreden 15 santimetreye kadar. Fakat bunları kullanmak için ancak, 40 zabıt ve 400 nefer vardı.

Bu 400 topdan da, yalnız 16 sahra topu kullanılacak ve ateş edecek bir halde idi. Diğer toplar ve mermi yığınları, kalın bir kar tabakası altında yatıyordu. Kalenin bütün fennî tesisatı da, aynı halde bulunuyordu.

3 Mart'ta Brest-Litovsk Muahedesi imza olundu. Buna göre Batum, Kars ve Ardahan Türkiye'ye geçiyordu.

7 Mart'ta Kafkas heyetleri, Trabzon'a geldiler. Fakat Türk delegeleri, bi'l-iltizam geciktiler. 12 Marta geldiler ve 14 Mart'ta (Trabzon) Konferans başladı.

Erzurum'u, Bayburt ve Mamahatun istikametlerine karşı setr için bir tabur piyade, 200 piyade süvari ve 2 dağ topundan mürekkep bir müfreze, Erzurum - Bayburt ve Erzurum - Mamahatun yollarının arasında Karabıyık köyü yanına yerleştirilmişti. Bu öncü müfreze keşif kollarını, Aşkale ve Yeniköy boynuna göndermişti. Bunlar düşmanın tazyiki altında, 25 Şubat'ta Karabıyık'a çekildiler.

27 Şubat'ta düşmanın 400 süngü, 2 dağ topu ve 300 Kürt süvarisinden mürekkep öncü müfrezesi; Ermeni öncü müfrezesine taarruz etti ise de, 8 saatlik bir muharebeden sonra tardolundular.

28 Şubat'ta Ermeni öncü müfrezesi, üstün düşman kuvvetleri karşısında Yeniköy cihetinden sarılmak tehlikesi karşısında Alaca'ya çekilmek zaruretinde kaldı. 2 Martta Ilıca'ya, kale mıntakası içine çekilmeğe devam etti.

Ilıca müfrezesini takviye için General Andranik (4) birinci avcı alayının bir kısmını (500 süngü) ileri sürdü. Halbuki müfreze de kendi sağ yanını örtmek için Karaz köyüne işgal etti, sonra da sağ cenah Erçik - İsavank hattını tuttu.

Türk ordusuna iltihak etmek üzere Erzurum'un şimal-i garbisinde toplanan silâhlı İslâm çeteleri dağıtıldı. (Bu doğrudur. Erzurum'a taarruzdan evvel bana mektupla müracaat ettikleri halde, sonradan görülmediler. K.K.) Fakat müstahkem mevkiin cenebugarbisinde toplananların, Türk ordusunun Ilıca ve Tekkederesi müfrezeleri karşısında toplanmağa başlamalarından sonra, hücumlarından kurtulunamadı.

Erzurum'un zayıf garnizonu karşısında, 36. (9. fırka idi. K.K.) Türk piyade fırkası bulunuyordu. Bayburt ve Erzincan'dan gelen Türk kıtalarıyla çabuk takviye olundu.

8 Mart'ta öğleye doğru düşman Ilıca müfrezesinin sağ yanına doğru; Erinkâr cihetinden ilerlemeğe başladı. Erçikköyü civarına kadar gelen Türk kıtası, tardolundu. Taarruzdan evvelki yerine kadar çekildi.

Türk kıtalarının Alaca'da toplanmaları, 9 ve 10 Martta devam etti; ve 11 Mart'ta fecirle beraber Ilıca müfrezesine karşı taarruza başladılar. Daha sabahleyin saat 9'da düşmanın üstünlüğü hissolundu. Müfreze kumandanı yanlarının kuşatıldığını apaçık görünce, öğleye doğru kale muhitinin pek yakınına, Gez'e çekilmeğe karar verdi ve Han köyünü işgal etti.

-
- (4) Müstakil fırka kumandanlığına tayin olunan Andranik, 3 Martta Erzurum müstahkem mevki - i kumandanlığına tayin olundu. Rus erkânıharbiyesi Erzurum'u 25 Şubatta terketmiş ve umumî karargâhını Sarıkamış'ta tesis etmişti. Andraniki, beraberinde mümtaz ve fenni zabitlerden mürekkep bir erkânıharbiye ile bu yeni vazifeye gönderen Kafkas Cephesi Rus Kumandanlığı idi. Rus İnkılâbı dolayısıyla sarsılan maneviyatı yükseltmeği ve disiplini iade etmeği, ancak bu Ermeni millî kahramanlığının başarabileceğini sanıyorlardı.

Mevkii müstahkem kumandanlığından bir tabur gönderilerek takviye olunan müfreze, Gez köyü sırtlarını tekrar işgal etmek için bir mukabil taarruz yaptıysa da, muvaffak olamadı.

Bu gün Ilıca müfrezesi, ölü ve yaralı 130 insan kaybetti.

Aynı zamanda muharebe Tekkederesi'nde de başlamıştı. 2000 kişiden (Kürt süvarileri dahil) mürekkep bir düşman kolu, Kığ istikametinden Tekkederesi-Erzurum üzerine teveccüh etti. Buradaki Ermeni müfrezesi 250 süngü, 4 makineli tüfek ve 50 süvariden ibaretti. Ilıca müfrezesiyle irtibat Süngerîç köyündeki keşif kolları vasıtasıyla yapılıyordu. Fakat, 6 Marttan beri bu irtibat kesildi. Bu keşif kolları, takriben 300 kişilik bir düşmanın hücumuna maruz kaldılar ve iki saatlik bir müsademedен sonra, sarılmak tehlikesinden korkarak Tekkederesi üzerine çekildiler.

Ilıca cephesinde 9,10 ve 11 Mart'taki hadiseler geçerken ilk zamanları hareketsiz duran ve Taşağıl ve Yağmurcuk köyleri mıntıkasında toplanan düşman gurubu, 9 Martta Tekkederesi üzerine taarruzunu gösterdi.

İlkönce tardolunan bu taarruz 11 Mart'ta fecirle beraber yenildi. Tekkederesi kumandanı, mevkiinde iyi tutunuyordu. Fakat Ilıca müfrezesinin geri çekildiğini haber alınca, Erzurum müstahkem mevzii muhitine çekilmeğe karar verdi. Bunun da tam zamanı idi. Çünkü cephedeki inatlı mukavemeti esnasında her iki yandan kuşatılmış olduğundan, Türk hatları arasından yol açmak için süngü kullanmağa mecbur oldu.

Bu müfrezenin parlak hareketi; kumandanı bulunan Albay Torkom'un (Rus ordusunda rütbesi, Yarbay idi) enerjisi sayesinde. Müfreze ancak akşama doğru müstahkem mıntıkaya girebildi. 350 insan ve 40 attan mürekkep olan müfrezenin bu üç günlük zayıtı, 93 ölü ve yaralı idi.

11 Mart akşama doğru keşif kolları rapor verdiler ki, bir fırkalık düşman kuvveti Erzurum müstahkem mevzii garp mıntıkası önünde toplanmıştır. Ve Ilıca - Gez'i de işgal etmişlerdir. Muntazam Türk Kıtalarının yan taraflarında dahi 1500(!) miktarında Kürtler Çiftlik-Dudcu köyleri civarında bulunuyorlar. Erzurum kallesinin içinde dahi 4000 (!) silâhlı İslâm vardır, bunlar da Türk ordusu ile müşterek harekete hazırdırlar.

Bütün bunlara karşı Erzurum müdafileri saflarında, ancak 3000 kişi sayabiliyorlardı. Bu ahval içinde ciddi bir mukavemet, imkânsızdı; müstahkem mevkiin muhitinin genişliği garnizon mevcudu ile katiyyen nisbetsiz bulunuşu ve malzeme eksikliğinden dolayı kıtalarla irtibatın temin edilemeyişi, kıtaları irtibatsız mukavemete mecbur kılıyordu. Ve şehir de, her taraftan akın eden firarilerle dolmuştu.

11 Mart akşam saat 8'e doğru, kale kumandanı Andranik, fevkalade bir meclis-i harp topladı. Bu meclis, Erzurum'un tahliyesine ve ricata karar verdi.

12 Mart sabahleyin saat 5'e doğru ağırlıklar ve muhacirler, Hasankale'ye sevkolundu. Saat 7 de kıtalar yola çıktı. Bunların çekilmesini setr için bir artçı müfrezesi; müstahkem muhitin garbindeki Harput ve İstanbul kapıları yakınındaki mevzileri işgal ettiler.

Sabahın saat 9 una doğru, (Bu saat yanlıştır. Ermenilerle saat farkımız olsa dahi, bu kadar fazla olamaz. Kıtalarımız sabahleyin bizim saatimizle 5 te taarruza başladılar. Ve saat 6 da bu kapılardan girdiler. K.K.) Harput ve İstanbul kapılarından her ikisine de aynı zamanda taarruza başladılar. Kısa, fakat şiddetli bir müsademedен sonra zayıf olan artçı müfrezesi, yanlarının sarılmak tehlikesini gördüğünden, gerisinde dahi şehrin silâhlı (!) ve hasım halkı bulunmasından dolayı, çekilmeğe ve süngüsü ile düşman hatları arasından kendine yol açmağa mecbur kaldı. Kale kapılarını kapatmak üzere teşebbüse kalkan şehir halkının (!) bir çok hücumlarını defettikten sonra Murad'ın süvarileri, şehri en son terketti. Erzurum gurubu, Hasankale üzerinden 1914 hududuna doğru artık taciz edilmeden çekilebildi.

12 Mart Erzurum muharebesinde gurubun zayıyatı: 136 zabıt ve nefer ölü, 95 yaralı, 60 esirden ibarettir. 120 Ermeni halkı da vaktinde şehirden kaçamadıklarından, Erzurum halkı tarafından öldürülmüştür.

Erzurum'un ziyayı ile, Türkiye Ermenistanı için çarpışma biti ve harp Mâverai - Kafkas hududunu aştı.

★ ★ ★

(Ermeni) General G. Korganoff, Ermenilerin yalnız, askerî hareketlerini yazmış! Erzurumda olup biteni, bir de (bunları gözle-

riyle gören) bir Rusun kaleminden okuyalım! Erzurumun Kurtuluşu hakkında, Rus Topçu Kumandanı Twerdo KHLEBOF'un rusça yazdığı TARİHÇE ile HÂTIRA adlı risâlelerin de tercümeleri, bu hususta bir tanığın görüp bildiklerini bize gösterir).

TÂRİHÇE

(Erzincan ve Erzurum'da Ermeni Mezâlimi)

İkinci Erzurum Kale Topçu Alayı'nın, Teşekkülünden itibaren Osmanlı Ordusu'nun Erzurum'u geri alma tarihi olan 12 Mart 1918 e kadarki Ahvâli hakkında (*)

[s. 3]

Önsöz

Erzurum Rus İkinci Topçu Alayı'nın Harp Ceridesi olan bu Târihçe'nin, Rusça aslı mafuzdur. Ermeniler'in Türkler'e yaptıkları acıklı işler ve zulümler, bu Ceridenin birtakım yerlerinde yazılıp tesbit edilmiş ise de, Türkler'in uğradıkları zulüm ve kıyıcılıkların derecesini öğrenmeyi arzu buyuran zatlar, Erzurum Rus İkinci Topçu Alayı Komutanı Yarbay Twerdo - Khlebof'un Hâtıratı'nı ve bu belgelere dayanılarak neşrolunan («Hâtıra» adlı) öteki kitabı okumalıdır.

[s. 4] 1917 Aralık ayı sonlarında Rus Kafkas Ordusu, gerek Ordu ve gerek Başkumandanlığın müsaadesi olmaksızın, kendi kendine cepheden çekildi. Erzurum Kale Topçu Alayı'ndan yalnız 40 Subay kaldı. Bu Subaylar, erler tarafında terk edimiş bir halde

(*) 21 Haziran 1918 günü Batum'da Binbaşı Mehmed Sadık'ın Türkçe tercümesini bitirdiği bu «Târihçe», 1918 de Erzurum (veya Trabzon) da basılmıştır. Tercüme baskısının aslı, 1939 da Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul'da çıkan «Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu» adlı kitabında (s. 229 - 266) dercedilmiş; sadeleştirilmiş özeti de, 1970 te A. Hülki Saral Paşa'nın Ankara'da basılan «Ermeni Meselesi» kitabına (s. 388 - 396) alınmıştır. Rusça aslı, Harp Tarihî Dairesi Arşivi, I. Dünya Harbi Dosyası 123, Göz 5. Dosya : 5 - A - 1 16. D. 1 dedir. Biz, 1918 Türkçe baskısından sadeleştirerek, onun sahife sırasına işaret ettik (M.F.K.).

bırakılan toprakların başında vazifeli olarak kalmışlardı. Öteki Subaylar da gittiler. Müstahkem Mevkilerde, 400 den çok top kaldı. Toprakların götürülmesi imkânı olmadığından, mecburî olarak, mevzilerinde kaldılar. Subaylar ise, gerek vazife ve gerek namus düşüncesiyle, Başkumandanlığın, kendilerine yeni er göndermesi ve yahut toprakları terk eylemleri emrini bekliyorlardı. Birinci Alay'ın gitmesiyle, kalan Subaylardan İkinci Erzurum Kale Topçu Alayı kuruldu. Ordunun çekilmesiyle Erzurum'da, İhtilâl yolu ile Ermeni Birliği kuruldu. Kendilerine Ermeni Asker Birliği adını verdiler. İşte o tarihte Ordu Kumandanlığı, hepsi acemi olarak 400 kadar Ermeni'yi, İkinci Kale Topçu Alayı'na verdi. Bunların bir kısmı kaçıp, dağıldı; kalanlar da, ancak nöbet yerlerini ve mevzideki bataryaların korunmasını üzerlerine alabiliyordu.

Ordunun çekilmesinden bir müddet önce, Kuzey -Kafkasya'da iç - savaşları başlayıp, Mârerâyî - Kafkas'ın Rusya ile bağları kesilince, Tiflis'te bir geçici hükümet kurularak, Mâverâyî - Kafkas Komiserliği adını aldı; ve kendisinin müstakil bir hükümet olmayıp, işler düzelinceye kadar, geçici olarak Merkez Hükümetini temsil ederek, Rusya'nın ayrılmaz bir bölümü olduğunu ilân etti. Çekilen [s. 5] Ordu'nun yerine bu Komiserlik, 31 Aralık 1917 tarihli tamimiyle, yeniden Ordu kurulacağını ilân etti; ve yeni Ordu, milliyet esası üzerine : Rus, Gürcü, İslâm (Türk), Ermeni kolorduları ve Çerkes, Osetli, Asuri (Nasturi) gibi diğer küçük milletlerden de ufak birlikler teşkil edecekti.

Topçu Birliklerinin hangi milletten kurulacağı meselesi çözülmünceye kadar, Erzurum Deveboyunu Müstahkem Mevki Topçusu, karma bir halde kaldı. Kumanda Heyeti hep Rus olup, erat Ermeni idi. Kumanda Heyeti gibi asıl kadrosu hep Rus olan bu Topçu Birliklerini, hiç kimse Ermeni farzedemez. Bunların Ermeni olduğuna dair, hiç kimse bir emir vermedi. İşbu Topçu Birlikleri daima Rus adını taşıdı. Biz, daima Rus Ordusu Topçusu'na hizmetle, Rus Veznesinden maaş aldık ve Rus Kumandanları'nın emri altında bulunduk. Alay'da Rus Papası'nın idaresi altında Rus Kilisesi vardı; Ermeni Kilisesi yoktu.

Henüz Rus Ordusunun çekilmesi iki ay kadar olmuştu ki, öteki milletlerden ikmal erati gelmediği gibi, Erzurum'a başka millî birlikler de gelmemişti. Alay'da disiplin kurulamadı. Erler kaçıyor ve yağma ile uğraşıyor; ve Subayları tehdit etmeğe, hattâ açıkça emirlerini dinlememeğe başladılar.

Bulgar-Ermenileri'nden olduğunu işittiğim Albay Torkom, (Şubat 1918 de) Erzurum Merkez Kumandanı tayin olundu. Bu yılın Ocak ayı sonunda Ermeni Piyade Birlikleri'nden birkaç er, Erzurum'un ilerigelen ve eşrafından birisini evinde öldürüp, malını yağma etmişler, ölenin adını hatırlıyamıyorum.

Başkumandan (Gürcü soyundan Korgeneral) Odişelidze, bütün Birliklerin Kumandanlarını yanına toplayıp, mutlaka üç gün içinde kaatilin ortaya çıkarılmasını istedi. [s. 6] Bilhassa Ermeni Kumandanlara kaatilin ortaya çıkarılmasının, Ermeni haysiyetini ilgilendiren mesele olduğunu söyledi; ve Ermeni erati tarafından Şehirde yapılan zulümlere ve itaatsizliğe son verilmesini talep etti. Yahut, kendilerini koruyabilmeleri için, Türk ahalisine silâh dağıtmak mecburiyetinde kalacağını da ilâve etti. Albay Torkom cevabında : — Birkaç eşkiyanın zulüm ve yağma etmesiyle, bir milletin lekelenmesinin doğru olmadığı gibi, bütün Ermeniler'in de eşkiya olmadığını, öfkeli olarak bildirdi.

Birlik Kumandanları, Divaniharp teşkilini ve Ceza Kanununun uygulanmasını, idâm ile cezalandırmayı, Başkumandandan talep ettiler. Bunlar hakkında teşebbüste bulunulduğunu söyledi. Ancak, kaatilin bulunup, bulunmadığını bilmiyorum. Hâtıramda kadığına göre Albay Torkom, 10 Martta Erzurum Şehrindeki bütün birliklere bir geçit töreni yaptırıp, yirmi bir pare top attırarak, Şehirde oturanlara (Türlklere), askerin gücünü göstermek istedi. Geçit töreninde (Başkumandan) General Odişelidze'ye (Albay) Torkom, Ermeni dili ile yazılmış bir nutku okudu. Tabii, ermenice bilmediğimiz için, hiçbirimiz, birşey anlamadık. Sonra söylediklerine göre : Ermenistan kurulduğunu ve bizzât kendisinin de Hükûmeti Yürütmeğe başladığını ilân etmiş! Başkumandan bunu öğrendiği vakit, Torkom'u Erzurum'dan kovdu.

(Tiflis'teki Aberbaycanlı - Gürcü - Ermeni'den kurulu geçici) Hükûmet'in, her ne suretle olursa olsun, Ermeni İstiklâli'ne meydan vermek istemediğini, bundan anladık.

Gerek Erzurum ve gerek civarındaki depolardan ve Cephe'de Ermeniler'e verilmiş olan eşya, silâhlar ve malzeme, Ermeniler'in kendi malları olmayıp, başka birlikler mevcut bulunmamasından dolayı, bu nesnelerin Ermeniler'e, geçici olarak muhafaza ve gerektiği sırada iade etmeleri şartiyle, verilmiş olduğunu, Kurmaylıktan birçok defalar ihtar [s. 7] edildiğini işittim. Bu sırada Er-

meniler'in, Erzincan'da silâhsız muti, Türkler'i, her türlü vahşetle kırarak, o çevreye Osmanlı Birlikleri'nin yaklaşmasından dolayı Erzurum'a doğru kaçmakta oldukları haberi geldi.

Başkumandanlığın haber almalarına ve vak'a yerinde bulunup geri dönen Rus Subayları'nın anlattıklarına göre : Erzincan'da Ermeniler tarafından sekiz yüz Türk öldürüldüğü halde, ancak kendini koruma sırasında yalnız bir tek Ermeni telef olmuş. Erzurum yakınındaki Ilıca köyünde de, bıçare Türkler'in katledildiği anlaşıldı. (1918 de) Şubatın 20 sinde (Erzurum'da) öğleden sonra sokaklarda milisler ve askerler tarafından birçok (Türk) erkekler toplanıp, belirsiz bir yöne gönderilmekte olduğu, dikkat nazarımı çekti. Bunun sebebini sorduğumda, —«Demiryolunda biriken karların temizlenmesi için ırgat olarak gönderilecekleri»ni söylediler.

Saat üçe doğru, Alay'ımın Subaylarından Teğmen Lipsky, bulunduğuş [Yakutiye'de] Kışladaki Ermeni erattan birkaçı, sokakta beş Türk'ü tutup, kışlanın avlusunda bir kenara sıkıştırarak döğmekte olduklarını ve belki sonunda bunları öldüreceklerini, telefonla bana söyledi. Rus Subayı bunları kurtarmağa teşebbüs etmiş ise de, silâhla karşılık görmüş ve orada bulunan bir Ermeni Subayı da, bunların kurtarılması teklifine muvafakat etmemiş. Yakında bulunan başkaca üç Rus Subayını yanıma alıp, bu zavallıları kurtarmağa koştum. Bana telefonla haber veren Rus Subayı ile, Belediye Reisi Stavrofsky, bana karşı çıkıp, yine Ermeniler tarafından sokakta yakalanan ve kendilerinin dostu bulunan bir Türk'ü aramakta olduklarını söylediler; Ermeni eratın. Kışla avlusuna girmeğe, silâhla engel olduklarını da ilâve ettiler.

Kışla'ya yaklaştığımız zaman, avlu kapısından on iki kadar Müslüman'ın korku [s. 8] ve dehşetle çıkıp, etrafa kaçıştıklarını gördük. Bunların birisini tutabildik; fakat, tercümansız konuşmadık. Muhalefet görmeden, Kışla avlusuna girdim. Sokaktan toplanan ahâlinin nerede bulunduğunu göstermelerini istedim. Ahâliden kimsenin Kışlada bulunmadığını, söylediler. Kışla'yı aradığım sırada, Kışlanın Hamamı'nda korku ve ürkü içinde yetmiş kadar Türk kapanmış olduğunu gördüm. Hemen tahkikata giriştim. İşin tertipçisi olan altı eri habsederek Türkler'i hemen salıverdim. Tahkikat sırasında, bilinmeyen bir Ermeni eri tarafından, Kışla'nın yakınındaki evlerden birinin dâminde görülen zavallı bir yoksulun, tüfekte öldürüldüğünü öğrendim. 12 Martta Osmanlı Birlikleri'nin Erzurum'u geri alması sırasında ne yazık ki, bütün

resmî evrakım arasında, bu tahkikat varakaları ile, kurtardığım Türklerin adları bulunan liste de, zayi olmuştur. Fakat, bugün Erzurum'da sağ kalıp da, sokakta rastgeldiğim sırada, hayatlarını kurtardığımdan dolayı minnetdarlıklarını, içten selâmları ile belirlen Türkler'den sorularak, vak'a ortaya çıkarılabilir.

Erzurum Belediye Reisi Müsyö Stravrofsky'nin maiyetinde Yazışleri Kâtipliğinde bulunan Tercüman (Ahıskalı) Ali Beğ Pipinof, tahkikat sırasında tutanak ve listeyi düzenlemiş bulunduğundan, o şahısları tanıyabilir.

Tahkikat sırasında, Topçu Alayı'na bağlı Piyade Birliği içindeki Ermeni Yedeksubayı Karagudayef'in vak'a tertipçisi olup, ahâliyi evlerinden topladığı sırada, birçok eşyalarını da, bu uğurda tecrübe sahibi olan Ermeni neferler vasıtası ile, gasbetmiş olduğu, anlaşıldı. Bu da, öteki Ermeni erlerle birlikte hapsedildi. Akşam-üstü, Bölge Komiseri Zlatof ve Yardımcısı Starofsky'nin yanında, Başkumandan'a durum [s. 9] haber verildi. Bugün içinde Ermeniler, ötede - beride birkaç kişiyi yoketmiş ve Türk Çarşısı'nda yangın çıkarmışlardır.

Umumî olarak bugünlerde, gerek Erzurum ve gerek çevresinde tek tek öldürmeler olduğu, haber alınmakta idi. Tafta Tabyası yanında bir Türk'ü öldürdüğünden dolayı bir Ermeni'yi' bizzat kendim yakalayıp, Merkez Kumandanı'na teslim ettim. Amele sıfatıyla işe sevk edilen Türkler'den birçoğu, izi kaybolarak (Şehrin doğu kuzeyinde ve Dekovil yolu güneyindeki Yanıkdere'de toptan ve büyük vahşetlerle şehid edildiklerinden), bir daha geri dönmemekte olduğu, ahâli tarafından söyleniyordu. Belediye Heyeti, bunu Başkumandan'a bildirdi.

Büyük rütbeli Topçu Subavları hep birleşerek. Başkumandan'a verdiğimiz Rapor'da : Müstahkem Mevki'den (Erzurum'dan) hepimizin ayrılmasına müsaade edilmesini; çünkü, burada hiçbir şev yapamayıp, ancak bu eşkıya vüzünde, adımızın lekelenmesini hiçbir zaman istemediğimizi, bildirdik. Bunun üzerine Başkumandan : «Osmanlı Ordusu Kumandanı General Vehib Pasa'dan aldığın telsiz - telgrafta, Osmanlı Ordusu'nun Erzincan'ı işgal edio. İleri harekâtına devam emrini aldığın; ve Ermeniler'in bu bölge (Türk) ahâlisine yaptıkları mezâlime baska türlü son verilmiyeceğine hükmettiğini; ve bu ileri harekâtın, Rus Birlikleri ile temasa gelinceye kadar devam edeceğini bildirdiğini», söyledi.

Bu yüzden Mâverâyi Kafkas Komiserliği, Osmanlı Hükûmeti'ne barış teklif etti. Bu teklifte, telsiz - telgrafla alınan cevapta, Osmanlı Ordusu ve Kumandanı, barış teklifini memnunlukla kabul ettikleri; fakat, meselenin çözülmesi için Mâverâyi Kafkas Komiserliği teklifinin, Osmanlı Hükûmeti'ne duyurulduğu bildirilmiştir.

Bizim müracaatımız üzerine General Odişelidze, (Tiflis'teki) Komiserlik Reisi [s. 10] (ve Hâriciye Komiseri, Gürcü soyundan) Kekuşkuri ve Başkumandan General (Rus soyundan) Lebedinsky ile, telgraf muhaberesi yaptı. Alınan cevapta : Ermeni Millet Meclisi'ne bir ültimatom verilerek, Ermeni rezaleti'ne son verilmesi, kat'î surette talep edilmiş olmakla; Erzurum'daki Yolsuzluklar'a son verilmek üzere Ermeni Meclisi tarafından Doktor Gavriyef ve (Taşnak çete reisi, Türk cellâdı) Antranik gönderilmiş olduğu; ve Subayların isteklerine kesin cevap verilmesi, Osmanlı Hükûmeti'nden barış üzerine alınacak cevaba bağlı bulunmakla, Subayların o zamana kadar Erzurum'da kalmaları gerekeceği bildirilmiş; ve buna ilâve olarak, Subayların şimdiye kadar yaptıkları vazifeye teşekkürle beraber, Rusya'nın yeniden bir tehlike karşısında bulunduğu bu sırada, bütün Subayların son dakikaya kadar vazifeleri başından ayırmıyacaklarına güvenildiği bile, zikredilmiştir.

Bundan başka, Ordu Kumandanı yazılı emirnâmesinde, bütün Subayarı vazifelerinden ayrılmamalarını tenbih ettiği gibi, Subayların haksız yere telef ve adlarının kötüye çıkmalarına hiçbir veçhile müsaade etmiyeceğini ve eldeki bütün kuvvetiyle buna engel olacağını, bildirdi. İşte bu yüzden biz, ancak Rus Kumandanı'nın emri ve yalnız Rusya'nın menfaati maksadiyle Erzurum'da kaldık. Bu sırada Osmanlı Hükûmeti'nin Mâverâyi Kafkas Komiserliği'nin teklifine râzı olduğu, Barış Görüşmelerinin Trabzon'da ve 2 Mart'ta (1918) başlanılacağı anlaşıldı.

Erzurum ve çevresinde Osmanlı Birlikleri ile savaşmayı tasavvur etmediğinden, Barış Antlaşması imzalanıncaya kadar Erzurum'da kalınacak ve bu Antlaşma gereğince bütün silâhlar ve malzeme, ya Rusya'ya taşınacak veyahut hepsi Osmanlı Hükûmeti'ne teslim edilecek; ve aksi takdirde Barış imzalanmadan Osmanlı Birlikleri Erzurum'u geri almaya teşebbüs ettiği halde, toplar tahrip edildikten sonra, mürettebat ve Subaylar da, [s. 11] Rusya'ya çekilecek; ve bunlar için herhalde yedi gün önceden kat'

emir verilecek olduğunu, bütün Subaylar'a Ordu Kumandanı ağzından söyledi.

Subayların Erzurum'da kalıp kalmaması meselesi kat'î surette çözümlünceye kadar, Kürtler'in muhtemel olan taarruzlarına karşı müdafaa mecburiyeti gerektiği belirdi. Çünkü, Osmanlı Hükûmeti tarafından, «Kürtler'in söz dinlemeyip, kendi kendilerine hareket ettikleri», (18 Aralık 1917 de imzalanan Erzincan'daki) Mütâreke sırasında, resmen bildirmişti. Bu yüzden, daha Şubat'ın ikinci haftası başlarında Erzurum - Erzincan menzil hattına gereği kadar top gönderilmesi ve Kürtler'in bu hat üzerindeki Anbarlar'dan erzak yağmalamak üzere vâki olan hücumlarının dağıtılması için, Ordu Kumandanlığı'nca kararlar alınmıştı. Buna göre, her Menzil Noktası'na, bir Subay ile bir yahut iki top yerleştirildi. Ermeni Birlikleri, Erzincan'dan Erzurum'a çekilirken, bu toplar da bunlarla birlikte geri geldi. Yirmiüç Şubat tarihlerine doğru, aynı maksatla Trabzon Kapısı üzerindeki Büyükkiremitler Mevkii ile Abdurrahmangazi Mevkiine ikişer top konmuştu. Ayrıca, şehrin müdafaa noktalarından bazılarına da, birkaç top daha kondu.

Palandöken yönünden Kürtler'in taarruzu ihtimaline karşı Kars ve Harput Kapıları arasına da top konacaktı. Halbuki bu toplar, bilhassa Kürtler'in taarruzuna karşı yerleştirilmiş olup, mürettebatı ile ancak bu hizmeti yapabilirse de, topçusu bulunan muntazam orduya karşı, bir - iki atışta hepsinin imha edileceği belli idi. Şubat sonlarında uzak mevzilerdeki topların kamaları, rasad ve nişangâh dürbünleri hep toplanarak, merkezdeki depoya yığılmış; yakın mevzilerdekilerin de nişangâhları çıkarılıp, sıra kamalarının alınmasına gemişti. Palandöken'deki toplar için dahi bu emir verilmiş idiyse de, henüz yapılamamıştı. Yalnız Kürtler'in taarruzlarını püskürtmeye [s. 12] ayrılmış olan topların nişangâhları üstünde idi. Osmanlı Birlikleri'nin yakın zamanda taarruzu, beklenmiyordu. Osmanlı Birlikleri, yaz gelmeden önce, harekete iktidarı olmayan ve manevî kuvveti bozuk zannediliyordu.

25 Şubat'ta, tepeden tırnağa kadar silâhlanmış olan Ermeni eşkiyasının, on-oniki kadar Türk'ü, İstasyon yanında kurşuna dizdiklerini gören iki Rus Subayı, kunları kurtarmağa teşebbüs etmişse de, bunlar da silâhla tehdit edildiklerinden bu zavallılar, kimse tarafından yardım göremeyip, öldürülmüşlerdir.

26 Şubat'ta Ordu Kumandanı, Örfî İdare ilân ve Divanî harp teşkil ederek eski kanuna göre, idâm cezası uygulanmasını em-

retti. (13 Şubat 1918 de Erzincan'ın kurtuluşu üzerine, oradan 11 günde Erzurum'a çekilmiş bulunan Ermenici ve Fransız soyundan) Albay Morel, Erzurum Müstahkem Mevki Kumandanı ve Ermeniler'den birisi de, Divaniharp Reisi tayin olundu. Başkumandan (Korgeneral Odişelidze) ile birlikte, Müstahkem Mevki Kumandanı General Gerasimof da bugün Erzurum'dan hareket ettiler. Bunlar, gerektiğinde topçu çekilirse, geride hangi mevkiye toplanacağını tayin edeceklerdi. Müstahkem Mevki Topçu Kumandanlığı vazifesini yapmak üzere, kaldım. Albay Morel'in Karargâhı, çoklukla Rus Subaylarından kurulmuştu. Alay Kurmayı, Kurmay Yüzbaşısı Şneör idi.

Ordu Kumandanı (Sarıkamış'a.) gidince, Albay Morel başka bir tavır takındı : Erzurum son dakikaya kadar müdafaa edileceğinden, Subaylar ile, eli silâh tutan erkeklerden kimsenin şehri terketmelerine müsaade etmiyeceğini söyledi. Erzurum'dan hareket etmek isteyen Subaylar hakkında Divaniharp'e bilgi verdiğim zaman, Divaniharp Azâsından (Ermeni) Sokhumyan, yüksek sesle bağırarak: «Erzurum'dan çıkmak isteyenlerin hepsini bizzat kendisi vuracağını ve gizlice kaçanların ise, [s. 13] Köprüköy ve Hasankale'de yerleştirilen kuvvetli Ermeni Birlikleri tarafından, bizzat kendi vesikasını taşımayacaklarından, yakalanıp Divaniharp'e gönderileceklerini» söyledi. Kurtulması güç olan bir kapana tutulduğumuzu, anladım. Örfî İdare ve Divaniharp, Ermeni eşkiyası için olmayıp, bilhassa Rus Subayları için kurulduğu, belli oldu.

Şehirde zorbalık ve baskı, eskisi gibi devam etti. Her zamanki gibi, silâhsız ve müdafasız oldukları halde taarruza uğrayan Türk ahâlisi'ni, Rus Subayları imkân dâiresinde korumaya çalıştılar. Maiyetimde bulunan Subaylardan birçoğu, sokakta yakalanıp, soyulmuş olan Türkler'i, zorla kurtarmışlardır. Fen Memuru vazifesinde bulunan Karayef, gündüz sokakta bir Türk'ü soyup kaçan bir Ermeni'yi, silâhı ile vurmuştur. Silâhsız mutî' ahâliyi öldürenlerin cezalandıracağı vaadinden, hiçbir şey çıkmamıştır.

Divaniharp, Ermeniler'den korktuğundan, hiçbir Ermeni'yi mahkûm edemedi. Halbuki, Divaniharp'in kurulmasını, en çok Ermeniler istemişlerdi. Hiçbir zaman bir Ermeni'nin, öteki Ermeni'yi cezalandırmıyacağını, Türkler ısrarla iddia ediyorlardı. Rus atalar sözünde : «Karga, karganın gözünü oymaz» derler ki, doğru olduğunu gözümüzle gördük. Eli silâh tutan Ermeniler, kaçmakta olan

âilelerinin korunması kaygısıyla, hep birlikte firar ettiler. Mahbus bulunan Yedeksubay Karagudayef, haberim ve müsaadem olmaksızın salıverilmiş. Bunun tahliye sebeplerini Albay Morel'den sorunca, yeniden tahkikat yapılarak, suçsuzluğunun anlaşıldığını söyledi. Halbuki gerek ben, gerek bir - iki Subayım, vak'anın en mühim tanıklarından idik. [s. 14] Bize buna dâir hiçbir sorgu sorulmadı. Böyle iken, Alay'ca tahkikat ve soruşturma yaptırarak, dosyasını Albay Aleksandrof'a verdim. Tafta'da yakaladığım câni bile, hiçbir cezaya çarptırılmadı.

Albay Morel, Erzurum Türk ahâlisi'nin ayaklanmasından korkmaya başladı. 2 Mart'ta Antranik, Erzurum'a geldi. Bununla birlikte, İstîlâ Edilen Bölgeler Komiser Yardımcısı Doktor Zavriyef de gelmişti. Ermeni meseleleriyle hiç uğraşmadığımız için, Antranik'in. Osman Hükûmeti'nce idâma mahkûm bir câni sayıldığından haberdar değildik. Bütün bunları, 20 Mart'ta Osmanlı Ordusu Kumandanı ile konuştuğum sırada öğrendim. Antranik, Rus Tuğgeneralisi formasiyle geldi. Dördüncürütbeden Sen-Vladimir ve İkincirütbeden Sen-Jorj Haçı Madalvalarını taşıyordu. Bunlardan başka, neferlere mahsus Sen-Jorj Haçı'nın İkincirütbesini de taşıyordu. Bunun maiyetinde, kendi Kurmay Başkanı olan Rus Kurmay Albayı Zinkeviç de, birlikte gelmişti. Antranik Erzurum'a gelmeden bir gün önce Albay Morel, Antranik'ten aldığı telgrafta, «Erzurum'dan kaçan korkakların hepsini yoketmek üzere, Köprüköyü'ne makineli tüfekler konulmuş olduğu» yazıldığını, herkese ilân etti. Antranik gelince, Albay Morel'in yerine, Erzurum Merkez Kumandanlığı'nı üzerine aldı; Albay Morel bunun emri altında kaldı. Biz de, her zaman Albay Morel'in kumandasında bulunduk.

Antranik'in geldiği (2 Mart 1918) günü, bölgem içinde Tepeköy'de bütün ahâli kadın, erkek, çoluk-çocuk hep Ermeniler tarafından kırıgına uğratıldığını, o bölgedeki Subayım vâsıtası ile haber aldım. İlk görüştüğüm sırada, hemen buna dair haberi kendisine söyledim. [s. 15] Benim yanımda emir verip Tepeköy'e yirmi atlı gönderdi; hiç olmazsa suçlulardan bir kişi olsun, yakalanmasını emretti. Bundan ne sonuç çıktığını, bugün ben bilmiyorum.

Albay Torkom, yine ortaya çıktı. Antranik'in gelişinden bir-iki gün sonra, ermeni Topçu Albayı Dolukhanof, Erzurum'a geldi. İlk önce kendisi, Topçu Müfettişi olarak benim âmirim olacağını, söyledi. Buna karşılık ben, kendim Tümen Kumandanı yetkisini ta-

şıdığım için, âmire ihtiyacım olmadığını ve böyle olmazsa, hizmetten çekileceğimi bildirince; Dolukhanof'un, Erzurum Müstahkem Mevkii Topçu İşlerini Yürütmeye Memur bulunduğu, ilân edildi. Buna göre, bana yolladığı kararlar, kendi adına olmayıp, Merkez Kumandanı Antranik nâmına gönderilmekte devam etti. Kumandan altındaki Topçu Taburu kumandanı Yüzbaşı vekili Ermeni Canbolatyan dahi, benim işlerime karşımağa yeltenmişti. Bütün topların ve projektörlerle dinamolarının, hep geri götürüleceğini söylediğimde; Ermeniler, her halde, Erzurum'da kalacakları için bunların hepsinin kendilerine gerekli olduğundan bahisle, hiçbirinin geri gönderilmesine râzı olmayacağını anlatmıştı. Bundan anlaşılıyor ki, bütün Kumandanlık işlerini Ermeniler kendi ellerine alarak, Rus Subaylarına da, icrâ memurluğundan başka birşey bırakmak istemiyorlardı.

Rus Subayları'nın himmetiyle Ermeni İstiklâli'ne çalıştıkları ve fakat bunu kimseye sezdirmek istemedikleri, pek belli idi. Çünkü bu maksatlarını açıkça söyleseler, Rus Subayları'nın çoğu işten elçekince, Ermeniler Subaysız kalacaklardı. Topçu Subayları'nın hizmeti bırakmalarından, Ermeniler'in pek çok korktukları, Dağ Topçu Taburu Kumandan vekili [s. 16] Yüzbaşı Pilyat'ın aşağıdaki ifadelerinden, anlaşılmaktadır : 20 Şubat'da Dağ Topçu Taburunun Sarıkamış'a gideceğini haber alan Ermeniler, daha 18 Şubat'da Topçu Park Kumandanı'nı tutuklamışlar ve Ordu Kumandanı'nın emriyle salıverilmiş; sonra üç defa daha yakalamışlar. Eğer Topçular Erzurum'dan çıkarsa, Erzurum'u kana boyayacaklarını söyliyerek, tehdide kalkmışlardır. Hapsedilenler, Rus Karargâh Subaylarının teşebbüsü ile salıverilmekte olduğundan, sonunda Ordu Kumandanlığı'nın emriyle, Topçuların gönderilmesinden vazgeçilmiştir.

Yedinci Dağ Topçu Kumandanı ile anlaşmak mecburiyeti hâsıl oldu : Rus Topçu Subayları'na Ermeniler doğrudan doğruya zorlamaya cesaret edip, Ermeni yararına çalışmaklığımızı açıktan açığa isterlerse, birbirimize yardım etmekliğimizi, gizlice kararlaştırdık. Elimizde maddî kuvvet olarak top ve makinelitüfek ve bir de Rus Subayları vardı. Dağ Topçu Subayları, mümkün olduğunca birbirine yakın yerlerde oturmaya başladıkları gibi, Müstahkem Mevki Topçu Subayları da, ta işgalin başındanberi Karargâhımızın bulunduğu İslâm Mahallesi'nde (Yeğenağa'da), birbirimize yakın yerlere toplandık. Antranik'in gelişinden sonra Albay

Morel'in (eski Erzurum Sultanisi ve şimdi Kız Ortaokulu binasındaki) Karargâh'ında, Erzurum ahâlisinin ayaklanacağı korkusu arttı. İhtilâl tertipçileri yakalanacağı sırada gerçekten bir ayaklanma çıkarsa, bunların üzerine topçu ateşi açabilmek için, Mecidiye Tabyası'nda bu işi becerebilmek üzere Rus Subayı bulundurulmasını, Albay Morel emretti.

Bizim hepimizin de Müslüman Mahallesi'nden çıkıp, Ermeni Mahallesi'ne nakletmekliğimiz emredilmişti. İki yıldan beri Müslüman Mahallesi'nde (Yeğenağa Mahallesi'nde Münir Özışık Beyin konaklarında) bunlarla yanyana yaşamış bulduğumuz cihetle, Ermeniler'in bu hayalî korkularına güldük. Rus Topçu Subayları [s. 17] sözbirliği ederek : Namuslu bir düşmanla savaşmak için hizmette kaldıkları cihetle, kadın ve çoluk-çocuk üzerine topçu ateşi edilmesine hiçbir zaman uymıyacaklarını, çok kesin bir dille bildirdiler. Çünkü Ermeniler, hiçbir sebep olmadığı halde, Türkler'in ayaklandıklarını farzederek, bu zavallıların üzerine topçu ateşi yapılmasını istiyceklerinden şüphe kalmamıştı.

Ermeni Mahallesi'ne taşınma işi, aşağıdaki üç sebepten dolayı imkânsızdı : 1 — Belirtilen zamanda, taşınabilmek, mümkün değildi. 2 — Rus Subayları'nın Türk Mahallesi'den ayrılmaları, Ermeniler'in burada serbestçe kırıgın yapmalarına müsaade olacaktı. 3 — Rus Subayları, her hususta son zamanlarda hiçbir suretle güvenmedikleri Ermeni çevresine kendi kendilerini düşürmüş olacaktı. Müstahkem Mevki kadrosuna girmeyen Dağ Topçu Taburu Subayları da, aynı suretle bu teklifi reddettiler. Sonunda Ermeniler, kendi işlerini kendileri görmek mecburiyetinde kalıp; ayaklanma kışkırtıcıları diye birtakım kimseleri yakalamaya başladılar. Albay Morel'in «şehre top ateşi» teklifi, dikkati çektiğinden, maiyetimdeki Subaylarla toplantı yapmak mecburiyetini duydum. Bir gün ara ile, iki toplantı yaptık. Birinci Toplantı'da, Erzurum'da bulunan bütün Topçu Subayları ile, birkaç günden beri Erzurum'a gelen iki İngiliz Subayı, Albay Morel, (Antranik'in Kurmay Başkanı Kurmay Albay) Zinkeviç, Dolukhanof, Torkom, Antranik ve Dr. Zavriyef hazırdı.

İngiliz Subayları'nın bu toplantıya çağrılmasındaki biricik maksadımız, Rus Subayı ile Ermeni Kumandanı arasındaki münasebeti görmeleri; ve Rus Subayları'nın Ermeni vahşeti'ne ne dereceye kadar engel olmaya muktedir bulunduklarını anlayıp

birkaç gün sonra geri dönüşlerinde, gördüklerini ve mütalaalarını bu vak'a ile doğrulayabilmeleri idi. [s. 18] Çünkü doğrudan doğruya emrim altında telgraf ve telefon hatlarına mâlik olmadığım, yazdığım telgrafların yerlerine verilmediğine (kaani) olduğumu, gördüğüm ve haber alarak öğrendiğim her türlü Ermeni vahşeti'ni, bütün açıklıkları ile ortaya koydum. Ermeni itaatsizliğinin son haddini bulduğunu, bizzat Ordu Kumandanı Odişelidze'nin ağzından işittiğim vak'alarla izah ettim. Bütün bu anlattıklarımı, şu cümlelerle bitirdim : «Erzurum'da kalan bütün Rus Subayları, kendi haysiyet ve formaları ile, Ermeni mezâlimi'ni örtmek için kalmayıp; ancak, âmirlerine itaate, yalnız Rusya'ya hizmet için kaldık ve Erzurum'da bulunduğumuz müddetçe, Ermeni vahşet ve rezaleti'ne son vermesini; böyle olmazsa, bütün Rus Subayları'nın yerlerini bırakarak, geri gitmelerine müsaade edilmesini, ısrarla istediğimizi», bildirdim. Benden sonra söz alan Subaylar da, hep benim görüşümü doğruladılar.

Antranik buna verdiği cevapta : «Ermeniler, Rusya'ya son derecede minnetdar olup, Büyük Rusya Ahâlisi'nin ayrılmaz bir bölümü olduklarını ve şimdi de, Rusya'ya yardım etmekten başka bir gaye gütmediklerini; Ermeni kırıgını denilen nesnenin, yüzyıllardan beri Ermeni-Türk arasındaki husumetin sonucu olmakla beraber, bundan sonra hiçbir türlü yolsuzluğun olmamasını sağlamak için kendisinin Erzurum'a geldiğini; ve eğer burada Ermeniler'e sözgeçirip, kırıgın'ın önünü almağa muvaffak olmazsa, bizzat kendisinin ilk olarak Erzurum'dan ayrılacağını», anlattı. Konuşmalar. hep tercüman aracılığı ile oldu. İsteyen Subaylar'ın Erzurum'dan çıkabilmeleri imkânı sorulunca : «Cesaretine, güvenemiyenlerin çıkmaları daha iyi olacağı cihetle, bunların çıkmalarına imkân dâiresinde müsaide davranacağını», söyledi. Albay Zinkeviç ise, bütün oradakilerin önünde : «Burada yapılacak hizmet, yalnız Rusya'ya [s. 19] hizmet vazifesi olduğuna inanarak, bizzat kendisinin de ancak bu kanaatle Erzurum'da bulunduğu»nu söyledi.

En sonunda, bütün Subaylar, on gün daha bekliyerek, Antranik'in söylediklerinin doğru olup, olmadığını görmeğe ve neticeye göre bir hareket hattı izlemeye karar verdiler. Bu toplantı, beş veya altı Mart'da yapıldı. Toplantı bittikten bir müddet sonra Albay Dolukhanof, Rus Subayları'nın Ermeniler'e bu derecede nefret duygusuyla bakmakta olduklarını, hiçbir zaman tasavvur edeme-

yip, hayrette kaldığını, gerek bana ve gerek öteki Subayları'na çok şaşarak söylemiştir. Ertesi gün Antranik tarafında sokaklara (ve Câmilerle çeşme duvarlarına) astırılan Türkçe beyannâmelerde : «Öldürülen Müslüman olsun, Ermeni olsun, mutlaka fâili bulunup aynı cezaya çarptırılacağı; ve Müslümanlar'ın hiçbir nesneden korkmayıp, dükkânlarını açarak ticaretleri ile uğraşmaları; ve (demiryolunda, karları temizletme bahaneleriyle) çalıştırmak için toplanıp gönderilen Müslümanlar'dan birinin yokolması halinde, bunları toplayıp göndermeye memur olan birliğin hepsinin kendi hayatları ile sorumlu tutulacakları ve saire», yazılmıştır. (Erzurumlu olan bu câni Antranik, ayrıca Çifte minareler önündeki meydana, Türkçe nutuklar vererek, Erzurum'luları evlerinden dışarı çıkarmaya ve böylece kolayca yakalanmaya teşvik edici ve yeminle inandırıcı sözler söylemiştir).

Ertesi günü, maiyetimdeki Taburlardan birinin Kumandanı olan Yüzbaşıvekili Canboladyan ile birlikte at üstünde bir sokaktan geçerken, birkaç kişinin duvardaki ilânı okumakta olduklarını gördük. Canbolatyan bunlara türkçe izah ederek : «Müslüman ahâli tarafından bir ayaklanma olmadığı takdirde, Ermeniler tarafından hiçbir türlü kötülük zuhura gelmiyeceği»ni anlattı. Buna karşılık : «İki yıldan beri Müslüman ahâli'nin hiçbir kötülük yapmak teşebbüsleri görülmediği gibi, bundan sonra da böyle bir fenalık yapmak niyetinde dahi olmayıp; ancak, silâhsız ve müdafasız kalan Müslümanlar'ın, sebepsiz yere öldürülmemelerini rica ettikleri»ni, söylediler, [s. 20] Benim Rus Topçu Kumandanı olduğumu, gerek ben ve gerek benim arkadaşlarım Rus Subayları, Müslüman ahâlinin hiçbir vechile zarar görmelerini arzu etmeyip, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da ellerinden geldiği kadar bu zavallıları koruyacağımızı, kendilerine anlatmasını Yüzbaşıvekili Canbolatyan'dan rica ettim. Orada bulunan Türkler'den birçoğu ve bilhassa içlerinden bir-iki tanesi, 20 Şubat Vak'ası'nda bizzat benim kendi hayatlarımı kurtardığını söyliyerek, sözü mü doğruladılar. Canboladyan, Ermeni Komitesi (Taşnak) Azâsı'ndan idi.

İkinci Toplantı, yalnız Rus Subayları'ndan kurulu olup, dışarıdan ancak Dr. Zavriyef vardı. Bu toplantıda : «İkinci Erzurum Topçu Alayı'nın, Ermenilerin sandığı gibi, Ermeni Topçu Alayı olmayıp, dâima Rus Topçu Alayı'dır ve Subaylar'dan hiçbirisi, Ermeniler'e gönüllü yazılmamıştır; yazılmak da istemiyor. Ermeni-

ler'e hizmet için, hiçbirimiz imza vermemiş ve mukavele yapmamıştır. Ve gerçek olarak Hükûmet, bu Alay'ın Rus yahut Ermeni Alayı olduğunu keskin olarak belirtmelidir. Eğer Rus Alayı ise, bize Rus erleri göndermeli; eğer Ermeni Alayı ise, Rus Ordusunda hizmet etmek arzu eden Subaylar'a bu Alay'dan ayrılma müsaadesi verilmelidir. Kafkas Cephesi'nde hizmet etmek istemiyenleri de, başka cephede hizmet etmek üzere geriye gönderilmeli. (Erzurum'da) ilân edilen Örfî İdare'nin, yalnız buna engel olabildiği görülmüştür. Bu aralık ortalığa yayıldığına göre, Mâverâyi Kafkas, Rusya Hükûmeti'nden ayrılacaksa, Rus Subayları'na mutlaka izin verilmelidir ki, bunlar burada yabancı subayı durumunda kalacaklardır», yollu konuşmalar olmuş ve neticede, mevcut tamimlere dayanarak, ya Harbiye Bakanlığı emrine, yahut [s. 21] Rus Koloratları'ndan birine naklolunmak için, her arzu eden Subayın resmen müracaat edebileceği anlaşılmıştır. Bana verilecek bu gibi dilekçelerin, uygun görülerek, gereken makamlara gönderileceğini ilân ettim. Bu toplantı sırasında bunlar görüşülüp münakaşa edilirken, Yedinci Kafkas Dağ Topçu Taburu'ndan Yüzbaşivekili Yermolof, yeni kurulan Ermeni Taburu'na gitmek istemiyerek, ayrılma dilekçesi vermiş; önce vazgeçmesi için kandırmağa çalışmışlar. Fikrinde direndiği anlaşılınca, Albay Morel, dileçesinin altına yazdığı mütalaasında, bu subayın işe yaramadığından dolayı, Cephe Kurmaylığı emrine iade edildiği kaydını koyarak, 24 saat içinde Erzurum'dan çıkması için sıkıştırılmış. İşte böylece, pek fedakâr bir savaş subayı olan Yermolof, bilhassa Ermeni Birlikleri'ne hizmet etmek istemediğinden ve bir de, Albay Morel'n Ermeniler'e hizmet ettiğini açıkça söylemek dikkatsizliğinde bulunmasından, böyle haksız yere lekelendiği anlatıldı.

Dr. Zavriyef de, tıpkı Antranik'in söylediklerini tekrar ederek: «Barış yapılınca kadar Erzurum'da kalmaklığımızın, Rusya'nın menfaati gereğinden bulunduğunu ve medenî yaşıyan bir millete mensup Subay olduğumuzdan, —Ermeniler, siz Türkler'le hesaplaşınız! Birbirinizi kesiniz. Şeytan alsın, sizin içişlerinize biz neden karışalım! diyemiyeceğimizi», ileri sürdü. En sonunda— : «Eğer insanlık âlemine hizmet etmek arzu ederseniz, Erzurum'da kalarak, bundan böyle Ermeniler'in Türkler'i kırmamalarına çalışmanın da bir insanlık vazifesi olduğunu», söyledi. Zavriyef'in sözü, gerektiği gibi tesir edemedi. Toplantıdan sonra bizzat Dok-

tor kendisi, artık hiçbir düzelme umudu kalmamış olmakla, belki bütün Subaylar ayrılacaktır, dedi.

Osmanlı Ordusu'nun Erzurum'u geri almasından on gün sonra (22 Mart 1918 de) bazı vesikaları [s. 22] okumak fırsatı düştü. Bu belgelerde Dr. Zavriyef, açıktan açığa Ermeniler'e Muhtariyet verilmesinden bahsetmiş; ve bunun için de, Rus Subayarı'nın hizmetinden istifade edilmek icab edeceği yazılı olup; Dr. Zavriyef Erzurum'a gelmeden (Tiflis Ermeni Meclisi tarafından) kaleme alınmıştır. Dr. Zavkiyef'in, Rus topluluğunun ruh hallerini pek iyi anlıyabilmiş olduğu, belirmişti. Biz, daima asker idik, politika ile uğraşmak isteği, hiçbirimizde yoktu. Ermeni partizan savaşını dahi, Rus Subayları hiçbir zaman kendilerine benimsememişlerdir. Antranik'in vaadi, vaat biçiminde kaldı. Ahâli, bunların hiçbirisine inanmıyordu.

Çarşılar kapalı, herkes korkuyor, İslâm Mahalleleri'nin sokaklarında hiç kimseler yoktu. Yalnız, Belediye Dairesi yanında bir iki dükkân açık olup, ancak gündüzleri birkaç Türk buralarda toplanabiliyordu. Hiçbir Ermeni, ceza görmedi. Hiçbir suçlu Ermeni ortaya çıkarılmadı. Suçsuz Ermenilere nasıl ceza verilebilir ki! Ermenilerin o konuşmalarına karşı, Rus Subayları şimdiye kadar birçok suçlu Ermeniler'i ortaya koyduğu halde, bunarın hiçbirisinin ceza görmediği söylenince, susuyordu. Münferit kırınlığın arkası kesilmemiş, fakat biraz gizli tutmağa çalışmışlardır. Cınayetler, şehirden uzakça köylerde ve Rus Subayları'nın gözünden uzakta yapılmağa başlandı. Şehre yakın köylerdeki Türkler kayboldu, fakat nereye gittikeri bilenemedi.

Uzak köyler de, silâhla kendilerini korumaya başladılar. Şe hirde ayaklanma korkusu bahanesiyle tevkifler çoğaldı. Tutuklananların ne durumda bulundukları Erzincan'daki gibi boğazlanma tehlikesi ve hayatları hakkında Albay Morel'e sorduğum imalı sorguya, tutuklar emniyetli karakol vâsıtası ile gönderilip muhafaza [s. 23] edilmekte; ve kısmen Tiflis'e gönderilmekte olduğu; bir takımının da, rehın olarak Erzurum'da alıkonulmakta olduğu, cevabını vermiştir.

İaşe hususunda yolsuzluklar başgösterdi. Topçu Alayı için yağ isteyince, Anbar Memuru Ermeni vermez. Halbuki Elektrik denilen Ermeni Bölükleri için Başçavuş gidince, Antranik ile eskiden

tanışıklığı olması yüzünden, hemen yağ verilir. Şeker isterlerse, bizzât Antranik şekeri kendi yanında biriktirip, dağıtımını her kese eşit olarak yapacağından bahisle, verilmez hale geldiğini, raporlardan anlamağa başladım. (Erzincan - Erzurum arasındaki) Menzil Hatları'nı takip ederek gelen Rus Subayları, çektikleri sıkıntıdan bahisle şikâyet ettikleri halde, Ermeni Subayları her yerde sıcak yer ve yemek bulurlardı. Şubat sonlarında Topçu Subayları'na (dekovilden) iki vagonet verilerek, bununla eşya ve kısmen de ailelerini geriye göndereceklerdi. Daha üç vagonet verilmesi hakkındaki müracaate Kurmaylık, henüz Erzurum'dan ayrılmadan önce, muvafakat cevabı vermişti. Kurmaylık gittikten sonra, vagonet verilmesi uzadı. Bunun üzerine, Albay Zinkeviç'e yazı ile başvurmakla, buna memur olan Ermeni, iki günden önce cevap veremeyeceğini söylediği halde, bütün Subayların gözü önünde, kaçan Ermeniler'e her türlü taşıma vâsıtası tedarik edilmekte idi.

Yollarda ise, silâhlı firâri Ermeniler sürülerle kaçarken, uğradıkları her şahıstan, korkularından yahut paralarına gözkoyarak öldürüp soydukları, dâima olagelen hallerden bulunduğundan, eşya ve âilelerin muhafazasızca gönderilmesi, pek çok tehlikeli idi. Geriden ikmal eratı gönderilmediği gibi, eldeki az mikdar piyade eratı da, hiç kimsenin emrine itaat etmemekte idi.

[s. 24] Antranik gelmeden önce Piyade Bölükleri, cepheye gitmekten kaçınıyorlardı. Antranik geldikten sonra, her ne kadar cepheye gönderilebilmişlerse de, son derece rezillikle kaçmakta idiler. Antranik, bizzat at üstünde olduğu halde kılıçla yahut yumrukla firarileri toplayıp, cepheye göndermeğe uğraşıyordu. Rus Subaylarının zorla bulundukları birlikler ise, ufak çeteler haline geldi (1). Antranik, askerleri idare hususunda belki maharet sahibi olabilir; ancak, Albay Dolukhanof aracılığı ile alınan emirleri, saçmalık ve değersizlik bakımından beni hayrete düşürürdü.

Başlarında Antranik olduğu halde, Ermeniler'in biricik umudu, Rus Topçusu'nda idi. Halbuki Müstahkem Mevkideki toplardan istifade edebilmek, talimli erata ve yeter sayıda itaatlı ve

(1) 30 Ekim 1920 de Karsın Son . Kurtuluşu sırasında da, savaştan ve bilhassa Türkün süngüsünden korkarak, müdafaa hatlarından durmadan kaçan Ermeni neferlere emrini dinletemiyen 1. Alay Kumandanı Marzmanof'un, bu duruma çok kızarak, küfürler savurduktan sonra, intihar ettiği biliniyor.

talimli piyadeye mâlik olmakla mümkün olacağını, hiç düşünmüyorlardı. Asıl maksat, çok belli idi : Kaçarken toprakların himayesine sığınmak ki, sonuç tamamiyle böyle çıktı.

Trabzon'da Barış Görüşmeleri'nin başlaması, her gün başka tarihe bırakılmakta idi. Önce 2 Mart, sonra 5 daha sonra 10 Martta başlanacağını Erzurum Birlikleri Kurmaylığı'ndan öğreniyorduk. Karargâhının her ikisi de, şehrin türlü yönlerinde idi. Müstahkem Mevki Karargâhı'ndaki telefon hemen hiç işlemez derecede kötü olduğundan, günde iki defa bizzat oraya gitmek mecburiyetinde idim. Albay Morel ile onun Kurmayından aldığım bilgilerde : Erzurum çevresinde nizâmî Osmanlı Birlikleri bulunmayıp, Kürt Çeteleri ile aralarında, Osmanlı Ordusu'nun Erzurum'dan çekildiği 1916 yılından kalma talimli erat bulunan silâhlı komşu köylüleri ile savaşıldığı anlaşıyordu. Gerek çeteler ve gerek aralarında asker bulunan köylü toplulukları, bu çevreye gelen birtakım Osmanlı [s. 25] Subayları'nın, bilhassa Türkler'in canlarını korumak için yaptıkları teşkilâtın ibaret bulunduğu farzediliyordu. Taarruz edenlerde, ancak Ermeniler'in Erzincan'da bıraktıkları iki dağ topu vardı, Bunlar Erzincan Oltu ağız istikametlerinden taarruz edebilirlerdi. Geriden, Kars ve Palandöken taraflarından dahi gelmeleri muhtemeldi. Albay Morel, nedense yalnız Oltu tarafından hücum edilecek sanıyordu.

Keşif işleri, Ermeniler tarafından pek bilgisizce yapılmakta idi. Süvariler ise, köylerde kırgın ve yağma ile meşguldü; keşif yerine, köylülerin hayvanlarını sürüp götürmekle vakit geçirirlerdi. Raporları ise, hep uydurma idi. Keşif Müfrezesi'ne taarruz eden düşma nkuvveti iki bin gösteriliyorsa, gerçekte mutlaka iki yüz kişiden az çıkardı. Üçyüz-dört yüz kişi tarafından sarıldıkları halde kurtulmağa muvaffak olduklarını söyledikleri sırada, ancak bir yaralı ile bir telef verdiklerini de ilâve etmekten sıkılmazlardı. Bir gün Ermeni Subayları'ndan birisi, kumanda ettiği bölgeye dört yüz kişilik bir müfrezenin taarruz etmeğe başladığını telefonla bildirmiş ve hakikatte ise, karşı köyden iki silâhsız adamın çıkıp, sonra geri dönmesinden başka birşey olmadığı, ortaya çıkmıştı. Ermeniler Erzincan'ı terkettikleri zamandan Osmanlı Birlikleri'nin Erzurum'u işgali tarihine kadar geçen müddet içinde, Ermeni Keşif Kolları tarafından Türk Ordusu'ndan yalnız bir süvari yakalanmıştı. Tahminime göre, bu biçarenin ya ayakları donmuş ola-

cak, yahut bir başkasının yardımı olmaksızın yürümeye mecali olmayacaktır.

İkinci Subaylar Toplantısı'ndan sonra birtakım subaylar, başka birliklere nakilleri için dilekçe vermişlerdi. Bunların dilekçelerini Albay Morel'e götürdüğüm sırada, çok köpürerek : Divanı Harp Kararı ile bunların ayrılmasına şiddetle engel olacağını [s. 26] söylemişti. Halbuki, toplar henüz Rus Subayları'nın elinde bulunmakla, baskı ve şiddete karşı, top ateşi ile mukabele edebileceklerini bildirdim; ve subaylar kendi kenlerine mevkilerini bırakmayıp, Kanun uyarınca değiştirilmelerini istediklerinden, isteklerinin kabul edilmesinin zarurî olacağını anlattımsa da; ayrılmak isteyen bütün subaylara, Yüzbaşıvekili Yermolof'a verilen belge gibi, kendilerini lekeliyecek belgeler vereceğinden, arzu edenin denemesini söyledi. Albay Dolukhanof, Tiflis ile Batum'da söylediği gibi, istemiyen subayların işbaşında kalmasında fayda olmayacağını ileri sürdüğüm sırada; zaten bunun için altmış İngiliz Topçu Subayı'nın Erzurum'a gönderilmesini isteyip, (Tiflis Hükümeti emrinde Sarıkamış'ta bulunan Başkumandanlık'tan) vaad aldığını, bildirdi

Erzurum İstasyonu Başmemurluğu vazifesinde bulunan bir Rus veyaht Polonez erin, hizmette kalmak istemediğinden dolayı, tutuklanarak zorla vazife yapmaya gönderildiğini, bu sırada işiti miştim. Emirlerin iyi yapılmasında çabukluk olsun bahanesiyle ve gerçekte, her ihtimale karşı, bütün subayların gerektiğinde birbirine yardım edebilecek surette yakın yerlerde oturmaları için, gereken emirleri verdim. Yüzbaşıvekili Yermolof, 10 Martta hareket etmişti. Giderken yolda Sarıkamış'a uğrayıp, orada bulunan Kurmay Başkanı General Vişinsky ile, Topçu Kumandanı General Gerasimof'a, Ermeniler arasındaki kötü durumumuz üzerine, gördüğünü ve bildiğini söylemesini ve mümkün olduğu kadar çabucak şu halden kurtarılmağımızı rica eylesmesini tavsiye ettim.

9 Martta bir Osmanlı uçağının gelip çevreyi keşfetmesinden, Osmanlı Birliklerinin Erzincan'da ve hattâ Mamahatun'da bulunduklarına hükmetmiştim. Bu sırada, Erzurum'un boşaltılması hakkında (Kolordu Kumandanı Albay Kâzım Karabekir imzası ile) Türkler'den bir teklif mektubu aldığını, Albay Morel söylemişti. [s. 27] Osmanlı Birlikleri'nin Erzurum'u işgalinden sonra, bizzat Kolordu Kumandanı Kâzım (Karabekir) Bey'den öğrendiğime göre, boşaltma hakkındaki kâğıt, belirsiz bir teklif varaka-

sından ibaret olmayıp, bizzat kendi imzasını taşıyan bir mektup olduğu, anlaşılmıştır (2). Albay Morel ise, meseleyi ehemmiyetsiz görüp, bizzat Kolordu Kumandanı'nın imzasını taşıyan resmî mektubu, imzasız bayağı bir propaganda varakası gibi göstererek, beni aldatmaya çalışmıştır.

9, 10 Martta cephe korkulu bir hal görülmediği, Müstahkem Mevki Kurmaylığından bildirmiştir. Yalnız, Tekederesi yanlarında Kürtler'in toplandığı haber alınmakla, o yöne bir Müfreze gönderilerek, bunların ileri yürümesine engel olduğu biliniyordu. Erzurum'dan gönderilen bir Müfreez ise düşmanı, Ilıca'dan birkaç verst (3) geri attığı söyleniyordu. 11 Martta Tekederesi'ndeki Ermeni Müfrezesi sarılmış ve kaçabilenleri, Erzurum'a koşmakta; ve Ilıca'daki Müfreez de bozulup, aynı istikamete kaçmakta oldukları haber alındı.

Taaruz edenlere karşı topçu ateşi açılması hakkında Albay Morel'den sözlü emir almıştım. Ancak, hiçbir yerde taarruz eden hedef göremedim. Harput Yolu üzerinde panik halinde Erzurum'a kaçan Ermeni askerlerinden başka bir nesne görülüyordu. Trab-

-
- (2) I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Albay Kâzım Karabekir, Erzurum'daki Ermeni İzcilerinden olup, casusluk için gönderilen ve Kavurmaçukuru'nda yakalanan 13 yaşındaki bir Ermeni çocuğunu, iyi yedirip baktıktan sonra, 7 Mart 1918 günü, «Erzurum'daki Ermeni Reisleri'ne» başlığı ile yazdığı bir resmî mektupla Erzurum'a geri göndermişti, «Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir» imzalı bu mektupta, şöyle deniyordu («Erzincan ve Erzurumun Kurtuluşu», 1939 İstanbul, s. 176-177): «Rusya Cumhuriyeti ile Barış imzalandı. Ruslar, bu antlaşmaya göre, 93 Seferi'nde ellerine geçen topraklarımız da dahil olmak üzere, bütün yurdumuzu boşaltmaya söz verdiler ve çok yerlerini büsbütün boşaltarak, çekildiler. Öte yandan birçok Birliklerimiz, Batum'a çıkmaktadır. Bunlar, Kars'a doğru yürüteceklerdir. Biz Rusların esirlerini, Ruslar da bizim tutsaklarımızı geri vermeye başladık. İlk esirler kafilesini, birbirimize verdik. Ruslar'ın boşalttığı yerleri teslim almak üzere, Kolordularımız Erzurum çevresinde toplandı. Bu hareketimiz sırasında karşımıza çıkacak her silâhlı, pek tabii olarak âslı sayılacak ve hakkında, Kanunun emrettiği en ağır ceza uygulanacaktır.»

«Erzurum'da medeniyet ve insanlığa büsbütün aykırı olan davranışlarda bulunmadan vazgeçerek, nihayet 9 Mart 1918 akşamına kadar Erzurum'u ve sonra da bütün topraklarımızı bırakarak, Kafkaya içine çekilmenizi ihtar ediyorum. Bu ihtarına, uygun davranmadığınız takdirde, dökülecek kanların, pek ağır olacak olan mes'uliyeti, tamamiyle size râci olacaktır».

- (3) Rus uzunluk ölçülerinden 1 verst = 1067 metredir.

zon Yolu üzerinde ise, manevra alanında yürüyüş yapar gibi toplu yol kollarında Ermeni Birlikleri, Erzurum'a geri geçilmekte idi. Öğleden sonra yakındaki Gez köyünün çevresinde düşman birlikleri bulunduğu, anlaşıldı. Bunların sayısını, bin beşyüz kişi tahmin ettim. Bu Müfreze, talim görmemiş Kürt Çetesine benzemeyip, düzgün yürütülüp idare edilen bir Alay'a benziyordu. Ancak, aralarında bulunan süvari dökünüleri bunlara, biraz düzene konulabilmiş Kürt Müfrezesi biçimini veriyordu. Geri çekilenlerin hali [s. 28] ve görünüşü, pek acıklı ve umutsuzdu. Geri çekilen Ermeniler, arasıra kısa uzunlukta seyrek avcı halinde yayılıyorlar. Gâh şosenin yanlarında ufak kümeler halinde toplanıp, sersem sersem yürüyorlardı. Bunların yüzlerinde, korkudan başka birşey görülüyordu. Antranik, bunları birazcık düzene sokmak için, avcı hattına doğru bir mikdar ileri göndermeğe muvaffak olduysa da, korkak Ermeniler, bir kere yatınca, bir daha kalkmadılar. Bizim tarafta topçu ateşi, gece karanlığına kadar devam etti. Kürt eşkıyasının taarruzları başlamasından dolayı, bunların püskürtülmesiyle uğraşılmağa başlanıldığı zamandan itibaren bütün Rus Subayları, ayrılma kararından vazgeçip, üzerine düşen vazifeleri hakkiyle yapmaya çalışmışlardır. Çünkü, böyle zamanda ayrılma arzusu gösterenler, korkaklıkla suçlanacaktı.

Ermeniler'in topçu hakkındaki düşüncelerini, bugün öğrendim. Büyük Kiremitlik yanındaki bataryamın korunmasına memur edilen Ermeni Piyadesi'ni, ileri sürmek imkânı olmadı. Tersine bunlar, Bataryayı bırakıp Harputkapısı'na doğru daima geri çekilmekte idiler. Tekederesi köyünden kaçan Ermeniler, kaçarken bile yarlarda bulunan hayvanları sürüp götürmeğe ve yalnız, gördükleri silâhsız ahâliyi öldürmeye çalışmışlardır.

Türkler'in şehre yaklaşmaları, Rus Kurmayı'nca beklenmedik bir zamanda oluvermiştir. Çünkü, gereken muharebe emri bile verilmemişti; verilmiş olsa bile, bana kadar ulaşamamıştır. Dışarıdan silâhbaşı ve baskın borusu çalındığı sırada, Piyade Birliklerinin tutacakları yerler önceden belirtilip tamim edilmiş olduğunu, işitmiştim. Fakat, bu emir de bana kadar gelmemişti.

Benim vazifem, pek kolay idi : Şehrin müstahkem hatlarının top ateşi [s. 29] dışındaki düşmanı oradan geçirmemek için, top ateşi altına almak, ileri mevzilerde ise, Piyade ile birlikte, benim emrim altında bulunmayan Dağ Toplaları vardı.

Bugün akşama kadar Şehir Milîsleri Ermeniler, şehir içindeki Müslüman erkeklerin bütününe, hattâ yaşlı ve hastaları bile top-

lamağa devam ettiler. Sebepleri soruldukta, «Demiryolu boyunca karları temizlemek için amele topladıkları»nı, söylüyorlardı. Oturduğum evin kapısında adım yazılı olduğu halde, bir Ermeni Üniversite Öğrencisi, maiyetindeki devriye ile sözde arama yapmak için evime girmiş olduğunu bu akşam haber almıştım. Ailemin karışkoyması ile eve girmeğe cesaret edemediği gibi, ev sahibi olan yaşlı bir Türk ile, birkaç Kürt hizmetkâr alıp götürmemiş; fakat, ağzına geleni söylemiş. Bu yolsuzlukların Antranik'in emriyle yapıldığını, Üniversiteli kendisi söylemiş, Ahâliyi toplamak için bir daha ev sahibi ihtiyarı almağa geldikleri sırada, bana sığınabilmesi için, benim oturduğum yere geçilebilecek bir kapı açtırdım.

Son zamanlarda, benim Antranik ve Kurmayları ile olan münasebetime tanık olması için, her gidişimde yanıma Seferberlik Kısmı Müdürü Yüzbaşı Jultkeviç'i de aldığımdan, bu akşam da (11 Mart 1918 Pazartesi) Subaylar Toplantısı'na yine birlikte gitmiştik. Komisyon'a vardığımızda, bizim gelmekliğimizi beklemeden, oturum açıldığını öğrendik. Odada, ağaşıdaki kimseler vardı: Antranik, Dr. Zavriyef, Albay Zinkeviç, Morel, Dolukhanof ve öteki birkaç kimseler. Beni gördükleri gibi, Başkumandan Odişelidze'nin (Sarıkamış'dan gönderdiği) telgrafı, Albay Zinkeviç, şöylece okudu : [s. 30]

«Osmanlı Ordusu Kumandanı Vehib Paşa, Erzurum'un işgali için birliklere emir verdiğini telsiz - telgrafla bildirdiğinden, Müstahkem Mevki'de bulunan topların tahribiyle, birliklerin geri çekilmesi, imza : Odişelidze.» Bu emir biraz geç kaldığından, iki-üç gün kadar bir zaman isteyen tahrip işlerini, tabii yapamadık.

Antranik yüksek sesle birisine Ermenice söylüyor; Dr. Zavriyef, bunu yatıştırmaya çalışıyor ve Antranik'in söylediklerini bize tercüme ediyordu : «On-onbeş bin kişi gönderdik; Erzurum'u koruyacakları yerde, geride oturup Ermeni milletini ve Ermenistan'ı batıran Ermeni Başkanları'na lânet ettiğini; elde bulunan birkaç bin Ermeni'nin de, hiçbirisinin cepheye gitmek istemediğini» bağıra - çağıra söylemekte imiş. Bundan sonra Antranik, kararını bize şöyle söyledi : «İki gün daha Erzurum'da dayanarak mümkün olan tahripleri yaptıktan sonra, boşaltılması.» Sonra da, odada hiç kimse yokmuş gibi, soyunup yatağına yattı.

Şehrin ötesinde, berisinde çıkan yangınların söndürülmediğini; ve gece vakti (Ermeni) Milisler tarafından İslâmlar'dan yaşlı

ve hastaların bile evlerden toplanıp, bilinmeyen bir yere götürül-
mekte olduğunu Doktor Zavryef'e söylediğim zaman; yangınların
söndürülmesi ve İslâmlar'ın toplandırılmaması için emirler veril-
diğini bildirdi. Dr. Zavryef'le önceden geçen konuşmalarımızda :
Kendisi Hükümet Üyelerinden bulunmak sıfatı ile, hiçbir türlü
yolsuzluğun yapılmamsını son derece arzu ettiğini ve buna bütün
gücü ile çalışacağını söylerdi. Gerek bu ve gerek bunun benzerleri
Ermeni aydınlarından, hep bu yolda uygun düşünceler işitirdim.
[s. 31] Gönülllerinde ve düşüncelerinde ne maksat beslediklerini,
bilmem. Ancak dilerinden, Ermeni düşünürleri arasında kırgın
ve yağma fikrinin iğrenç olduğunu açıktan söyleyenlerin varlığı
inkâr edilemez. Dr. Zavryef'in, Ermeni düşüncelerini benden daha
iyi bilmesi gerekir.

Antranik tarafından verilen kararın yerine getirilmesi üzerin-
de birtakım görüşlerden sonra, herkes evlerine dağılmıştı. Erzu-
rum'da iki gün dayanmak meselesine gelince; ileri hattaki tahki-
matın kuvveti ve koruyanların çokluğu bakımından yalnız Kürt-
ler'e karşı değil nizamî birliklere karşı bile kırk iki gün müdafaa
edilebilirdi. (18 Aralık 1917 de biten Erzincan'daki) Mütareke gö-
rüşmeleri sırasında, Kürtler'e söz geçiremeyeceklerini Türkiye Hü-
kümeti resmen bildirmiş olduğundan, Kürtler'in hücumuna karşı
her türlü tedbirleri almak bizim borcumuz idi.

Gece (11 Mart Pazartesi) evime dönerken, yangınların sönmüş
ve her türlü yolsuzluklardan iz kalmadığı görülüyordu (çünkü ar-
tık, Ermeniler Erzurum'dan kaçmaya ve canlarının kaygısına düş-
meğe başlamışlardı). Karargâhı'ma dönünce, topların tahribi için
gereken emirleri verdim. İki gün içinde bunlar bozulabilirdi. (Er-
meni) Piyadelerin, gece karanlığından faydalanarak siperleri
terkettiklerini, subaylarımın raporlarından anlıyordum. Birçok
uğraşmalardan sonra, telefonla Albay Morel'i bulup, aldığım ha-
berleri kendisine söyleyebildim. Buna karşı, tedbirler alarak tak-
viye birlikleri gönderildiğinden, bu husustan dolayı hiçbir tehlike
mevcut olmadığını bildirdi (böylece Ermenisever Morel, Rus Su-
bayların işbaşında kalmasını sağlamak çin, onu aldatıyordu).
Evime gidip gece (12 Mart Salı) saat birde yattıktan sonra, (saat)
iki ile üç arasında, şehirde tek - tük silâh sesleri işitilmeğe başladı.

Tıpkı geçen günlerde olduğu gibi, sokaklarda Ermeni sesleri,
balta sadâları, kapıların kırılması, ahâlinin zorla götürülmesi gü-

rltleri işitilmeğe başladı. İki düşünce, beni pek sıkmağa başladı: nce, içinde bulunup da meseleyi gözleriyle grniyenlerin, bu Hürriyet Mcahidleri Ermeni eşkiyasının yaptıkları vahşet ve rezaleti, [s. 32] Rus Subaylarının müsaadesiyle yaptıklarını sanarak, Rus Subaylarının da Ermeniler ile birlikte lekelenmesi; ikincisi, şehre taarruza başlıyan topluluk arasında muntazaman Osmanlı Birlikleri'nin de bulunması ihtimalinden. Halbuki Başkumandan'ın (General Odişelidze'nin) kararı, emri ve arzusu muntazam birlikler ile savaşmak olmayıp, şehrin boşaltılmasından (ve böylece 3 Mart 1918 Brest - Litowsk Muahedesi hükümlerine uymak) olduğundan, bu yüzden de bir yanlış anlama ihtimali. Bu iki mühim sebebe karşı, şu kararları aldım :

Sabahleyin erkence Albay Morel'e gidip, iki keskin teklifte bulunmak; önce, Ermeniler'in eşkiyalığını durdurmak iktidarında değilse, topların bir kısmını Ermeniler'in üstüne çevirip; önce teklif etmek, sonra ateşle buna icbar etmek. İkindisi, hemen konuşma memurları göndererek : Savaş hareketlerini durdurmak ve iki gün içinde kan dklmeksizin Erzurum'un boşaltılıp teslim edileceğini, Osmanlı Birlikleri'ne bildirmek; ve Erzurum'un boşaltılması sırasında Ermeniler'in kırıgın yapmamaları için, Rus Subayları'nın kumandası altında Ermeni'siz müfrezeler kurarak, kırıgına silâhla engel olmak vesairedir.

Erkenden Yüzbaşı Jultkevi ile birlikte Albay Morel'e giderken yolda, Topçu Cephanelisi'nin önünde buna memur olan Teğmen Bagratyun'a rastladık. Geri ekilme emri verildiği için cephanenin patlatılmasını istiyorsa da, bu uğurda benden emir alınması gerektiğini söyledi; buna şaştım. Çünkü, Cephane Deposu Albay Dolukhanof'a ait idi. Böyle iken, Cephanelinin patlatılması hakkında Topulara hiçbir emir verilmemiş olduğundan, bu patlamadan, bütün Rus Subayları ile birlikte şehirde oturanlar da zarar göreceğinden, patlatılmaması gerektiğini söyledim; inandırarak cephaneyi kurtardım.

Albay Morel'in Karargâhı'na (Sultanı Mektebi'ne/Lise'ye) yaklaştığımda, herkesin kaçmakta olduklarını [s. 33] gördüm. Karargâh'ın karşısındaki Amerikan Konsolosu'nun evinin büsbütün tutuşmuş ve yanmakta olduğunu gördüm. Albay Morel ile Tor-kom, atlarına binmişler ve eşyalarını bir otomobil ile birkaç ara-

baya tamamiyle yüklemişler, kaçmaya hazır bir halde bulunuyorlardı; (12 Mart 1918 Salı günü) saat sabah yedi idi. Durumun ne merkezde olduğunu sorduğumda :

«— Sabah beşte ricat emri verildiği halde, henüz bu emrin bana ulaşmamasından birşey anlıyamadığını», söyledi.

Korktuğum başıma geldi : Rus Subayları ve Topları himayesinde Ermeniler kaçmaya muvaffak oldu. Rus Subayarı toparını bizzat kendileri idare etmek şartıyla taarruz edenleri (Türk Ordusunu) durdurmaya çalışırken, Ermeniler geride rahatça kırıgın yapıp, kaçmaya muvaffak olmuşlardır. Kendim gelmeseydim, geri çekilme emrinden hiçbir Rus Subayının haberi olmayacaktı. Önce olup bitenler üzerine mümkün olduğu kadar az bilgi verdikleri halde, bana hiç gerekmiyen tamimleri ve emirleri de gönderiyorlardı. İlk işim, piyade mermilerine karşı koruyucu ceketlere bürünüp, Karş şosesinde rahatça kaçmakta olan yiğit (!) Ermeniler'e son teşekkürlerimi etmek üzere Mecidiye Tabyası'na koşup, bunları şarapnel ile güzelce bir selâmlamak olacaktı. Ancak, kaçanlar arasında hiç suçu olmıyan birtakım kimselerin de zarar göreceklarini düşündüğüm için, bu düşünceden vazgeçtim. Erzurum'da daha birçok ahâli ve çoluk - çocuk kalmıştı.

İşte Ermeni fâtiplerinin (!) böylece Rus Subayarını aldatmalarından dolayı, toparlar tahrip edilememiş idi. Hemen Karargâh'a dönüyorduk; yolda, korkularından akılları başlarında kalmıyan birçok Ermeni kaçkınlarına rastlıyorduk. Yollar, kaçanların attıkları eşya ve malzeme ile dolmuştu. Yollar geçilmez bir hale geldiğinden, sokakların biraz daha tenhasına sapsmştık. Burada, birçok insan çığlık ile yaylım ateşe tesadüf ettik. Sokakların dönemeç yerlerinde, ileride ne [s. 34] olduğu görülmüyordu. Yalnız, karların üzerindeki kan lekelerinden, bu çevrede muharebe yapılmakta olduğuna hükmederek, geri döndük. Dört yol ağzına gelince, arabadan inip yaya yürümeğe başlarık. Sokakların dirinden, Milis Kumandanı Ermeni'nin at üstünde olarak çıktığını görünce, tahminimde aldanmadığıma hükmettim. ç

Karargâh'a dönüşümde, Piyade ile birlikte ricat etmeleri için Bataryalarım emir verdim. Topçu subaylarının ayrılması için, nakliye arabalarının verilmesini de emrettim. Nakliyedeki arabacıların, daha geceden toptan kaçmış olduklarını öğrendik. Tepe den tırnağa kadar fişekli Ermeni kaçkınları, hayvanları arabadan

söküp, bir ata ikişer kişi binerek, Kars'a doğru kaçmaya başlamışlar. Benim arabamdaki hayvanları da sökmek istedikleri sırada, seyisim engel olunca, üzerine ateş etmişler; hayvanlarımdan birisi yaralanmış, fakat alıp götürememişler. Elli arabalık bütün nakliyeden ancak iki - üç araba elegeçirebildik. Bu arabalardan ancak birkaç subay istifade edebilip, çarçabuk eşyalarını yükleyip, gittiler. Birkaç arabadan daha faydalanma imkânı vardıysa da, sokaklarda gelişigüzel öteye - beriye şiddetli tüfek ateşi yapan korkak Ermeni kaçkınlarının kör kurşunlarından korunma kaygısı ile, evlere girmeğe mecbur olmuştuk. Türk ahâli, gerek bizi, gerek âilelerimizi Kürtler'in sataşmasından koruyacaklarını güvenle söylediler. Ermeniler'in sersemce ateşine bakmıyarak sokaklardan geçmeğe çalışsaydık bile, Karskapısı'nı Türkler tutmuş oldutundan, buradan geçmek mümkün olmayacakmış. Yüzbaşivekili Mitrofan, o civara yakın olduğu hâlde bile, bu kapıdan geçmeği başaramıyarak, geri dönmüştü.

Biraz zaman sonra Osmanlı Birlikleri'nin şehre girdiğini öğrenince, taarruz edenlerin yalnız Kürtler'den ibaret olmayıp muntazam [s. 35] birliklerin varlığını da öğrenmiş olduk. Cesur Ermeni Piyadeleri (!), geceden faydalanarak, fırtına çabukluğu ile Erzurum - Kars Şosesi'nden kaçmaya başlamışlar. Eğer gerçekten fırtına olsaydı, bu kadar az zamanda Erzurum'u Ermeni pisliğinden temizliyemezdi.

Gerek siperlerde ve gerek şehirde, hiçbir yaralı veya ölü Ermeni kalmamıştır. Ne kadar direnerek müdafaada bulundukları bununla da bellidir! Erzurum'da esir olan bilhassa Rus Subayları olmakla, bu da Ermeniler'in ne kadar büyük fedahârlık ettiklerine bir doğru tanıktır! Osmanlı Birlikleri'nin Erzurum'u işgalini öğrenince, Yaverimle birlikte müracaat ederek, varlığımız üzerine bilgiler verdim. Rusya'nın Türkiye ile barış yapmış olduğunu, ancak bu dakikada öğrendim. Yollarda gidip - gelirken bana rastlayan Türk ahâli, ellerime sarılarak hayatlarını kurtardığımdan dolayı, teşekkür etmekte idiler. Öteki Rus Subayları için de, aynı şekilde teşekkür ediyorlardı. Çünkü, eğer Rus Subayları olmasaydı, Osmanlı Birlikleri Erzurum'u işgali sırasında, hiçbir sağ kalmış Türk bulamıyacaktı.

Romalı Petroni, Ermeniler için : «Ermeniler de insandır, fakat evlerinde dört ayaklı yürürler», diye yazmıştı. Rus Şâiri Ler-

montof da bunlar hakkında : «Sen kölesin, sen korkaksın, sen Ermenisin», demişti.

12 Mayıs 1918 - Erzurum.

Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki Kumandanvekili ve İkinci Erzurum Kale Topçu Alayı Kumandanı, Savaş Esiri.

TWERDO - KHLEBOF

HÂTIRA

ERMENİLERİN ERZİNCAN VE ERZURUM'DA TÜRKLERE YAPTIKLARI MEZÂLİM.

[s. 1]

Rus İhtilâli başından (7 Kasım 1917 den) itibaren 12 Mart 1918 de Osmanlı Birlikleri'nin Erzurum'u geri aldıkları tarihe kadar, Ermeniler'in Erzurum şehri ve çevresi Türk ahâlisine karşı durumu ve davranışları üzerine (*).

— Bu Hâtıra II. Rus Erzurum Kale Topçu Alayı'nın TARİH-ÇE'sine ekleme olarak yazılmışsa da, başlı - başına bir belge mahiyetini de taşır.—

Ö n s ö z

[s. 2]

Erzincan ve Erzurum şehirleri ile, Erzincan - Erzurum yolunun her iki yanında oturan İslâm ahâlinin uğradıkları zulüm ve kıyıcılıkların, genişlik derecesini bütün çıplaklığı ile bu belge tesbit ile belirtmiş oluyor. Yarbay Twerdo - Khlebof'un elyazısı ile yazılan bu belgenin Rusça aslı saklıdır.

[s. 3] Eskiden beri Avrupa'da ve Rusya umumî efkârınca bilinen Türk - Ermeni düşmanlığı, bu Umumî Harp'teki belirtileri derecesinde, hiçbir zaman tasavvur edilememiştir.

(*) Bu belgenin aslı, Harp Tarihi Dairesi Arşivi - Dolap : 123, Göz 10, Dosya : 2 - 5 tedir. Bunun sadeleştirilmiş metni, Sayın A. Hulki Saral Paşa'nın 1970 te Ankara'da basılan «Ermeni Meselesi» kitabına [s. 396 - 403] alınmıştır. Biz, 1918 Erzurum baskısının sahifelerini belirtiyoruz.

Ermeniler'in, Türkleri görmek istemedikleri, eskiden beri bilinir. Ermeniler kendilerini, her zaman zulüm görmüş ve ezilmiş derecesinde göstermişler; medeniyetteki ilerlemeleri ve dinleri dolayısıyla, pek ağır işkencecelere uğrayan bir millet biçiminde görünmekte, daima muvaffak olmuşlardır. Ermenilerle bir dereceye kadar teması çok olan Ruslar, Ermeni medeniyeti ve yararlığı üzerine, biraz başka türlü düşünce hâsıl etmişlerdir. Bunları : Oldukça elisıkı, şaşırtıcı, açgözlü ve ancak başkasının sırtından geçinebilir bir millet olarak tanımışlardır. Rus köylüsü, Ermeniler'e başka türlü hüküm verirdi. Rus Erlerinden birkaç defalar, şu sözleri işittim :

«— Ermeniler, hoş millet! Türkler bunları becerdiler, fakat iyi kesemediler; bir tane kalmayınca kadar kesmeliydiler!»

Rus Birlikleri arasındaki Ermeni Erat, her hususta daima en aşağılık sayılmıştır. Ermeniler daima, parekende hizmeti ve Cepheye gitmemegi tercih etmişlerdir. Ermeniler'den birçok asker kaçakları ve kendi kendini yaralamalar, Savaşın başından beri bunlar hakkındaki bu düşünceyi belgelemiştir. Fakat Türkler'in Erzurum'u geri almalarına kadar geçen iki [s. 4] ay içinde Ermeniler'den bizzat gördüğüm ve işittiğim haller, bunlar hakkındaki her türlü kötü faraziye ve tasavvurun üstündedir.

1916 (Şubat 16) da Erzurum'un Rus Birlikleri tarafından işgalinde, gerek şehre ve gerek çevresine hiçbir Ermeni yaklaştırlmamıştır. Birinci Kolordu Kumandanı General Kalitin, Erzurum ve çevresi Kumandanlığı'nda kaldıkça, aralarında Ermeni erleri bulunan birlikler, bu çevreye gönderilmediydi. İhtilâl'den sonra her türlü tedbirler kaldırılınca, Ermeniler Erzurum ve çevresine saldırdılar. Bu saldırıyla birlikte, gerek şehirde ve gerekse yakın köylerde evler yağmalanmak, sahipleri toptan kırılmak gibi kıyıcılıklar başladı. Rusların bulunuşu, Ermenilerin bu kıyıcılıkları açıktan yapmalarına engel oluyordu. Öldürme ve yağma, eşkıya biçiminde gizlice yapılmaktaydı.

Bir gün at üstünde şehir sokaklarından birinden geçerken, birçok Rus erleri yığını, başlarında bir Ermeni neferi olduğu halde, yetmiş yaşındaki iki Türk'ü bir yere sevk [s. 5] ediyorlardı. Ermeni neferinin elinde telörgüsünden bir kırbaç bulunup, kızgınlığından benzi atmıştı; yollar pek çamurlu idi. Ermeni neferleri bu zavallı yaşlı Türkler'i, çamurların içinde sokağın bir yanından,

öbür yanına sürüklüyorlardı. Neferleri kandırmak için, çok çalıştım. Bu yaşlılara insan gibi davranmalarını söyledim. Kalabalığın başında bulunan Ermeni nefer, elindeki telörgüsü kırbacı ile üzerine yürüyerek :

«— Siz bunları koruyorsunuz, öyle mi? Onlar bizi kesiyor, bunlara yardımcı çıkıyorsunuz, değil mi?» diye bağırdı. Toplanmış olan öteki Ermeniler de, onun tarafını tuttular. O zamanda Rus neferleri o derecede şımarmıştı ki, her yerde subayları döğmekte ve hattâ öldürmekte idiler. Durumum, kötülemişti. Subay Kumandasında itaatli bir Devriye Kolu çıkınca, ahvâl değişti : Ermeniler hemen ortadan savuştu; Rus neferleri de, yaşlıları hareketsiz götürmeye başladılar.

Rus Birlikleri'nin (7 Kasım 1917 Bolşevik İhtilâli üzerine) Cephe'den kendi kendilerine dağıldıkları sırada, Cephe'de kalan veya buralara koşuşan Ermenilerin, geriden öteki milletlere mensup birlikler gelinceye kadar, Türk köylülerine pek çok vahşetler yapmak korkusu belirmişti. Ermenilerin ilerigelenleri, böylesi bir hal zuhur etmiyeceğini pek kuvvetle güvenip söylüyordu. Türk - Ermeni arasında tam barışmaya çalışıp muvaffak olacaklarını ve bu uğurda her türlü teşebbüslerde bulunduklarını, [s. 6] ortaya atıyorlardı. Geceleri bu durgunluk ve sessizliğin kurulabileceği, düşünülebiliyordu.

Gerçekten de önceleri, bu sözvermeye inanacak haller belirliyordu. Meselâ Rus neferleri tarafından kışla (ve tavra) haline getirilen (Erzurum'daki) Câmiler, boşaltılıp temizleniyor ve bir daha oturulmaya ayrılmıyordu. Türk ve Ermeniler'den kurulan Şehir Millisleri teşkil olunuyor, adam öldüren ve yağma edenlerin muhakemesi için Divanıharpler kurulmasını, Ermeniler, yüksek sesle istiyorlardı.

Bunların hepsinin, hile ve tuzak olduğu sonradan anlaşılıyordu. Milis Teşkilâtına giren Türkler, pek çabuk bundan vazgeçtiler. Çünkü, Milis Teşkilâtı'na giren Türkler'in pek çoğu, gece karakollarından dönmemeğe ve ne olduklarına dair bilgi alınamamaya başlandı. Şehir dışına, «çalıştırılmağa götürülen» Türkler de, geri dönmüyordu. En sonunda kurulabilen Divanıharp, kendisini idama mahkûm edeceği suçlulardan korkarak, hiç kimseyi cezalandıramıyordu. Tek - tek yağmalar ve öldürmeler, çoğalmağa başladı.

Şubatın ortalarına doğru yağmacılar tarafından, Erzurum'un tanınmış kişilerinden Hacı Bekir Efendi, bir gece kendi evinde öldürüldü. (Rus Başkumandanı Gürcü soyundan Korgeneral) Odişelidze, üç gün içinde kaatilin ortaya çıkarılmasını Birlik Kumandanları'na emretti. Başkumandan, Ermeni Birlikleri Kumandanları'na, erlerin itaatsizliğinin son dereceyi bulduğunu söyleyerek, pek ağır telerde [s. 7] bulundu. Eşkiya zulüm ve tecavüzler ile, «yollarda çalıştırmak» bahanesiyle kıra götürülen Türkler'in hemen yarıyariya geri dönmemesi hususunu Ermeniler'e (Ermeni Subay ve Kumandanlara) anlatarak; eğer işgal altına alınan topraklarda Ermeniler hâkim olmak istiyorsa, kendilerinin düzgün ahlâk sahibi olduklarını göstermeleri gerekeceğini ve işledikleri cinayetler ile kendi milletlerinin adını lekelemekte olduklarını, Ermeniler'in aydın kısmına pek acı bir dille hâtırlattı. Ayrıca, henüz Umumî Harp sona ermeyip, Umum Barış Kongresi, bu çevrenin Ermeniler'e verilmesini kabul ve tasdik etmemiş olduğu bir zamanda Ermeniler'in, bilhassa Kanuna daha çok bağlı ve hürriyete âyık bir millet olduklarını göstermeleri gerekeceğini, söyledi.

Ermeni Kumandanları ve Ermeni militanları : «—Birtakım Ermeni azlığının vahşet yapmalarının, bütün Ermeni milletinin namusunu lekeliyeceğini keskin dille bildirip; birtakım Ermeniler'in, Türkler'in eski zulümlerinin öcünü almakta olduklarını; fakat aydın Ermeniler'in buna engel olmaya pek çok çalıştıklarını; bunun için de sert tedbirler alınacağını» anarak, yürürlüğe koyacaklarını söylediler.

Bundan bir müddet sonra, Erzincan'da Ermeniler'in Türkleri kırdıkları haberi geldi. Bunun tafsilatını, bizzat Başkumandan Odişelidze'nin ağzından işittim ki, şöyledir : «Kırgın. Doktor ve Müteahhit tarafından düzenlenmiş, [s. 8] yani herhalde eşkiya tarafından tertip edilmemiştir. Bu Ermenilerin adlarını iyice bilmediğim için, burada anamıyacağım. Her türlü müdafaadan yoksun ve silâhsız sekiz yüzden çok Türk, öldürülmüştür. Büyük çukurlar açılmış ve zavallı Türkler, bu çukurların başına götürülüp hayvan gibi boğazlanmış ve bu çukurlara doldurulmuş. Herhangi bir Ermeni sayarmış : Yetmiş mi oldu? On kişi daha alır kes! deyince, on kişi daha keserler ve çukura atıp, üzerlerine toprak örterlermiş. Bizzat Müteahhit, eğlenmek için, seksen kişi kadar zavallıları bir eve doldurup, kapıdan çıkarlarken birer birer kafalarını parçalamış.»

Erzincan Kırğını'ndan sonra mükemmel silâhlarla donanmış Ermeniler, Erzurum'a doğru geriçekilmeğe başladılar. (Erzincan - Erzurum şosesi boyundaki) Menzil Hattı'nı Kürtler'in sataşmasından korumak için, birkaç topla birlikte Menzil ile ricate mecbur olan bir Rus Topçu Subayı, bir gün savaşın icaplarından olarak, Ermeni Birlikleri'nden birtakımını mevzie sokmak istememiş. Düğün savaşmak Ermeniler'in hoşuna gitmediğinden, bir gece Rus Subayları evlerinde uyurlarken, evleriyle birlikte yakmak istediler, evi tutuşturmuşlar. Rus subayları, pek güçlükle yangından kurtulmuşlar; çoğunun eşyası büsbütün yanmıştır.

Erzincan'dan Erzurum'a çekilen Ermeni eşkıya sürüleri, yolları üzerinde bulunan İslâm köylerini, ahâlisi ile birlikte mahvetmişlerdir. Menzil'deki arabaları ve Topçu Cephesini götürüp taşımak üzere, silâhsız ve muti ahâleden, [s. 9] Kürtler'den kira ile arabacılar tutulmuştu. Bunlar Erzurum'a yaklaştıkça yollarda, Rus subaylarının evlerine girdikleri zamanlardan faydalanılarak, Ermeniler, bu Kürtler'i öldürmeğe başlamışlar. Dışarıdaki çığlıkları işitip, yardım için dışarıya çıkan Rus subayları, Kürtler'i korumak için müdafaa edince, onların âkıbetine, kendilerinin de düşürüleceği tehdidiyle ve silâhla karşılık görmüşlerdir. Bu kırgın, canavarca ve vahşetle yapılıyordu.

Erzurum şehrinde Rus Topçusu Subayı Gazinosu'nda Topçu Teğmeni (Gürcü soyundan) Midivani, şöyle bir vak'a'ya tanık olduğunu açıkça söylemiştir : «Bir Ermeni, arabacılarından bir Kürd'ü öldürmek için vurmuş; fakat Kürt daha ölmemiş, sırtüstü düşmüş. Ermeni elindeki sopayı, can çekişen Kürd'ün ağzına sokmak istemiş. Dişleri kilitlenmiş olduğundan, sopayı ağzına sokamıyan Ermeni, Kürdü, karnını tekmeleyle tekmeleyle öldürmüş.»

Ilıca kasabasında kaçamıyan Türkler'in hepsinin öldürülmüş olduğunu ve kör baltalarla enselerinden kesilmiş birçok çocuk cenazeleri gördüğünü, (Erzincan'dan Erzurum'a dönüşünde) bizzat Odişelidze söyledi. Ilıca Kırğını'ndan üç hafta sonra 11 Mart'ta (Pazartesi 1918 de) oradan dönen Yarbay Griyaznof, gördüklerini şöylece anlattı :

«Köylere giden yollarda, uzuvları tahrip edilmiş birçok cenazelere rastlamış. Her geçen Ermeni, bu cesetlere bir kere söğör ve tükürürmüş. 12 - 15 sajen (25,5 - 31,9 metre) karelik Câmi avlu-

sunda [s. 10] iki arşın (142 santim) yüksekliğinde cenaze yığılmıştı. Bunların arasında her yaşta kadın, erkek çoluk, çocuk ve yaşlılar vardı. Kadın cenazelerinde, zorla ırza geçme izleri, pek belli bir halde idi. Birçok kadın ve kızların tenasül yerlerine, tüfek fişegi sokulmuştu.»

Ermeni Birlikleri yanında telefon hizmetini gören Ermeni kızlarından bir - ikisini Yarbay Griyaznof, Câmî avlusuna çağırması; ve Ermeni marifetlerini görüp, öğünmelerini sitem yollu teklif etmiş ve götürmüş. Akhçiklerin (Ermeni kızlarının) o hali gördükleri zaman üzüleceklerine, tersine, sevinçle gülmeye başlamaları, nefretle karışık hayretini mucip olmuş; ve pek çok üzülen Griyaznof, bunları azarlamaya ve tekdire başlamış; ve «Ermeniler'in, hattâ kadın bile olsalar, en alçak ve vakşî bir millet olduklarını ve savaşmış, nice kıyıcılıklar görmüş bir subayın bile tüylerini ürperten bu vahşilik levhası karşısında : Öğretim, eğitim ve mektep görmüş genç kızların sevinçle gülmeleri, buna delildir», deyince; birazcık sıkılmak gerektiğini duyan kızlar, «sinirlerinin gevşemesinden güldükleri»ni ileri sürmüşlerse de, kan içici fikirlerini tevîl edememişlerdir.

Alaca Menzîl Kumandanlığı Mûteahhidi olan bir Ermeni, 12 Mart'ta Alacada yapılan vahşet üzerine şunu anlattı : «Ermeniler bir kadını canlı olduğu halde, duvara çivilemişler; sonra kalbini oyup, başının üstüne asmışlar!» [s. 11]

Erzurum'da ilk toplu kırıgına, 20 Şubat'ta teşebbüs etmişler. Şimdi söylendiğine göre, Topçu Erleri, sokaklarda ahâlden 270 kişiyi yakalamışlar, bunları iyice soyduktan sonra, bilinen maksatlarını tatmin etmek (öldürmek) için, hepsini (Yakutiye'deki) Kışla'nın Hamamı'na doldurmuşlar. Bizzat benim son derecede gayretim yüzünden, bunlardan ancak sağ kalan yüz kişi kurtulmuştur. Ötekilerin, sözde benim işi duymam dolayısı ile, neferler tarafından önceden salıverilmiş olduğunu söylediler. Bu işi tertip eden, Topçu Birlikleri'ne bağlı Piyade Ermeniler arasında Yedeksubay Karagudayef adında bir vahşî olduğu, anlaşıldı. Bugün, sokaklarda birkaç Türk öldürülmüştü.

25 Şubat'ta Erzurum Demiryolu İstasyonu'nda birtakım Ermeniler, silâhsız muti İslâm ahâlî'den on kişiden çoğunu kurşuna dizmişler. Munları korumak ve saklamak teşebbüsünde bulunan

Rus subaylarını, ölümle tehdit etmişlerdir. Bu sırada, hiç suçu olmayan bir Türk'ü öldürdüğünden dolayı bir Ermeni'yi hapsedmiştim. Umum Kumandan, Dinavıharp kurulmasını emretmişti. Eski Kanun'a göre, cinayet işliyenler, idam edilecekti. Ermeni subaylardan birisi, bu tutuklanan Ermeni'ye, cinayetin cezası olarak asılacağını söylediği zaman; tutuklu Ermeni kızarak : «— Bir Türk için, bir Ermeni asıldığı nerede görülmüş»? diye bağırmış.

Erzurum'da Ermeniler, Türk Çarşısı'nı yakmağa başladılar. [s. 12] 2 Mart'ta, Topçu Alayı'nın bölgesi içindeki Tepeköy'ün, kadın-erkek, çoluk-çocuk bütün ahâlisinin öldürülmüş olduğunu işittim. O günü Antranik Erzurum'a geldiğinden, bu kırgından bahsederek, yapanların ortaya çıkarılmasını söyledim. Ne netice çıktı, henüz belli olamadı.

Antranik, Topçu Subayları Gazinosu'nda, herkesin önünde, disiplinin kurulacağını vaadetti. Fakat yapılanlar, vaad biçiminde kaldı. Habuki, Mâverâyı Kafkas Hükümeti tarafından, bilhassa disiplinin kurulması için Antranik ile Dr. Zavriyef, Erzurum'a gönderilmişlerdi. Şehirde, bir dereceye kadar gürültü azaldı. Halkı sağ kalmıyan köylerde de, tabii olarak sessizlik hâsıl oldu!

Savaş hareketleri Osmanlılar'ın Ilıca'ya doğru geldiklerini gösterince, Erzurum şehrinde Ermeniler tarafından Türk ahâlisinin yakalanmasına tekrar başlandı. Bilhassa 10 - 11 Martta tevkifler, göze çarpacak dereceye çıktı. 11 - 12 Mart (1918 Pazartesi Salı gecesi) Ermeniler, Rus Subayları'nı aldatarak, kırgın yapıp, Türk askerlerinin korkusundan kaçtılar. Kırgın, tesadüfi değil, tertipli olup; önce tutuklananlarla birlikte hepsi iyice yakalanıp, sonra birer birer öldürülmüştür ki, o gece öldürülenlerin sayısı üç bine ulaştığı, yine Ermeniler tarafından öğünülererek söylenmişti.

Erzurum'u koruyan Ermeniler o kadar azdı ki, iki top ile bin beşyüz kişilik [s. 13] Türk askerine karşı duramayıp, kaçtılar. Fakat, yalnız bu gecede yaptıkları kırgın, pek çoktur. Kırgın'ın önüne geçmek, tamimiyle Ermeni ilerigelenlerinin elinde idi. Buna göre, kırgında yalnız eşkıya değil, aydın Ermeniler'in de eli vardır. Ermeniler'in aşağı tabakası, ilerigelenlere ve bilhassa içlerinde bazı temayüz etmişlerin emirlerine son derece itaatlidir. Benim Alay'ımın Subayları hep Rus olduğu halde, erleri hemen hep Ermeni idi. Elimizde bunlara karşı hiçbir kuvvet olmadığı halde, emirlerimizi

daima yerine getirebildik. Bu erler, hiçbir zaman açıktan cinayete girişmedi. Hattâ, Kırgın Gecesi, Alay Nakliyesinin bulunduğu Kışla' da yalnız bir Rus Subayı nöbetçi olduğu halde, seyislik yapan Kürtler'den hiç birisi öldürülmemiştir. Dikkate değer ki, silâhsız Kürt Seyisler, yalnız kırk kişi olup; bunların yanlarında bulunan Ermeni Topçu Erleri yüzlerce olduğu halde, hiçbir Müslüman'ın burnu kanamamıştı.

Ayırdetmeden, bütün Ermeni aydınlarının cinayette eli olduklarını ilerisürmek istemiyorum. Hayır, bu halin uygun olmadığını, Ermeniler'in tuttuğu yolun çıkmaz olduğunu itiraf eden Ermeni aydınlarına rastladım. Hattâ, yalnız sözle değil, davranışı ile de öldürmelere engel olan birtakım Ermeni aydınları da görülmüştür. Ancak, bunlar, çokluk arasında pek azlıkta kalıyorlar. Bunlar da, Ermeni vahşilerinin gözünde, her zaman kahrolası diye görülmüştür. Birtakımı da, görünüşte cinayetin aleyhinde görünerek, gerçekte, fırsatını bulunca, hemen öldürmede kusur etmemişlerdir.

(Ermeniler'in) birtakımı, Konuşmamayı, yeğ bulur; birtakımını da Ruslar'ın başakakmalarına karşı : «— Siz Rus'sunuz, hiçbir zaman Ermeni milletinin ülküsünü anlıyamazsınız!», derlerdi. Vicdan azâbı nedir, bilmezler. İnsanların vicdanı, değerli elmas gibi lekesiz yaratılmıştır; lekesiz kalmalıdır.

Türkler'in öldürülmesi yüzünden yapılan azarlama ve başakakmalara birtakım Ermeniler de, şu yolda cevap vermişlerdir : «— Türkler de Ermenileri imha için, böyle davranmıyorlar mı? Yaptığımız, öcalmadan başka nedir?»

Yukarıdaki vak'alar, Ermeni milletinin ve Ermeni aydınlarının düşüncelerini pek açık olarak gösterir. Hiç kimse, olan işleri, olmamış bir hale koyamaz.

Ermeniler, rüzgâr ektiler. Fakat, rüzgâr ekenin, fırtına biçeceğini unuttular!

29 Nisan 1918 — Erzurum. Erzurum Deveboynu Mevzileri Geçici Kumandanvekili ve İkinci Erzurum İstihkâm Topçu Alayı Kumandanı, Savaş Esiri Yarbay TWERDO - KHLEBOF.

[s. 15] ZARFLI MEKTUBUN TERCÜMESİDİR. (Yarbay Twerdo - Khlebof'a) 30 Nisan 1918 — Erzurum. (Ermeni Kıyıcılığı ve Silâhsız Erzurum Türkleri)

Saadetlü Efendim Hazretleri,

Rusya Koşulu Topçusunun biricik temsilcisi sıfatıyla, Rus Subaylarına karşı gösterdiğiniz iyilikten dolayı, teşekkürlerimi sunarım. Birinci Kolordu Kumandanı'nın (Ceneral Kalitin'in) size haber verdiği Yüzbaşı Pilyat adını hatırlamanızı diliyerek, vaktinizi almaya cesaret ediyorum.

Ben, Şubat (1918) ortalarında 12 parça çabuk atış yapan koşulu ve dağ topları ile makinelitüfekleri, Erzurum (Bakû İslâm) Cemiyeti Hayriyyesi Reisi (Yüksek tahsil görmüş ve 22 yaşındaki Genceli D.) Seyidof Efendi'ye, Erzurum'da Ermeni kıyıcıklarını durdurmak üzere emirlerine hazır ve hizmette bulunmayı teklif eden iki Rus Topçusundan birisiyim (1). O zaman. Yedinci Kafkas Dağ Topçu Taburu Kumandanı olduğumdan, Ermeniler'i zorla çıkardıktan sonra, (Başkumandan Ceneral) Odişelidze'nin muvafakatiyle, Erzurum'un geri alınışında savaşılmamasını sağlamak için, Osmanlı Birlikleri ile anlaşabileceğime güveniyordum.

Türk Birlikleri ile savaşmak, Odişelidze'nin planında yok idi. Fakat talih, hükmünü başka türlü yürüttü : Seyidof, Türkleri vaktiyle silâhlandıramadı; ayaklanma olmadı. Seyidof ile, Yüzbaşıvekili Yermolof'un öldürülmüş olmalarından korkuyordum. Ben, Ermenilerin kıyımından kendimi koruyabildim ve Ulu - Tanrı'ya [s. 16] çok şükür ki, Ermenilere değil, Türklere teslim oldum. «Sağlığını belirten bu mektubumun, Kiyef'teki aileme gönderilmesini diledim».

(Erzurum - 7. Dağ Topçu Taburu
Kumandan Vekili) Yüzbaşı

İvan Gokilaviç PİLYAT

(1) Bu Türk Hayır Cemiyeti ve D. Seyidof için. Ebülhindi köylü Cafer Erçükan'ın «Erzurum» dergisinde çıkan Nisan 1918 tarihli «Mektub'unu» bakınız.

Ahılkelek'teki Türkler'e Ermeniler'in Yaptığı Vahşet ve Kırğınlar

Aralık 1917 - 21 Mayıs 1918

(Aşağıdaki belgenin Rusça aslı, çizgili bir esericedit kâğıdın iki yüzüne mürllkeple ve elyazıstyle yazılı olup, Kars Milli - Şûrâsı Hâriciye Mümessili Piroğlu Fahrettin ERDOĞAN'ın, Ankara'da «Türk İnkılâp Tarîhi Enstitüsü (TİTE) Arşivi»ne verdiği belgeler içinde 74. dosyadaki 5 Rusça belge arasında 17571 sayıdadır. Bu belgenin Rusça bir sureti, 1918 Mayıs'ında Ahılkelek Sancağını kurtaran Türk Birliği Kumandanına da verilmiş ve bunun Türkçe tercümesi İstanbul'da basılan «İslâm Ahâlinin Dûcâr oldukları mezâlim hakkında vesâika müstenid malûmat» adlı kitabın —«İkinci Tabrı Şubat 335/1919»— 61-63. sahifelerinde neşredilerek, «21 Mayıs 334 (1918) de Ahılkelek civarında Okam İslâm köyünde Ermenilerin taarruz ve katliâmına uğrayan ma'sum Ahâli - İslâmiyye'den bir kısım şühedâyı gösterir» fotoğraftan «yüzlerce cesedlik bir levha»nın klîşesyle birlikte neşredilmiştir. TİTE Arşivi 74/17571 sayıdaki Rusça aslından, Kırmızı Sayın Kemal Ortaylı'nın tertümesini, aşağıda sunuyoruz).

Aralık 1917 den itibaren 8/21 Mayıs (8 Rumî, 21 Efrenci 1918 tarihine kadar Ermenilerin Ahılkelek Sancağı'nda yerli ve muti Müslüman halkına yaptıkları vahşetlerden bahsedeceğim. Gerek yerli Gürcüler'in bana anlattıklarına dayanarak, gerekse kendi gözlerimle gördüklerimi, gözlerim yaşla dolu olarak, yazmaya başlıyorum :

Geçen (1917) yılın Aralık ayı ortasına doğru Akbabalı (Arpaçay başlarındaki Akbaba bucağından) sekiz Müslüman, (Ahılkelek güneyindeki Khançarlı gölü doğusunda bulunan Rus kolonisi köylülerin oturduğu) Bogdanofka köyünde yaşayan Dukhoborlar'dan

kurucı satın almak için buraya gelmişlerdi. Şunu da baştan belirtelim ki, o sıralarda güvenlik çok yerinde olduğundan, adigeçeri Müslümanlar'ın yanında silâh adına hiçbir nesne yoktu. (Komşu) Hocabek köyünün Ermeniler'i bunu haber alınca, hemen oraya gelerek bu sekiz Müslüman'dan dördünü hançerliyerek öldürdükten sonra, gözlerini oymuşlar ve dilleriyle gövdelerinin öteki kısımlarını da kesip, vücutlarını parça parça ederek, türlü hakaretler yapmışlardır. Kalan dördünü de, tüfekle vurarak öldürmüşlerdir. Bundan sonra, parçalanmış cesetleri ateşte yaktılar; tüfekle öldürülen dördünün cesetlerini de, sonradan Akbabalıları'a verdiler.

1918 yılı Ocak ayından başlayarak Ermeniler, Müslümanlar'ın yaşadıkları köylere saldırmaya başladılar. Önce : «Silâhlarınızı bize teslim edersiniz, sizlere asla dokunmayız» diyerek, sözverdiler. Ermeniler, bu (yeminli) sözlerine kanan İslâmlar'ın ellerindeki silâhları aldıktan sonra, Müslümanlar'ın köylerine saldırmaya, onları öldürmeğe, köylerini yakıp yığmaya, mallarını ve eşyalarını yağmalamaya başladılar. Böylelikle : Khorenya, Kokıya, Vareban. Tog, Okam, Kulahs, (Khançarlı gölü doğusundaki) Patkana, (Tuman/Duman gölü doğu - kuzey kıyısındaki) Sagamo, Kuvaşa, Alaca ve Gümrıs adlı köyleri yaktılar, yıktılar; dirliklerini, hayvanlarını ve bütün eşyalarını alıp götürdükten sonra sağ kalan, erkeklerle bütün kadınları da, tutsak olarak, Ahılkelek kasabesindeki kampta topladılar. Ahılkelek Kampı'nda tutsak edilmiş Müslümanlar'a, yirmidört saatte bir funt (400 Gr.) ekmekle sudan başka, hiçbir nesne vermediler. Soğuk kamplarda aç ve sağlığı bozucu şartlar içinde bulunan Müslümanlar arasında tifo hastalığı çıktı. Doktorlar, esirlerin daha iyi yedirilmesi ve temiz tutulması için ısrarla müraaat etmişlerse de, Ermeniler, buna kulakasmıyarak, Müslümanlar'ı soğuk ve pis kamplarda aç bırakmaya devam ettiler. Neticede, Müslümanlar hergün ölüyorlardı. Müslümanlar'a yapılacak yardımlara bile Ermeniler engel oluyor; hattâ, dışarıdan onları ziyarete gelenlerin de, esir kamplarına yaklaşmasına müsaade etmiyorlardı (bu durum, dört aydan çok sürdü).

Fakat, 1918 yılı (Rumî) 8 (Efrençî) 21 Mayıs'ta Türk Silâhlı Kuvvetleri (Çıldır gölü kuzeyinde ve bugün ortasından devlet sınırı geçen Kenarbel/Khozapın gölünün kuzey - doğusundaki büyük) Karsak köyüne geldiği sırada, bütün Ermeniler, kaçışmaya başladılar. Kaçarken de, akşam saat beşte, tutsak Müslümanlar'ı (Ahılkelek içindeki kamplarda) hançerle ve tüfekle öldürdükten sonra,

onların kaldığı evlerin damlarını üzerlerine yıkarak, cesaretlerini de bu evlerin yıkıntıları altında bıraktılar. Birçoklarının cesetlerini de, üzerine kireç dökerek çukurlara attıktan sonra, üstlerine gaz-yağı dökerek yaktılar.

İşte, 20. Yüzyılın «Ermenistan»ında yaşıyan medenî (!) Ermeniler'in yaptıkları vahşet.

I. AKSİĞİN DAİRESİ MÜFETTİŞİ
(Dr.) Khoreşenof (ve İmza)

Osmanlı Genelkurmay Dâiresi X. Şube:

1919 Yılı Temmuz Ayı İçinde

Kafkasya'da (Kars'ta) Türkler'e Karşı Yapıldığı Haber Alınan

Ermeni Mezâlimi

[İstanbul 1919 Ağustos baskısından sâdeleştirildi]

[s. 2]

Önsöz

Son zamanlarda Ermeniler'e karşı yeni mezâlim yapıldığı ve Kafkas Ermeniliği himayesiz bırakılırsa yokolacağı ve Kafkas'daki kırıgınlara kaynağının, Osmanlı sınırı içi olduğu gibi haberler, yabancı basında görölmektedir.

Önce, Osmanlı sınırı içinde Türkler tarafından öteki unsurların hiçbirisine karşı zulüm yapılmadığı, resmî bilgiler ile sâbittir. Sınırımız dışındaki olup - bitenlere de Türkiye hiçbir zaman karışmış değildir. Tersine olarak, Kafkasya'da hemen sınırımız yanında Ermeniler tarafından Türkler'e karşı pek büyük kırıgınlara düzenlendiği, her gün haber alınmaktadır. Bunlara bir örnek olmak üzere, 1919 yılı Temmuz ayı içinde Kafkas Ermeniliği'nin (Kars İli ve çevresindeki) yerli Türkler'e ve Osmanlı sınırına karşı saldırımlarının ayrıntılarını gösteren aşağıdaki liste düzenlenmiştir ki, içindekiler, yapılan yayınlara karşı açık bir cevap sayılır.

[s. 3] 1919 Yılı Temmuz Ayı İçinde Kafkasya'da (Kars İli'nde), Ermeniler'in İşledikleri Cinayetlerin Özetidir :

1 — Haziran sonunda Karakurt Kaymakamı Moses'in, Karapınar'da Türkler'e verdiği beyanları ve gerekse onun yanındaki

Rum Jandarma Erinin anlatması Kazıkkaya, Armutlu, Kızıl (Şehidhalid), Hamamlı, Gülantep (Beşyol) köyleri ahâlisine baskın yapılacağını sezdirir bir nitelikteydi.

2 — Ermeniler'in sınırı aşmaları :

a) 24.VI.1919 da Doğubayazıd'ın Diyadin bölgesinde Hamadağ'nın kuzeydoğusunda Ermeniler'in üç Süvari ve bir Piyade Eri, sınırı geçmiş ve kovulmuştur.

b) 5.VII.1919 da Küştiyan'a otuz Piyade gelmiş ve Karagullarımız tarafından tardedilmiştir.

c) 5.VII.1919 da otuz Ermeni Piyadesi ve 7.VII.1919 da otuz beş Süvarisi Sarıbiyık'a gelerek, sınırı geçmeğe girişmiş ve atışma yapılarak, kovulmuştur. Bu ikinci çarpışmada bir Erimiz yaralanmıştır.

ç) 11.VII.1919 da Musun (Suluçam) Bucağının Zor (Karaçomak) yönünden yirmi kişilik bir Müfrees sınırı aşmak istemişse de, birbuçuk saatlik atışma sonunda, tardolunmuştur.

[s. 4] d) 13.VII.1919 da, yine ç fıkrasında yazılı yönden Ermeniler, ilkin altmış neferle ve ikinci defasında onbeş kişilik kuvvetlerle sınırı geçmeye yeltenmişlerse de, tard edilmişlerdir.

3 — Temmuz sonundaki haber almalara göre Ermeniler, Kars ve Sarıkamış bölgelerinde Türkler'in ilerigelenleri ile gençlerini tophıyarak, birtakımını hapsedmekte ve sürmekte; birtakımını da öldürmüş oldukları; ayrıca, bundan başka, «savaş yükümleri» adı ile Türkler'in at, araba, dirlik ve hayvanlarını toplamakta oldukları; ve bunun için de, asker kuvveti gönderdikleri anlaşılmıştır. Kars ve Sarıkamış bölgelerinden birtakım ahali, bu yüzden Allahüekber Dağı'na çekilmlik zorunda kaldıkları gibi; bu mezâlim, Nahçıvan ile (Karabağ'daki) Zengezor ve (Nahçıvan bölgesi kuzeyindeki Dere - Elegez) Daralagaz bölgelerinde, daha geniş ölçüde yapılmıştır.

4 — Ermeniler, türlü bölgelerde Türkler'e karşı yaptıkları yabanilik ve kıyıcılıkları, 4 Temmuz 1919 dan başlayarak (şöylece) arttırıp çoğaltmışlardır :

a) (Selim'de Allahüekber dağları güneyindeki) Akçakale'ye bağlı dört köyü, 4.VII.1919 da basarak; bir köyün halkını

bütün ve öteki köylerden altmışar adam götürüp öldürmüşlerdir. Bozkuş köyünden bir Müslüman'ın kardeşi ile eşini ve kızını alıp götürmüşlerdir.

b) Mescitli ve Gülantep (Beşyol) köylerine 5.VII.1919 da taarruz ederek, birinci köyde Türkler'den dört şehid ve dört yaralı verdirmişler ve ikinci köyde işe, on Türkü öldürmüşlerdir.

Kızıl (Şehidhalid), Hamamlı ve Kağızman yakınlarındaki Çürük [s. 5] köylerine de saldırarak, zorla alma, yağma ve kıyımlar yapmışlardır. Bunlara karşı Ermeniler, top ve makineli tüfek de kullanmışlar; ve top sesleri, sınırdan işitilmiştir.

c) Kurudeye'yi o günlerde basarak, sekiz kadın ile erkeği öldürmüş ve biri gelin, biri de kız olmak üzere, otuzbeş kişi ile, dört yüz kırk hayvanı alıp götürmüşlerdir.

ç) Kağızman'daki cinayetlere ait tafsildan olarak : 5. VII.1919 da bu kasabanın eşrafından (Kadioğlu) Mustafa Efendizâde Arslan Bey ile eşi ve (Kars Geçici Hükümeti'nde Dahiliye Mümessili iken, 13 Nisan 1919 da İngilizler'in Kars Parlamentosu'nu basarken tevkif edip Batum'a götürdükleri amcası Ali Rıza Ataman Bey'i aramaya giden) İsmail efendizâde (Ömer Beyin oğlu) Ahmed Efendi, Kağızman ile Kars arasında (pusu kuran) Ermeni Karağul Erleri tarafından alıkonulup, Berne (Koyunyurdu köyü) yanında, pek korkunç bir biçimde öldürülmüşlerdir. Sonradan bunların cenazesi Kağızman'da halka gösterilmekle, Türkler bu durumdan korkarak, dağlara kaçmağa mecbur kalmışlardır.

d) Erivan, Kars ve Kağızman bölgelerinden birçok Türkler, bu cinayetler üzerine sınırımıza sığınmışlardır.

5 — (Sarıkamış Karakurt Bucağı'ndaki) Başköy'ü 10.VII. 1919 da Ermeniler işgal ederek, Armutlu batısındaki sırtlara top yerleştirmişler ve çevredeki köylerin Türkler'ine saldırmışlardır.

6 · Cinayetlere uğrayan yerlerin ahâlisinden alınan birçok yardım dileği yazıları ve mektuplar, mezâlimin derecesini çok dokunaklı bir dille bildiriyordu.

7 — Sonraki günlerde :

a) 12.VII.1919 da Kağızman ile Kars'a giden iki [s. 6] Türk ile âilesini, Tiknis (Büyükdere köyü) ile Ağadeveler arasında

Ermeniler öldürmüşler; ve göksü ile yanlarında açtıkları ceplere el, kulak ve burunlarını kesip doldurmuşlardır.

b) 13.VII.1919 da Çürükler, Antep (Beşyol), Armutlu, Başköy köylerine saldırarak, Türkler'in malları yağmalanmıştır. O gün, sınıra ikibuçuk saat uzaktaki Kazıkkaya adlı Türk köyünü basmak isteyen Ermeniler ile, köy Türkleri arasında atışma olmuştur.

c) Bugünler içinde Nahçıvan ile Şerür çevresindeki kırkbeş köye Ermeniler Asker Birlikleri ile hücum etmişler ve demiryolu boyuna yakın köyleri, zırhlı vagonlardan ateş altına almışlardır. Türkler'i, Aras ırmağına dökmek ve yoketmek için Birlikler'e emirler verilmiş olduğunu, elegeçen evrakta anlatılanlar gösteriyordu.

8 — 19.VII.1919 da (Erzurum'un Horasan İlçesindeki) Iğır-bığır köyünün doğusunda ve sınır dışındaki Kozan köyüne bir Ermeni Müfrezesi baskın vermekle, köy ahâlisi sınırimıza sığınmıştır. O gün, Pasınlar - Karakilisesi yanında ve sınırın dışındaki Bulaklı'ya yüzelli kişilik bir Ermeni Müfrezesi saldırmış, köylülerden iki yaralı ve şehid vukubulmuştur. Bu sırada sınırimız içine, onbeş top mermisi düşmüştür.

(Iğdır doğusundaki) Navruzlu yanında Aralık köyünde bir kadın ve bir erkek şehid edilmiştir. Dört yüz Piyade ve üç top ile Suçivank [s. 7] köyüne yapılan Ermeni taarruzu, kendilerinden altı ölü ve Türkler'den de birkaç şehid düşmesine sebep olmuştur. Ermenilerin bu köye yenilenen saldırışları sonunda, Türkler de buradan kaçmışlardır.

9 — Karakurt güneydoğusundaki Zaraphane (Çayarası) adlı köye 30.VII.1919 da yüz kişiye yakın bir Ermeni Kuvveti baskın yapıp, köyü işgal ile makineli tüfek bile kullanarak; oradan dağlara kaçmakta olan Türkler'i, şehid etmişlerdir.

Köyde kalanlardan sekiz kadın ve yedi çocuğu birlikte alıp götürdükleri gibi, köy evlerinin bütün eşyalarını ve bundan başka kırkbeş öküz ve üçyüz yirmi koyun ile, bulabildikleri dirlikleri kaçıp almışlardır.

Ermeni Hükümeti'nde bir Tümen Kumandanı olan Arşak adlı kişinin, (Sarıkamış'ta Kaskanlı Uzun-) Eyüppaşa denilen Aşiret Rei-

sine az önce gönderdiği Mektub'un, Ermeni Kıyıcılıklarını itiraf eden bir fıkrası, aşağıdadır :

«..... Buna göre, vaktin gelmesiyle, Osmanlı Hükümeti'nin yaptığı fâciaların aynısına karşılık olarak harekâtta bulunmak mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Osmanlı Hükümeti, bugün, yaptığı-
nın cezasını görmektedir. Bu çevrelerde karşılıklı birtakım saldırılar ve tecavüzler olmuşsa da, bunlar birkaç kışkirticinin kışkirtmesiyle yapılmıştır.....»

[p. 1]

L'État Major Générale Ottoman

ATROCITÉS ARMÉNIENNES

**Commises contre les Musulmans du Caucase
durant de mois du Juillet 1919**

[p. 2]

PREFACE

Dans le feuilles étrangères on rencontre, ces jours-ci, des nouvelles où l'on par le qu'on commet de nouvelles atrocités contre les Arméniens, que les Arméniens seraient anéantis dans les cas où ils seraient laissés sans protection et que la source des meurtres dans la Caucase se trouve à l'intérieur des frontières Ottomanes.

Tout d'abord, par les rapports officiels il est déjà prouvé qu'aucune atrocité n'a été commise par les Musulmans contre aucune des autres nationalités en deçà de la frontière Ottomane.

La Turquie n'est point impliquée dans les événements qui se passent au delà de notre frontière. Au contraire, on reçoit chaque jour des nouvelles de très grands massacres organisés par les Arméniens contre les Musulmans du Caucase tout près de notre frontière. Comme exemple nous avons préparé la liste suivante, qui montre les détails des agressions et des attaques dirigées par les Arméniens du Caucase contre les Musulmans y habitant et contre la frontière Ottomane, et dont le contenu forme une réponse claire contre les publications ci-haut mentionnées.

[p. 3] Extrait des crimes commis par les Arméniens au Caucase pendant le mois Juillet 1919 :

1 — A la fin du mois de Juin, les déclarations faites de la part de Mosés, Kaimmakam de Karakourte, aux Islames se trouvant à Karapınar ainsi que celles de son gendarme Grec, étaient d'une nature de faire allusion qu'une surprise et agression étaient tendues vers la population des villages Kazykkaya, Armoudlou, Kyzyl, Hamamly et Gulantep.

2 — Franchissement de la frontière par les Arméniens :

a) Le 24.VI.1919 trois soldats de cavalerie et un fantassin Arméniens ont franchi la frontière au Nord - Est de Hamadaghi dans la zone nommée Diadinde Bayazid, mais ils ont été repoussés.

b) Le 5.VII.1919, 30 fantassins vinrent à Kuchtian et furent repoussés par nos gardes.

c) Le 5.VII.1919, 30 fantassins Arméniens, le 7.VII.1919, 33 cavaliers vinrent à Sarybyyk et cherchèrent à franchir la frontière; mais ils furent repoussés à la suite d'une rencontre. Dans cette seconde rencontre un de nos soldats a été blessé.

d) Le 11.VII.1919, un détachement composé de 20 personnes venant de la direction de Zor [p. 4] du commun de Mousoun a voulu franchir la frontière. Mais à la suite d'une rencontre qui dura 1 heure et demie il a été repoussé.

e) Le 13.VII.1919, les Arméniens venant de la direction décrite dans la paragraphe (d) ont cherché une première fois avec 60 soldats et une seconde fois avec des forces composés de 15 hommes, à franchir la frontière. Mais ils ont été repoussés.

3 — D'après les informations obtenues au commencement du mois Juilliet, les Arméniens ont ramassé les notables et les jeunes gens Musulmans se trouvant dans les contrées de Kars et de Sarykamych, qui ont été en partie emprisonnés ou expulsés et en partie massacrés. En outre les Arméniens ont ramassé sous prétexte de contribution de guerre, les chevaux, les voitures, les provisions et les bestiaux des Musulmans et dans ce but ils ont employé des forces militaires. A cause de ces événements une partie de la population de Kars et de Sarykamych a été obligée de se retirer au mont Allahuekber. Ces atrocités ont été pratiquées dans les régions de Nakhdjivan, Zengüesor et Daralagaz dans une mesure plus vaste.

4 — Les Arméniens ont aggravé et augmenté leurs sauvageries ainsi que les crimes qu'ils commettaient contre les Musulmans à partir du 4 Juilliet : [p. 5]

a) Ils ont surpis 4 villages dépendant du Akdjakalé, dans la journée du 4.VII.1919. Ils ont massacré la population entière

d'un village et de chacun des autres ils ont pris 60 hommes et les ont tués de même. Du village de Bozkouch ils ont enlevé la soeur, la femme et la fille d'un Musulmans.

b) Ils ont attaqué le 5.VII.1919 les villages de Mésdjidli et Gulantap. Dans le premier de ces village ils ont tué 4 et blessé 4 autres Musulmans et dans le second ils en ont tué 10.

Ils ont attaqué ainsi les villages de Tchuruk situés aux environs de Kyzyl, Hamamly et Kaghyzman où ils ont fait des pillages et commis des crimes contre eux. Les Arméniens ont fait usage des canons et des mitrailleuses dont les coups ont été entendus de la frontière.

c) Dans la même époque ils ont surpris Kouroudéré où ils tué 8 femmes et ils ont emmené ensemble 31 personnes parmi lesquelles se trouvaient une nouvelle mariée et une fille et 440 bœufs.

d) Comme suite des détails des crimes commis à Kaghyzman, Arslan Bey, fils de Moustapha Effendi, un des notables du sus - dit village et sa femme, Ahmed Effendi, fils de Ismail Effendi, ont été retenus par les soldats de la garde arménienne se trouvant entre Kaghyzman et Kars [p. 6] et ont été tués tragiquement aux environs de Berné. Comme leurs cadavres ont été exposés en plein public à Kaghyzman, beaucoup de Musulmans ont été affrayés de ce fait et ont pris la fuite vers les montagnes.

e) Sur ces crimes, beaucoup de Musulmans des régions d'Erivan, Kars et Kaghyzman se réfugièrent à notre frontière.

5 — Le 10.VII.1919 les Arméniens ont occupé Bachkeuy et installé des canons sur les hauteurs situées à l'Ouest d'Armoudlou et ont attaqué les Musulmans habitant les villages environnants.

6 — Les nombreuses lettres de plainte obtenues des habitants des régions qui servaient de scène aux crimes décrivant le degré des atrocités avec un langage très touchant.

7 — Durant les journées suivantes :

a) Les Arméniens ont tué le 12.VII.1919 deux familles musulmanes entre Tiknis et Aghadévélér et leur ont coupé les mains, les oreilles et les nez qu'ils remplirent dans les poches qu'ils ouvrirent sur la poitrine et sur les côtés des cadavres.

b) Le 13.VII.1919 ils attaquèrent les villages de Tchuruk-lér, Antap, Armoudlou, Bachkeuy où ils pillèrent les biens des Musulmans. Le même jour il y eut un combat entre les [p. 7] Arméniens qui cherchaient à surprendre le village de Kazykkaya se trouvant à une distance de deux heures et demie de la frontière et les Musulmans du village.

c) Dans ces jours - là, les Arméniens ont attqué avec des forces militaires 45 villages se trouvant aux environs de Nakhdjivan et Chérur et ont bombardé avec des wagons cuirassés les villages, se trouvant le long de la linge de chemin de fer. Les documents qui sont tombés dans nos mains prouvent qu'ils voulaient anéantir les Musulmans et les précipiter dans la fleuve d'Aras.

8 — Le 19.VII.1919 un détachement Arménien ayant surpris le village de Kozan, se trouvant à l'est du village Yghyrbyghyr en dehors, de la frontière, ces habitants se sont réfugiés a notre frontière, ces habitants se sont réfugiés a notre frontière. Le même jour un détachement arménien de 150 personnes dirigea une attaque contre Boulakly situé aux environs de Passinler - Karakilissessi et en dehors de la frontière. Ils ont tué deux personnes et blessé deux autres. Pendant ce temps là 15 boulets de cacon sont tombés au dedans de notre frontièrs.

Dans le village de Aralyk, aux environs de Navrouzlou une femme et un homme ont été tués. A la suite de l'attaqué arméniene faite avec 400 fantassins et 3 canons contre le village [p. 8] Soutchyvank il y eut 6 morts de leur côté et quelques morts de nous. A cause des attaques répétées des Arméniens contre le village les Musulmans se sont enfuis de cet endroit.

9 — Une force arménienne composée de 100 personnes environs a surpris le 30.VII.1919 le village nommé Zarapkhané au Sud - Est de Karakourt et l'a occupé. En faisant usage des mitrailleuses ils ont tué les Musulmans qui s'enfuyaient vers les montagnes De ceux qui sont restés dans les villes ils ont pris avec eux 5 femmes et 7 enfants qu'ils ont emmené ensemble et ont pillé tous les meubles des maisons du village et en outre 45 boeufe, 320 moutons et les vivres qu'ils ont pu trouver.

Un paragraphe d'une lettre qui avoue les tragédies arméniennes et qui est écrite à Eyoubpacha, chef d'un tribut, par un certain Archak, commandant Arméniens comme suit :

«...Par conséquent c'est le temps d'user de représailles contre les atrocités du gouvernement ottoman. Le gouvernement ottoman subit aujourd'hui la punition de ses actes. Dans quelques jours; mais elles n'ont été provoquées qu'à la suite des excitations de quelques insitigateurs...»

«İSLÂM AHÂLÎ'NİN DÜÇÂR OLDUĞU MEZÂLİM HAKKINDA VESÂİKA MÜSTENİD MALÛMÂT»DAN

Türk 3. Ordusunun, 1918 deki Ermeni Mezalimi Tesbit Eden Türk Kızılay ve Alman ile Avusturya Kızılhaç Temsilcileri Rapor ve Fotograflarından Oluşan «MEZÂLİM DOSYASI» (aslı, şimdi Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Arşivi'ndedir) Belgelerine göre 1918 de İstanbul'da Basılan ve Fransızca Tercümesi de çıkan:

[s. 1] İSLÂM AHÂLÎ'NİN UĞRADIKLARI MEZÂLİM ÜZERİNE BELGELERE DAYANAN BİLGİLER (1)

[s. 2]

Önsöz

Aşağıda anlatılan olaylar üzerine, gerek kısaca anlatma ve gerekse olduğu gibi alınan belgelerin asılları saklıdır.

ERZİNCAN'daki Mezâlim (sâdeleştirilmiştir)

1917 yılı sonunda, (merkezi Suşehri'nde olan) bizim Üçüncü Ordumuza gelen bilgilerden, Lenin İnkılâbı yüzünden, karşımızdaki Rus Kafkas Ordusu erlerinin, Subaylarını dinlemeksizin, kendiliklerinden Cepheyi bırakarak, memleketlerine gittikleri; ve Cepheye yalnız bazı Gürcü erleriyle, Rus birliklerine mensup Ermeni erlerinin kaldığı anlaşıyor. Aynı zamanda, Rus Ordusu ile işbirliği eden Ermeni Çeteleri'nin (Gönüllü Ermeni Taburları'nın), Cepheye Rus kuvvet ne nüfuzunun ortadan kalkmasından ve yalnız Ermeni Subay ve erlerinin kalmasından istifade ile, silâhsız ve müdafaasız bulunan İslâm Ahâlîyi, gizli ve açıkça kırıp, yoketmeğe başladıkları hakkında, İslâm Ahâliden yazılı müracaatlar geliyor. İstilâ altındaki bölgelerden kaçarak Ordumuza sığınan halktan

bazı kişilerin kendi anlattıkları, pek acı tesirler uyandıracak niteliktedir.

Erzincan çevresine, ünlü Ermeni sergerdelerinden olup, Büyük Harp başlangıcında Şebinkarahisar'da İslâmlara karşı yapılan kırımı tertip ve yaptıran ve sonra da Ruslar tarafına kaçmış olan Sıvaslı Murad'ın; Erzurum çevresine, Ermeni Kumandanı Antranik'in; Bayburt'ta da, Büyük Harbin başlangıcında Muş yakınında Talori bölgesinde kırımlar yapan ve bu çevrede ordumuzun konaklarına ve menzil-kollarına saldırıda bulunan Bayburtlu Arşak'ın maiyetleriyle birlikte geldiği ve umumî kırımı yapma dramını üzerlerine aldıkları, iyice beliriyordu.

Bu durumlar üzerine, Kafkas Ordularımız Kumandanı (Vehip Paşa), Rus Kafkas Orduları Başkumandanı General Pryevalski'ye, 24 Ocak 1918 tarih ve 7312 sayı ile Suşehri'nden gönderdiği yazıda: İstanbul'dan aldığı emir üzerine kendisine başvurduğunu belirterek, «Rus ordusunun işgali altında ve Ordularımın Cephesi karşısında bulan bölgelerde oturan Osmanlı vatandaşlarının, gerek yerli ve gerek dışarıdan gelen Ermeniler tarafından mâl ve can ve ırzları yağma ve yokedildiği, belgelere dayanılarak anlaşıldığından, Rus Ordusu yüksek kumanda hey'etinin rızasına büsbütün aykırı olan bu durumun, Kumandanlığınızın keskin emirleri ile yasaklanmasına himmet buyurulması» sözleriyle, ricada bulunuyor.

-
- (1) Bu belgeler kitabının 1918 de I. Baskısını Ermeniler para ile piyasadan, hattâ kütüphanelerden toplattıkları için, Osmanlı Genelkurmayında görevli İsmet (İnönü) bey, Şubat 1919 da İstanbul'a gelen Kâzım Karabekir Paşa'nın öğütlemesiyle II. Baskısını yaptırmıştır. (69 klışeli) «Millî Kongre», 1919 da bunun Fransızca tercümesini «Documents relatifs aux atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane» adı ile 73 sahife halinde İstanbul'da bastırmıştır. Türkçe II. Basımındaki korkunç Ermeni vahşetini gösteren fotoğraflar ile bahislerin bir takımını, bu yıl çıkan Sayın Emekli Tümgeneral Ahmet Hulki SARAL'ın «Ermeni Meselesi» kitabına, Harp Tarihi Dairesi Arşivi'ndeki asıllardan da faydalanarak aktarılmış (s. 357 - 371 ve 27 klışe) olup, ayrıca, bu eserin Fransızca baskısının tam tercümesi (s. 477 - 478) de alınmıştır.

Bu yüzden, eski harflerle Türkçe olan ve 1919 da da Fransızcası basılan bu eserin, A. Hulki SARAL Paşa nesrinden yeni kısıkların istifadesi mümkün olduğundan biz, 1878 Sınırı doğusundaki Ermeni vahşetlerinin bu eserden aktarmayı uygun gördük. () içinde anılan köy adları, yeni ve resmî olanları göstermektedir

KARS İLİ VE ÖTESİNDE ERMENİ BİRLİKLERİNİN ZULÜM VE VAHŞETİ

Ermeni Birlikleri, 1878 yılındaki, Rus Sınırı gerisine çekildikten sonra, o çevredeki İslâmlar da, aynı mezâlim ile korkunç kıyıcılara uğramışlardır.

Sarıkamış'ta (Ruslar'ın Anadolu Cephesinden yakalamalarının sonra yol yapımında) çalışmakta olan 1 800 Türk esiri (askerimiz) in arka - arkaya öldürüldüğü anlaşıyor. Sarıkamış, Kars, Gümrü, Kağızman, Ardahan ve Ahılkelek bölgeleri, birer fecaat alanı oluyor. Sarıkamış ile Kars şehrinin yakıldığı görülüyor. Anılan bölgelerde tesbit edilen Ermeni zulüm ve vahşetlerinin özetleri, 31 Sayılı Belge'ye göre aşağıdadır : [s. 56]

1) 29.IV.1918 de Gümrü'den 500 araba ile Ahılkelek'e götürülmekte olan 3 000 kadar kadın, ihtiyar, çocuk ve erkek öldürülerek yokediliyor.

2) Bin er, iki makineli tüfek ve iki toplu bir Ermeni kuvveti, Kağızman doğusundaki Kulp (Tuzluca) ve Erivan bölgesindeki İslâm köylelerini basıp yıkarak, kadın, çocuk ve erkekleri kırıyorlar.

3) 1.V.1918 de yüz kadar Ermeni atlısı, Şiştepe ile Düzkent ve çevresinde altmış çocuk, kadın ve erkeği kırıyorlar. 25.IV.1918 günü de, Kars'ın doğusundaki Subatañ köyünde, irili - ufaklı 750 İslâm nüfusunu balta ve bıçakla öldürüp, ateşte yakarak şehid ediyorlar. Magasbert ve Alaca köylerinde yüzden artık kadın ile çocuk, aynı acıklı biçimde öldürülüyorlar. Tekneli, Hacı hallı, Kalo-köyü (Derecik), Külveren, (Karakaş), Yılanlı, Kineği (Yalçınlar) köylerinin halkı, büsbütün yokediliyorlar (2).

-
- (2) Sarıkamış'ın Asbuğa (Tansuk) köyünden evli olup, 1917 de sürgünden dönen Divrigili Piroğlu Fahrettin Erdoğan Bey, sonradan Kars Millî Şûrâ Hükümeti'nde «Hâriciye Mümessili» olmuştur. Bunun «Türk Ellelerinde Hâtıralarım» adı ile 1954 te Ankara (da basılan kitabında (s. 137 - 157), 1918 de Kars'ın İlk - Kurtuluşu ile, bu sıradaki Ermeni Mezâlimi, bir tanık olarak anlatılmaktadır. Burada anlatılan mezâlimin özeti şöyledir :

Ruslar'ın bıraktığı Gediksatılmış ve Başgedikler'deki «4 000 mevcutlu» Türk esiri askerimizi, Erzurumdan kaçan Ermeniler, Gümrü ile

4) 1.V.1918 de, Ahılkelek çevresindeki köylerden Acaraça, (Kür ırmağı boyunda ve Tünnük kalesi doğusundaki) Dangal, Mulanıs, Murcahet, Padigna, Havur ve Kumrus köyleri yakılarak, ahâlisi kırılarak yokediliyor. Arapçayı üzerindeki Köhne - Ergine kuzeyindeki Bugutulu ile, Erivan kuzeydoğusundaki Şamran ve çevresindeki köylerin halkı, Ermeniler tarafından kırılarak, [s. 57] köyleri yakılıp yıkılıyor.

Kars'taki Türk esirlerinden bir takımı Kars'ta ve bir takımı da Gümrü'de süngülenerek, pek acıklı biçimde şehid ediliyorlar.

[s. 58] Bunlar arasında, (Tiflis İli'nin) Borçalı İlçesi merkezinden (Şulaver'den) Matveyef imzasıyla 3. Gürcü Piyade Tümeni Kumandanlığı'na yazılıp, aslı ele geçirilen 30 Nisan 1918 tarihli Rapor'da, Ermeni Mezâlimine ait şu cümleler, aynen görülüyor : [s. 59]

«Ermeniler, (Tiflis Seym Hükümeti'ne bağlı oldukları halde, buradan verilen) emre ve edisipline bakmıyarak, birkaç İslâm köyünü yaktılar. Bunu yapanlar, bulunamadı. Abastuman'dan ve Borcom'dan telgraf ve telefon görüşmeleri kesilmiştir. Bir yana çıkmak, mümkün olmuyor. (Ahâlisi Karapapak/Terekeme - Türkü olan) köylüler, benden imdad istiyor; bende imdada gidecek kuvvet yoktur» —28 Sayılı Belge—.

Karakiliseye götürerek, yokettiler Sarıkamış'tan gelen 400 erlik bir Ermeni kuvveti : Yenigazi'den 35, arahanza'dan 250 çoluk - çocuğumuzu kırdı, atranlı köyüne toplaşan Türkmen köylülerinden bin dört yüzüntü, çoluk - çocuğa da tecavüz ederek, yakmışlardır. Cavlak'tan 38 ve Ali-sofu, Akpınar ve Karaçayır köylerini de toptan sürüp Dölbentli'de samanlıklara doldurup yakarak, şehid etmişlerdir. Berne (Koyunyurdu) köyüne götürülen Taht - Düzü köylülerinden 1500 çoluk - çocuğu da, makineli tüfeklerle kırıp, ot ve samanla yakmışlar. İğdir köyünden 50, Tozluca'dan 242, Oluklu'dan 200, Çilekhane'den 300, Hacıhalil'den 800 kişiyi şehid etmişlerdir.

Kars'ın doğu kesimindeki Şüregel (Başgedikler ve Kızılçakçak/Akyak - Bucaklarındaki) köylerinde 1918 Nisan'ında Ermenilerin yaptığı korkunç mezâlimin şehid sayısını da, Kars Mîlî - Şûrâsı Reisi Cihangiroğlu İbrahim Aydın Bey, 1919 da Malta Adası'ndaki sürgünlüğü sırasında yazdığı ve henüz basılmamış olan «Hâtırat»ında anlatmıştır. Bunun aslı, Kars Özel İdare Müdürü olan büyük oğlu İsmail Aydın'da ve sureti, Samed Ağaoğlu ile Dr Kırznoğlu M. Fahrettin'de bulunmaktadır.

Bundan başka, Bakû (İslâm) Cemiyeti Hayriyyesi'nin, 36 Kafkas Tümeni Kumandanlığı'na gönderdiği ve elimizde 29 Sayılı Belge olarak bulunan Mektup'ta da :

«Erivan İli içindeki İslâmlar'ın kırılıp yokedilmekte oldukları; otuzdan çok İslâm köyünün yakılıp, ahâlisinin kırıldığı; ve Erivan'dan kaçarak gelen yaralı ve hasta göçmenler sayısının günden güne çoğalmakta ve yokluk ile perişanlık içinde bunaldıklarından, bunlara sığınak ve barınma yeri gösterilmesi, istirhâm» olunmaktadır.

Ermeni Birlikleri'nin bu gibi yabani davranışlarına karşı, Türk Birlikleri'nin durum ve davranışları üzerine Kutayıs Valisi Çıkvışvili'nin Kutayıs Vilâyeti ile mülhakatına yazdığı telgraflardan aşağıdaki fıkralar, dikkati çekmeğe değer —30 Sayılı Belge— :

«Türkler : kesiyor, öldürüyor diye yaygaralar çıkıyor. Ben size bildiririm ki, bu, doğru değildir. Türk Hükümeti ve Türk Askeri, kendi halinde duranlara, hiç birşey yapmaz ve ilişmez; mal ve mülkünü de koruyarak, kendilerine yardım eyler. Ahâlinin yerlerine gelmesini, ıssız kalan evlerindeki eşyasına sahip olmasını ve bunların zâyi olmakta bulunduğunu, Türk Hükümeti bize bildiriyor.»

[s. 61] Bundan başka, Borçalı İslâm ahâlisi'nin uğrayagelmekte olduğu zulüm ve kıyıcılıkları, Tiflis'te çıkan «Albayrak» gazetesinin özel sayısı iyice ortaya koyuyor ve ahâlinin gönderdiği yardım dilekçeleri de, olup bitenleri, her bakımdan anlatıyor —32 Sayılı Belge— .

—oOo—

KURTULUŞU'NUN BEŞİNCİ HAFTASINDA ERZURUMU ANLATAN BİR MEKTUB

«Teşkilât-i Mahsûsa» Müfreze Kumandanlarından Erzurum-İlica Bucağı Ebûlhindi (yeni adı: Alaybeyi) köylü Köseoğlu Cafer (ERÇIKAN) Bey'in, İstanbul'daki Üç Kardeşi'ne Erzurum'dan yazdığı MEKTUP:

Erzurum, 19 Nisan 34 (1918)
Dersa'âdet'de İttihâd ve Terakki Merkez-i Umûmisi'nden Kahraman Efendi vâstasıyla, Erzurumlu Cafer Beğ'in Birâderi Mustafa'ya verilecektir.

Büyük Kardeşim Tayfûr Beğ'e, Necib ve Mustafa Beğler'e.
İzzetli Kardeşlerim,

‘Âileniz ve kerîmeniz ‘Ulviye, kedersiz, bihamdullâh, sıhhattedirler. Fevkalâde istirahatleri temin edilmiştir. **Kaaimvâlidiniz**, el-ân sağdır. Diğer Akrabâlarınız da sıhhatde olup; **Haci-Necîb Beğ** vefât ve **Ziyâ Beğ’in Mahdûmu**, katledilmiştir. Diğer katledilenler, ‘umûmen altıbin kadardır. **Erzurum** içerüsünde, ancak yüzelli kadar katledilmiş; ve diğer katledilen(ler), muhâcereten ve gerekse ‘amele sûretiyle **Erzurum**’da bulunan Türk ve Kürtler’dir. Bunlar, sarfolunmuşlardır. **Erzurum**’un birçok tarafları yıkılmış ve bazı mahalleler de, yanmıştır. Adam bulunmayan köyler, düzlenmiştir. Bunlar, yapılmış şeyler. Ancak, yapılmayan birşey varsa, **Erzurum**’un mahzenlerinde saklanıp çıkmayanların, nâmussuzca lekelenmesidir.

Köylüler, silâha sarılarak müdafaa (ya çalışmış) ve düşmandan kendilerini kurtarmışlardır. Silâhına sarılan iki köylünün karşısında, binlerce Ermeni kaçmıştır. Karyelerden: **Tazegül**’den otuz kadar katledilmiştir. (Aşkale - Kandilli Bucağı’na bağlı) **Tazegül**, (Bucak merkezi) **Ilıca**, (Erzurum Merkez Bucağı’nın) **Tuzcu** ve (Ilıca’ya bağlı) **Norşen**’in (yeni adı: Kumluyazı) erkekleri kaçmış; buralardaki on yaşındaki çocuklarla kadınlar bile, katledilmişlerdir.

Ovacık, (Ilıca’ya bağlı yerlerden) **Haydariboğazı** (yeni adı: Dereboğaz), **Serçeme-Deresi**, merdlikle müdâfaa ederek, kendilerini kurtarmışlardır. (Aşkale-Kandilli Bucağı köyü Merdiven) **Nerdüban**’dan kırk kişi (yi), katledilmek üzere, **Ermeniler** toplamışlar. Bunların içerisinde **Dâvud**’la Birâderi, kendilerini ve bütün köy ‘âile ve nâmuslarını kurtarmışlardır. Bihamdullâh, benim de o köylüler meyânında bulunmaklığım, mefharetimi mûcibdir.

Bu kadar zulüm yapmak için, tedricen ve ahâlinin sadâsını çıkarmıyarakdan yapılmış; ve en çoğu, son günde icrâ edilmiştir. Fakat, şurası şâyân-i mutâleadır ki, **Ermeniler**, kendi dostlarını yani her zaman **Ermeniler**’e dostluk besleyen ahlâksız adamları öldürmüşlerdir. Bu meyânda; **Ilıca**’da **Tütüncü Efendi**’nin (1915 ilkbaharındaki Tehcîr’de Hükûmetten gizleyip) mahzeninde sakladığı **Ermeniler**, kendisini çoluk-çocuğuyla (birlikte), iyilik yapacağız diye; **Aşkale**’de **Mahmud Efendi**’nin sakladığı **Ermeniler**, kezâ kendisi ve ‘âilesini; Bizim (Ebülhindi) köylü **Sâbit Bcğ**, tanıdığı ve misâfir ettiği **Tercanlı** marabaları tarafından; **Osmân Beğ**’in mahdûmu **Rızâ Beğ**, konuştuğu ahabâbları **Ermeniler** tarafından, bütün

‘âilesiyle feci bir sûretde katledilmişlerdir. Esâs vukuât, **Ermeni** doslarına yapılmıştır.

(Erzurum’un Dervişağa Mahallesiindeki Yukarı-Pasın/Hasankale’nin eski: Ezirmik/yeni adıyla «Ovaköy»ünden gelme) **Ezirmikli ‘Osman Ağa’nın** evinde, altıyüz kadar **İslâm’ı** doldurarak yakmışlar. (Buranın) karşısında **Mürsel Beğ’in** hanesindeki sekiz-yüz adama, ateş vermişler ve bir kısmı yanmış, vurulmuş; ve bir kısmı taşlarla müdâfaada bulunarak, (kendilerini) kurtarmışlardır. Kendisini müdâfaa eden merdlere ölüm olmadığını, bu vukuât gösteriyor. Birtakım lekelerin (yani, korkakların) yüzünden, çocuklara varınca, çokça yara ile katledilmişlerdir.

Tirabuzon civârında, az bir mıkdar katil vuku’bulmuş. **Bayburt’da**, altıyüz kişi kadar kesilmiş; ve bunlara sebep olup, ahâlinin müdâfaa teşebbüsüne mâni olan **Belediye Reisi Kaleardılı Hâfız** ve diğer hâin **Ermeni** dostleri, bunlarla berâber katledilmişlerdir.

Erzurum’da, **Hakkı-Paşa** ve **Hâcî-Nâzım**, bunlar da katledilmişlerdir ki, bu hâinler, **Ermeniler’e** dost imişler. **Hasankale’de**, altıyüz kadar **İslâm** katledilmiş. Ve **Aşkale’den** sonra **Erzurum’a** kadar (yollarda), büyük, küçük (çocuk) birçok cenâzelere tesâdüf edilmiştir. Yol üzerindeki köyler, feci’âne katle uğramıştır. **Erzurum’un**, el-ân, yanmış hanelerinden cenâzeler çıkmaktadır.

Sarıkamış’da ve **Kars’dan Revan’a** kadar(ki) mahallerde, katliâm devâm etmiştir. Bunların hulâsası, **Ermeni** dostları bu vukuâtta sarfedilmişler (yani, harcanmışlar). Ve **Ermeniler**, bize bir esâs bırakmışlardır ki, bunlar, umûm **Türkler’e**, çocuklar (ımız)a bir hâtıradır: **Ermeni’ye** dost olmamak. Evvel ve sonra, **Ermeniler’e** dost olan **İslâmlar’a** lâ’net etmeyi öğretmiştir.

Kafkas (Azerbaycan) **Türkleri**, Türklük ve Müslümanlık uğrunda, (1915 te Kars ile Batum İlleri’nde, Oltu-Şenkaya-Olur ve Artvin’de yaptıkları gibi, 1916 da Rusların işgaline uğrayan: **Erzurum** ve **Tirabzon Vilâyetleri’imizde**) esâretde kalan **Türkler’e**, birçok mu’âvenetle iâne ve himâyede bulunmuşlardır. (Rus istilâsındaki) her Kazâ ve Vilâyetde, Türklük için hayâtını fedâ (eden) birer, beşer **Türkler**, **Türk Müslümanları** (Azerbaycanlılar) gelmişler. Ve bunlar meyânında **Erzurum’da Kafkas** (doğrusu, «Baku İslâm») **Cemiyet-i Hayriyyesi Mümessili** bulunan ve **Kafkas Türkler’inin** verdikleri i’âneleri, gazyağları, unları ve hattâ zürrâ’a çift

kotanları (pullukları) tevzi'ine memur edilen, yirmiiki yaşında genç ve dilber simalı (Genceli aydınlardan D.) **Saïdof** (Seyidof), **Erzurum**'a büyük hizmetlerde bulunmuş. Ve (7 Kasım 1917 günü başlayan Bolşevik İhtilâli üzerine Rus ordusundan erlerin çoğu silâhlarını ve askerî malzemeyi bırakıp çekilirken, Kasım-Aralık 1917 de, Erzurum'daki Ermeniler gibi Türk) ahâliyi (de) silâhlandırmak için yaptığı teşebbüsler, **Hakkı-Paşa** gibi nâmussuz ve diğer rüfekaları tarafından men'edilmiş. Ve, diğer birtakım nâmussuzlar da, (Erzurum mahallelerinde Türkler arasında gizlice toplanılarak) yapılan müşâvereleri (ertesi sabah erkenden, hemen Ermeniler'e) ihbar ederek, muvaffakiyete sed çekilmiş. Ve **Erzurum**'dan kat'iyyen ayrılmıyarak (Hakkı-Paşa) son zamanda (10 Mart 1918 günlerinde), **Hâci-Sabri** ve diğer (Ermeni dostu) arkadaşlarıyla semt-i meçhûle gitmiş ve el-ân cenâzeleri **bulunama**mıştır.

Batum, târihten bir gün evvel (14 Nisan 1918 de) zabtedilmiştir. **Ardahan** (3 Nisan 1918), **Oltu** (25 Mart 1918), **Sarıkamış** (5 Nisan 1918) bizdedir. Gönderdiğim adamlar vâsıtasıyla **Kars**, **Ardahan** ve havâlisinden, Erzurum için, tohumluk ve hayvânât mübâya'a ediyorum. Bihamdullah, **Kars** havâlisinden gelen tohumları, ekmekteyiz ve öküzleri koşmakdayız; artık müjdeler...

Oltu ve **Sarıkamış**'da ordunun, dört-beş aylık her nevi' erzâkı mevcûddur. Erzurum'da ahâlinin yüzdealtmışının, her nevi' erzâkı vardır. Yüzdeyirmisi, mümkün mertebe idâreli ve yirmisi de, (hiç) yiyeceği bulunmayanlardır. Hayvânâtı **Ruslar** ve kısmen **Ermeniler** almış olduğundan, koşum hayvânâtı noksandır. Vesâit-i nakliyye Orduda istihdâm edildiğinden, ekin noksân ekilecektir. Bihamdullah, yolların ve şömendöferlerin muntazam bulunması, felâkete meydan vermiyecektir.

... **Tırabuzon**'dan, **Ordu** ve **Erzurum Vilâyeti** için tütün mübâya'ası, bize verilmiş ve adam gönderilmiştir. Burada her çeşid büyük mıkıyâsda iş ve ticâret yapmak (imkânı) mevcûddur... 19 Nisan Sene 334(1918). Birâderiniz **Cafer** (*)

(*) Bu mektûb, bir çok belgeler ile birlikte, merhum **Cafer ERÇİKAN**'ın evinde 1946 da kopye edilmiştir. M.F.K.

[p. 1]

L'ÉTAT DU SUD - OUEST DU CAUCASE

**publié par le Comité Central pour défense des intérêts
de la population du Sud - Ouest du Caucase**

—ooOoo—

**Batoum - Imprimerie H. Shmaïvsky
1919**

**[p. 3] Comité Central pour la défense des intérêts de la
population du Caucase du Sud - Ouest**

Messieurs,

Les territoires du Sud - Ouest du Caucase forment un pays situé sur les routes courtes qui s'étendent de la Mer Noir à la Pers d'un côté d'Anatolie Orientale de l'autre à Caucase... [p. 4] Notre pays qui, vers le dix - neuvième siècle, était complètement devenu une province Turque, a été occupé par les Russes à la suite des guerres successives qui s'étaient déroulées entre les derniers et les Turcs au XIX. siècle.

Pour des raisons politiques très compréhensibles les Russes, ayant complètement négligé l'instruction et l'éducation des peuples habitant ce pays, n'avaient pu exercer aucune influence sur leur culture et leurs conceptions et leur avaient ainsi fourni l'occasion de se développer d'après les traditions turques et musulmans. La grande et récente révolution russe a libéré les peuples de la domination lourde de la Russie Impérialiste et leur a accordé le droit de disposer d'eux-même. A la suite du plébiscite organisé par les Turcs, les populations des provinces de Batoum, de Kars et d'Ardahan ont voté à l'unanimité l'annexion de ces contrées à la Turquie.

Sur l'abrogation du traité de paix de Brest-Litovsk et après l'évacuation turque, notre pays s'est trouvé en face d'une question nouvelle résultant des principes de Monsieur Wilson. La situation de pays a empiré après l'évacuation turque jusqu'à l'occupation anglaise, étant donné que dans cette intervalle relativement court, les Arméniens d'un côté et les Géorgiens de l'autre ont occupé tour à tour une grande partie de nos contrées et se sont disputés à mains armées le butin qui leur avait été abandonné sans défense et c'est sur l'intervention des forces d'occupation anglaises que la lutte prit fin contre les envahisseurs. Les plus grandes privations et les plus grands dommages durent être supportées par la populations musulmane qui était restée étrangère à ces luttes de conquête.

Les Arméniens, soit au cours de l'évacuation du Caucase par les Russes, soit pendant la guerre qu'ils soutenaient contre les Géorgiens, soit après livraison de Kars par les autorités anglaise, massacrèrent systématiquement et sans pitié nos frères musulmans comme s'ils égorgaient des moutons. Les Géorgiens qui avaient injustement occupé Akhyska et Akhylkelek —en Russe Akhaltsykh et Akhalkalaki— ne négligeaient pas non plus de massacrer de leur côté nos coreligionnaires pour les obliger à accepter leur domination et [p. 5] leur faisaient subir de lourdes pertes au cours des batailles qui leur étaient imposées autour d'Ardahan. Ainci l'oeuvre d'extermination de la population musulmane entreprise par les Arménien et continuée par les Géorgiens suivrait son cours.

Devant une situation pareille il se pose une question d'une extrême importance : Que désire les musulmans de ces contrées? Voulent-ils leur indépendance, ou bien continueront-ils à subir le joug des oppresseurs sanguinaires?

L'Assemblée Nationale, représentant les contrées du Caucase Sud - Ouest, a solennellement répondu à cette question en proclamant catégoriquement leur indépendance (30.XI.1918).

Le Comité Central juge utile et nécessaire de reproduire intégralement une des parties les plus saillantes de cette déclaration :

«Le basant sur es Principes Wilsoniens qui reconnaissent aux peuples le droit de libre-disposition, d'eux-mêmes, l'Assemblée Nationale considère que les territoires situés au Sud - Ouest du Caucase

sont les propriétés légitimes des peuples qui l'habitent et qui s'y sont attachés par des liens d'intérêts sans se préoccuper des droits historiques et préhistoriques qui puissent être allégués.»

L'Assemblée Nationale qui comprend même les représentants des éléments constituant la minorité comme les Russes, les Grècs etc, a pris la décision suivante :

«1 — L'Etat du Sud - Ouest du Caucase qui comprend les provinces de Batoum, (avec Artvin), de Kars, les districts d'Akhyska et Surmeli (Touzloudja, Yghdyr et Aralyk), ainsi que les parties occidentales des districts d'Akhylkélék et d'Etchmiadzine peuplés en grande partie par les musulmans, est un état indépendant. Elle proclame la République dans ces contrées jusqu'à la réunion de la Constituante. L'Assemblée Nationale ne renonce pas non plus à la décision antérieure prise par les populations de Batoum, de Kars et d'Ardahan, concernant leur annexion à la Turquie. De plus dans le cas où les résultats du plébiscite précédent seraient reconnus ou la Conférence de Paix déciderait de recourir à un nouveau plébiscite, l'Assemblée Nationale souhaite que ce plébiscite se fit aussi pour Surmeli et pour les parties occidentales d'Akhylkélék et Etchmiadzin (Valarchabad/Utchkilissé)»

«2 — Il sera procédé pour l'envoi à la Conférence de la Paix à Paris d'une délégation chargée d'exposer aux représentants des [p. 6] Puissances Alliées et associées les décisions prises par l'Assemblée Nationale aussitôt qu'une telle possibilité pourra être envisagée.»

«3 — L'Assemblée Nationale informe le Gouvernement provisoire, le peuple, ainsi que les Etats voisins des décisions prises par elle.»

Le Comité Central a la ferme conviction que la paix et la concorde générale ne pourront s'établir au Caucase et dans le Proche - Orient que si les Puissances Alliées et associées reconnaissent officiellement l'indépendance des peuples qui vivent dans ces contrées et il croit qu'à un avenir prochain ces petits peuples conscients de leurs intérêts réciproques finiront par s'unir définitivement en vue d'exploiter avec plus de succès les richesses naturelles et spécialement les mines qui sont en abondance dans leur pays et aux quelles les capitaux européens ne sont pas étrangers.

Le Comité Central confiant en votre équité et votre impartialité, espère que les décisions de l'Assemblée Nationale qu'il a eu l'honneur de vous faire parvenir et qui se trouvent corroborées et justifiées par la carte ethnographique et les statistiques russes, publiées officiellement dans les almanachs «Kavkaski Kalender» de 1915 - 1917, obtiendront votre bon accueil et vous prie humblement de ne pas négliger la cause d'un peuple opprimé.

Veillez etc.

Batoum, le 10 Octobre 1919.

**Pour le Président du Comité Central pour
la Défense des Intérêts de la Population de
Caucase du Sud-Ouest**

**Servér Féyzoullah ATABEC
Prince de Koblian**

[p. 7]

**Comité Central National Musulman
du Caucase du Sud-Ouest
5 Août 1919, No. 343, à Kars**

A la délégation de la Caucasic Sud-Ouest :

Le Comité Central National Musulman de Kars a l'honneur de soumettre à votre Connaissance les considérations suivantes avec prière de les transmettre à qui de droit :

Dès que les Tropues Ottomanes, ont, selon les stipulations de l'acte d'armistice, évacué en Janvier (1919), les provinces de Kars et de Batoum, les Arméniens attaquèrent de tous côtés, la province de Kars; ils brulèrent les villages Peghlèr et Kochavenk où s'étaient installés Musulmans d'Erivan qui s'étaient enfuis de leur **app**ression. Après quoi, les Arméniens dirigères lews agressions contre la ville Kaghyzman; des troupes régulières Arméniennes vinrent. Arméniennes vinrent se joindre aux bandes en activité. Les démarches que le gouvernement du Caucase du Sud-Ouest a entreprises, à ce sujet au près des Anglais, n'ont donné aucune résultat... Le gouvernement arménien, en réponse aux notes que les Anglais : «Lui ont adressés prétendit que les troupes régulières arméniennes n'étaient point impliqués dans ces mouvements dirigés par certains bandes, ei que le gouvernement, n'en avait aucune cennaissance...» plus tard, les Anglais aggravèrent la stuation, en faisant venir des Arméniens dans la province de Kars.

Les émigrés d'Eviran qui, abandonnant leurs biens mobiliers et immobiliers s'étaient fixé dans les villages que les Arméniens [p. 8] avaient quitté à Kars, furent presque littéralement exterminés par ces derniers... Les Arméniens, après avoir repris leurs villages, se sont livrés à des attaques armées contre les villages Musulmans qu'ils pillèrent et massacrèrent leur habitant.

Afin s'assurer, à Kars, à Surmeli et à Kaghyzman, la majorité aux Arméniens, leurs chefs, ainsi que les commandants de leurs troupes, ont poursuivi la politique d'anéantir ou de force à émigrer la population Musulmans... Le gouvernement arménien, a, intentionnellement, expédié des troupes pour exterminer les Kurdes d'Ara-rat et de Karakourt...

Les Kurdes, émigrés des environs d'Erivan, s'étaient établie dans les villages grècs de Sarykamyché d'Olouklou, de Nouvo - Sélim et d'autres; le gouvernement Arméniens leur propose d'abandonner localité... Les Kurdes, ne sachant où se réfugier, n'ont pas quittés ces villages, dans le délai qui leur fut imparti à cet effet... le commandant arménien, prétextant ce fait, extermina tous ces Kurdes... Les mêmes actes d'atrocité se déroulèrent là, aux mois de Juin et de Juillet; partout, les Musulmans furent pour suivis et anéantis.

Aux environs de Surmeli (Touzloudja - Yghdyr - Aralyk), les Arméniens ont mis trente huit villages à feu; plus de trois mille cinq cent personnes y'ont trouvé la mort; et plus de quarant mille personnes restèrent sans domicile.

La cause unique de ces persécutions consiste dans l'abstention des Kurdes relevant du gouvernement de Kars, de prendre part aux élections législatives arméniens... Cette abstention est aussi confirmé par les agences télégraphiques arméniennes du 6 Juin et du 4 Juillet :

Le 6 Juin, la même agence faisait savoir qu'au district de Surmeli 46 441 personnes avaient droit de participer aux élections... Or, le 4 Juillet, toujours la même agence annonçait qu'à Surmeli, le Comité arménien de Dachnakzoutiun avait eu 9 135 voix, tandis que les Musulmans n'en avaient obtenu que 3 985, et les divers autres partis, 1 722...

Neuf villages Tartares et un village Kurde s'étaient abstenus de prendre part aux élections... D'après la statistique de 1917, soixante-dix mille musulmans vivaient aux environs de Surmeli; il ressort, donc, de ce fait même, que le pays entier, refusant de [p. 9] donner leurs voix aux Arméniens, s'est abstenu de participer aux élections...

En même temps, le gouvernement Arménien contraignait à la soumission les Musulmans à Sarykamyche, à Gueulé, à Karakourt. Les Arméniens furent battus à Oltou; mais 70 villages, aux environs de Kars, 50, aux environs de Kaghyzman, ainsi que tout le Gueulé — 30 villages — furent détruits par eux; les tués et les blessés se comptent par des dizaines de mille; plus de 15000 personnes sont restées sans domicile, parmi lesquelles, les enfants et les vieillards courent le risque de périr des rigueurs du climat, des ravages du typhus et d'autres maladies qui y sévissent...

De l'infortunée population musulmane de Kars, les riches émigrent du côté d'Azerbaïdjan et de Batoum, tandis que les pauvres, affamés et sans ressources, se réfugient à Erzuroum...

Le Comité Central vous prie, donc, de protester, auprès des Grandes Puissances, contre ces barbares arméniens, de faire en sorte que l'administration de notre pays, sous le contrôle commun des Grandes Puissances, nous soit confiée jusqu'à ce que la Conférence ait confirmé l'autonomie de nos pays et que l'on nous vienne en aide, afin de pouvoir aux besoins hygiéniques et à l'approvisionnement de la population...

**Le Président du Comité Central National
Musulman du Caucase de Sud-Ouest
Dr. Essad (OKTAY, de Tchilydyr)**

(GÜNEY - BATI, KAFKAS HÜKÜMETİ

I — Statistique Administrative de

LES RAYONS

Les Nations (Milletler)		Oltu	Ardahan	Kars	Kağzman	Batum
	(1)	500	600	1 000	2 100	2 589
Musulmans	(2)	32 000	77 700	81 127	28 918	56 857
		1 000	1 040	10 600	7 634	5 106
Arméniens		500	280	42 983	22 023	83
		—	120	400	3	4 420
Russes		—	2 140	14 245	471	1 062
		20	350	1 240	—	934
Grècs (Rum)		320	383	10 270	1 210	813
Géorgiens		—	—	—	—	3 559
(Gürcü)		—	—	—	—	419
Kurds - Jézids						
(Yezidiler)		—	—	—	—	—
Juifs (Yahudi)		—	—	—	—	—
Allemands, Estoniens, Polonais		—	—	24	—	65
		—	—	733	—	55

II — Statistique Agricole de IX

Musulmans	40 520	140 140	150 140	50 140	75 110
Arméniens	2 180	2 400	64 500	35 320	6 300
Russes	—	3 401	17 650	500	5 950
Géorgiens	—	—	—	—	4 580
Grècs	498	15 012	17 010	1 496	2 056
Juifs	—	—	—	—	—
Allemands, Estoniens, Polonais	—	—	792	133	—

(1) Şehir ve kasabalardaki nüfus.

(2) Köylerdeki nüfus.

d'ETAT DU CAUCASE SUD - OUEST
YERLİ HALKININ İSTATİSTİKİ)

1.I.1916 (1 Ocak 1916, İstatistikî)

(B ö l g e l e r)

Artvin	Ahıska	Ahılkelek A Bölgesi	Süremeli	Eğmiazin B Bölgesi	Toplamı	Umumi Toplamı	en vil- lage %	en vil- le %
143	315	—	—	—	7 247			
25 146	51 712	7 000	55 935	44 804	461 200	468 447	68,2	1,0
4 853	17 875	—	—	—	48 108			
3 658	9 693	1 500	31 319	25 743	138 181	186 289	26,33	6,8
—	205	—	—	—	5 148			
—	—	—	—	—	17 918	23 066	3,26	0,7
—	—	—	—	—	2 544			
—	73	—	—	—	13 069	15 613	2,21	0,35
—	1 477	—	—	—	5 036			
—	7 487	1 230	—	—	9 136	14 172	2,0	0,7
—	—	—	10 550	—	10 559	10 559		
—	3 235	—	—	—	3 235	3 235		
—	—	—	—	—	89			
—	—	—	—	—	788	877		

- 1917 (1917 Eylül'ü İstatistikî)

54 520	57 920	8 560		577 150
9 022	27 977	1 533		140 232
—	205	—		27 706
—	9 128	1 255		14 963
—	100	—		36 172
—	3 283	—		3 283
—	—	—		925

(Yukarıki Belgelerin Türkçesi)

Halkın sesi - Hakkın sesidir
(lâtin atasözü)

GÜNEYBATI - KAFKAS HÜKÜMETİ
(Kars - Milli Şûrası)

Güneybatı - Kafkas Ahâlisinin Haklarını Koruma
Merkez Komitesi tarafından yayımlanmıştır.

Batum - H. Şmayvski Basımevi
1 9 1 9

[s. 3]

Güneybatı - Kafkas Ahâlisinin Haklarını Koruma
Merkez Komitesi

Beyrîfendiler, (İstanbul'daki Galip Devletler Mümessillerine, Gazetecilere, Yazarlara, Paris Barış Konferansı Üyelerine, Kızılay Derneğimiz eliyle göndertilmiştir).

Güneybatı - Kafkas toprakları, bir yandan Karadeniz'den İran'a uzayan ve öte yandan Doğu - Anadolu'dan Kafkasya'ya varan yollar üzerinde kurulmuş bir ülkeyi teşkil eder... [s. 4] Ondokuzuncu Yüzyıla doğru tamamiyle bir Türk ili haline gelmiş olan ülkemiz, XIX. Yüzyılda Ruslar ile Türkler arasında geçen sürekli savaşlar sonunda (1828 - 1829 ve 1877 - 1878 Savaşlarında) Ruslar tarafından işgal edilmiştir.

Ruslar, çok iyi bilinen politik sebeplerle, bu ülkede oturan milletlerin tahsil ve terbiyelerini büsbütün ihmal ettiklerinden, onların irfanı ve görüşleri üzerine hiçbir tesir yapamamışlar ve

böylece onlara, Türk ve Müslüman an'anelerine göre gelişmek fırsatını vermemişlerdi. Büyük ve Son Rus İhtilâli, bu milletleri emperyalist Rusya'nın baskısından kurtarmış ve onlara, kendi kendini idare etme hakkını vermiştir. Türkler tarafından (1918 Haziranında) yapılan halkın oylaması sonunda Batum, Kars ve Ardahan Sancakları'nın (Elviye-i Selese'nin) ahâlisi, bu bölgelerin Türkiye'ye katılması için oybirliği ile karar vermişlerdir.

Brest - Litovsk Antlaşması'nın kaldırılması üzerine ve Türk Ordusunun çekilmesinden sonra ülkemiz, Mesyö Wilson Prensipleri'nin doğurduğu yeni bir mesele karşısında bulunmuştur. Ülkenin durumu, Türk Ordusu'nun çekilmesinden sonra (1 Ocak - 13 Nisan 1919 arasında) İngilizler'in işgaline kadar, daha da kötüleşti. Çünkü, nisbeten kısa olan bu arada, bir yandan Ermeniler, öte yandan Gürcüler, sırasıyle topraklarımızın büyük bir kesimini işgal ettiler; ve hiç müdafaa edilmeden kendilerine bırakılmış bulunan yağmaları bölüşmek için silâha sarılarak, birbirleriyle vuruştular. Bu mücadele, İngiliz işgal kuvvetlerinin işe karışması ile, istilâcılar aleyhine sona erdi. Bu istilâ savaşlarına yabancı kalmış olan Müslüman ahâli, en büyük yoksunluklara ve en büyük zararlara maruz kaldı.

Ermeniler, hem Ruslar'ın Kafkasya'dan çekildiği zamanda, hem Gürcülere karşı yaptıkları savaş sırasında, hem de İngiliz hâkimiyeti tarafından Kars'ın (30 Nisan 1919'da) kendilerine teslim edilişinde, Müslüman kardeşlerimizi, sanki koyunları boğazlarcaasına sistemli bir şekilde ve insafsızca kırdılar. Ahıska'yı ve Ahıl-kelek'i — Rusçada Akhaltsykh ve Akhalkalaki— haksız yere işgal etmiş olan Gürcüler de, hâkimiyetlerini kabul ettirmeye zorlamak üzere, din kardeşlerimizi [s. 5] kırmayı ihmal etmiyorlar ve onlara, Ardahan çevresinde sürüklenmiş oldukları savaşlar sırasında ağır kayıplar verdiriyorlardı. Böylece, Ermeniler tarafından başlanan ve Gürcüler'ce devam ettirilen Müslüman ahâlinin yokedilmesi işi, sürüp gidecekti.

Böyle bir durum karşısında, son derecede mühim bir soru ortaya çıkıyor: Bu toprakların Müslümanlar'ı neyi istiyorlar? İstiklâllerini mi diliyorlar; yoksa, kaniçici zâlimlerin boyunduruğu altında kalmaya devam edecekler midir?

Güneybatı - Kafkas bölgelerini temsil eden Millî - Şûrâ (Kars' taki toplantıda), onların istiklâllerini keskince ilân etmek suretiyle, bu soruya parlak bir biçimde karşılık verdi (30 Kasım 1918).

Merkez Komitesi, bu ilânın en belli hususlarını tam olarak yeniden anmanın faydalı ve gerekli olduğuna hükmediyor:

«Milletlere, kendini hür bir şekilde idare etme hakkını tanıyan Wilson Prensipleri'ne dayanan Millî - Şûrâ, Güneybatı Kafkas'ta bulunan toprakların ve ileri sürülebilecek olan tarih ve tarihöncesi hakları ile uğraşmadan, menfaat bağları ile buraya bağlı olan milletlerin meşru yurtları olduğu kanaatindedir.»

Ruslar'ın, Rumlar'ın vesaire gibi azınlık olan unsurların mümessillerini de içine alan (30 Kasım 1918 deki İlk Kars Kongresi'nde) Millî - Şûrâ, şu kararı vermiştir:

«1 — Batum ile Kars İlleri'ni (Artvin ve Oltu dahil), Ahıska ile Sürmeli (Tuzluca - Iğdır - Aralık ilçelerini içine alır) Sancakları'nı ve aynı zamanda Türkler'in çoklukla oturdukları Ahılkelek ile Eçmiyazın (Serdarabad) Sancakları'nın batı kesimlerini içirine olan Güneybatı - Kafkas Hükümeti, müstakil bir devlettir.. Millî - Şûrâ, Kurucular Meclisi'nin toplanmasına değin, bu bölgelerde Cumhuriyet'i ilân eder. Millî - Şûrâ Batum, Kars ve Ardahan ahâlisi tarafından daha önce verilmiş olan kararı da, bu illerin Türkiye'ye katılmasını gözönüne alarak, tanımaz. Ayrıca, daha önceki (Haziran 1918 deki) plebisitin sonuçları kabul edildiği ve Barış Konfesansı yeni bir halk oyuna müracaate karar verdiği takdirde, Millî - Şûrâ, bu plebisitin Sürmeli ile Ahılkelek ve Eçmiyazın'ın batı kesimleri için de yapılmasını diler.»

«2 — Millî - Şûrâ tarafından alınmış kararları İtilâf ve Ortak Devletlerin Mümessillerine anlatmak vazifesiyle bir Hey'etin, böyle bir imkân [s. 6] düşünülebildiği anda, Paris Barış Konferansı'na gönderilmesi kararlaştırılacaktır.»

«3 — (Kars'taki) Millî - Şûrâ, Geçici Hükümet'e, halka ve aynı zamanda komşu Hükümetlere, aldığı kararlar hakkında bilgi verir.»

Merkez Komitesi, Kafkasya ile Yakındoğuda barışın ve düzelenin, ancak Müttefik ve Ortak Devletler, bu bölgelerde yaşayan milletlerin istiklâllerini keskin olarak tanıdığı takdirde kurulabileceğine kuvvetle inanmaktadır; ve karşılıklı menfaatlerinin şuuna varan bu küçük milletlerin, en sonunda ve yakın bir gelecekte, ülkelerinde çok bol olan ve Avrupalı sermayecilerin yabancı

olmadıkları tabii zenginlikleri ve başta madenleri daha büyük bir başarı ile işletmek isteği ile, keskin olarak birleşeceklerine inanır.

Adâletinize ve tarafsızlığına güvenen Merkez Komitesi, size göndermekle şeref duyduğu 1915 - 1917 yıllarına ait (Rusça) Kafkas Yıllığı almanaklarında resmen yayımlanmış olan etnografya haritası ve Rus istatistikleri ile doğrulanıp belgelenmiş bulunan Milli - Şûrâ'nın kararlarını iyi karşılayacağınızı umar ve ezilen bir milletin davasını ihmal etmemenizi tevazu ile rica eder.

Lûtfen vesaire.

Batum, 19 Ekim 1919

Güneybatı - Kafkas Ahâlisinin Haklarını
Koruma Merkez Komitesi Başkanı adına
(Hukuk Doktoru, Maden Mühendisi ve
Ziraat Mühendisi Ahıskalı büyük za'ım)

Koblıyan (Altunkale) Beyi
Atabek Server Feyzullah

[s. 7]

**Güneybatı - Kafkas Müslüman
Milli Komitesi Merkezi**

5 Ağustos 1919, Kars, Sayı: 343

Güneybatı - Kafkas Murahhaslar Hey'eti'ne:

Kars Müslüman Milli Komitesi Merkezi, şu hususları ilgililere nakletmenizi diliyerek, bilgilerinize arz etmekle şeref duyar:

Osmanlı Birlikleri, Mütâreke antlaşmasının şartlarına göre, (1) Ocak (1919) da, Kars ve Batum illeri'ni boşaltır boşaltmaz, Ermeniler her yandan Kars İli'ne saldırdılar; onların zulmünden kaçmış olan Erivan Türkleri'nin yerleşmiş oldukları (Arpaçayı sağındaki) Peğler ve Koşavenk köylerini yaktılar. Bundan sonra Ermeniler, saldırmalarını Kağızman kasabasına yönelttiler; nizamî Ermeni Birlikleri gelerek, faaliyet halindeki çetelerle birleştiler. Güneybatı - Kafkas Hükümeti'nin bu uğurda İngilizler nezdinde yaptığı teşebbüsler, hiçbir sonuç vermedi.. Ermeni Hükümeti, İngilizler'in kendilerine gönderdiği notalara cevap olarak: «Nizamî Ermeni Birlikleri'nin, birtakım çeteler tarafından idare edilen bu hareketlere karışmamış olduklarını ve Hükümetlerinin bu hususta hiçbir iblgisi olmadığını iddia etti.. Daha sonra İngilizler, Ermeniler'i (30 Nisan 1919 da) Kars İli'ne getirmek suretiyle, durumu ağırlaştırdılar.

Taşınır ve taşınmaz mallarını bırakarak, Kars'ta Ermeniler'in terketmiş oldukları köylere yerleşmiş bulunan Erivan Türk Göçmenleri, Ermeniler tarafından hemen hemen yokedildiler. [s. 8] Ermeniler, onların kaldığı köyleri böylece yeniden ele geçirdikten sonra, (yerli) Türk köylerine karşı da silâhlı hücumlara geçtiler; bu köyleri yağmaladılar ve içinde oturanları kırdılar.

Kars'ta, Sürmeli'de ve Kağızman'da Ermeni çokluğunu sağlamak maksadiyle, Ermenilerin başları ile Ermeni Birliklerinin Kumandanları, Türk ahâlisini yoketmek veya göçmeğe zorlamak siyasetini güttüler.. Ermeni Hükümeti, Ağrı ve Karakurt Kürtleri'ni imha etmek için, kasıtlı olarak Asker Birlikleri gönderdi..

Erivan çevresinden göçüp gelmiş olan Kürtler, Rumlar'dan boşalan Sarıkamış Oluklu, Yeni - Selim ve öteki köylere yerleşmişlerdi. Ermeni Hükümeti onlara, yerlerini bırakmalarını teklif ediyor... Nereye sığınacaklarını bilemeyen Kürtler bu köyleri, kendilerine verilen mühlet içinde terketmediler... Ermeni Kumandanı bunu bahane ederek, bu Kürtler'in hepsini imha etti... Haziran ve Temmuz aylarında aynı kıyım hareketlerine devam edilerek, Türkler her yerde takip ve imha edildiler.

Sürmeli (Tuzluca - Iğdır - Aralık) çevresinde Ermeniler, otuz-sekiz köyü ateşe verdiler; üçbin beşyüzden çok insan, buralarda can verdi; kırk binden çok kişi de evsiz - barksız kaldı.

Bu mezâlimin biricik bahanesi, Kars (Millî Şûrâ) Hükümeti'ne bağlı kalan Kürtler'in, Ermeniler'in (Erivan'daki Meclis için yapılan) Milletvekili Seçimlerine katılmakta çekimser davranmasından ibarettir.. Bu çekimserlik, 6 Haziran ve 4 Temmuzda Ermeni Telgraf Ajansları ile de doğrulanmıştır:

6 Temmuzda, aynı Ajans, Sürmeli Sancağı'nda 46 441 kişinin seçimlere katılma hakkına sahip olduğunu bildiriyordu.. Böyle iken, 4 Temmuzda yine aynı Ajans, Taşnakzutiye'nin Ermeni Komitesi'nin Sürmeli'den 9 135 oy almış bulunduğunu, halbuki Müslümanlar'ın ancak 3 985 oy almış olduklarını, öteki türlü partilerin de 1 722 oy aldıklarını, bildiriyordu.

Dokuz Türk ve bir Kürt köyü, seçimlere katılmaktan çekimser kalmışlardı.. 1917 İstatistikine göre Sürmeli çevresinde yetmiş bin Müslüman yaşıyordu; bundan da anlaşılıyor ki [s. 9], Ermeniler'e oy vermeyi reddeden bütün memleket, seçimlere katılmaktan çekimser kalmıştır...

Aynı zamanda Ermeni Hükümeti, Oltu'da, Sarıkamış'ta, Gölle'de ve Karakurt'taki Müslümanlar'ı kendilerine tâbi kılmağa zorluyordu. Oltu'da Ermeniler yenildiler; fakat, Kars çevresindeki 70 köy, Kağızman civarındaki 50 köy ve aynı zamanda — 30 köylü —

bütün Göle, Ermeniler tarafından tahrip edildi; ölümler ile yaralıların sayısı onbinleri buluyor; 150 00 den çok insan iklimin sertliğinden ve oralarda hüküm süren tifüs salgını ile öteki hastalıkların tahribatından dolayı, yokolmak tehlikesiyle karşılaşılıyorlar..

Kars'ın talihsiz Müslüman ahâlisinden zengin olanlar, Azerbaycan ile (İngiliz idaresindeki) Batum tarafına göçüyorlar; halbuki yoksullar, açlar ve çaresizler, Erzurum'a sığınıyorlar...

Bu bakımdan Merkez Komitesi, bu barbar Ermeniler'e karşı, Büyük Devletler nezdinde protestoda bulunmanızı, Konferans'ın ülkemizin muhtariyetini tasdik edeceği âna kadar, Büyük Devletler'in kontrolü altında memleketimiz idaresinin bizlere emanet edilmesini; ve halkın sağlık ihtiyaçları ile yiyeceğini karşılayabilmek maksadı ile, bize yardım yapılmasını sağlamanızı rica eder...

**Güneybatı - Kafkas Müslüman
Milli Merkez Komitesi Başkanı
(Çıldır) Dr. Esad (OKTAY)**

**Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti
Şark Cephesi Kumandanlığı
X. Şubesi (Sâdeleştirilmiştir)**

**1919 ve 1920 YILLARINDA KAFKASYA'DA
İSLÂMLARA KARŞI YAPILDIĞI BELİREN**

E R M E N İ M E Z Â L İ M İ

Kars

1.1.1921

[s. 1]

**1919 ve 1920 Yıllarında Ermeniler Tarafından
Kars ve Erivan İlleri'nde Yapılan Kırğınlar ve
Mezâlim Üzerine Özet**

Osmanlı Ordusu, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalandığı Mütareke şartlarına uyarak, Umumî Harp'ten önceki Osmanlı - Rus Sınırları gerisine çekildiği sıradan başlanarak, sınır dışında himayesiz kalan İslâm ahâlisi de, yeniden Ermeni kırğınları ile zulümlerine uğramaya başladı. Osmanlı Ordusu'nun boşalttığı topraklarda çokluğu teşkil eden İslâm nüfusunun yokedilip bitirilmesine yürüyen bu kırğınlar ile zulümler: Tohumluk istemek, sebepsiz vergiler salıp yüklemek ve silâhları toplamak gibi, en bayağı bahanelerle işlenmektedir. Zulüm gören İslâmlar'ın uğradıkları bu acıklı durumlar zinciri Avrupa'da, Amerika'da, kısacası her yerdeki Ermeni propagandacıları eliyle, hep İslâmlar tarafından yapılmış cinayetler biçiminde duyurulmakta ve İslâmlar'ın karşılaştıkları yıkım ve musibetlerden, zulüm ve kırğınlardan yine İslâmlar aleyhine binlerce bühtân ve iftira vesileleri bulunmaktadır. Bu uydurma iftiralara açık bir cevap olmak üzere, «1919 Yılı Temmuz Ayı İçinde Kafkasya'da İslâmlar'a Karşı Yapıldığı Haber Alınabilen ERME-

Nİ MEZÂLİMİ», Osmanlı Genelkurmay Dairesince yayınlanmıştı.

İslâmlar için kanlı bir fecaat sahnesi teşkil eden 1878 Sınırı doğusundaki bölgeye Türk Ordusu 1920 yılında, yeniden girdiği sırada, Ermenileri'n bıraktığı vahşet izlerini gözleriyle görmüş ve türlü hey'etler vasıtasıyla yapılan resmi incelemelerde, pek çok gerçekleri de öğrenmiştir.

Gözle görülenlere, sağ kalan yerli halkın anlattıklarına, belgelere ve delillere dayanarak bir Kitap halinde derlenip toplanan birtakım bilgiler, şimdiye kadar Ermeniler'in propaganda perdeleri arkasında gizlemeğe çalıştıkları, benzerleri görülmemiş pek acıklı tabloları, insanlığın görüşlerine sunacağından, bunların yayınlanıp herkese duyurulması, bir insanlık vazifesi sayılmıştır. [s. 2]

İngilizler'in hile ve dolapları sonucu olarak, Kars (Millî -) Şûrâ Hükümeti 13 Nisan 1919 da (İngilizler'in Kars'ta Parlamento binasını ansızın basıp sararak, Hükümet erkânını yakalayıp Malta'ya sürmesiyle) idare mevkiini bıraktıktan üç gün sonra, Ermeni Generali Osebyan askerleriyle birlikte Kars'a girerek; Taşnak Ermeniler'den General Korganof, Hükümet makamına (Vâli olarak) geçti. Bundan bir hafta sonra da, Ermeni mezalimi yeniden başladı.

I. Kars ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi

a) Vaktiyle Millî - Şûrâ askerlerinden iken terhis edilen 100 İslâm. şehirden toplanarak, zulüm ve işkence ile yokedilmiştir.

b) Millî - Şûrâ Kurucuları'ndan: (Cihangiroğlu) İbrahim (Aydın), Hasan (Aydın), Aziz (Cihangiroğlu), (Orenburglu Tevhîdüddin) Mamilof, (Digorlu Salâhoğlu) Musa Bey, Gümrülü (Halıcızâde) Yusuf (Arpaçay) Bey, (Karlı Atamanoğlu) Muhlis Efendi ve Rus (Polonez) milletinden (Simon) Raçinski, (Rum Pavli) Çamışof, Kağızmanlı Ali (Rıza Ataman) Bey, Revanlı (İğdırlı ve Kars Vâlisi) Mehmed Bey, (Talınlı) Hüseyin (Han) Ağa ve (Akbalı) Ahmed (Karaçanta) Efendi bir gecede tutulup uzaklaştırıldıktan sonra; hepsinin evlerine elkonulup, eşyaları yağma edilmiştir.

c) Bir hafta içinde Furuncu Mustafa Ağa öldürülüp, eşyası yağmalanmış; ve Furuncu Mehmed oğlu Hasan'ın 700 Osmanlı altın lirası ile 2000 banknot lirası, Vâli - Muavini Çalkuşyan ile, Ceza Reisi tarafından hile ve korkutma sonunda gasbolunmuştur.

ç) Paslı köyünden Molla - Mehmed, «Türkiye ile haberleşme-
de bulunuyormuş» iftirası ile, Kaleensesi'ne götürülerek, sağ - sağ
kafasının derisi yüzülmüş ve elleri kesilip yan taraflarında da cep
yaparak, pek korkunç ve işkenceli bir biçimde öldürülmüştür.

d) 1919 Haziranında, Kars'a bağlı Hacıhalil köyündeki Türk-
ler'i, Sumbatoğlu Murat - Nazik 500 atlı ile kuşatarak: 8 000 ko-
yun, 500 sığır ve 200 000 liralık nakit para ve değerli eşyalarını
alarak, aile reislerinden 8 kişiyi de öldürmüşlerdir. (Sonra,) Kü-
çükyusuf, Hacımahho (Verimli), Sanoköyü (Aslanızı) ve Ağadeve
köylerine de hücum ederek; ahâlden otuz kişiyi kırıp, evlerini [s.
s] büsbütün yağma ile, 2 000 koyun ve sığırı aşırarak, Kars'a gö-
türmüşlerdir. Bu cinayetler, General Osebyan ve Vâli Korganof'un
buyruğu ile yapılmıştır.

1919 Aralık ve 1920 Ocak ile Şubat aylarında Ermeniler'in yap-
tıkları zulüm ve işkence ile kırıncı, genişliği bakımından pek dik-
kate değer ve acındırıcıdır. Bu olaylardan birtakımı, aşağıda anıl-
mıştır.

e) General Osebyan'ın kumandasındaki asker birlikleri ve
çete, Kars çevresinde bulunan: Karapınar, Çamurlu, Akkom (Ak-
dere), Gölbaşı, Berdik (Alçılı), Aynalı, Kızılçakçak (Kayadibi) köy-
lerine hücum ederek, yüzden çok suçsuz ve masum İslâmları öl-
dürdükten sonra, 2 000 koyun, sığır ve 100 000 liralık halı, ev eşya-
sı ve değerli eşyayı aşırılmışlardır. Ermeniler'in bu zulüm ve vahşi-
liğinden dolayı Kars yanlarını bırakarak Göle ile Çıldır çevresine
kaçmaya mecbur kalan İslâm ahâlisinden, çoğu kadın ve çocuk ol-
mak üzere, beşyüz kadar insan soğuktan donarak, telef olmuşlar-
dır. Bu fâciaların tertipçileri de, Vâli Korganof ile Kumandan Oseb-
yan'dır — Ermeni Mezâlimi Belgeleri, Dosya: 1 —.

2 Ocak (1920) günü başlayarak Kars - Gümrü demiryolu üze-
rindeki Şahna köyüne hücum edilerek, zırhlı vagonlardan top
ateşleri yapılmış ve yalnız bu köyde, 500 den çok erkek, kadın ve
çocuk pek acıklı biçimde şehid edilmiş olup, kaçabilen 200 kadar
İslâm da, kar tipileri altında boğularak, Tanrının rahmetine ka-
vuşmuştur.

f) Yine bu sıralarda, Kars Sancağı'na bağlı Digor Bucağı'n-
dan 38 köyü, Ermeniler bozup yakmış ve bu köylerden erkek, ka-
dın ve çocuk olmak üzere, 14 620 İslâm'ı kırıp yok ederek, bütün

mallarını yağmalamışlardır. Bu gerçekler, anılan 38 köy halkından sağ olarak kaçıp kurtulan ve bugün geridönerek, Ermeni kanıçılığına, [s. 4] Ermeni vahşiliğine açık ve acıklı bir ibret levhası sayılan bu harabeler içinde gözyaşları dökerek, yeniden yuva kurmağa çalışan zavallıların yakınma ve anlattıklarına ve yerinde yapılan araştırmalara dayanmaktadır. Bozulup yıkılan bu köylerin adları, aşağıdadır:

Digor, Pazarcık, Tarhan, Tükmenaşan (Kırdamı), Sorkunlu, Alem, Magazbert (bugün de ıssızdır), Alaca, Türk - Söğütlüsü (Söğütlü), Bakran (Kilittaşı), Komik (yine ıssızdır), Ayrandöken (ıssızdır), Yukarı - Aracık, Aşağı Aracık (ikisi de ıssızdır), Kızılmağara, Ketan (ikisi de ıssızdır), Karabağ, Çatak, Dolamaç (ıssızdır), Kesko (Sorguçkavaklı), Karakale, Horsun (ıssızdır), Kayakomu (ıssızdır), Pifik, Deliler, Yukarı - Karagüney, Aşağı - Karagüney, Abu - Şaban, Arpalı, Başköy, Tilik (ıssızdır), Halimcan (ıssızdır), Taşnik (Şenol) (ıssızdır), Yukarı - Çırıklı, Aşağı - Çırıklı (bugün: Çıyıklı), Halıkışlak, Hüseyinkendi, Kaleköyü (ikisi de ıssızdır).

II. Sarıkamış ve Buraya Bağlı Yerlerdeki Ermeni Mezâlimi

a) Kars İslâm (Millî -) Şûrâ Hükûmeti'nin düşmesinden bir müddet sonra Ermeniler'in Sarıkamış'a gelişinde, Kaymakam Varcabet Agop, önceleri Şûrâ Hükûmeti hizmetinde Telefoncu olan yedi İslâm'ı, acıklı bir surette öldürtmüştür.

b) Ermeniler, Sarıkamış'a varışlarının ikinci haftasında, Mescitli köyüne baskın yaparak, Erivan Muhacirleri'nden Derviş Ağa ile, aile reislerinden 20 kişiyi öldürüp, köyü de topla bombarduman ederek, mallarını ve eşyasını aşırıdılar. Bu olayın ertesi günü, zâlimce saldırışı protesto eden Milletvekili ve Sarıkamış'ın Eski Kaymakam'ı Bekir (Sıdkı) Bey'in Hamamlı köyünde bulunan evini ve bu köyü topla yıkarak, Bekir Bey'in akraba ve takımlarını kıırarak, para ve eşyasını çekip aldılar.

c) 1920 yılı 1 Nisanından başlayarak, General Osebyan ve Vâli Korganof ile Alay Kumandanı Mirmanof'un emirleriyle, Osmanlı Muhaciri olan Ermenileri, Sarıkamış köylerine yerleştirmeye başladılar. Bundan sonra, Çete - Başı Sebo'nun, Mavzerist denilen atlı çeteleri, başlarında çeteci Ermeni [s. 5] Şabo Murat Çavuş Nazik, Hacı - Bab ve Sarıkamış Jandarma Kumandanı Kır - Arşak Hayrabet olduğu halde, birer birer İslâm köylerini yağmaya

başladılar. Yağma ve yıkıma uğrayan köylerin adları aşağıdadır :

Aşağı ve Yukarı - Kotanlı, Oluklu, Tozluca, Akyar, Karahamza, İğdir, Karaçayır, Akpınar, Alisofu, Cavlak, Kırkpınar, Karnakazı (Kırbyık), Sipkor (Yamaçlı), Katranlı, Bölükbaşı, Laloğlu, Kamışlı, Çıplaklı, Aşağı - Salut (Aşağı - Sallıpınar), Verişan (Gürbüzler), Boyalı, Akçakale, Başköy, Beyköyü, Karakale, (öteki) Katranlı, İmirhan (bugün de ıssızdır), Zellece (Darboğaz), Yenice, Hasbey, Sübhanazat (Çaybaşı). Bu 32 köyden birçoğunu büsbütün ve birtakımını da kısmen yıkmış; ve pek çok mal, eşya ve parayı soyup alarak, ahâlisinden de 1970 kişiyi kırıp yoketmişlerdir. Yalnız Katranlı'da, ayrı ayrı üç büyük yapı içinde 800 İslâm'ı yakmışlardır. Geri kalan ahâliden birçoğu, canlarını kurtarmak suretiyle sınırı geçerek, Türkiye'ye sığınmaya mecbur kalmışlardır. — 1918 yılında Ermeniler'in bu bölgede şehid eyledikleri onbir bin yerli İslâm ile, 1918 yılında (1878) Sınırı doğusunda Ermeniler'in yaptığı kırgın ve kıyıcılıklar, ayrıca yayımı tasarlanan risaleye dercedilecektir—.

ç) Bu sıralarda Ermeniler, (Göle'nin) Lavustan (Gedik), Toptaş ve Kelpikör (Esenboğaz) köyleri ahâlisinden 800 İslâm'ı, evlere doldurarak yakmak suretiyle, Ermeni vahşilik ve kaniçiliğine bir örnek daha katmışlardır. Bu üç köyden alıp götürdükleri 25 güzel kız ve gelinin ne oldukları, bilinmemiştir. Kırgın sırasında bu köylerden kaçmayı başaran ve bugün sağ olan dört kişi, bu korkunç kıyımın içinde bulunmuş tanıklardır.

d) 14 Eylül 1919 da Ermeniler, Karaorgan'ın 15 kilometre kadar doğusundaki Yukarı - Micingert (Çamyazı) köyüne saldırarak, İslâm ahâlisinden birtakımını kırıp, birtakımını da [s. 6] göçmeye mecbur etmişlerdir.

e) 10 Eylül 1919 da (Bardız'daki) Zakim, Güreşken ve Çermik köylerine taarruz eedrek, ahâliden bazılarını şehid ve mallarını yağma etmişlerdir.

f) 1920 yılında Bardız Bucağı'na bağlı Güreşken, Zakim, Çermik, Vartanut, Kürkçü, Mitinder, Ehriz, Posik, Temürkişla, Vank, Nüsünk, Katresi, Pertus, Tirpenek, Dagır köylerinden 912 nüfus, kısmen kurşunla ve kısmen yakılarak öldürülmüş; 150 evi de yıkıp yakmış ve pek çok koyun, tahıl, değerli eşya ve para gasbeyle-

mişlerdir. Yine bu köylerden birçok kız ve kadınlara, canavarca dokunarak ırzlarına geçmişler ve 29 genç kızı alarak birlikte götürmüşlerdir. Bu kırıgın sırasında, önceleri kırıma uğrayan türlü köylerden Kürkçü ile Vartanut köylerine getirilip yerleştirilerek beslenen 125 öksüz kız ve erkek İslâm çocuğu da, acıklı bir suretle öldürülerek, Ermeni vahşiliğinin mazlûm kurbanları arasına katılmıştır. Bu kıyımları tertip ve idare edenler: Alay Kumandanı Mirmanof ve Marzmanof ile, Sıvaslı Murat adındaki kanlı çetecilerdir.

g) Karaorgan yanında Zek (Sırataşlar) köyü halkı, «Osmanlı Sınırı boyunca Müslüman ahâlinin bulunması uygun olmadığından, Kars'a gönderilecekleri» bahanesiyle, köylerinden çıkarılarak Kars'a doğru yollanmış; ve Sarıkamış ile Kars arasında bu ahâlinin araba, eşya ve hayvanları yağmalanarak, 150 nüfusunu da götürüp, orman içinde öldürmüşlerdir. Bu cinayetleri işliyen, Jandarma Kumandanı Kör - Arşak'tır.

III. Akhaba, Çıldır, Göle, Zarşat Bölgelerindeki Mezâlim

a) 1920 yılı Ocak ve Şubat aylarında, Kars ile Sarıkamış dolaylarında olduğu gibi, yerli İslâm - Şûra Heyeti tarafından idare edilen Çıldır [s. 7], Zarşat (Arpaçay İlçesi Merkez ve Susuz Bucığı) ve (Arpaçayı başlarındaki) Akhaba bölgelerinde Ermeniler, top ve makineli tüfek müfrezeleriyle güçlendirilmiş kuvvetlerle İslâmlar'a saldırmaya başladılar. Ocak ayında Zarşat İlçesi içinde önce Göğərçin, Mamas (Kırçıçeği), İncilipınar köyleri Ermeni çetelerinin saldırısına uğramış ve bu köylerden 45 kişi, birtakımı ateşte yakılmak suretiyle şehid edilmiş; genç ve güzel kızlardan 30 u Gümrü'ye gönderilmiştir.

b) Bu ay içinde Göle Bucuğunun Çullu köyüne Ermeniler topça ateşiyle ve çetelerle saldırarak, erkeklerinin hepsini öldürüp yokederek, kız ve gelinleri tutsak alıp, mal ve eşyasını da aşırı yağmaladılar. Bu bucağın Yukarı - Çatak (Büyük - Çatak) ve Aşağı - Çatak (Küçük - Çatak) köyleri de taarruza uğrıyarak, erkeklerinin birtakımı kaçmış, kadınlarının ırzları Ermeniler tarafından çiğnenmiş ve ahâlinin hayvanları ile eşyası yağma olunmuştur. (Hoçuvan'ın merkezi) Hasköy'den de bir miktar hayvan aşırılmış ve dört erkekle bazı kadınlar, Ardahan'a götürülmüşlerdir.

Ermeniler'in, yalnız İslâmlar'ın oturduğu ve İslâm - Şûrası tarafından idare edilen bu bölgeleri zorla ele geçirmeye karar vermiş olduklarını, adigeçen bölgeye taarruza hazırlanmış olan Ermeni Birlikleri Kumandanı tarafından 30 Ocak 1920 de yayınlanan korkutucu bildiri gösteriyor. Evlerin topçu ateşiyle yakılacağından ve malların büsbütün yokedilip yıkılacağından sözeden bu bildiri, Ermeni Hükûmeti'nin resmî mezâlimine bir örnek sayılacağından, olduğu gibi aşağıya alınmıştır: [s. 8]

— S U R E T —

**Romanof (Büyük - Zaim Yolboyu)
İstasyonu**

30 Ocak 1920, saat: 12

Zarşat Çevresi Ahalisine

Sizce biliniyor ki, ben, Romanof (B. Zaim) Tolboyu İstasyonu'na geldim. Sizin karar vermeniz için, iki gün sabrederek bekliyorum: Kadınlarınıza, çocuklarınıza acıyarak, (Ermeni) tâbiliğini benimsediğinizi bildirmek için Murahhaslarınızı gönderiniz. Belki sizce de biliniyor ki, Ermenistan Cumhuriyeti, Büyük Devletler tarafından müstakil olarak tanınmıştır. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında birlikte barışla yaşamak için, korunmaya ait bir dostluk ittifakı imzalanmıştır. Bundan dolayı sizlere haber vermeden gerek Ermeni, gerek Rus (Malakan) veya Müslüman olsun, köylerimizden hiçbirinde kan dökmek istemiyorum. 31 Ocak saat: 12 ye kadar en geç olmak üzere, tâbiliğinizi tasdik etmek için, on Murahhası Romanof (Büyük - Zaim) İstasyonu'na benim katıma göndermenizi öğütlerim.

Murahhaslarınızın hürriyetle yaşamasını boynuma alıyorum. Eğer tâbiliği benimserseniz, kendi hürriyetinizi ve mallarınızın güvenini üzerime alırım. Yoksa, evlerinizi topçu ateşiyle yakmaya ve mallarınızı mahvetmeğe mecbur kalacağım, ailelerinize gelecek zararın sorumluluğu size aittir.

Birtakım fesatçılar sizi yanlış yola yöneltip: — «Eğer Ermeni Hükûmeti'ne tâbi olursanız, Ermeniler sizi kesecekler» diye aldatıyorlar; bunlara inanmayınız.

Siz biliyorsunuz ki, Göle, Soğanlı (Sarıkamış) ve Kağızman dolaylarındaki Müslümanlar'la Ermeniler, barış içinde ve uzlaş-

miş bir durumda yaşıyorlar. Zarşat çevresi [s. 9] ahâlisi, siz de böyle yaşıyacaksınız.

İmza —aslına uygundur— General Mayor N. N.

Nersisof Per

* * *

25 Ocak 1920 de Ardahan Kaymakamı (Nahçıvanlı İbrahim) Kadimof ve Askerî Kumandanı Marzmanof imzasıyla, Çıldır Ahâlisi Milletvekilleri'ne hitapla yazılan bildirilerde : «Her taraftan Çıldır ahâlisi üzerine asker yürütüleceği ve bu Birliklerin varışında, karşılıklarına tuz ile ekmek çıkarıp boyun eğerek teslim olmak gerektiğini; eğer teslim olmazlarsa, Erivan İli Müslümanlar'ına ve Göle ahalisine yapılanlardan daha şiddetli cezalara uğrayacaklarını»nı bildirmişlerdir. Buna karşılık Çıldır Ahâlisi, cevap olarak . «Erivan İli'nde Müslümanlar için reva görülen kırgınlar ve bugün de Göle'de yapılan kırın ve mezâlim gözönünde iken, kendilerinin Ermeniler'e güvenip itimat edemeyecekleri»ni söyleyip, bildirmişlerdir.

Bunun üzerine, 27 Ocak 1920 gündüz saat 6 da Ermeni Birlikleri beş koldan saldırıp, Gölveren köyü sırtlarına top yerleştirerek, topçu ve piyade ateşiyle taarruza başlamışlarsa da, yerli ahâlinin dayatma ve karşıkoyması üzerine, saat 12'de geriye püskürtülmüştür. Bir yandan Erivan İli'nde uygulanan kırım ve göçürme mezâlimi, beriden Çıldır, Göle, Şüregel (Kızılçakçak/Akyaka ve Başgedikler Bucakları), Zarşat (Susuz ve Arpaçay Merkez Bucağı), Akbaba dolaylarına yapılan tecavüzleri, Ocak 1920 de henüz Kars'ta (Ermeniler ile birlikte kukla gibi) hükümet etmekte olan (Arpaçayı sağındaki Şüregel - Aralık köylü Meşhedi Samed Ağa Başkanlığındaki) İslâm - Şûra Heyeti, Tiflis'te bulunan Amerikan Mümessili nezdinde protesto etmiştir. Hiçbir yandan esirgenip korunma görmeyen bu zavallı Müslümanlar'ın haklı ve acıklı sesleri, Azerbaycan Hükûmeti Millet Meclisi'nde yankılanarak, oradan da yükselmiştir. [s. 10]

Azerbaycan Hükûmeti Dışişleri Bakanlığı tarafından bu kırgınlar üzerine Ermenistan Hükûmeti'ne; ve birer sureti de İngiltere, Fransa ve İtalya Siyasî Mümessilleri'ne verilip, Batum'da çıkan «İslâm Gürcistanı» gazetesinin 4 Mart 1920 tarihli sayısında yayınlanan Nota sureti, aşağıdadır :

«İkinci Nota»

Ermenistan Hükümeti Dışışleri Bakanlığına :

Hükümetim, Kars olayları ve fâciaları hakkında, Kars İslâm Ahâlisi Murahhasları tarafından gönderilen evrakı ve 30 Ocak (1920) tarihinde General Osebyan tarafından yayınlanan 1 Numaralı Emirnâme suretini ve Kars'tan yazılan telgrafa Zarşat Murahhasları'nın Cevab'ını ve bunlara benzer belgeleri almıştır. Azerbaycan Hükümeti tarafından alınan adigeçen belgeler ve bilgiler, «Ermenistan Hükümeti'nin, Kars Ülkesinde barış ve sükûn hüküm sürüp, Kars Ülkesi İslâm ahâlisi aleyhinde saldırgan davranışlarda bulunmadığını» gösterip belirten ve tarafınızdan gönderilen telgraflara, büsbütün aykırı ve onların tersini isbat etmektedir.

30 Ocak'ta General Osebyan tarafından yayınlanan Bir Numaralı Emirnâme : Zarşat bölgesi ahâlisinin tâbîlik göstermelerini; yoksa, top ve tüfek ateşleriyle yokedilecekleri korkutmasını içine almaktadır. Zarşat İslâm Ahâlisi Murahhasları, General Osebyan'a verdikleri Cevap'ta, Ermeni Memurları tarafından yapılan kırgın ve kanunsuz davranışlarından söz ederek, kanunsuzluğun önüne geçilmesini ve köylerinin yakılıp yokedilmemesini dilemişler ve böyle yapılmazsa, doğacak sorumluluğun, Osebyan ile Ermenistan Hükümeti'ne ait olacağını da bildirmişlerdir. Kars Ülkesi İslâm Ahâlisi tarafından verilen bilgilere göre, Marzmanof'un [s. 11] kumandası altında bulunan Ermeni Askerleri 17 Ocak'da Müslümanlar'ın oturduğu köylere saldırdığı gibi, Osebyan da Bir Numaralı Emirnâmesindeki tehditlerini yapmıştır. Böylece : Göğçin, Kuzgunlu, Geçit, Borçalı, Mescitli, Kümbet, Ağzıaçık, Mamaş (Kırçıçeği), Bendivan (Kayalık) ve Kalecik köyleri, Ermeni askerleri tarafından top ateşleri ile tamamiyle yıkılarak, bütün malları talan edilmiştir. Bununla birlikte, Ahılkelek ile Tiflis'te bulunan (Çıldır Dr. Esat Oktay ve Şüregel - Daynalıklı Ağa Ulu gibi aydın) Kars'lı Müslümanlar tarafından verilen bilgiler, adigeçen olayları ve fâciaları doğrulamakta olduğundan, İslâm ve Ermeni milleti arasında iyi geçinme münasebetleri kurulması isteğiyle, bu gibi vahşice ve korkunç davranışlara son verilmesi hususunda gereken tedbirlerin alınmasını, Hükümetim adına rica eder; yoksa, doğacak olan sorumluluğun Ermenistan Hükümeti'ne ait olacağını da bildiririm.

Dışışleri Bakanı

Han - Hoyski

Artık dayanılmaz bir duruma giren Ermeni mezâlimi üzerine İslâmlar tarafından yapılan feryad ve şikâyetler sürüp gidince, sonunda Tiflis'ten Amerikalı Albay Haskel ile bir İngiliz Yüzbaşı, 1920 yılı Şubat'ı başında Şahnalar ve yakınındaki köylere gelerek, ahaliyi yatıştırmaya ve avundurmaya çalışmış; ve «bundan sonra İslâmlar'a aslâ saldırılmıyacağını» vaadeylemişlerdir. Bu vaadlere inanan halk, artık can, mal ve namuslarının güven altına alındığını sanarak, silâhını geri alıp köylerine dağılmışlardır. Fakat, bu teminata rağmen, aradan çok zaman geçmeksizin, Ermeni çeteleri ve birlikleri toplanarak ve yardımcıları alarak, yeniden İslâmlar'a saldırmaya başlamışlardır.

c) 28 Şubat'ta Ermeniler yeniden Zarşat İlçesi'ne taarruza geçerek, İslâmlar'a pek büyük telefât ve perişanlık verdirmiş ve 28 köyü iyice bozup yıkarak, kadın ve çocuklar da içinde olduğu halde, 2 000 nüfusu kanlı bir surette [s. 12] öldürüp, yoketmişlerdir. Bu köylerin genç ve güzel bâkirelerinden birçoklarını 13 kızağa doldurarak Gümrü'ye ve 6 kızak ile de Kars'a götürüp, Ermeni canavarlarının evlerine dağıtmış; ve bu zavallıları, ölümden daha pek çok korkunç olmak üzere, hayvanlık duygularını doyumak için sürekli tutsaklık altına almışlardır. Bu köylerden alınıp, sahipleri yokedilen talan eşyasını satmak ve sergilemek için Kars'ta bir pazar açılmış; ve bilhassa kadınların sırmalı ve işlemeli don ve gömlekleri, açık arttırmalarla satılmıştır.

Bu bölgeler içinde hiç silâh kullanmaksızın dayanmadan Ermeniler'e teslim olan köyler hakkında da kırıncı, yağma ve ırza geçmeler, bütün korkunçluğu ile uygulanarak yapılmıştır. Ocak ve Şubat ayları içinde top ve makineli tüfeklerle donanmış Ermeni kuvvetleri, birçok defalar Akbaba, Çıldır, Zarşat ve Göle bölgelerine saldırmışlardır. Bu hücumların çoğu, Ermenilerin yenilmesi ve çokça telefatiyle sonuçlandığı için, her sıkıştıkça işi barışla çözmek ister gibi görünerek, Ermeni ve İngilizler'den kurulu Heyetler aracılığı ile İslâm ahali'yi kandırmaya; ve namuslu yaşamak ile toprağını korumadan başka bir dileği olmayan İslâmlar arasındaki uyuşma ve birliği bozmak için de, her türlü fesat ve bozgunculuğa başvurmışlardır.

Bu bölgeler içinde Ermenilerin işledikleri mezâlim ve fâcialardan, yapılan araştırmalar sonunda beliren Şüregel Kırğını da, genişlik ve korkunçluğu bakımından pek acıklıdır.

d) 26 Ocak 1920 de Ermeni Kumandanlarından Baratoﬀ ve Marzmanoﬀ'un top ve tfkle silâhlanmış Ermeni askerlerinin şüregel Bucağı'nın : Anı köyünden 40, Daynalık (Soylu) dan 100, [s. 13], Bacioğlu'dan 50, Vartanlı'dan 100 (bu son 5 den 80, Yılanlı'dan 40, Aküzüm (Büyük - Aküzüm) den 70, Aslanhana'dan 30, Aralık'tan 30, Karakilise'den 35, Mollamusa'dan 100, [s. 13], Bacioğlu'dan 50, Vartanlı'dan 100, (bu son 5 köy, 1920 den sonra sınır ötesinde kalmıştır), Okçuoğlu'dan 150, Cedere (Değirmenkpr) den 30, Ergine (Kayakpr) den 40, Incedere'den 30, Sosgert (Taşdere) den 100, şahnalar'dan 220, Karahan'dan 200, Söğütlü'den 18, Geçit'ten 30, Hacıpiri'den 30, Küçük - Kımılı (Küçük - Durduran) dan 60, Akbulak'tan 30, Karamehmet'ten 20, Küçük - Kızıltş (Sngderesi) tan 20, Büyük - Kızıltş'tan 100, akmak'tan 30, Mağaracık'tan 100, Karahalı (Başkaya) dan 150 İşlm evini yı-kıp, mallarını ve eşyasını yağma ve ahalisinden çoğunu kırıp öldürmüşlerdir.

e) Zarşat İlçesinin Tepeky, (1919 gznde) harman vakti Taşnaklar tarafından topla bozularak, bu köyden 5 erkekle 1 ka-dın öldürülüp, malları yağmalanmıştır. Ve yine Zarşat'ın Mescitli köyünden 30, Keebrk (şimdi : Akçalar) köyünden 40, Kızılkilise (Erdağı) köyünden 60 evin yıkıldığı, 70 - 80 çocuğun ateşte yakıl-dığı ve 8 000 hayvanın alındığı gerçeği ortaya çıkmıştır.

f) Yapılan araştırmalara göre, Göle İlçesi'nden : Çullu, Se-nemoğlu, Lala - Vargınıs (Baleşme), Harabe - Altunbulak (Küçük - Altunbulak), Karataavuk, ardaklı, çeki (Kuytuca) ve G-listan köylerinin de Ermeniler tarafından bozulup, bu köylerden 180 İşlm'ın ldrlrek eşyalarının aşırıldığı belirmiştir.

g) Ermeniler, Akbaba Bucağına 1919 sonlarından başlayıp, 1920 yılı içinde de pekçok zarar ve ziyan vererek, birçok köyleri yıkarak, ahalisini Gürcüler'e kaçıp sığınmaya ve Türkiye'ye gc-meye zorlamışlardır.

IV. Merdinik (Göle) ve Oltu Dolaylarındaki Mezâlim

a) 1919 Haziran'ında Marzmanoﬀ'un Birlikleri Pülümür (D-lekayır) köyüne saldırarak, hayvanlarla eşyasını hep yağmalayıp, kaamıyarak köyde kalmış olan [s. 14] 5 - 10 kişinin giyimlerini alıp kendilerini öldürmüş ve kadınların ırzlarına geçmişlerdir. Bu köyün halkı  gün a olarak dağlarda kalmış ve Ermeniler ekil-

dikten sonra köye dönüşlerinde, harabe ve cenazeden başka nesne bulamamışlardır.

b) 4 Ağustos 1920 tarihinde Sivin (Filizli) köyüne saldırarak, 200 inek ve öküz ile 20 at ve birçok değerli eşyayı talan ederek, köy halkından 8 kişiyi de bir samanlığa doldurarak yakmışlardır. Yine bu sıralarda, Demirkapı (Eski - Demirkapı) köyüne saldırarak, bütün erkeklerini kırıp, 20 kadının da namusunu çiğnemişlerdir.

c) (Göle İlçesi merkezi) Merdinik ile yakınında bulunan Bozkuş ve Mirhel (Yaylacık) ahalisi, Ermenilerin yaptığı mezâlim ve kırgından dolayı Oltu yönlerine göçmekte iken, Ersinek yakınındaki Kârcıkı - Boğazı ile Partel - Deresi'nde Ermeniler'in saldırısına uğramış olan 28 İslâm'ın cenazesini gömmüşlerdir.

d) Bir Ermeninin anlattığına göre, «Kasap - Paşa» diye anılan Marzmanof, Allahüekber Dağı yanında Ayıderesi denilen bir mağara içinde barınan göçmen İslâmlar'dan 80 kişiyi, parçalatarak öldürmüştür.

e) Kosor Bucağına bağlı Egidkomu (Doğanköy), Kârkılık (Yünören), Hekesor (Gözalan), Balkaya, Ağunder (Değirmenlide-re), Ersinek (Ormanlı), Köşk köyleri Ermeniler tarafından yıkılıp yakılmıştır. Bundan başka, Kosor Bucağından sayılan 31 köyün de malları, hayvanları ve birçok değerli eşyası talanıp, yağma edilmiştir. Bu köylerden, dağınık halde, 500'den çok İslâm öldürülmüştür.

f) Bu bölgelerdeki Ermeni vahşiliği ve mezâliminden kaçarak Oltu'ya gitmek isteyen 40 arabalık göçmenler katarına, Penek önünde ve şose üzerinde iken top ve makineli tüfek ateşleri açarak, 200 den çok erkek, kadın ve çoluk - çocuğu alçakçasına yok ederek, 3 000 hayvanı ve bütün para ve eşya ile [s. 15] arabaları yağmalamışlardır.

Bu cinayetler : Alay Kumandanları Mirmanof ve Marzmanof ile, Çeteci Oltulu Kör - Artin'in oğlu Murathan ve Muşlu Pulos Aş - Bedros adlı herifler tarafından idare edilip işlenmiştir. —Ermeni Mezâlimi Belgeleri Dosya: 1—.

g) Zek köyü halkından olup, Ermenilerin saldırışı üzerine Alakilise'ye (Şehidhalid'e) göçüp, orada oturan 18 Müslüman,

29 Haziran 1920'de Ermenilerin Oltu'ya taarruzları sırasında, ekin biçirmek bahanesiyle Ermeni Jandarmaları tarafından kaldırılarak götürüldükleri Sırbasan - Boğazı'nda (Karaorgan'da) önlere çıkan silâhlı Ermeni askerleri tarafından orman içerisine sokularak, bunlardan 17 si ağaçlara bağlandıktan sonra acıklı bir biçimde öldürüldükleri; bu sırada, her nasılsa çalılar arkasına saklanarak kurtulan ve sonra Bardız'a kaçmayı başaran Tükezban adlı kadının anlatmasından ve ayrıca yapılan tahkikattan anlaşılmıştır.

ğ) Oltu Sancağı'nın Olur İlçesi'nde adları aşağıda verilen köyler, Ermeniler tarafından 1920 yılı başlarından, Türk Ordusu'nun buraları (25 Mart 1920 de) kurtarmasına değin, sürekli olarak saldırılara uğramış ve çoğu top ateşi ile hep veya kısmen bozulup yıkılmıştır. Bu köylerin ahalisinden 2 832 kişiden çok İslâm, Ermeniler tarafından kurşun ve balta ile ve kısmen de yakılarak kırılıp yok edilmiş; eşya ve hayvanları da yağma olunmuştur. Köylerin adları : Pertuvan (Beykaynak), Hanımkomu (Uğurlu), Kaban, Tecerek (Yaymeşe), Kuzukomu, Kazıhan, Eğrikilise (Coşkunlar), Sakurbet, Köprübaşı, Yukarı - Penesgert, Aşağı - Penesgert (Aşağı - Karacasu), Akarak (Sındıran), Yukarı - Kızılköy (Çayırılı), Aşağı - Kızılköy (Aşağı - Çayırılı), Kelaşut (Filizli), Kab, Mihik, Çöleger (Ürünlü), Kısmana (Taşgeçit), Pertanus (Çimenli), Ağdadap (Ekinlik), Haydos (Uzunharman), Kâmhıs (Yanıkkaval), Arkıvis (Ilıkaynak).

[s. 16]

V. Kağızman - Iğdır - Erivan - Zengibasar Dolaylarındaki Mezâlim

a) Kağızman yanında Devebükü'nden Ermeni eşkıyası tarafından 400 kadar hayvan çalınmış; Ermeni Hükümetinin de eşkılar ile bu gibi işlerde belli olan ortaklığı dolayısıyla, İslâm ahâli'nin yaptığı şikâyetlerine hiç bakılmamıştır.

b) 30 Mart 1920 de Kağızman yanında ve Aras'ın kuzeyindeki Şorlu (Karakurt'taki : Yarkaya) köyüne gelen 40 kişilik bir Ermeni kuvveti, gündüzleri Aras - Geçidi'nden gelip - giden Müslüman yolcuları yakalayıp şehid eylemiş ve geceleri de türlü yollarda pusu kurarak, vahşilik ve mel'unluklarını göstermişlerdir.

c) Mayıs 1920 sonlarına doğru Ermeniler, (Erivan'da) Uluhanlı yanındaki Karadağlı adlı İslâm köyünün ahâlisini zorla yer-

lerinden çıkararak, eşyalarını yağma ile, kendilerini göçe mecbur etmişlerdir.

c) 23 - 24 Mayıs 1920 gecesi saat 9 da, 300 den çok Ermeni Süvarisi, Uluhanlı'nın 5 kilometre kuzeyinde Cebeçalı köyünü sararak, eli silâh tutan İslâmları bir araya toplıyarak, bunların hepsini süngüden geçirmişlerdir.

d) 27 Haziran 1920 gecesi (yine Erivan'da) Hacıbayram ve Haberbegli köylerine baskın yapan Ermeniler, ahâlinin malları ile eşyasını hep yağmalamış, birçoğunu öldürmüş; kırgından kurtulan az bir kısmı da, Aras ırmağından (güneye) geçerken, Ermenilerin baskını üzerine boğulmuşlardır.

e) İslâmları yoketmek için her saniye bir fırsat gözeten Ermeniler, 2 Temmuz 1920 de Iğdır'ın batısında Kulp (Tuzluca) bölgesine saldırarak, ahâlden 300 kadarını şehid etmişlerdir.

f) 19.VI.1920 de Ermeniler, Zengibasar (Zengi/Hıranstan çayı boyu) köylerini işgal ettikten sonra, yerli ahâlden birtakımını makinelitüfek ve tüfek kullanarak şehid etmişler ve [s. 17] 1 500 kadar çoluk - çocuğu da, Aralık Bucağı'na kaçarken arkalarından yetişerek suda boğmuşlardır. Bunlardan ancak pek azı, kurtulmuştur.

g) Azerbaycan ve başka yerlere gitmek üzere, Erivan'daki Azerbaycan Elçisi'nin verdiği pasaportu taşıyarak Erivan yanlarından trenle Gence'ye giden 500 Müslüman, Gümrü yakınında vagonlardan indirilerek, hepsi öldürülmüşlerdir —6 Nisan 1920 tarihli Rapor—.

ğ) 6 Nisan 1920 de Ermeniler : Zengezor, Ordubad, Vedi bölgelerindeki İslâm köylerine, türlü askerî sınıflardan kurulu nizamî birliklerle saldırarak, zulüm ve vahşiliğin en iğrenç biçimlerini, insanlığın nefret edeceği alçaklıkları yapmışlardır. İslâmlar da, namus ve varlıklarını korumak için, erikle karşıkoymuşlardır.

h) Erivan şehrinin 15 dakika ötesindeki Haçaparak köyündeki İslâm Ahâliye Ermeniler, 16 Nisan 1920 gecesi saldırarak, halkını toptan kırmaya girişmişlerdir. Bu zâlim vahşilikten kaçıp kurtulamayan 6 erkek, kamalarla öldürülmüştür. Kadın ve kızların namusu çiğnenmiş, sonra da yakılmış veya öldürülmüşlerdir. Evlerin hepsi talana uğramıştır.

1) 17.IX.1919 günü Ermeniler, Iğdır'ın 6 kilometre doğusundaki Oba köyünün halkını toptan; ve köye bir kilometre mesafede bulunan 300 evli Yaycı köyü ahâlisini de kısmen acıklı bir surette öldürmüşlerdir.

i) Iğdır Mezâlimi'ne karşı ayaklanan o çevre ahâlisi, silâhlı halde Iğdır üzerine yürüyerek, 21.IX.1919 da Iğdır'a girmişler, top ve makineli tüfekten ganimet almışlarsa da, Ermenilerin karşı taarruzları üzerine Iğdırı bırakıp çekilmişlerdir.

j) Ermeniler bu sıralarda (Ağrıdaki eteğindeki köylerde oturan) Çunkanlı ve Banuki İslâm Aşiretleri'ne taarruz ederek, [s. 18] bunlara 24 şehid ve 24 yaralı verdirmişlerdir. Ermeniler, bir yandan bu kanlı ve zincirleme cinayetler ile kırıncı programlarını uygulamaya devam ederken, öte yandan da hileli ve aldatıcı beyannamelerle, Osmanlı toprağında olgun bir güven ile birlik ve tam sükûn ile refah içinde yaşayan Kürt dindaşlarımızı kandırmak teşebbüslerine giriştikleri ve en iğrenç ve ihtiraslı bir dil ile uydurulan tezvirlerin, aldatma vesilesi olarak kullanıldığı, görüldü. Bundan bir örnek :

**Iğdır'daki Ermeni Kumandanı'nın, Bayazıt Sancağı İçinde
Musun Bucağı Aşiretleri'ne Gönderilen 15 Mart 1920 tarihli
Beyannâmesi'nin Sureti — Özet —**

Ey Kürtler !

Biz Ermeniler ile Kürtler, binlerce yıllardan beri toprak ve su kardaşı ve komşu olarak yaşamışız. Türkler aramıza girmezden önce, bizim atalarımız uzun müddet birbirleriyle Kirva (1) olmuşlardır. Hiç kimsenin ve hiçbir tarihin inkâr edemeyeceği bir gerçektir bu. Fakat, son zamanlarda Türkler dışarıdan gelerek, aramıza fesat tohumunu ektiler ve kurdukları tuzaklarla bizleri birbirimize düşürdüler; rahatımızı bozdular. Kendi menfaatleri için, her iki taraftan birçok suçsuz kanların dökülmesine sebep oldular.

(1) Kirva/Kirve» ve «Kivrene» deyimi, Dağıstan'dan Adana'ya kadarki Türk-
lük bölgelerinde yaygın olarak kullanılıp, İslâm âdetince sünnet olacak
erkek çocuğu, usta berber veya sünnetçinin iş göreceği sırada kollarıyla tutan ve amuca ile dayı'dan daha itibarlı sayılan seçme bir «Sün-
net - Babası»na denir. Bu âdet, her mezhepteki Kürtlerde de yaygındır.

Bunun için size seslenerek: Yokyere kan dökülmemesini teklif ediyorum. Size son sözüm : Acele ediniz, Hükümete başvurarak itâat ediniz; menfaatinizi ayakaltına almayınız. Bundan sonra Ermeni ve Kürt kanı dökülmesine Allahrâzı değildir. Ordum henüz işe başlamadan, uyuşmak üzere kendi tarafınızdan benimle konuşmak için adam göndermenizi teklif ederim. Yoksa, başlayacak bir savaşta, işteğime aykırı olarak, şiddetli davranmağa mecbur olacağım. [s. 19] İnanınız ki, bu da hakkınızda iyi olmaz.

* * *

Mazlûm İslâmlar üzerine gittikçe artan Ermeni mezâlim ve fâciaları, sınırimız içindeki güven ve sükûnu, uygunluk ve birliği bozmaya çalışan fesatçıları red ve kınamak ve İslâm ahâlinin acıları ile heyecanını yatıştırmaya yaramak üzere, Erivan'daki Ermeni Cumhuriyeti Askerî Kumandanlığı'na, aşağıdaki Mektup gönderilmiştir.

**«Onbeşinci Kolordu
Kumandanlığı»**

**XV. Kolordu Kumandanı Tuğgeneral
Kâzım Karabekir Paşa
Tarafından**

**E r z u r u m
21.III.1920**

ERİVAN CUMHURİYETİ ASKERİ KUMANDANLIĞI'NA

Ermeni Hükümeti içinde kalan İslâm Ahâliye, öteden beri yapılan mezâlim ve kırıgın, çok doğru bilgilerle belgelenmiş ve Ermeniler tarafından bu mezâlimin yapıldığı, Erzurum'daki İngiliz Mümessili Yarbay Mister Rawlinson'un tanıklık ve anlatmasıyle de pekiştirilmiştir. Ayrıca, çoluk - çocuğunu, malını - mülkünü kaybederek aç ve perişan halde bize sığınan binlerce (Kars ve Erivan'dan kaçma) Göçmenler'i, Amerika'nın General Harbord Heyeti dahi (1919 Eylülü sonlarında) görmüş ve bu mezâlimin tanığı olmuştur. Hattâ, Birlikler ve halkımızın gözleri önünde bile, (Doğu-Bayazıt, Eleşkirt ve Pasınlar'daki sınırimıza yakın) birçok İslâm köyleri, top ve makineli tüfekle donanmış Ermeni Asker Birlikleri tarafından bozulup yokedilmiştir. İşbu davranışlara son verileceği umulmuşken, ne yazık ki, Şubat 1920 başlarından beri, başta Şü-

regel, Akbaba, Zarşat ve Çıldır (gibi sınır boyundan uzak) bölgelerdeki İslâm Ahâliye yapılan mezâlim, daha çok arttırılmıştır.

Anılan bölgede birçok İslâm köylerinin yıkıldığı ve binlerce nüfusun öldürüldüğü, birçok eşya ve hayvanların yağmalandığı, genç İslâm kadınlarının alınıp Kars'a ve Gümrü'ye götürüldüğü; ve bu köylerden kaçan yüzlerce kadın ve çocuk [s. 20] çocuğun da dağlarda donarak öldükleri; İslâmlar'ın malına, ırz ve namuslarına yapılan bu saldırışın şimdi de devam etmekte olduğu, belgeli olarak haber alınmaktadır.

Din kardeşlerine karşı yapılan bu alçaklık ve fâciaları işiten bütün Müslüman ahâli ve ordu erleri ile, başta, akraba ve oymaklarından birçoğu idareniz altındaki yerlerde bulunan aşiretler halkı, olağanüstü coşup köpürmeye başlamıştır. Hele son günlerde Kumandanlarınızın ve Memurlarınızın imzaları ile sınır yanlarında öteye - beriye atılan ve gönderilen ve sözde «Kürtler ile Ermeniler'in anlaştıklarına ve ayrıca bir Kürdistan Hükümeti kurulduğuna; Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'un Ermeniler'e verildiğine» dair olan ve bütün İslâm arasına bölücülük ve ayrılık sokmak niteliğinde bulunan bildiriler; Şerif Paşa ve benzerleri gibi vicdanını düşman paralarına satmış olan vatan - hâini kimselerin hiçbir vekâlet hakkını taşımadığı ve Kürtler adına söz söyleyemeyeceği; ve Kürtler'in hiçbir suretle Osmanlı Birliğinden ayrılamayacakları, bütün Kürtler tarafından her yana ve başta Antant Hükümetleri'ne (telgraflar ve tutanaklar ile) birçok defalar duyurulmuş ve Şerif Paşa ile benzerleri lânetlenmiş olduğundan, büyük bir öfke ve nefretle karşılanmış ve bu haller, var olan coşkunluk ve heyecanı arttırmıştır.

Ermeniler'in (Kars ve Erivan İllerinde) yapmakta olduğu mezâlim dolayısıyla İslâmların umumi efkârında beliren coşkunluk ve heyecanın yatıştırılmasına çalışılmakta ve halk uslu durmaya çağırılmakta ise de, heyecanın yatışması ve halkın inanması için, mezâlim ve kırıgına son verdirilmesi; ve İslâmlar'dan alınan eşya ve öte - berinin geri verilip, zararlarının ödenmesi; ve İslâmların ırz, namus, can, mal ve her türlü haklarının korunması, Ermeni Hükümeti'ne düşen bir vazifedir.

Her millet gibi Ermeni milletinin de, yaşama hakkı ve idare istiklâline sahip olması, (1918 yazındaki) en zayıf ve korkuda bulunduğunuz bir sırada bile, Hükümet ve milletimizce sağlanmış-

tı. İki yıl önce Erzurum Kurtuluşu'nun ardınca yapılan ileri yürüyüşte Birliklerimiz oralarda [s. 21] bulunurken, millî varlığınıza (Ermeni İstiklâline) karşı gösterdiğim adâlet ve şefkat, hatırlarınızda olacağından, bu özlü öğütlerimin de içten gelme sayılacağını umar ve saygılarımı sunarım.

**Onbeşinci Kolordu Kumandanı Tuğgeneral
Kâzım Karabekir**

Ermeni Mezâlimi, Türk Ordusunun bu mezâlimin yapıldığı bölgeyi işgaline değin kesintisiz ve en acıklı biçimlerde sürüp gitmiştir. Bu risalenin içine almadığı birçok mezâlim ve başta Şerûr ile Nahçıvan dolaylarındaki kırgın ve saldırganlıklar, ayrıca basılıp yayınlanacaktır (2).

— S O N —

-
- (2) Rahmetli Kâzım Karabekir Paşa, bu risalede vaadettiği 1918 Kars lîinde ki Ermeni Mezâlimi ile, 1919 - 1922 de «Şerûr ile Nahçıvan» daki Ermeni Mezâlimi'ni bastırmaya, fırsat bulamamıştır. Bunlardan ilkinin ana çizgilerini, daktilolu bir sureti Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Arşivi'nde ve aslı İstanbul'daki kendi kızlarında bulunan «Sarıkamış, Kars ve Ötesî» adlı çoğ değerli kitabında vermiştir (bu eserin bir ân önce bastırılması, çok faydalı ve gereklidir). Şerûr ile Nahçıvan (ve Ordubad) bölgesine ait Ermeni Mezâliminin belgelerinden birtakımı ile, Kars'ın Son Kurtuluşu sırasında yine Ermeni vahşet ve kıcılıklarını belirten 1919 - 1920 yıllarına ait yazışma ve belgelerin suretleri de, rahmetli Paşa'nın 1960 ta İstanbul'da basılan ve ikinci baskısı 1969 da yapılan 1216 sahifelik «İstiklâl Harbimiz» adlı eşsiz değerdeki büyük kitabında bulunmaktadır. Yeni yazı ile basıldığı için, bu kitaptaki belgeleri herkes okuyup anlıyabilir.

«İstiklâl Harbimiz»in I. Baskısında (1960 İstanbul, s. 305 - 318 dercedilen ve yukarıda sadeleştirilen VI. Risale'den ayrı olarak, «25 Eylül 1335 (1919)» günü Erzurum'da Amerika Hey'eti'ne verilen «Rapor» da, 13 Nisan - 25 Eylül 1910 arasındaki Ermeni Mezâlimi, belgeleriyle belirtilmiştir. Yukarıdaki «Erivan Ermeni Cumhuriyeti Askerî Kumandanlığın» yazılan mektubun bir sureti de, «İstiklâl Harbimiz»de (s. 555 - 556) verilmiştir.

1918-1919 Yıllarında Kars'taki Ermeni Mezâlimi Üzerine Ekler

Doç. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

I. E K

KARS'TA 1918 MART - NİSAN'DAKİ ERMENİ MEZÂLİMİ

(Başkenti Tiflis'te bulunan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermeni Milletvekillerinin kurduğu «Mâverâyi - Kafkas Seym Hükûmeti»nde Müslüman (Azerbaycan - Türkü) Fraksiyonu Başkanı rahmetli Resûlzâde Mehmed Emin Bey, 1925 te İstanbul'da basılan «Azerbaycan Cumhuriyeti» adlı kitabının 50 - 51. sahifesinde, 12 Mart 1918 de Erzurum'dan kaçan Ermeni kuvvetlerinin Kars ile Revan'daki vahşet ve mezâlimini belirten ve Ermeniler'in bu korkunç davranışlarından ürkererek, Tiflis'e göçen Rumlar'dan öğrenilen haberleri bildiren şu belgeyi, vermektedir) :

Kars ile Erivan İlleri'ndeki Müslümanlar'ın, Ermeniler tarafından kırıgına uğratıldıklarına ait, (Tiflis'te), birbirinden daha korkunç haberler alınıyordu. Bu yandan (Bolşevik Rusya'dan dönen silâhlı Ermeni askerlerinin yaptığı) Bakû Kırğını, öte yandan Erivan ile Kars fâcialarına uğrayan Güney - Kafkas Müslümanlığı'nın 6 günlerde geçirdiği korkunç kıyıcılıklar üzerine biraz bilgi edinmek için, 15 Nisan 1918 tarihli Müslüman (Azerbaycanlı) Fraksiyonu Tutanağı'ndan çıkarılan satırları, aşağıya yazıyoruz :

«Tiflis'e gelen Rum Göçmenleri, Kars İli'ndeki Müslümanlar'ın durumunu şöyle anlatıyorlar : (Erzurum'u kurtarıp ilerleyen) Türk Ordusu karşısında geriçekilen Ermeni asker birlikleri ve silâhlı Ermeni kaçkınları, yol uğraklarındaki Müslüman köylerini yeryüzünden silerek, her nesneyi ateşten ve kılıçtan geçiriyor ve düşünülmesi bile imkânsız bir vahşete ve yıkıma uğratıyorlar. GAALIB Ermeni Ordusu (!), savaş ganimetleri, yani süngü ucuna takılmış süt - emer çocuklarla, geçtikleri yollar üzerinde Müslüman kadınlarını çırıl - çıplak soyunduruyorlar...»

«Rumlar'ın anlattıklarına göre, bu Cehennem acılarını görek çıldırmış olan kadınlar ile çocukların yürekleri parçalıyan çığ-

lıklarını, yaşlıların umutsuz ağlayışlarını dinliyebilmek için, insanüstü bir sinire sahip olmak gerekir! (Sarıkamış'tan Arpaçayı'na kadarki, Merkez) Kars Sancağı'nda 82 köyden çoğu, bu anlatılmaz yıkımlara uğramıştır. --Bu haberler, o zaman Bakû'da çıkan «İstiklâl» dergisinden alınmıştır?».

«Zengin Kars İli'nin, Kaptan Mosesyan ile General Areşof'un yaptıkları kıyıcılık ve vahşilikler yüzünden gördüğü yıkım, Umumi Harbin 1915 yılında (Çıldır - Ardahan - Göle - Hanak ve Oltu ile Sarıkamış ve Kars'ta) Rus Kazakları tarafından (üç ay boyunca) yapılan fâciaları unutturmuştur».

I I. E K

1918 ERMENİ MEZÂLİMİNE KARSLI ÂŞIK KAHRAMAN'IN İKİ AĞITI

(Aşağıdaki iki tarihi ağıt, 1958 de İstanbul'da basılan «Edebiyatımızda Kars, II. Kitap» adlı eserin 123 - 125. sayfelerinden alınmıştır)

Ermeniler, 12 Mart 1918 de ordumuzun Erzurum'a girişinden sonra, daha kanlı ve çok alçakça usullerle Türkler'i katliâma giriştiler. Yalnız, Sarıkamış - Arpaçayı arasında bulunan 52 Türk köyünde silâhsız erkekleri ve çoluk - çocuğu câmi, merak, aşhane, kom ve ahır gibi büyük yapılarla evlere doldurup, bir yandan gaz-yağı ve benzinle ateşvererek, bir yandan da kapı ve pencerelerden fırlayanları balta, kılıç, süngü ve benzeri kesici nesnelerle, yaylım ateşlerle pek vahşice kırdılar. 671 nüfuslu (Kars'ın doğu yanındaki) Kaloköyü'nden (Derecik'ten) kurtulabilen 11 kişiden birisi olan ÂŞIK KAHRAMAN (1863 - 1944), bu köyde 360 kişinin bir yere doldurularak, 15 Nisan'dan sonra nasıl kırıldığını, şu acıklı destanında anmaktadır —11 Haziran 1939 da bu ağıtı yazdırmak için tekrarlıyan rahmetli halk şâirimiz, bunu söylerken gözlerinden dolu gibi yaş dökmüş ve sonuna gelmeden, bayılıvermişti—.

1918 Kaloköyü (Derecik) Kırgınına Ağıt

1. *Ey ağalar nasıl diyem derdimiz :*
Vardı zulmün sonu Arşa dayandı.
Ermeni. İslâm'ı kırdı, taladı,
Mazlûmlar amânı, Arşa dayandı.

2. *Kalo'nun - Köyü'nü bastı, ceng - açtı
Mitralyoz, tüfenkle od, ataş saçtı
Ana : Evlât attı, dağ - taşa kaçtı
Sabiler şivanı, Arşa dayandı.*
3. *Mevlâ'nın takdiri erişti başa
Yüzçevirdi, bakmaz kardaş kardaşa
Üçyüz altmış canı yaktı ataşa
Koptu Nuh - Tufanı, Arşa dayandı.*
4. *Bir cenaze gördüm : Kan olmuş yüzü,
Portlamış kenara sıçramış gözü.
Üçyüz altmış canın sönmemiş közü,
Yanan can dumanı. Arşa dayandı.*
5. *Bir Yiğit vurulmuş : Parmaklar, kamaş,
Kaçarken Kâfir'e yolu uğramış,
Kâfir tutmuş : Tike, tike doğramış,
Hançer, kılıç yanı, Arşa dayandı.*
6. *Bir yiğidi : Vurmuş, yolda koymuşlar,
Can teslim etmeden, deri soymuşlar,
Cep - cep etmiş, yanlarını oymuşlar,
El cepte, figanı Arşa dayandı.*
7. *Bir gelini gördüm : Ayağa kalkmış.
Sandım ki, canı var, yüzüme bakmış,
Kâfir, mısmar ile direğe çakmış;
Mısmar, çivi iñnü, Arşa dayandı.*
8. *Bir hâmile kadın : Davranmış kaçça,
Ermeni, eylemiş hep parça, parça
Kılıç ile vurmuş, bölünmüş kalça,
Akan kızıl - kanı, Arşa dayandı.*
9. *Çocuğu, karnından çıkartmış bakar;
Can teslim etmeden, süngüye takar,
Bebeğin fizahı, dağ - taşı yakar,
Dağın, taşın şanı, Arşa dayandı.*
10. *Altiyüz altmış can, battı kırıldı;
Çoğu yandı, geri kalan vuruldu,
Bu köyün defteri artık dürüldü,
Hâlinin yamanı, Arşa dayandı.*

11. *Tanrı, Ermeni'ye vermiş fırsatı,
Kesti kökümüzü, kırar milleti,
Rûzi - Kıyamet'e kaldı müddeti,
İntikamın günü, Arşa dayandı.*
12. *KAHRAMAN, kanağlar, bu serim duman
Çattı bu zamana, ol Âhir - Zamân,
İslâm'a yâr olsun Âhrette imân,
Kâfirler isyânı, Arşa dayandı.*

Kaloköyü Kırğını'nda, yakılmak için dolduruldukları mercek'ten (saman ve yem anbarından) bir mucize ile kurtulan ÂŞIK KAH-RAMAN, dağ yolları ile Digor'a doğru kaçarken Gorhana (Eşme-yazı) köyünde Ermeniler tarafından yakalanıyor ve esir olarak, Arpaçayı solundaki Kazarâbâd köyüne götürülüyor. Şüregel'in (Başgedikler Bucağı'nın) : Subatan, Külveren, Karakaş, Dayna-lık, Aküzüm, Yılanlı, Astahana, Kinegi gibi gözleriyle gördüğü ve Pergit (Büyük - Çatma) ile İncedere gibi işittiği on Türk köyün-de, Ermeniler'in aynı usullerle yaptığı vahşetler yüzünden, sağ kaldığına üzgün ve dünyaya gelişine pişman olan bu zavallı halk şâirimiz, şu ağıtı söylemiştir :

1918 Baharında Şüregel'deki Ermeni Mezâlimine Ağıt

1. *Gördüm Şüregel'in ova, düzünü;
Çayır, çimen, yeşil almış yüzünü,
Ermeniler, yakmış yıkılmış özünü,
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.*
2. *Elde dolu bâde, düşmüş dökülmüş,
Yıkılmış binalar, taşı sökülmüş,
Kırılan kırılmış, kalan çekilmiş,
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.*
3. *Ya Rab, neler geldi Mümin başına?
Dideler garkolmuş kanlı yaşına,
Sefil baykuş konmuş viran taşına,
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.*
4. *Harabe kapılar, hep karşı karşı,
Kapıda dizili mal'a tuztaşı,
Mevlâm, kabul etme sen de bu işi!
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.*

5. Çok evler yıkılmış, harabe hanlar;
Kesilmiş kelleler, dökülmüş kanlar;
Hani, «benim mülküm» diyen sultanlar?
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.
6. Mescid, merak yanan insanla dolmuş,
Hepsi ite. kurda, kuşa yem olmuş;
Niçe ocak sönmüş, bir adı kalmış,
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.
7. Çocuklar sahipsiz, yoktur babası,
Ağlar, gezer, arar bulmaz anası;
Kesilmiş, havara gelmez ağası,
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.
8. İslâmlar'dan on köy, bütün dağılmış;
Niçe bin can : Duman, odda boğulmuş;
Cenazeler, odun gibi yığılmış,
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.
9. KAHRAMAN, seni sağ kalmaz olaydın,
Bu fâni dünyaya gelmez olaydın,
ŞÜREGEL'i böyle bilmez olaydın,
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.

I I I. E K

1919 - 1920 ERMENİ MEZÂLİMİ'NE ARPAÇAYLI VELİ ARAS'IN BİR HİTABI

(Aşağıdaki tanıtma ve tarihiî şiir de, «Edebiyatınızda Kars, II. Kitap»taki 159 - 160. sahifelerden alınmıştır).

(Ordubad'dan Batum'a ve Oltu'dan Ahılkelek çevresine karkı Türklük bölgelerini Ermeniler ile Gürcüler'e karşı koruyan başkent Kars'taki «Millî - Şûra/Cenubigarbî - Kafkas Hükûmeti»ni 13 Nisan 1919 günü hile ile basıp dağıtan) İngilizler'in yardımı ile Ermeniler, 1919 Nisanı sonundan itibaren yeniden Kars İli'nin Karsçayı ve Aras boylarına hâkim olmaya başlamışlardı. 1919-1920 kışında, Revan'daki Ermenileri de doyurmak için, Kars'taki silâhsız köylülerimize top ve makineli tüfeklerle saldırarak, koyun ve sığır sürülerini kapıp, talan ediyorlar; evleri yağmalıyor ve dağı-

lık yerlerdeki (Akbaba, Çıldır, Allahüekber, Kağızman, Kulp/Tuzluca'daki) Millî - Şûra kuvveti çetelerimizle vuruşuyorlardı. İşte bu sıralarda 1920 Mart'ında, Şüregel'in Möküz (Uçpınar) köyünden VELÎ ARAS Efendi, SEFİLÎ mahlesiyle şu koşmayı yazarak, köylere göndermiştir :

1. *Bâkidir İslâm'ın şerefi, şânı;
Âsi olma böyle hannâs Ermeni.
Hiç kalmaz yanına Türkler'in kanı,
Alır, koymaz sende kısâs, Ermeni.*
2. *Rus yerine geçtin, vurdun darbeler,
Başımıza neler getirdin, neler
Ordumuz gelince, ettin tövbeler;
Şimdi azdın, yok mu «Asvas» (1), Ermeni?*
3. *Kahbe İngiiz'e sen belbağladın,
Kars - Eli'ni oda yaktın, dağladın;
Kış günü köylere topu bağladın :
Kırdın çoluk - çocuk, hep nâs, Ermeni.*
4. *Boş buldun meydanı, «arslanım» dersin,
Silâhsız İslâm'ı talar da, yersin.
Mevlâm, tez günlerde belânı versin,
İçersin ağuyu tas - tas Ermeni.*
5. *Türk'ün nâmı aziz, duası Halîl,
Bunu bilmiyenler olur hor, zelil,
Sana olmuş vahşi Taşnaklar delil.
Çürüktür temelin esas, Ermeni.*
6. *Kars, Zarşat, Şüregel öksüzdür sanma,
Azgın keşişlerin sözüne kanma,
Erzurum, Erzincan adını anma (2)
Eyleme «Beğliğ»e havas, Ermeni.*

(1) «Asvas», ermenicede Tanrı, Allah demektir.

(2) Kars caddelerinde «Antranik Marşı» ile benzerlerini söyliyerek bando takımı ile gösterişler yapan Ermeneiler, ünlü hayâlciliklerine uygun olarak, «Türkiye artık öldü, örtülməsi kaldı. Biz, Erzurum ile Erzincan'ı şapkamızla (silâh patlatmadan) alacağız; Sivas'a varacağız» diye konuşuyor ve Karşılıklar'ın maneviyatını kırmayı gözetiyorlardı. Şairimiz, bu hususâ işaret ediyor.

7. *Sana ibret olsun, Harâbe - Anı,
Düşünde görürsün Muş ile Van'ı,
Kaptırırsan Gümrü ile Revan'ı,
Giyersin kara - don, libas, Ermeni.
Fırsat böyle kalmaz, döner zamâne,
Düşersin ayağa, deste, dâmâne,
O zaman et sonun kıyâs, Ermeni.*
8. *İ'tikadın bozma, bak Yaradan'a,*
9. *Erzurum, Pasın'da bekliyor Ordu,
Emir çıkar, gelir kurtarır yurdu,
SEFÎL der, atarız veremi, derdi,
Yakında oluruz halâs, Ermeni.*

